ВИДАВНИЦТВО РАНОК

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

Інтернет-підтримка

Всесвітня історія

Профільний рівень

10

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

Всесвітня історія

Профільний рівень

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2018

УДК [37.016:94](075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Гісем О. В.
Г51 Всесвітня історія (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — 240 с., іл.
ISBN 978-617-09-4342-2.

УДК [37.016:94](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника розміщено на сайті interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-4342-2

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Шановні десятикласники і десятикласниці!

У 10 класі ви продовжите вивчення курсу всесвітньої історії. Запорукою успішної роботи на уроках і вдома є вміння працювати з підручником. Перш ніж розпочати роботу, необхідно ознайомитися зі змістом підручника та його структурою.

Матеріал курсу об'єднано у вісім розділів, кожен із яких складається з параграфів. Для зручності параграфи розподілено на пункти — окремі логічно завершені частини, що послідовно розкривають зміст теми. У тексті ви зустрінете виділені слова і дати. На них треба звертати особливу увагу. Історія, як ви вже знаєте, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, персоналії історичних діячів. Працюючи з матеріалом параграфів, обов'язково перевіряйте себе, щоб переконатися, чи правильно ви їх запам'ятали.

Краще засвоїти навчальний матеріал допоможуть історичні документи, ілюстрації, карти та схеми. Під час роботи з параграфом необхідно обов'язково прочитати включений до нього документ і відповісти на запитання. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, що пояснюють зміст зображеного. Схеми розкриють зв'язки між складовими історичних явищ, пояснять їхні особливості тощо.

Параграф завершують висновки, які допоможуть вам визначити провідні ідеї теми. Запитання та завдання до параграфів спрямовані на формування різноманітних умінь та навичок.

У додатках до підручника ви знайдете словник термінів і понять, хронологічну таблицю з датами основних подій, плани-схеми для самостійної роботи з підручником та додатковою літературою.

Підручник супроводжує **електронний освітній ресурс interactive.ranok.com.ua**, на якому розміщено додаткову інформацію, фрагменти документів та запитання до них, завдання для узагальнення знань і підготовки до тематичного контролю, що виконуються в режимі онлайн. Спеціальні позначки *i* на полях підручника підкажуть, коли слід звернутися до електронного додатка.

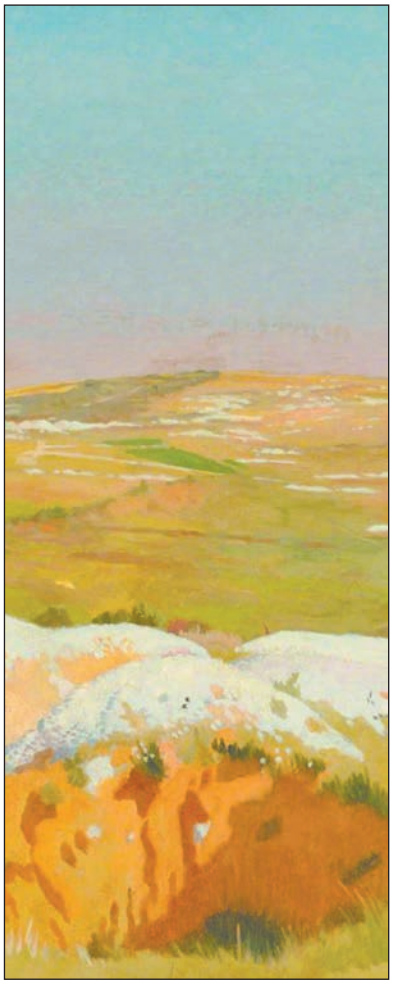

Ясний день на Соммі.
Краєвид із британських окопів на німецьку лінію фронту та мінні кратери (фрагмент).
Художник Вільям Орпен. 1917 р.

Вікно, відкрите на вулицю Пентьєр (фрагмент). Художник Пабло Пікассо. 1920 р.

Навчальний матеріал у підручнику структуровано за рубриками, що полегшить вашу роботу на уроці та вдома.

- **За цим параграфом ви зможете** — ця рубрика містить стислий виклад основної навчальної мети.

- **Пригадайте** — запитання, розташовані в цій рубриці, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і краще зрозуміти новий.

- **Документи розповідають** — тут наведені фрагменти історичних джерел і запитання до них.

- **Цікаві факти** — у цій рубриці ви знайдете додаткову інформацію, пов'язану зі змістом матеріалу параграфа.

- **Постать в історії** — під такою рубрикою розміщено інформацію про видатних історичних діячів, що мали важливий вплив на розвиток подій.

- **Словник** — саме тут пояснюються наведені в тексті нові поняття й терміни.

- **Висновки** — у цій рубриці подано стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа.

- **Запитання та завдання** — тут вміщені запитання й завдання до параграфів, які розподілені на чотири групи. Звертайте увагу на умовні позначення поряд із ними: вони підкажуть вам, що і як необхідно виконувати.

Перевірте, як ви запам'ятали. За допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку й дізнатися, чи добре ви запам'ятали основні факти з розглянутого матеріалу.

Подумайте і дайте відповідь. Запитання цієї рубрики дозволять вам осмислити прочитане.

Виконайте завдання. Виконання цих практичних завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо).

Творче завдання. Тут ви знайдете багато цікавих завдань, які слід виконувати за допомогою пошукових систем Інтернету або додаткової літератури за вказівкою вчителя. Вони також будуть корисними для учнів, які прагнуть поглибити свої знання.

Із повагою, автори

§ 1. Вступ

1 ПОНЯТТЯ «XX СТОЛІТТЯ» У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ. Всесвітню історію, як ви вже знаєте, дослідники поділяють на кілька історичних періодів — етапів політичного, соціально-економічного й культурного розвитку, що характеризуються визначними подіями, явищами, процесами тощо. У попередніх класах ви ознайомилися з подіями історії Стародавнього світу, Середніх віків і Нового часу. Цього навчального року ви розпочнете вивчення **історії Новітнього часу**.

ПЕРІОДИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Стародавній світ	Середні віки	Новий час		Новітній час	
		I період	II період	I період	II період
Поява людини на Землі — V ст. н.е.	V ст. н.е. — кінець XV ст.	Кінець XV — кінець XVIII ст.	Кінець XVIII — початок XX ст.	1914—1945 рр.	1945 р. — початок XXI ст.

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися про те, які події відбувалися у світі в 1914—1945 рр. Цей період історії Новітнього часу складний і суперечливий за змістом.

У 1914—1918 рр. людство опинилося у вирі подій одного з найспустошливіших на нашій планеті воєнних протистоянь. Ця війна вперше в історії людства набула **глобального характеру** й тому отримала назву **Першої світової війни**. Поряд із цим у міжвоєнний період також відбувалися збройні сутички та локальні конфлікти.

Після завершення Першої світової війни представники різних соціально-політичних сил стали формувати й пропагувати власне бачення того, яким шляхом має розвиватися суспільство. Зіткнення між ними мали визначальний вплив на розвиток тогочасного світового співтовариства.

Особливим явищем політичного життя XX ст. стала поява **тоталітаризму**.

Тоталітаризм став одним із гірких плодів доби індустріалізації, коли значна частина людей повірила в можливість «планової», повністю регульованої перебудови суспільства. Непомітно для себе людина перетворилася на «коліщатко і гвинтик» виробничої і державної машини, втративши можливість самостійно приймати рішення. За своєю сутністю тоталітаризм був протилежністю демократизму та гуманізму.

Перша половина XX ст. стала часом виникнення тоталітарних режимів — більшовицького, фашистського і нацистського. Масштабні й одночасно криваві експерименти над суспільством, здійснювані ними, завершилися повним крахом.

У країнах, що обрали демократичний шлях, у цей період відбувалися процеси подальшого розвитку ринкової економіки, ліберальної демократії, зміцнення громадянського суспільства та правової держави.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, який період всесвітньої історії ви вивчатимете в 10 класі; визначати характерні риси поняття «XX століття» у світовій історії; характеризувати основні особливості розвитку людства в 1914—1945 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Який період всесвітньої історії ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. **2.** Які події історії Нового часу, що відбулися у світі наприкінці XVIII — на початку XX ст., ви вважаєте найважливішими? Поясніть свою точку зору. **3.** Які основні зміни відбулися в господарстві, політичному житті, суспільному розвитку, культурі та побуті населення провідних держав світу наприкінці XVIII — на початку XX ст.? **4.** Визначте основні тенденції соціально-економічного, політичного та культурного розвитку людства кінця XIX — початку XX ст. **5.** Покажіть на карті атласу країни, із подіями в яких ви познайомилися минулого року, а також держави-метрополії та їхні колоніальні володіння на початок XX ст.

Історія Новітнього часу — період всесвітньої історії після історії Нового часу, що охоплює події, які відбувалися в 1914 р. — на початку XXI ст.

Світова війна — організована збройна боротьба між державами, у якій брала участь більшість країн світу.

Глобальний (від латин. куля) — той, що стосується території всієї земної кулі, всесвітній, всеохоплюючий тощо.

Тоталітаризм (від латин. весь, цілий) — форма правління, за якої державна влада деспотично контролює всі сфери життя суспільства (економіку, політику, культуру, приватне життя громадян тощо).

Національно-визвольний рух — боротьба поневолених народів за повалення чужоземного панування, ліквідацію національного і колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

Індустріальна революція — процес докорінних якісних змін, пов'язаних із формуванням індустріального суспільства.

Науково-технічна революція — процес докорінних якісних змін у техніці й технології виробництва, перетворення науки на безпосередню виробничу силу.

Інформаційна революція — процес докорінних якісних змін, пов'язаних із формуванням інформаційного суспільства (того, де інформаційні технології та засоби масової комунікації відіграють провідну роль).

Афіша кінофільму «Метрополіс» режисера Фріца Ланга. 1927 р.

Важливим явищем тогочасного політичного життя стало розгортання **національно-визвольних рухів**. Народи, що не мали власної державності, прагнули здобути суверенітет і стати повноправними членами світового співтовариства. Під гаслами націоналізму в цей період розпадалися багатонаціональні імперії, утворювалися нові незалежні держави в Європі, активізувалися визвольні рухи в Азії та Африці.

Міжнародні відносини в цей період були досить напруженими. Версальсько-Вашингтонська система, сформована країнами-переможницями Першої світової війни, не змогла справедливо розв'язати проблеми післявоєнного врегулювання відносин і запобігти виникненню нових міжнародних конфліктів. Період стабільності Версальсько-Вашингтонської системи змінився кризою, а згодом її розпадом і початком **Другої світової війни**. Її жахливі наслідки переконливо довели, що наступної світової війни людство не переживе. Це й спонукало країни об'єднати свої зусилля для пошуку шляхів мирного співіснування й уникнення глобальних конфліктів у майбутньому.

XX століття увійшло в історію як доба великих наукових відкриттів, що повністю змінили вигляд тогочасного суспільства. На початку XX ст. у провідних країнах світу завершилася **індустріальна**, у середині століття розпочалася **науково-технічна**, а в останній чверті — **інформаційна революція**.

2 ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СВІТОВОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО, ПОЛІТИЧНОГО І КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ в 1914—1945 рр.

Порівняно з попередніми століттями виникає враження, що в цей період людство стало розвиватися швидше. За життя одного покоління докорінно змінювалося середовище існування. Так, у 1903 р. людство побачило політ першого літака, а в 1961 р. стало свідком польоту людини в космос.

У першій половині XX ст., як і в попередньому столітті, найбільші зрушення відбувалися в Західній Європі та США (спільна назва — Захід). Тут завершилося формування індустріального суспільства. Небачене до того зростання продуктивних сил і виробництва спонукало країни Заходу шукати нові ринки збуту своїх товарів і призвело до гострої конкуренції між ними. Переділивши світ, вони у своїх колоніальних володіннях і залежних країнах нищили традиційні системи господарювання, насильно втягуючи народи Азії, Африки та Латинської Америки до системи світового господарства. Результатом економічної експансії Заходу стала взаємопов'язаність економік окремих країн у єдине ціле. Це наочно продемонструвала «велика депресія» 1930-х рр., яка розпочалася в США та охопила більшість країн світу, перетворившись на першу **світову економічну кризу**.

У першій половині XX ст. відбулася зміна економічного лідера світу. У попередньому столітті ним була Велика Британія, яку на початку XX ст. її витіснила Німеччина, а в 1920-ті рр. остаточно утвердилася провідна економічна роль США.

Перша світова війна й особливо економічна криза 1929—1933 рр. сприяли становленню системи державного регулювання економіки. У деяких країнах відбулося повне одержавлення

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

«XX століття» очима відомих людей

Британський письменник Вільям Голдінг: «Не можу не думати, що це було найшаленіше століття за всю історію людства».

Французький еколог Рене Дюмон: «Я бачу його лише як століття війн і різанин».

Італійська дослідниця Ріта Леві Монтальчіні: «Попри все були в цьому столітті й революції на краще… виникнення четвертого стану, здобуття прав жінками після віків гноблення».

Італійський вчений Соверо Огоа: «Найфундаментальнішим здобутком став прогрес науки, яка зробила справді надзвичайний ривок. Ось що характеризує наше століття».

Британська політична діячка Маргарет Тетчер: «Європейський Союз принципово не може бути "демократичною" структурою: спроби досягти цієї ілюзорної мети насправді ведуть до подальших обмежень бідних країн».

Американська суспільна діячка Анна Елеонора Рузвельт: «Майбутнє належить тим, хто вірить у красу своєї мрії».

Британський музикант Єгуді Менугін: «Коли б мені випало скласти підсумок XX ст., то я сказав би, що воно збудило найбільші сподівання, які тільки плекало людство, і зруйнувало всі ілюзії та ідеали».

Британський мислитель Ісайя Берлін: «Я прожив більшу частину XX ст., не зазнавши, мушу додати, особистих злигоднів. Однак я пам'ятаю, що це найжахливіший в історії Заходу період».

Індійська політична діячка Індіра Ганді: «Я не думаю, що чоловіки звільнені більшою мірою, ніж жінки».

? **1.** Які характерні риси XX ст. визначили його сучасники? **2.** Які риси є позитивними, а які — негативними? Обґрунтуйте свою точку зору.

економіки (СРСР), а в Німеччині, Італії та Японії панував жорсткий державний контроль. У США та скандинавських країнах запровадили більш дієвий опосередкований вплив держави на економіку, що не змінював її структури. Розвиток світової економіки почав відбуватися екстенсивним шляхом за рахунок залучення додаткових ресурсів.

У соціальній структурі суспільства статус еліти було закріплено за представництвом із промислової та фінансової сфер, а також колишньою аристократією. Новим явищем стало формування середнього класу. Завдяки своєму стабільному і забезпеченому становищу він був зацікавлений у проведенні такої внутрішньої політики, яка унеможливила б соціальні потрясіння. У середовищі робітництва вагоме місце посіла робітнича аристократія з високою професійною кваліфікацією та високою оплатою праці. Робочий день із 60—70 годин скоротився до 40 годин на тиждень. З'явилися соціальне законодавство, система охорони праці, оплачувані відпустки тощо. Серед робітництва збільшилася кількість жінок, хоча й зберігалася певна дискримінація в оплаті праці та умовах найму. Загалом ці явища були характерні для країн Заходу, а в житті населення решти країн світу таких змін не відбулося.

Принципово інша соціальна структура сформувалася у СРСР. Привілейоване становище тут посіла партійно-бюрократична еліта. Прошарок підприємців зник. Селянство перетворили на колгоспників. Робітництво, офіційно оголошене авангардом суспільства, небагато отримало від революційних перетворень. Рівень життя залишався низьким.

Важливим явищем соціального життя країн Заходу була **урбанізація**. До кінця 1930-х рр. у більшості країн Європи та в США міське населення кількісно перевищувало сільське.

Активно розгортався процес **емансипації** жінок. У роки Першої світової війни їх масово залучали до виробництва. Після

Вуличний ліхтар.
Художник Джакомо Балла. 1909 р.

війни майже в усіх країнах Європи жінки отримали виборчі права. Проте дискримінація жінок у всіх сферах життя залишалася.

Перша світова війна стала поштовхом до значних соціальних потрясінь. В одних країнах відбулися революції, в інших правлячі кола провели досить глибокі реформи. Повоєнне загострення соціальної і політичної боротьби, криза існуючих інститутів влади спричинили виникнення нового політичного явища — **фашизму**.

У Росії після утвердження влади більшовиків було встановлено так звану **диктатуру пролетаріату** й проголошено курс на будівництво **соціалізму (комунізму)**.

Таким чином, після Першої світової війни перед світом постали три відмінні один від одного шляхи подальшого розвитку:

- розвиток ліберальної демократії;
- фашистська модернізація;
- комуністична модернізація.

Чимало змін відбулося також у сфері культури. У провідних країнах світу завдяки розширенню можливостей доступу до освіти збільшилася кількість грамотних людей. Багато відкриттів було зроблено в різних галузях науки. Завдяки впровадженню досягнень науки і техніки у виробництво змінювалася якість життя людини. Звичним засобом пересування став автомобіль, набуло поширення використання побутової техніки тощо. У мистецтві в суперечках між прибічниками реалізму й **модернізму** народжувалися нові напрямки й течії. Чимало тогочасних творів здобули загальне визнання й увійшли до скарбниці світової культури.

Фашизм (від італ. *fascio* — зв'язка, пучок) — соціально-політичні рухи, ідеологія та державні режими тоталітарного типу. Протиставляє інститутам демократії так званий «новий порядок» і гранично жорстокі засоби його встановлення. Основою ідеології фашизму став крайній шовінізм, який трансформувався в ідею расової винятковості, мілітаризм і вождизм.

Диктатура — нічим не обмежена влада особи, групи, яка спирається на силу й певну державну структуру.

Модернізм — течія в мистецтві XX ст., якій властиві змішання стилів і революційні перетворення засобів виразності.

ВИСНОВКИ

■ У 10 класі ви розпочинаєте вивчення періоду Новітнього часу у всесвітній історії. Він ознайомить вас із подіями, що відбувалися у світі протягом 1914—1945 рр.

■ У всесвітньо-історичному розвитку людства в цей період співіснували творча й руйнівна основи. Спроби держав домогтися політичного та економічного панування поєднувалися з боротьбою народів за національне самовизначення, ліберальну демократію, визнання принципів захисту прав людини та вільний вибір форм організації суспільства.

■ У соціально-економічному, політичному й культурному розвитку перший період історії Новітнього часу мав багато нового порівняно з попереднім століттям, але одночасно був продовженням процесів, започаткованих у ньому.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть хронологічні межі періоду всесвітньої історії, який ви будете вивчати. **2.** Що таке світова війна? **3.** Які три тоталітарні режими виникли у Європі в перший період історії Новітнього часу? **4.** Яка країна в 1920-х рр. стала економічним лідером світу? **5.** Що таке фашизм?

6. Чим XX ст. відрізняється від попереднього? **7.** Охарактеризуйте періодизацію всесвітньої історії. **8.** Визначте основні тенденції світового соціально-економічного, політичного і культурного розвитку в цей період.

9. Покажіть на карті атласу провідні країни світу станом на 1914 р. **10.** Поясніть, як ви розумієте висновки до параграфа (надалі доцільно виконувати таке завдання самостійно). **11.** Складіть таблицю «Основні тенденції соціально-економічного, політичного і культурного розвитку людства в 1914—1945 рр.».

Сфера життя	Які відбулися зміни

12. Британський історик Ерік Гобсбаум назвав свою працю, присвячену історії XX ст., «Вік екстремізму». З'ясуйте значення терміна «екстремізм». За додатковими джерелами доберіть факти, що підтверджують і спростовують думку вченого. Якою є ваша точка зору щодо того, як оцінити першу половину XX ст.?

§ 2—3. Початок Першої світової війни

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати причини війни і цілі воюючих держав; пояснювати, яким був привід до війни та як у війну вступили великі держави; характеризувати розгортання воєнних дій у 1914 р.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли утворилися Троїстий союз і Антанта? Які держави входили до цих угруповань? **2.** У чому полягала система «озброєного миру»? **3.** Які міжнародні конфлікти та кризи відбувалися на початку XX ст.? **4.** Наведіть факти, що свідчать про розгортання гонки озброєнь у цей період.

1 ПРИЧИНИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ Й ЦІЛІ ВОЮЮЧИХ ДЕРЖАВ. Перша світова війна розпочалася **1 серпня 1914 р.** і тривала до **11 листопада 1918 р.** За розмахом ця війна стала найбільшою порівняно з попередніми.

До Першої світової війни призвело загострення суперечностей між провідними державами світу на початку XX ст. Щороку зростали їхні видатки на озброєння, **шовіністична пропаганда** розпалювала національну ворожнечу й **ксенофобію**. Правлячі кола все більше схилялися до здійснення загарбницьких планів силою зброї, постійно виникали нові міжнародні конфлікти. Характерним явищем тогочасних міждержавних відносин стало формування **системи «озброєного миру»**, коли держави накопичували величезну кількість озброєння, вважаючи його найкращою гарантією збереження миру.

Між провідними державами світу загострювалися економічні суперечності, боротьба за ринки збуту своєї продукції та джерела сировини, спричинені їхніми **геополітичними інтересами**. Набирало обертів протистояння між двома угрупованнями європейських держав — Антантою та Центральними державами (або Четверним союзом, попередником якого був Троїстий союз). Особливої гостроти набув конфлікт інтересів Великої Британії та Німеччини. Ініціаторами розв'язання війни виступили правлячі кола Німеччини та Австро-Угорщини, хоча й інші країни також мали власні загарбницькі цілі.

У планах Німеччини було захоплення значних територій у Європі (Бельгія, Нідерланди, Україна, країни Балтії тощо) і «встановлення економічного панування Німеччини над Серединною Європою». Передбачалося завоювання Бельгійського і Французького Конго з метою створення величезної німецької «Серединної Африки», встановлення контролю над Єгиптом, оволодіння африканським узбережжям Атлантики, витіснення британців із басейну Середземного моря, закріплення на Близькому Сході та в Китаї тощо. Правлячі кола Німеччини розраховували отримати від Франції 40 млрд франків контрибуції, від Великої Британії та США — по 30 млрд доларів.

Австро-Угорщина сподівалася підкорити Сербію, Болгарію й Чорногорію, заволодіти нафтовими родовищами Румунії, українськими землями Волинню і Поділлям, підвладними Росії, встановити панування на Чорному, Адріатичному та Егейському морях.

Італія — союзниця Німеччини й Австро-Угорщини — вагалася у визначенні своїх прагнень. На початку війни вона вела переговори з обома воюючими сторонами. Урешті-решт держави Антанти запропонували їй більші територіальні придбання, а Велика Британія погодилася надати велику позику. Це схилило Італію до переходу на бік противників Німеччини.

Велика Британія вела війну за збереження колоніальної імперії та ослаблення свого головного конкурента — Німеччини.

i

Шовінізм — одна з агресивних форм націоналізму, для якої характерна пропаганда непереможності й винятковості своєї нації, її зверхності над усіма іншими.

Пропаганда — форма комунікації, спрямована на поширення в суспільстві світогляду, тверджень, фактів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку з метою формування певного спільного ставлення до подій або громадської позиції.

Ксенофобія — вороже, нетерпиме ставлення до всього чужого, іноземного.

Геополітика — концепція, за якою на політику держав визначальний вплив мають географічні чинники: просторове розташування, розмір території, забезпеченість природними ресурсами й кількість населення.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Перша світова війна розпочалася між вісьмома європейськими державами з населенням 732 млн осіб (із колоніями), що складало 44,2 % населення планети. До кінця війни кількість її учасників досягла 33 держав (із 59 незалежних держав світу на той час) із населенням 1,5 млрд осіб. Так, війна охопила 87 % населення земної кулі, загальна протяжність фронтів досягала 3 тис. км. Військові витрати держав-учасниць війни становили 208 млрд доларів, що в 10 разів перевищувало вартість усіх війн, що відбувалися з 1793 до 1907 р.

Британським інтересам відповідало намагання підірвати економічну могутність Німеччини, роль якої у світовій торгівлі зростала. Також вона претендувала на німецькі колонії, прагнула відібрати в Туреччини Месопотамію (сучасний Ірак), Палестину.

Франція сподівалася повернути Ельзас та Лотарингію, захоплені Німеччиною в 1871 р., а також заволодіти багатим на вугілля Саарським басейном та іншими німецькими землями, розташованими на лівому березі Рейну.

Росія мала на меті позбавити Німеччину й Австро-Угорщину впливу в Туреччині та на Балканах, досягти сприятливого режиму контролю над чорноморськими протоками Босфор і Дарданелли. Крім того, вона сподівалася захопити західноукраїнські землі, що належали Австро-Угорщині.

Османська імперія мала намір повернути території, втрачені у війнах із Росією у XVIII—XIX ст. (зокрема південь України та Крим). Румунія розраховувала одночасно на Північну Буковину, яка перебувала у складі Австро-Угорщини, та підпорядковану Росії Бессарабію.

Ерцгерцог Франц Фердінанд із дружиною Софією

2 ЛИПНЕВА КРИЗА 1914 р. І ПОЧАТОК ВІЙНИ. Приводом до початку Першої світової війни став австро-сербський конфлікт. **28 червня 1914 р.** у боснійському місті Сараєві **Гаврило Принцип,** сербський студент (боснійський серб), член таємної організації «Млада Босна», що боролася за об'єднання всіх південнослов'янських народів, убив наступника австро-угорського престолу ерцгерцога **Франца Фердінанда** та його дружину Софію Хотек. Ерцгерцог був головнокомандувачем армії Австро-Угорщини і прибув до Сараєва для участі у військових маневрах, що мали відбутися на кордоні із Сербією. Для сербського народу 28 червня було днем національного трауру — вшанування сербів, що загинули в битві з турками на Косовому полі в 1389 р. Сербські націоналістичні кола сприйняли візит ерцгерцога як образу. У Відні результатів розслідування очікувати не стали. Німецький імператор **Вільгельм II**, лаконічно промовивши «тепер

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяг із таємної доповідної записки міністра закордонних справ Росії Сергія Сазонова (14 вересня 1914 р.)

1. Головна мета союзників — зламати могутність Німеччини та її претензії на військове й політичне панування…
2. Територіальні зміни мають визначатися принципом національностей.
3. Росія приєднує до себе нижню течію Німану та східну частину Галичини, а до Царства Польського вона приєднує східну Познань, Силезію та західну частину Галичини.
4. Франція повертає назад Ельзас-Лотарингію, додавши до неї яку хоче частину рейнської Пруссії та Палатинату.
5. Бельгія істотно розширює свою територію.
6. Шлезвіг-Голштинія повертається Данії…
9. Сербія приєднує до себе Боснію і Герцеговину, Далмацію та Північну Албанію…
11. Греція приєднує до себе південь Албанії, за винятком Валлони, яка відійде до Італії.
12. Англія, Франція та Японія поділять між собою німецькі колонії…
14. Німеччина й Австрія заплатять воєнну контрибуцію.

? **1.** Що визначалося головною метою Антанти? Чому це було важливо для її держав-учасниць? **2.** Як ви розумієте принцип, за яким Антанта збиралася здійснювати територіальні зміни в разі перемоги? **3.** Як планувалося вирішити долю німецьких колоній? **4.** Зробіть висновок щодо характеру цілей Антанти у війні.

або ніколи», запропонував австро-угорському імператору **Францу Йосифу** «покінчити із сербами», використавши вбивство в Сараєві як привід для оголошення війни. Для того щоб розпочати війну проти Сербії, австро-угорський уряд висунув вимоги, заздалегідь розуміючи, що вона їх відхилить. **23 липня** сербський уряд отримав від Австро-Угорщини **ультиматум**.

Для відповіді на ультиматум сербському уряду було надано 48 годин. У разі неприйняття його умов у повному обсязі Австро-Угорщина погрожувала розірвати із Сербією дипломатичні відносини. Провідні держави зайняли вичікувальну позицію. За 10 хвилин до завершення терміну ультиматуму Сербія заявила, що погоджується на його умови, за винятком участі австрійської поліції у проведенні слідства щодо вбивства ерцгерцога на території Сербії. Це стало для Австро-Угорщини приводом для розірвання дипломатичних відносин із Сербією. **28 липня** Австро-Угорщина **оголосила війну**. У ніч із 28 на 29 липня відбулося бомбардування столиці Сербії Белграда. Після цього події розвивалися досить швидко.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Стосовно причин Першої світової війни президент США В. Вільсон сказав: «Усі шукають і не знаходять причину, із якої розпочалася війна. Їхні пошуки марні, причину цю вони не знайдуть. Війна розпочалася не з якоїсь однієї причини, війна розпочалася з усіх причин одразу».

3 ВСТУП У ВІЙНУ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ. НОВЕ «ОБЛИЧЧЯ» ВІЙНИ.

Росія вважала, що для збереження свого авторитету має надати підтримку сербам. 31 липня вона здійснила часткову мобілізацію у військових округах, а також на Балтійському і Чорноморському флотах. Німеччина звернулася до російського уряду з вимогою припинити мобілізацію і, не отримавши відповіді, 1 серпня розпочала загальну мобілізацію. Увечері того самого дня Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня — Франції. 4 серпня Німеччина, що раніше звинуватила французів у порушенні нейтралітету Бельгії, сама знехтувала нормами міжнародного права і без попередження вторглася на її територію. Це стало приводом для того, щоб у ніч із 4 на 5 серпня війну Німеччині оголосила Велика Британія. 6 серпня Австро-Угорщина оголосила війну Росії.

Японія вирішила використати війну для захоплення німецьких колоній у Тихому океані, встановлення свого панування над Китаєм і Далеким Сходом. У серпні 1914 р. вона оголосила війну Німеччині. У жовтні у війну на боці Німеччини та її союзників вступила Османська імперія, яка сподівалася захопити російське Закавказзя. Дуже швидко війна набула значних масштабів і стала світовою, адже події відбувалися по всій земній кулі. У різних

Німецький кайзер Вільгельм II та австро-угорський імператор Франц Йосиф

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок зі спогадів дочки британського посла в Росії Міріель Б'юкенен

…Як сповнені ми були ентузіазму! Як сповнені впевненості, що боремося за праве діло, в ім'я свободи, гуманності, за краще життя на Землі. Завдяки нашому піднесеному настрою ми чекали на тріумфи й перемоги.

Російська піхота! Британський флот! Французька артилерія! Війну буде завершено до Різдва, і козаки увійдуть до Берліна! Славнозвісну Алею Перемоги в Берліні з її блискучими біломармуровими статуями курфюрстів і королів із дому Гогенцоллернів буде зруйновано. Союзники продиктують свої умови миру німецькому імператору, і за столом, зробленим із «дерева перемоги», де він розчерком пера віддав наказ про початок бойових дій, він буде змушений підписати мирний договір.

? Визначте за джерелом, яким було ставлення людей до війни на її початку.

ТЕАТРИ БОЙОВИХ ДІЙ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Назва фронту, період існування	Противники	
	Антанта та її союзники	Центральні держави та їхні союзники
Західний фронт (1914—1918 рр.)	Велика Британія, Франція, Бельгія, США та ін.	Німеччина
Східний фронт (1914—1917 рр.)	Росія	Німеччина, Австро-Угорщина
Італійський фронт (1915—1918 рр.)	Італія, Велика Британія, Франція	Австро-Угорщина
Румунський фронт (1916—1918 рр.)	Румунія, Росія	Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина
Кавказький фронт (1914—1917 рр.)	Росія	Туреччина
Салонікський фронт (1915 р.)	Сербія, Чорногорія	Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія
Балканський фронт (1917—1918 рр.)	Франція, Греція, Сербія, Чорногорія	Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія
Месопотамський і Палестинський фронти (1914—1918 рр.)	Велика Британія та її домініони	Німеччина, Туреччина
Африканський фронт (1914—1918 рр.)	Війська держав Антанти	Німецькі колоніальні війська
Далекосхідний фронт (1914 р.)	Японія, британські домініони	Німеччина

ЦІКАВІ ФАКТИ

На початку війни країни-учасниці охопила хвиля патріотизму й націоналізму, підтримувана урядовою пропагандою. Це сприяло активній мобілізації сил. Зовнішнім проявом національних почуттів стало перейменування в Росії міст із німецькими назвами (зокрема, Санкт-Петербург назвали Петроградом). У Великій Британії королівська сім'я, що походила з німецького Ганновера, взяла нове прізвище — Віндзор. Однак із часом сподівання на швидку й безкровну перемогу змінилися зневірою і втомою, що призвело до поширення антивоєнних пацифістських настроїв.

регіонах сформувалися основні та другорядні театри воєнних дій. Головними серед них були Західний і Східний фронти.

На відміну від попередніх, Першій світовій війні, або, як її називають на Заході, **Великій війні**, були притаманні певні характерні риси. По-перше, поширення нової зброї, яка раніше не використовувалася. Це були танки, підводні човни, винищувачі, бомбардувальники, отруйні гази, далекобійні гармати, кулемети тощо. Хоробрість воїнів стала тепер цінуватися менше, ніж огньова міць і кількість зброї. По-друге, війна набула **тотального характеру**. Фактично все населення воюючих країн брало участь у війні, оскільки для здобуття перемоги необхідно було залучення всіх людських ресурсів. На заводах, фабриках, у сільському господарстві замість мобілізованих чоловіків стали працювати жінки. Частину роботи виконували підлітки й літні люди, вважаючи це своїм патріотичним обов'язком. Війна перестала бути справою лише солдатів й охопила всі верстви суспільства. По-третє, з'явилася пропаганда війни — агітаційні плакати, листівки, афіші тощо створювали позитивний образ батьківщини й негативний — країни, із якою вона воювала. Пропаганда стала засобом «обробки» населення (виправдання дій влади, ствердження непатріотичності її критики й нагнітання масової істерії стосовно осіб, що виступають проти неї, як пособників ворога).

Дедалі частіше лунали заклики до знищення всього населення країни, із якою йшла війна, та представників цієї нації взагалі.

Тотальна війна — війна, де використовуються всі засоби для знищення противника, у тому числі мирного населення.

4 **«ПЛАН ШЛІФФЕНА».** На початку війни держави Антанти мали перевагу над Центральними державами в людських і матеріальних ресурсах. Населення перших (крім колоній) становило

260 млн осіб, других — 120 млн осіб. Країни Антанти на початку війни виставили 262 дивізії загальною кількістю понад 5,8 млн воїнів, Центральні держави — 170 дивізій загальною кількістю понад 3,8 млн воїнів. Однак Німеччина була набагато краще, ніж її противники, підготовлена до війни (підготовка солдатів, якість озброєнь, перевага у важкій артилерії). Значною перевагою німецької армії була можливість швидко перекидати війська з одного фронту на інший завдяки розвиненій мережі залізниць. У Центральних державах німецьке верховне командування мало вирішальний вплив, а в Антанті координація дій між державами була слабкою.

Бліцкриг («**блискавична війна**») — теорія ведення агресивної війни, розрахована на капітуляцію противника в найкоротші строки внаслідок раптового нападу на нього й швидкого просування в глиб країни.

Майже за рік до початку війни начальник генерального штабу Німеччини **Гельмут фон Мольтке** подав імператору військово-оперативний план нападу на Францію та Росію, розроблений на основі плану бліцкригу його попередником генералом **Альфредом фон Шліффеном**. Г. фон Мольтке виходив із неминучості ведення війни на два фронти — проти Франції та Росії. При цьому головна ідея плану була в тому, щоб якомога швидше ліквідувати один із фронтів й уникнути затягування війни. Тривала війна загрожувала поразкою Німеччині, яка поступалася противникам людськими і матеріальними ресурсами.

Гельмут фон Мольтке, начальник генерального штабу Німеччини

Відповідно до «**плану Шліффена**», 85 % усіх сил німецької армії були спрямовані на перший удар по Франції. Вони мали здійснити вторгнення на її територію через слабку нейтральну Бельгію на північ від Парижа в обхід основних сил французької армії. У результаті такого «непрямого удару» передбачалося оточити та знищити французьку армію, перш ніж Росія завершить мобілізацію своєї армії (за підрахунками німецького командування, для цього Росії було потрібно близько шести тижнів). Проти Росії до перемоги над Францією виставлявся лише слабкий заслін. Після розгрому французької армії Німеччина мала спрямувати свої війська на Східний фронт і разом з Австро-Угорщиною в «блискавичній війні» завдати нищівної поразки Росії.

Г. фон Мольтке, не змінюючи основу «плану Шліффена», дещо посилив лівий фланг Західного фронту й заслін проти Росії у Східній Пруссії. Однак завдяки цьому він дещо ослабив основне німецьке угруповання, що завдавало удару по Франції через Бельгію.

Генерал Альфред фон Шліффен

5 **ВОЄННІ ДІЇ в 1914 р.** 2 серпня 1914 р. німецька армія вторглася на територію Люксембургу, а через два дні — до Бельгії. Наступ здійснювався основними силами кількістю 1,6 млн осіб. Відповідно до плану бліцкригу й за розрахунками німецького командування, він мав завершитися перемогою до «осіннього листопаду». 20 серпня німецькі війська захопили столицю Бельгії Брюссель. Спроби опору жорстоко придушувалися. Так, лише в містечку **Арденни** за вироком військового суду 21 серпня розстріляли 110 осіб.

До кінця серпня на 250-кілометровій ділянці франко-бельгійського кордону відбувалася запекла «прикордонна битва»,

Російський генерал
Олександр Самсонов

Російський генерал
Микола Рузький під час Галицької битви в 1914 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок із доповідної записки генерала російської армії Миколи Якушкевича військовому міністру генералу Володимиру Сухомлинову

Знаю, що завдаю вам турбот і тривог своїми закликами, але що робити? Адже волосся стає дибки від думки, що через нестачу патронів і гвинтівок доведеться підкоритися Вільгельмові… Що менше патронів, то більше втрати… Якби відразу влити 150—250 тис. т, то можна було б в 1—1,5 тижня відкинути ворога й виграти становище…

? Про яку ситуацію в російській армії із забезпеченням боєприпасами розповідає автор джерела?

що завершилася поразкою французької армії. Шлях на Париж для німецьких військ було відкрито. Французький уряд залишив столицю й переїхав до міста Бордо.

Тим часом дві російські армії під командуванням генералів П. Ренненкампфа та О. Самсонова розгорнули наступ у Східній Пруссії. Німецьке командування терміново перемістило туди з Бельгії два армійські корпуси й кавалерійську дивізію. Однак ця допомога була зайвою. Наприкінці серпня — на початку вересня через помилки російських генералів німецькі війська по черзі розгромили їхні армії. Російські частини витіснили зі Східної Пруссії, причому близько 30 тис. солдатів потрапили в оточення.

Успішнішими були дії російських військ на ділянці Південно-Західного фронту (так російське командування називало частину Східного фронту), що діяли проти Австро-Угорщини й розгорнули наступ у Галичині. У **Галицькій битві 18 серпня — 21 вересня 1914 р.** брали участь 700 тис. російських і понад 830 тис. австро-угорських солдатів. Складною проблемою було те, що у складі обох армій, які протистояли одна одній, були мобілізовані українські солдати (зокрема підрозділи Українських Січових стрільців). Австро-угорські війська під тиском російської армії зазнавали поразку за поразкою. Російські армії генералів М. Рузького та О. Брусилова захопили Львів і, розвиваючи наступ, взяли в облогу фортецю Перемишль. За результатами Галицької битви російські війська оволоділи Східною Галичиною, Північною Буковиною та вийшли до Карпатських перевалів.

Втрати австро-угорської армії досягали 400 тис., російської — 230 тис. осіб. Галицька битва вперше продемонструвала військово-тактичні особливості Першої світової війни — переважання фронтальних бойових дій, що супроводжувалися величезними втратами з обох сторін.

Галицька битва відкрила російським військам можливість здійснити наступ через Карпатські перевали на Угорщину або спрямувати удар через Польщу безпосередньо на Берлін. За наполяганням союзників російське командування обрало наступ на Німеччину. У той самий час німецьке командування зосередило війська для удару на Варшаву, щоб відволікти російську армію і допомогти австрійським союзникам. У результаті цього німецькі й російські війська зійшлися в зустрічному наступі на фронті в 300 км у районі Івангорода й Варшави. Маючи кількісну перевагу, російська армія розгромила дві армії противника. Шлях на Берлін та Відень було відкрито. Лише вмілі дії німецьких генералів П. фон Гінденбурга та Е. Людендорфа, нестача боєприпасів та величезні втрати обох сторін змогли зупинити російські армії.

На Західному фронті німецькі війська підійшли до Парижа й форсували **річку Марна. 5—12 вересня 1914 р.** на північний схід від французької столиці, уздовж Марни відбулася грандіозна битва. Німецьке командування, вважаючи, що французькі частини не здатні чинити значний опір, вирішило не обходити Париж із півночі, як передбачав «план Шліффена», а рухатися

навпростець. Однак французи змогли швидко зосередити значні сили у вирішальних місцях боїв. Зокрема, частини паризького гарнізону, що внесли перелом у хід битви, були перекинуті до Марни на міських таксі. Це був перший в історії досвід використання автомобільного транспорту з військовою метою. При цьому німецька армія була ослаблена відправленням двох корпусів і дивізії до Східної Пруссії. Незважаючи на те що ініціатива й загальна перевага в силі належали німецькій армії, французьким військам вдалося до 9 вересня зупинити противника й перейти в наступ. За висловом французів, відбулося **«диво на Марні»**, у результаті якого німецькі війська зазнали поразки. У битві на Марні німецька армія втратила 40 тис. осіб полоненими.

Німецькі генерали П. фон Гінденбург та Е. Людендорф.
Художник Хуго Фогель. 1928 р.

Проте її головним результатом став провал плану бліцкригу. Німецьке командування спробувало виправити ситуацію, завдавши флангового удару з метою оточення французької армії і захоплення Парижа, але британські та французькі війська, що прибули на фронт, також перейшли в наступ.

Восени 1914 р. впродовж двох місяців у Північній Франції тривали маневрові бої (їх іронічно назвали **«біг до моря»**), під час яких обидві сторони намагалися обійти противника з флангів. Німецьким військам не вдалося захопити жодного порту на французькому узбережжі. Урешті-решт установилася лінія постійного фронту впродовж 700 км — від кордонів Швейцарії до протоки Ла-Манш. Стабілізація лінії фронту та провал планів німецького командування стали стратегічним успіхом французьких і британських армій. Події осені 1914 р. свідчили про зміни в характері війни: якщо досі вона була маневреною, то тепер стала **позиційною**. Обидві сторони рили окопи, будували міцні земляні й бетонні укріплення, недоступні навіть для важкої артилерії. Перед ними встановлювалися кілометрові мінні поля й ряди колючого дроту. Противникам вистачило ресурсів, щоб збудувати ці укріплення, однак для їх подолання жодна сторона не мала необхідних людських і матеріальних резервів.

«Біг до моря».
Карикатура 1914 р.

У **ніч із 15 на 16 жовтня 1914 р.** за сприяння турецького уряду німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау» обстріляли міста Севастополь, Одесу, Феодосію й Новоросійськ. Антанта оголосила війну Османській імперії. Виник російсько-турецький Кавказький фронт, що простягався на 350 км. Спроби наступу Туреччини були невдалими. У Сарикамиській битві (грудень 1914 — січень 1915 р.) основні сили турецької армії Росія розгромила. Російська армія розгорнула наступ і вступила на територію Туреччини. Турецьке керівництво, не визнавши власних прорахунків, заявило, що просуванню російської армії сприяє вірменський народ християнської віри, який живе в країні, і видало указ про його примусове виселення **(депортацію)** зі Східної Анатолії. У Туреччині відбулися жахливі за масштабами погроми та вбивства представників вірменського народу. Наприкінці 1915 р. із 2,1 млн вірменського населення у країні залишилося лише 600 тис. осіб. Цю депортацію вважають першим у XX ст. сучасним проявом масового

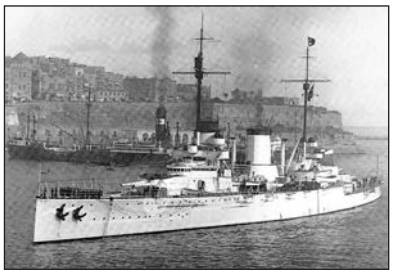

Німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау». 1914 р.

Геноцид — повне або часткове знищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками (вважається одним із найтяжчих злочинів проти людства).

геноциду. Однією з причин ненависті до вірменського народу було те, що вони були християнами в мусульманській Туреччині й посідали вагомі позиції в її економічному житті, утримуючи близько 80 % внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

У Палестині та Іраку виникли Палестинський і Месопотамський фронти, де турецька армія воювала з військами Великої Британії.

ВИСНОВКИ

- Перша світова війна стала результатом боротьби провідних держав за панування у світі. Війна мала загарбницький характер із боку всіх держав-учасниць, крім Бельгії та Сербії, що стали жертвами агресії.
- До кінця 1914 р. на всіх фронтах Першої світової війни бойові дії загалом завершилися на користь держав Антанти. Розрахунки німецького генерального штабу на переможну «блискавичну війну» не виправдалися. Війна набувала дедалі більших масштабів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке шовінізм? **2.** Які події стали приводом до початку Першої світової війни? **3.** Коли розпочалася Перша світова війна? **4.** Які держави вели воєнні дії на Східному фронті? **5.** Що таке «план Шліффена»? **6.** Чиєю перемогою завершилася битва на Марні в 1914 р.?

7. Охарактеризуйте причини Першої світової війни й цілі її держав-учасниць. **8.** Який конфлікт започаткував Першу світову війну? Як він розгортався? Чи можна було його вирішити мирними засобами? **9.** Як відбувалося втягування великих держав у війну? **10.** Охарактеризуйте бойові дії на фронтах Першої світової війни в 1914 р.

11. Покажіть на карті атласу основні країни-учасниці Першої світової війни відповідно до їхньої належності до військово-політичних блоків. **12.** Простежте за картою атласу перебіг воєнних дій у Європі в 1914 р. **13.** Проведіть дискусію за проблемним питанням: чи була Перша світова війна неминучою? **14.** Розпочніть складання хронологічної таблиці «Основні події та результати (за роками) Першої світової війни».

15. Чи поділяєте ви твердження, що в розв'язуванні Першої світової війни однаковою мірою винні всі великі держави? Обґрунтуйте свою точку зору. **16.** Німецький історик Герхард Ріттер вважає, що «"план Шліффена" взагалі не був надійним рецептом перемоги». Якою є ваша думка із цього питання? **17.** Упродовж вивчення розділу виконайте навчальний проект: підготуйте збірку візуальних матеріалів (із короткими коментарями й підписами) про повсякденне життя на фронті та в тилу в роки Першої світової війни.

§ 4—5. Воєнні кампанії та події 1915—1916 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати розгортання воєнних дій у 1915—1916 рр.; порівнювати воєнні кампанії 1915 та 1916 рр.; визначати особливості війни на морі та підводної війни; наводити факти виснаження воюючих держав затягуванням війни; пояснювати, яким був вплив війни на суспільство.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були результати війни наприкінці 1914 р.? **2.** Покажіть на карті атласу основні театри воєнних дій першого року війни.

1 ВОЄННІ ДІЇ в 1915 р. У 1915 р. на Західному фронті встановилося відносне затишшя. Французьке й британське командування прагнули в умовах позиційної війни виграти час для модернізації військового виробництва у своїх країнах і накопичення ресурсів для здобуття перемоги. Німецьке командування вирішило перенести основний тягар військових зусиль на Східний фронт, щоб завдяки здобутим там перемогам спробувати примусити Росію до сепаратного миру, розколоти Антанту й вирватися з лещат війни на два фронти.

На Західному фронті в 1915 р. воєнні дії зводилися до відсічі німецькою армією атак військ Антанти в Шампані, Артуа та Фландрії. Своїми стрімкими контратаками німецькі війська зводили нанівець усі успіхи противника.

У квітні 1915 р. британські й французькі війська здійснили десантну операцію, намагаючись перекрити протоки Босфор і Дарданелли. Операція зазнала невдачі. Турецькі війська повністю заблокували десант союзників, який у грудні того ж року залишив захоплений плацдарм.

Тими ж днями завершилися переговори країн Антанти з Італією. За **Лондонським договором**, підписаним **26 квітня 1915 р.**, Італії гарантувалося право встановлення протекторату над Албанією, отримання Трентіно, Трієсту та інших австрійських областей з італійським населенням. Після цього Італія розірвала угоду про Троїстий союз та оголосила війну Австро-Угорщині. Проти останньої утворився новий Італійський фронт, де австро-угорське командування тримало десять дивізій. Це ослаблювало позиції Німеччини на інших фронтах.

На Східному фронті, готуючись до воєнної кампанії 1915 р., із підрозділів, що прибули із заходу та тилу, німецьке командування сформувало дві нові армії. Російські війська в цей час усе більше відчували нестачу зброї, боєприпасів, обмундирування, медикаментів тощо. При цьому здійснення наступальних операцій на прохання союзників із метою полегшити їхнє становище на заході призводило до постійної передислокації (переміщення) з'єднань та ослаблення бойових сил російських армій. Німеччина завдяки шпигунській практиці добре знала сильні й вразливі місця Росії.

На початку травня 1915 р. після тривалої артилерійської підготовки австро-угорські війська прорвали російський фронт між Горліце й Тарновом і перейшли в наступ. **Горліцький прорив 2—10 травня** створив сприятливі умови для подальшого спільного наступу німецьких та австро-угорських військ, що тривав до жовтня 1915 р. У липні німецькі війська розпочали великий наступ у Польщі та Литві. У серпні вони захопили Варшаву. Російські війська відступали, зазнаючи великих втрат. До кінця воєнної кампанії 1915 р. на Східному фронті німецькі та австро-угорські війська захопили Польщу, Литву, частину Латвії та Білорусі, Галичину, Буковину й частину Волині. Втрати російської армії досягли 850 тис. убитими й пораненими та 900 тис. полоненими. Однак розрахунки німецького командування примусити Росію до сепаратного миру не виправдалися. Російська армія змогла зупинити просування противника на схід. Результатом воєнної кампанії став перехід до позиційної війни на всьому Східному фронті, що розтягнувся від берегів Ризької затоки до кордонів Румунії.

На початку **вересня 1915 р.** Болгарія офіційно приєдналася до блоку Центральних держав. У жовтні 1915 р. війська Німеччини, Австро-Угорщини й Болгарії загальною кількістю 500 тис. осіб виступили проти 250-тисячної сербської армії. Росія надати допомогу Сербії та сусідній Чорногорії не могла, а французькі й британські війська прибули запізно, і створений ними Салонікський фронт не допоміг.

Уся територія Сербії була окупувана. Залишки сербської армії разом із королем, здійснивши важкий зимовий перехід через гори Албанії, досягли Адріатичного моря, звідки були

Кулеметники в протигазах. 1915 р.

i

ЦІКАВІ ФАКТИ

22 квітня 1915 р. під час атаки поблизу бельгійського міста **Іпр** (Західна Фландрія) німецька армія вперше в історії досягла своєї мети застосуванням хімічної зброї (перша невдала спроба була під Варшавою в лютому 1915 р.), використавши задушливий газ хлор. Було отруєно 15 тис. британських і французьких солдатів, із яких третина померла. Після газової атаки шлях на Іпр для німецької армії було відкрито, однак вона не мала резервів для того, щоб розвинути досягнутий успіх. Ця подія засвідчила порушення німецьким командуванням норм Гаазької конвенції 1907 р. про заборону використання хімічної зброї та поклала початок «хімічній війні». Із 1915 р. для захисту від газів застосовували протигази. Усього за роки Першої світової війни від хімічної зброї загинуло близько 1 млн солдатів.

Австрійські піхотинці в горах взимку 1915 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок зі спогадів німецького генерала Еріха Людендорфа про німецько-австрійський наступ на Східному фронті в 1915 р.

Генерал фон Макензен… мав завдати флангового удару в Західній Галичині та розгромити росіян, які, незважаючи на втрати, вели наступ у Карпатах… Ранком 2 травня (*1915 р. — Авт.*) війська… прорвали російський фронт на середньому Дунайці…

Проте союзники могли розвивати свій успіх загалом тільки фронтально, хоча вони й намагалися здійснювати місцеві оточення, в основному західного флангу російських військ, які відходили з Карпат. Спроба оточення їх правим крилом австро-угорських армій у Буковині успіху не мала…

Фронтальне витіснення росіян із Галичини, хоч би яким відчутним для них воно не було, не мало вирішального значення для війни. Вони з боєм відходили настільки, наскільки тилові сполучення дозволяли нам просуватися. Росіяни ще не билися на власній землі та ще не могли віддати значну територію. До того ж під час цих фронтальних боїв наші втрати були неабиякими…

Велике напруження… дало нам лише тактичний успіх. Доводилося виходити з винятково тяжких криз…

? **1.** Як Е. Людендорф оцінює німецько-австрійський наступ у 1915 р. на Східному фронті? **2.** Які аргументи використовує автор для своєї оцінки?

Капітуляція — особливий вид нерівноправних договорів, що фіксують привілейований режим для іноземців порівняно з громадянами держави перебування.

ЦІКАВІ ФАКТИ

15 вересня 1916 р. в битві на **річці Соммі** британське командування застосувало танки для підтримки атаки своєї піхоти. У бою брало участь 18 машин. Вони повільно повзли, стріляючи з кулеметів у противника. Їх застосування мало значний психологічний вплив на противника. Сталеві чудовиська з ревом, ляскаючи гусеницями, долали окопи, рвали колючий дріт і давили кулеметні гнізда. Перелякані німецькі солдати залишали позиції і втікали. Один із танків примусив здатися в полон 300 німецьких вояків. Завдяки танкам британські солдати на ділянці фронту в 10 км за п'ять годин просунулися вперед на 4—5 км і зайняли три села. Раніше для досягнення цього витрачалися тисячі тонн снарядів і десятки тисяч людських життів. Однак атакуючі також мали втрати. Усього за день бою було пошкоджено десять танків.

евакуйовані британським флотом на грецький острів Корфу. На початку 1916 р. акт **капітуляції** підписав уряд Чорногорії. Поразка Сербії та Чорногорії дала змогу Німеччині й Австро-Угорщині встановити прямий зв'язок з Османською імперією.

2 ВОЄННІ ДІЇ в 1916 р. Німецьке командування, пам'ятаючи про досвід воєнної кампанії 1915 р., розуміло, що досягти бажаного результату війни на сході неможливо. Тому в 1916 р. було вирішено завдати головного удару на заході. Місцем для операції обрали виступ фронту біля фортеці Верден, яку французьке командування вважало воротами до своєї столиці й намагалося утримати за будь-яку ціну. У той же час німецьке командування розуміло, що побоювання втратити цю позицію примусить французьких генералів кинути туди значні сили, і тоді можна буде «перемолоти, як у млині, французькі дивізії».

21 лютого 1916 р., випустивши з важких гармат протягом кількох годин понад 2 млн снарядів по Вердену і його околицях, на ділянці фронту в 10 км перейшли в атаку 12 німецьких дивізій. Розпочалися запеклі бої. Німецькі солдати під Верденом уперше використали нову зброю — вогнемети. 25 лютого німецькі війська захопили форт Дуомон, що панував над фортецею й усією місцевістю. Французьке командування для уникнення катастрофи спрямувало під Верден військові частини з інших ділянок фронту. У результаті цього на початок березня кількість французьких військ зросла вдвічі. Стало зрозуміло, що німецький план операції провалився. За наступні кілька місяців кровопролитних боїв ціною величезних втрат німецькі війська заглибилися у французьку оборону лише на 7 км й захопити Верден не змогли. **Верденська «м'ясорубка»**, або «млин» Мааського району, як її називало німецьке командування, завершилася в грудні 1916 р.

Верденська битва стала найбільшою і найтривалішою в Першій світовій війні. Її «м'ясорубку» пройшли 50 німецьких

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок зі статті в газеті «Русский инвалид» про Верденську битву (1916 р.)

Воєнних кореспондентів можна зрозуміти, що німці, як і раніше, атакували щільними масами, які скошувалися французькою артилерією й одразу замінювалися новими лавами щільних ланцюгів (за деякими відомостями — навіть колом); ця німецька тактика відмінного рангу (нещадного натиску за будь-яку ціну) вже зовсім не відповідає стану запасу людей Німеччини і є актом відчаю…

Під час першого натиску німців французькі батареї, які добре пристрілялися до ділянок місцевості, що лежала попереду, обстрілювали щільні наступаючі лави ворога та змітали їх убивчим вогнем. Коли завдяки повторним атакам нових ворожих мас частина німців просунулася дуже близько до першої лінії французів, уночі французьким військам наказано було відійти на другу лінію окопів. І зранку французькі батареї знову стали косити німців, які наступали на новій ділянці, і так далі, поки французи не дійшли до головної оборонної лінії… Тут вони контратаками в штики зупинили противника, причому частина німців була оточена…

? **1.** Яку тактику застосували німці та французи під Верденом? **2.** Поясніть, чому Верденську битву називали «м'ясорубкою» або «млином».

дивізій із 125 і 65 французьких із 95. Вона мала характер боїв на виснаження, що обумовило величезні втрати обох сторін, які досягали 70—100 %. Верден став одним із символів безглуздого кровопролиття в роки Першої світової війни.

Успіху французької армії під Верденом значною мірою сприяло те, що на Східному фронті, за наполяганням союзників, на початку червня 1916 р. перейшли в наступ російські війська, очолювані генералом **Олексієм Брусиловим**. Їм вдалося прорвати фронт одразу в чотирьох місцях. Завдяки цій новій тактиці, коли удар завдавався не на одній, а на декількох ділянках, противник не міг зосередити достатньо сил для відсічі наступу.

Упродовж **4 червня — 20 вересня 1916 р.** в результаті **Брусиловського прориву**, як назвали цю операцію, російські війська знову зайняли частину Волині, Галичини, Буковину й досягли Карпатських перевалів. Втрати загиблими й пораненими в австро-угорській армії досягали 1,5 млн осіб, у російській — 500 тис. осіб за офіційними даними й від 980 тис. до 1,6 млн за іншими підрахунками.

Брусиловський прорив став єдиною операцією війни, названою за ім'ям генерала, що керував нею. За втратами з обох сторін він став однією з найбільших битв війни, однак, за спогадами О. Брусилова, «ніяких стратегічних результатів ця операція не дала», оскільки «Західний фронт головного удару так і не завдав». Існує думка, що в цій битві були використані останні ресурси російської армії і втрачені надії на перемогу у війні.

Під впливом російських перемог на Східному фронті Румунія вступила у війну на боці Антанти й оголосила війну Австро-Угорщині. За це держави Антанти пообіцяли віддати Румунії Трансильванію, частину Буковини й Банат. Проте румунські війська зазнали поразки від німецьких, австро-угорських і болгарських дивізій, а країну було окуповано. Росії довелося рятувати нового союзника, перекинувши до Румунії значні сили. У 1916 р. тут утворився Румунський фронт.

1 липня 1916 р. британське й французьке командування розпочало ретельно підготовлений великий наступ на **річці Соммі.**

«Верденська м'ясорубка». 1916 р.

Олексій Брусилов

Британський танк «Марк І», що брав участь у першому у світі танковому бою під час битви на Соммі 15 вересня 1916 р.

Шквальний артилерійський вогонь, що тривав сім днів, зруйнував німецьку систему укріплень. На кожен метр землі британсько-французька артилерія вивергнула близько однієї тонни металу. Після цього в наступ рушила піхота, яку вперше в історії підтримували танки.

Проте навіть застосування танків не допомогло подолати добре укріплену багатокілометрову смугу німецької оборони. У **листопаді 1916 р.** битва на річці Соммі завершилася. Британсько-французькі війська просунулися вперед до 10 км на ділянці фронту завдовжки в 35 км. Втрати британсько-французької армії становили близько 620 тис. осіб, німецької — понад 450 тис. Битва ще раз продемонструвала неспроможність тактики планомірного фронтального наступу.

Основним підсумком Брусиловського прориву та битви на річці Соммі став остаточний перехід стратегічної ініціативи від Центральних держав до Антанти.

3 ВІЙНА НА МОРІ. ПІДВОДНА ВІЙНА. Напередодні війни Німеччина та Австро-Угорщина приділяли значну увагу створенню свого військово-морського флоту, але не змогли випередити держави Антанти. На серпень 1914 р. Німеччина та Австро-Угорщина мали 189 військових суден і 24 підводні човни, а держави Антанти — 318 військових суден і 95 підводних човнів. Це спричинило те, що після початку війни німецький та австро-угорський флоти зазнали ряд поразок. Наприкінці 1914 р. після розгрому німецької ескадри в Південній Атлантиці біля Фолклендських островів Німеччина та її союзники опинилися в морській **блокаді**. У Північному морі панував флот Великої Британії, Середземне море контролювали британський і французький флоти. Росія володарювала на Чорному морі. Дії німецького флоту обмежувалися Балтійським морем, австро-угорського — Адріатичним.

Загибель пасажирського пароплава «Лузитанія» біля берегів Ірландії після торпедної атаки німецького підводного човна «U-20». Травень 1915 р.

Змінити ситуацію на морі німецьке та австро-угорське командування розраховувало за допомогою широкого застосування порівняно нової зброї — підводних човнів, розгорнувши підводну війну. У перші дні війни підводні човни показали свою ефективність. Так, 22 вересня 1914 р. німецький підводний човен «U-9» поблизу узбережжя Нідерландів за одну атаку потопив три британські крейсери, залишившись неушкодженим.

У лютому 1915 р. Німеччина оголосила води, що омивають Велику Британію, зоною бойових дій. Це означало, що будь-який новий корабель, навіть нейтральної країни, знищуватиметься підводними човнами без попередження. На **початку травня 1915 р.** об'єктом атаки німецьких підводників став британський трансатлантичний **лайнер «Лузитанія»** із 1960 пасажирами на борту, серед яких було 124 громадянина США. Загинуло 1198 осіб. Це була одна з найбільших морських катастроф в історії людства. Американський уряд виступив із рішучим протестом, вимагаючи обмежити підводну війну, оскільки, крім людських жертв, вона завдавала значних збитків торгівлі. Німеччина, не бажаючи йти на конфлікт із США, віддала наказ не топити

Блокада — військова, політична або економічна ізоляція чи оточення держави або її частини, групи держав, їхніх збройних сил, насильницьке порушення їхніх зовнішніх зв'язків із метою примусити виконати вимоги організаторів блокади.

пасажирські судна без попередження. Однак командири підводних човнів фактично ігнорували його.

31 травня — 1 червня 1916 р. у Північному морі, біля **Ютландського півострова** (Данія), відбулася єдина за всю війну велика морська битва між британським та німецьким флотами. У ній взяли участь основні сили флотів — понад 250 суден з обох сторін. Німецький флот спробував прорвати блокаду, роз'єднати британський флот і розбити його частинами, але не зміг це зробити та спішно відійшов до баз. У битві британський флот втратив 14 суден, німецький — 11. Ютландська битва, як і ті, що відбулися біля Вердена й на Соммі, показала неможливість досягти перелому в ході війни однією вирішальною битвою. До кінця війни головні сили німецького флоту великих рейдів у відкритому морі більше не здійснювали, обмежуючись підводною війною. Від нападів німецьких підводних човнів загинуло близько 6 тис. суден держав Антанти та її союзників. Це лише спричиняло зростання обурення світової громадськості діями Німеччини, але не змогло принести їй перемогу у війні.

4 ВИСНАЖЕННЯ ВОЮЮЧИХ СТОРІН. Кінець 1916 р. став поворотним моментом у Першій світовій війні. В усіх воюючих країнах її затягування призвело до виснаження матеріальних ресурсів, погіршення забезпечення продовольством, зростання невдоволення населення. Генерал Е. Людендорф характеризував становище Німеччини як «надзвичайно важке і майже безвихідне». Французький президент Р. Пуанкаре заявляв: «Повсюдно серед населення Парижа помітний тривожний настрій, кількість тих, хто не вірить у перемогу, зростає. Починаються страйки. Кожного дня ми переживаємо таку небезпеку».

Солдати на фронтах втомилися від тривалої війни й окопного життя. Поширювалися відмови йти в атаку, солдатські бунти, убивства офіцерів, випадки дезертирств і братання із солдатами противника.

Розраховуючи на короткочасність війни, уже в 1915 р. воюючі держави зіткнулися з труднощами в забезпеченні своїх армій. Для збільшення військового виробництва в країнах-учасницях війни було запроваджене **державне регулювання економіки**. Для цього створювали спеціальні органи: Військово-промисловий комітет у Німеччині, міністерства військового забезпечення у Франції та Великій Британії, особливі наради (з оборони, транспорту, палива, продовольства) у Росії тощо.

У зв'язку з призовом чоловіків до армії виник дефіцит робочої сили. Для його подолання до промислового виробництва залучали жінок. Так, якщо напередодні війни в промисловості Франції працювало 487 тис. жінок, то наприкінці 1916 р. — 625 тис. При цьому їхня зарплата була на 30—40 % нижчою, ніж у чоловіків, а робочий день у зв'язку з потребами війни на деяких підприємствах досягав 12 годин.

Призов до армії значної кількості селян мав негативні наслідки для виробництва продуктів харчування. У Франції з 5,6 млн працездатного населення в селах наприкінці 1916 р.

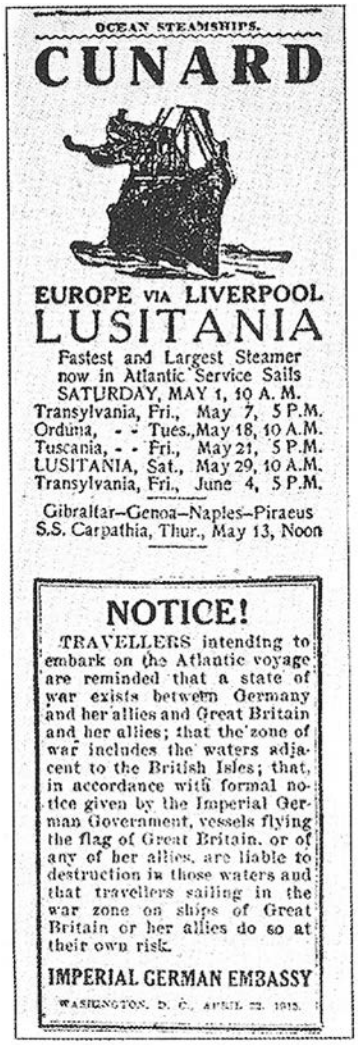
OCEAN STEAMSHIPS.

CUNARD

EUROPE VIA LIVERPOOL

LUSITANIA

Fastest and Largest Steamer now in Atlantic Service Sails SATURDAY, MAY 1, 10 A. M.
Transylvania, Fri., May 7, 5 P.M.
Orduna, - - Tues., May 18, 10 A.M.
Tuscania, - - Fri., May 21, 5 P.M.
LUSITANIA, Sat., May 29, 10 A.M.
Transylvania, Fri., June 4, 5 P.M.

Gibraltar–Genoa–Naples–Piraeus
S.S. Carpathia, Thur., May 13, Noon

NOTICE!

TRAVELLERS intending to embark on the Atlantic voyage are reminded that a state of war exists between Germany and her allies and Great Britain and her allies; that the zone of war includes the waters adjacent to the British Isles; that, in accordance with formal notice given by the Imperial German Government, vessels flying the flag of Great Britain, or of any of her allies, are liable to destruction in those waters and that travellers sailing in the war zone on ships of Great Britain or her allies do so at their own risk.

IMPERIAL GERMAN EMBASSY

WASHINGTON, D. C., APRIL 22, 1915.

Рекламна листівка останнього рейсу «Лузитанії» з попередженням посольства Німеччини. 1915 р.

Німецький генерал Еріх Людендорф

ЦІКАВІ ФАКТИ

У роки Першої світової війни український фізик і громадський діяч Іван Пулюй написав фундаментальні праці про роль України в геополітичній ситуації в Європі. Зокрема, він намагався переконати європейських політиків, що Україна є і буде бар'єром, що відділяє європейські держави від Росії. Він прагнув пояснити, чим їм вигідна поява на карті Європи незалежної держави Україна. «Якщо потрібно протиставити дієву завісу проти загрозливої сили російського гіганта, то має бути звільнена Україна, ця основа розвитку російської влади, в інтересах найбільш можливої стабільності миру в Європі», — писав він у праці «Україна та її міжнародне значення». Вчений переконував, що завдяки Україні як незалежній державі європейці зможуть усунути Росію із Чорного моря, Балкан і Дарданелл і зупинити намагання Росії досягти світового панування.

Реквізиція — примусове вилучення (за певну плату, на відміну від контрибуції) майна громадян, підприємств або установ.

Контрибуція — примусовий збір матеріальних цінностей із населення окупованої місцевості, який здійснювався переможцями.

Анрі Барбюс. 1916 р.

залишилося 3 млн осіб. У всіх воюючих країнах, крім Великої Британії, виробництво продовольчих товарів скоротилося. Жири та м'ясо стали дефіцитом. За підрахунками німецького лікаря А. фон Вассермана, на середину 1917 р. кількість калорій, яку щоденно споживала людина порівняно з довоєнним часом, у середньому зменшилася у 2,7 разу.

Особливо складною була ситуація в Німеччині, яка традиційно ввозила продукти харчування. Їх нестача примусила уряд заборонити відгодівлю худоби пшеницею і картоплею та дозволити використання різноманітних **ерзац-продуктів** (частину речовин у їхньому складі замінювали на штучні). Однак наповнення продуктових карток у Німеччині не задовольняло навіть фізіологічних потреб людини. Голод, хвороби, зниження народжуваності призвели до загальних втрат мирного населення Німеччини, що становили близько 6 млн осіб.

На прифронтових територіях постійною небезпекою для цивільного населення стали обстріли з далекобійних гармат. Для бомбардування цивільних і воєнних об'єктів у тилу використовували авіацію. На територіях, що опинилися під окупацією, звичним явищем були **реквізиції** і **контрибуції**.

Загальне обурення викликало вивезення 60 тис. бельгійських робітників на примусові роботи до Німеччини, де вони мали працювати на промислових підприємствах для потреб німецької армії. Така ситуація виникла в роки Першої світової війни й викликала загальне обурення у світі, а під час Другої світової війни стала звичним явищем у діях окупаційної влади.

Наприкінці 1916 р. становище Німеччини ускладнилося. Ситуація на фронтах була напруженою. Велика Британія та її союзники оволоділи всіма німецькими колоніями та проводили жорстку морську блокаду. Невтішні перспективи призвели до того, що на початку грудня 1914 р. Німеччина від імені Центральних держав запропонувала країнам Антанти розпочати переговори про мир. Однак уряди держав Антанти відхилили цю пропозицію.

5 АНТИВОЄННІ ВИСТУПИ. Хвиля патріотизму, що охопила воюючі країни на початку війни, поступово вщухла. На початок 1916 р. дедалі більше людей бажали лише її швидкого завершення. Так, 1 травня у столиці Німеччини відбулися демонстрації під гаслами «Кінець війні!», «Геть уряд!». 21 жовтня 1916 р. в Австро-Угорщині, прагнучи примусити правлячі кола змінити свою політику та припинити війну, соціал-демократ Фрідріх Адлер застрелив голову уряду країни графа К. фон Штюргка. У Франції величезний вплив на настрої громадськості мало видання в 1916 р. книги письменника-фронтовика **Анрі Барбюса** «Вогонь». У ній він розповів про поступове усвідомлення французькими солдатами невиправданості жертв війни.

У Великій Британії на посилення антивоєнних настроїв і страйкового руху уряд відповів запровадженням влітку 1915 р. закону «Про військове спорядження». За ним будь-яке підприємство могло бути оголошене таким, що «працює на війну», тоді його робітники позбавлялися права на страйк.

Однак патріотичні заклики об'єднатися й забути всі суперечки до перемоги у війні не підтримало населення.

Навесні 1916 р. спалахнуло національно-визвольне повстання проти британського панування в Ірландії. За досягнутими раніше домовленостями між британським урядом та лідерами ірландського визвольного руху в 1914 р. Ірландія мала отримати статус домініону, але цьому завадила війна. Це спричинило антибританське повстання в країні. У ніч на 24 квітня 1916 р. 1,2 тис. повстанців захопили важливі пункти в Дубліні й проголосили Ірландію незалежною республікою. Британська влада застосувала проти «бунтівників» 20-тисячну армію й до травня придушила повстання. Близько 3 тис. його учасників заарештували, а 16 осіб стратили.

Поширення антивоєнних настроїв призвело до посилення в суспільстві симпатій до соціал-демократичних партій. При цьому соціал-демократи не були єдиними у ставленні до війни. Ліві засуджували війну як імперіалістичну й загарбницьку, закликали перетворити її на громадянську й усунути правителів своїх держав. Праві обмежувалися вимогами негайно припинити війну й укласти справедливий мир.

Стінопис (мурал) у Белфасті (Північна Ірландія), присвячений подіям 1916 р. в Дубліні

ВИСНОВКИ

- Воєнна кампанія 1915 р. не привела до перемоги жодну зі сторін. Німеччина й Австро-Угорщина примусили Росію залишити значні території та домоглися приєднання до свого блоку Болгарії. Однак країни Антанти мали більші людські ресурси і промисловий потенціал, що дозволяло їм поступово нарощувати стратегічну перевагу. Зосередження німецьких та австро-угорських військ на сході дозволило Антанті підготуватися до активних дій на заході.
- Під Верденом зазнав поразки план німецької воєнної кампанії 1916 р., в основі якого було «ведення наступу недостатніми силами, але рішуче». Головною причиною поразки Німеччини стала перевага Антанти в людських і матеріальних ресурсах. Успіху французьких військ під Верденом сприяв також Брусиловський прорив на Східному фронті. Разом із битвою на Соммі він засвідчив про перелом у ході кампанії на користь держав Антанти.
- Затягування війни призвело до ускладнення соціально-економічної ситуації у воюючих державах. Одним із її проявів стало поширення антивоєнних настроїв у суспільстві.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Де і коли німецьке командування вперше в історії вдало застосувало хімічну зброю? **2.** Яка держава приєдналася до блоку Центральних держав на початку вересня 1915 р.? **3.** Коли розпочалася Верденська битва? **4.** Яким був результат Брусиловського прориву? **5.** Що таке блокада? **6.** Коли відбулося національно-визвольне повстання в Ірландії?

7. Як відбувалися воєнні дії на фронтах Першої світової війни в 1915 р.? **8.** Розкрийте взаємозв'язок між перебігом воєнних дій на різних фронтах у 1915—1916 рр. **9.** Якими були підсумки воєнної кампанії 1916 р.? **10.** Охарактеризуйте розгортання бойових дій на морях у роки війни. **11.** Наведіть факти, що свідчать про виснаження воюючих сторін. **12.** Якими були основні прояви антивоєнного руху?

13. Продовжте складання таблиці «Основні події та результати (за роками) Першої світової війни». **14.** Простежте за картою атласу, як розгорталися воєнні дії в 1915—1916 рр. **15.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, якими були підсумки війни на кінець 1916 р.

16. Історик Александр Шталь про результати підводної війни у книзі «Розвиток методів операцій підводних човнів у війні 1914—1918 рр.» писав: «У роки Першої світової війни в Німеччині побудували 344 підводні човни, із яких 178 було втрачено… Субмарини потопили 5861 судно (не враховано судна тоннажем менше 100 т). Найбільші втрати суден були в 1917 р. — 2734… На один загиблий (німецький) підводний човен припадало 33,78 знищених суден (держав Антанти)». Які висновки про перебіг підводної війни можна зробити на підставі наведених даних? Визначте роль і вплив підводної війни на загальний хід Першої світової війни.

§ 6—7. Воєнні кампанії та події 1917—1918 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати, як вплинули на хід війни вступ у неї США та Лютнева революція в Росії; характеризувати розгортання воєнних дій у 1917—1918 рр.; визначати особливості розпаду Австро-Угорщини і революції в Німеччині; характеризувати результати й наслідки Першої світової війни.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості державного устрою Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій на початку XX ст.? **2.** Якими були причини Першої світової війни?

i

Джон Першинг, генерал армії США

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Верховний головнокомандувач об'єднаних сил США **Джон Першинг** під час Першої світової війни в Європі став єдиним у Сполучених Штатах військовим, який за життя отримав найвище в країні військове звання «генерал армії США». На його честь пізніше було названо танк і серію балістичних ракет.

1 ВСТУП США У ВІЙНУ. США тривалий час утримувалися від вступу у війну, постачаючи зброю, боєприпаси і продовольство країнам Антанти й одночасно здійснюючи торгівлю з їхніми противниками через нейтральні країни. Однак США були зацікавлені в перемозі Антанти. У роки війни вони надали державам Антанти та її союзникам кредитів на суму понад 10 млрд доларів і бажали повернути ці кошти. Також правлячі кола США, прагнучи відігравати вагому роль у світі, усвідомлювали, що без участі у війні не зможуть претендувати на частку в розподілі «післявоєнного пирога».

Приводом для вступу США у війну стало рішення правлячих кіл Німеччини з 1 лютого розгорнути необмежену підводну війну, у якій вони вбачали єдиний шлях до перемоги. Німецький уряд дозволяв США відправляти до Великої Британії лише одне судно на тиждень за умови дотримання суворих вимог (визначений маршрут, спеціальний колір судна тощо). Це викликало обурення американського уряду. 3 лютого 1917 р. президент США В. Вільсон оголосив про розрив дипломатичних відносин із Німеччиною, а 6 квітня Конгрес заявив про вступ у війну на боці Антанти. Через рік на Західному фронті вже було 2 млн американських солдатів та офіцерів під командуванням генерала армії США Дж. Першинга. Вступаючи у війну, США не стали зв'язувати себе будь-якими союзницькими угодами, розраховуючи завдяки цьому на мирних переговорах після завершення війни відігравати роль головного арбітра.

2 РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р. На початку 1917 р. Росію охопила політична криза, викликана загостренням економічних і соціальних проблем, поразками на фронтах і недовірою до правлячих кіл країни щодо їхньої здатності завершити війну. У лютому 1917 р. антивоєнні й соціальні виступи в Росії набули значних масштабів і переросли в революцію, у результаті якої було повалено монархію. Ці події здобули назву **Лютневої революції**, що є складовою **Російської революції 1917 р.**

На початку березня влада перейшла до Тимчасового уряду, а цар **Микола II** зрікся престолу. Монархія в Росії припинила існування.

Тимчасовий уряд прагнув урятувати країну від безвладдя, організувати й провести вибори до Установчих зборів, які визначать майбутні форми правління та устрою Росії. В Україні в цей час влада перейшла до Центральної Ради.

Однак ліві, зокрема більшовики, очолювані **Володимиром Леніним**, який повернувся з еміграції, прагнули продовжити революцію й захопити владу. Вони планували зробити це через Ради солдатських і робітничих депутатів. Виникло двовладдя. Заяви Тимчасового уряду про вірність зобов'язанням перед союзниками у війні й продовження її до перемоги викликали невдоволення в країні. Користуючись цим, а також погіршенням ситуації, більшовики вели агітацію проти Тимчасового уряду.

Верховний головнокомандувач російської армії **Лавр Корнілов** у другій половині **серпня 1917 р.** спробував встановити військову диктатуру на період до скликання Установчих зборів, щоб урятувати Росію і не допустити до влади більшовиків. Однак заколот Л. Корнілова провалився.

24—25 жовтня 1917 р. більшовики здійснили збройне повстання в Петрограді й захопили владу. Унаслідок Жовтневого перевороту Тимчасовий уряд було повалено та встановлено владу більшовиків. Розпочався процес становлення **більшовицької диктатури**. В Україні після подій у Петрограді було проголошено створення Української Народної Республіки (УНР). Більшовики, щоб встановити на українських землях свою диктатуру, розгорнули війну проти УНР.

Плани держав Антанти стосовно воєнної кампанії на 1917 р. передбачали одночасний наступ на всіх європейських фронтах. Початок Російської революції зробив неможливим наступ російських військ. Під впливом революційних подій у Росії хвиля страйків під антивоєнними гаслами прокотилася Великою Британією, Францією, Італією, Німеччиною та Австро-Угорщиною. У Великій Британії в 1917 р. відбулося 730 страйків, у яких взяли участь у 3,2 разу більше учасників, ніж у 1916 р. В Італії із травня 1917 р. відбувалися страйки й демонстрації під гаслами «Миру і хліба!», «Зробимо так, як у Росії!». У Німеччині у квітні 1917 р. на воєнних заводах Берліна й Лейпцига страйкувало понад 300 тис. осіб. У Франції цілі батальйони й полки відмовлялися йти на фронт та в атаку.

На Східному фронті у квітні-травні 1917 р. розпочалися масові братання німецьких і російських солдатів, почастішали випадки непокори солдатів наказам офіцерів і відмови стріляти в противника.

Ставлення до Російської революції у правлячих колах воюючих держав різнилося. У країнах Антанти побоювалися перспективи виходу Росії з війни, у Німеччині та Австро-Угорщині відновилися сподівання на досягнення перемоги.

3 ВОЄННІ ДІЇ в 1917 р. Наприкінці 1916 р. генеральні штаби держав Антанти домовилися навесні 1917 р. здійснити одночасний наступ на всіх європейських фронтах із метою звільнення територій своїх і союзних країн від німецьких військ. Командування блоку Центральних держав у планах на 1917 р. вирішило дотримуватися оборони. Німеччина великі надії покладала на підводну війну. До літа 1917 р. кількість суден (переважно британських), що загинули від атак німецьких підводних човнів, постійно зростала. Однак Антанті вдалося знайти ефективний засіб захисту від них — «систему конвоїв».

На початку 1917 р. під час весняної кампанії на Західному фронті в районі міста Реймс за наказом нового французького командувача генерала **Робера Нівеля**, який керував операцією, війська Антанти атакували противника. Наступ провалився й увійшов в історію як «бійня генерала Нівеля». За п'ять тижнів військової операції лише французькі війська втратили понад 180 тис. загиблими й пораненими.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У тогочасній Європі діяв григоріанський календар (так званий «новий стиль»), запроваджений Папою Римським Григорієм XIII у XVI ст. У Російській імперії був поширений юліанський календар, розроблений за наказом Юлія Цезаря (так званий «старий стиль»). Країни, що утворилися після розпаду Російської імперії, перейшли на григоріанський календар на початку 1918 р. Унаслідок цього, щоб відобразити реальний відлік часу, найважливіші події в Росії стали супроводжувати подвійними датами: дата за григоріанським календарем, а в дужках — за юліанським, що діяв у тогочасній Росії (наприклад, Лютнева революція за григоріанським календарем відбулася на початку березня).

Лавр Корнілов

Постріл «Аврори» (сигнал до початку збройного повстання в Петрограді в жовтні 1917 р.). Художник Соломон Боїм. 1947 р.

Французький генерал Робер Нівель. Художник Александр Колдер, 1914 р.

Французький генерал Анрі Філіпп Петен

Жертви гірчичного газу — іприту. 1917 р.

Ці події викликали обурення у французькій армії, у 16 корпусах відбулися виступи військових. Щоб їх заспокоїти, Р. Нівеля усунули з посади. Новий командувач генерал **Анрі Філіпп Петен** (герой оборони Вердена) жорстокими заходами й деяким покращенням умов перебування солдатів на фронті навів лад у військах.

У **липні—листопаді 1917 р.** британські та французькі війська здійснили велику наступальну операцію в районі **містечка Іпр**, намагаючись прорвати Німецький фронт. Її результати були несуттєвими, але супроводжувалися великими втратами з обох сторін. **12 липня 1917 р.** німецьке командування, намагаючись зупинити наступ противника, наказало вперше застосувати під Іпром ще одну нову хімічну зброю — гірчичний газ, який згодом за місцем боїв назвали іпритом. У листопаді-грудні війська Антанти здійснили вдалу наступальну операцію в районі **міста Камбре**, яку назвали «**тріумфом танків**». У ході операції 378 британських танків у взаємодії з піхотою та авіацією завдали удару по добре укріпленій обороні противника і прорвали її. Проте розвинути успіх британські війська не змогли.

Основний тягар операцій на Західному фронті в 1917 р. після весняних поразок французької армії ліг на британську. Ціною величезних втрат вони змогли лише дещо потіснити німецькі війська. Втрати британської армії становили 380 тис. загиблими й пораненими, німецької — 240 тис. осіб.

У липні 1917 р. на Східному фронті на львівському напрямку перейшли в наступ російські війська. Однак він завершився провалом і величезними втратами російської армії.

Німецькі й австро-угорські війська перейшли в контрнаступ, остаточно вибили російську армію з Галичини, на території Балтії захопили Ригу і встановили контроль над Ризькою затокою. На сході, як і на заході, воювали неохоче. Війна перетворилася на непотрібну й незрозумілу для більшості бійню.

Восени 1917 р. Антанта зазнала поразки на Італійському фронті. **24 жовтня** німецькі й австро-угорські війська після потужного артилерійського удару з використанням хімічних снарядів атакували переважаючі італійські сили поблизу гірського **селища Капоретто**. Італійська армія була розбита та втікала в паніці. Близько 300 тис. італійських солдатів опинилися в полоні, а 130 тис. осіб загинуло. Німецькі та австро-угорські війська вийшли до найважливіших центрів Італії. Поразка під Капоретто стала катастрофою для італійської армії, що взагалі не мала жодної справжньої перемоги за роки війни. Лише термінове переміщення на Італійський фронт 12 британських і французьких дивізій урятувало Італію від поразки.

У листопаді 1917 р. голови урядів Великої Британії, Франції, Італії та США утворили Вищу військову раду «для забезпечення найкращої координації на західноєвропейському воєнному театрі».

Тим часом Росія, де до влади прийшли більшовики, стрімко змінювала курс. Оголосивши «Декрет про мир», вони звернулися до всіх воюючих держав із закликом укласти мир без **анексій** і контрибуцій. 15 грудня Росія домовилася з Німеччиною

та Австро-Угорщиною про перемир'я на Східному фронті. Раніше питання про перемир'я з австро-німецьким командуванням також узгодила Румунія.

4 ВОЄННІ ДІЇ в 1918 р. Останній рік війни розпочався важливою політичною подією. 8 січня президент США В. Вільсон, виступаючи в Конгресі, оприлюднив «**14 пунктів**», де висловив своє бачення принципів побудови міждержавних відносин у післявоєнному світі. Вони передбачали:

1) відкриті мирні договори;
2) свободу судноплавства;
3) усунення економічних бар'єрів;
4) встановлення гарантій для забезпечення скорочення озброєнь;
5) справедливе врегулювання колоніальних питань;
6) визволення від німецької окупації території Росії та надання їй безперешкодних можливостей для визначення політичного розвитку, національної політики і вступу до «співтовариства вільних націй»;
7) визволення й відновлення Бельгії;
8) повернення Франції Ельзасу та Лотарингії, звільнення окупованих районів Франції;
9) уточнення кордонів Італії згідно з національними ознаками;
10) надання автономії народам Австро-Угорщини:
11) визволення від німецької окупації Румунії, Сербії та Чорногорії, надання Сербії виходу до моря;
12) самостійне існування турецьких та автономія інонаціональних частин Османської імперії;
13) відновлення Польської держави;
14) утворення Ліги Націй.

Поява цього документа мала значний вплив на громадськість воюючих країн і ситуацію на фронтах.

На початку 1918 р. на Західному фронті німецьке командування прагнуло завдати поразки британським і французьким силам, перш ніж до Франції прибудуть американські війська. При цьому важливе значення для нього мала ситуація на Сході. У Брест-Литовську із грудня 1917 р. тривали переговори про мир між Німеччиною і радянською Росією. У них також брала участь делегація УНР. **9 лютого 1918 р.** УНР підписала угоду про мир із Центральними державами й домовилася з Німеччиною та Австро-Угорщиною про збройну допомогу для звільнення від радянських військ. Натомість радянська сторона на категоричну вимогу делегації Центральних держав підписати договір відповіла відмовою й залишила Брест-Литовськ.

У лютому 1918 р. війська Центральних держав розпочали загальний наступ на всьому Східному фронті від Балтійського до Чорного моря. Кількість їхніх сил досягала 450 тис. осіб. На території України вони діяли як союзники УНР у боротьбі проти більшовиків. Наступ припинився, лише коли Росія прийняла продиктовані умови й **3 березня 1918 р.** підписала **Брестський мирний договір**. За ним радянська Росія втратила близько 800 тис. км^2 території, яка раніше належала Російській імперії.

Італійські полонені після поразки в битві під Капоретто восени 1917 р.

Анексія — насильницьке приєднання, захоплення, утримання однією державою території або частини території іншої держави.

«14 пунктів» В. Вільсона (напис на столі: «Європейське дитяче шоу»). Карикатура 1918 р.

Підписання мирного договору в Брест-Литовську 3 березня 1918 р.

Французький генерал Фердінанд Фош

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Фельдмаршал **Фердінанд Фош** (1851—1929) у роки Першої світової війни уславився як один із найталановитіших полководців. Він був прибічником ведення наступальних дій. Із початку війни Ф. Фош перебував у діючій армії. Спочатку він командував корпусом, а пізніше — однією із французьких армій. Саме його армія зупинила німецький наступ на Марні в 1914 р. Проте наступальна тактика спричиняла значні втрати, і після битви на Соммі Ф. Фоша перевели на менш відповідальну посаду керівника центру військових досліджень. Проте вже в 1917 р. він став начальником генерального штабу Франції, а з 1918 р. — верховним головнокомандувачем військ Антанти. Саме під його командуванням союзники перемогли у війні. Ф. Фош негативно ставився до Версальського договору з переможеною Німеччиною, вважаючи, що це «лише перемир'я на 20 років». Ця оцінка виявилася пророчою. На знак визнання заслуг Ф. Фоша британський уряд у 1919 р. і польський уряд у 1923 р. надали йому почесне звання фельдмаршала своїх збройних сил.

Брестський мир дозволив німецькому командуванню перекинути значну частину військ зі Східного на Західний фронт. Наприкінці березня тут розпочалися атаки німецької армії. До початку червня вона здійснила три наступальні операції під спільною назвою «битва кайзера», або операція «Мішель». Німецькі війська досягли значних тактичних успіхів, захопили багато полонених, трофеїв і просунулися вперед. Застосувавши нову тактику прориву оборони противника штурмовими групами, озброєними мінометами, легкими кулеметами та гранатами, у червні 1918 р. німецька армія перейшла річку Марну й наблизилася до Парижа.

У середині **липня 1918 р.** розпочалася **битва на Марні**, подана офіційною німецькою пропагандою як «битва за мир». Однак напередодні наступу німецьке командування було не спроможне забезпечити ані кількісної переваги, ані раптовості операції. «Друга Марна», як і в 1914 р., стала місцем, де вирішувалася доля Західного фронту. Над столицею знову виникла загроза захоплення. Німецькі війська обстрілювали її з далекобійних гармат («Велика Берта») і бомбардували авіацією. Проте варварський обстріл Парижа не мав великого воєнного значення. Резерви Німеччини швидко вичерпалися, і наступ зупинили. Досягти головної мети й розбити британсько-французькі війська до прибуття американських військ німецьке командування не змогло.

18 липня за наказом французького генерала **Фердінанда Фоша**, головнокомандувача союзних військ, британська і французька армії перейшли в контрнаступ і відкинули німецькі війська від Марни. Перемога союзників завдала болючого удару німецькій армії та дозволила їм остаточно перебрати стратегічну ініціативу. При цьому становище Антанти покращували американські війська, що безперервно прибували на фронт. **8 серпня** союзники неочікувано для німецького командування перейшли в наступ біля **міста Ам'єн**. Німецькі позиції були знищені щільним артилерійським обстрілом і атакою британських танків. За один день було знищено 16 німецьких дивізій. Німецький генерал Е. Людендорф визнав, що «8 серпня є чорним днем німецької армії в історії світової війни». У серпні-вересні армії Антанти продовжували безперервний наступ на різних ділянках Західного фронту, витісняючи німецькі війська із Франції та Бельгії.

5 ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ. Швидко погіршувалася ситуація в державах-союзницях Німеччини. У вересні 1918 р. спалахнуло повстання в болгарській армії. Після того як повстанці рушили на столицю країни, уряд наприкінці вересня в Салоніках підписав без заперечень умови запропонованого Антантою перемир'я. Наприкінці жовтня про свою капітуляцію заявила Османська імперія.

В Австро-Угорщині загострення внутрішніх суперечностей призвело до її розпаду як держави. Чехія і Словаччина утворили незалежну Чехословацьку республіку. На початку листопада від Австрії відокремилася Угорщина. У Галичині

утворилася Західноукраїнська Народна Республіка. Австрія стала єдиною країною у тогочасній Європі, де революція відбулася в межах конституційного права. У жовтні 1918 р. після зречення імператора провідні австрійські політичні партії домовилися діяти за конституцією та не чинити спроб захопити владу силою. Уклавши угоду про співробітництво, депутати рейхстагу (імперського представницького органу) оголосили про створення демократичної держави — Австрійської республіки. Цим вони забезпечили наступництво й одночасно докорінну зміну існуючого ладу в країні.

3 листопада командування австро-угорської армії капітулювало й підписало перемир'я з Антантою. Того самого дня в Німеччині спалахнула революція. Країну проголосили республікою. Позбавлений престолу імператор Вільгельм II виїхав до Нідерландів. Уряд Німецької республіки сформував делегацію, яка 7 листопада прибула на залізничну станцію Ротонд у **Комп'єнському лісі** для переговорів про перемир'я. Союзники в ультимативній формі оголосили умови перемир'я, заснованого на «14 пунктах» В. Вільсона. Відповідно до них німецькі війська негайно залишали всі окуповані території на заході, а на території колишньої Російської імперії (Україна та країни Балтії) тимчасово залишалися, щоб запобігти встановленню над нею контролю більшовиків. Термін перемир'я становив 36 діб.

11 листопада 1918 р. німецька делегація підписала запропоновані Антантою умови перемир'я. Перша світова війна, яка тривала 4 роки, 3 місяці й 10 днів, завершилася поразкою Німеччини та її союзників.

«Поляна перемир'я» в Комп'єнському лісі — меморіал на честь підписання мирного договору 11 листопада 1918 р.

6 НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. Перша світова війна спричинила серйозні політичні, економічні й територіальні зміни в багатьох регіонах світу і, зокрема, у Європі. Навіть її припинення вже не могло повернути світ у довоєнний стан.

Війна змінила співвідношення сил у світі, вплив багатьох держав на світову політику. Революція в Росії вивела її із групи провідних держав світу. Позиції Великої Британії та Франції послабилися внаслідок зростання впливу США та Японії. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина, які зазнали поразки у війні, залишили групу країн, що визначали світову політику.

Війна призвела до розпаду чотирьох імперій — Німецької, Російської, Австро-Угорської та Османської. На території Європи утворилися й відстояли свою незалежність нові держави — Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців, Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. Це докорінно змінило ситуацію в Європі.

Однак порушення етнічного принципу під час визначення кордонів нових держав та амбіції їхніх лідерів стали передумовою виникнення конфліктів і суперечок. Значно змінилися кордони європейських держав: приблизно на 70 % сучасні міждержавні кордони в Європі сформувалися за підсумками Першої світової війни.

ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ ДЕРЖАВ-УЧАСНИЦЬ ВІЙНИ

Держава	Загинуло (млн осіб)
Антанта	
Росія	1,8
Франція	1,243
Велика Британія	0,710
США	0,126
Центральні держави	
Німеччина	2,0
Австро-Угорщина	1,2
Туреччина	0,325
Болгарія	0,87

ВІЙСЬКОВІ ВИТРАТИ ДЕРЖАВ-УЧАСНИЦЬ ВІЙНИ

Держава	Витрати (млн доларів)
Велика Британія	24,143
США	17,337
Франція	11,208
Росія	7,658
Німеччина	19,894

«Мак пам'яті»

ЦІКАВІ ФАКТИ

«Маки пам'яті» є загальним символом пам'яті жертв війн та збройних конфліктів. Уперше цей символ з'явився у вірші «У полях Фландрії». Він був написаний підполковником Джоном Маккреєм 3 травня 1915 р. на знак пам'яті про свого друга Алекса Гелмера, що загинув під час другої битви під Іпром. Уперше вірш було опубліковано 8 грудня 1915 р. в лондонському журналі.
Вірш та квітка маку також є символами Дня пам'яті, що відзначається у Великій Британії та країнах Співдружності 11 листопада.

Сторінка видання вірша «У полях Фландрії». Художник Ернест Клегг. 1921 р.

Війна мала значний вплив на економіку воюючих держав. Особливо руйнівними були її наслідки для промисловості, сільського господарства й транспортної мережі територій, на яких відбувалися бойові дії.

Лише Японія та США примножили свої багатства, оскільки не брали активної участі у війні, а їхні території не були ареною бойових дій.

Водночас війна сприяла прискоренню технічного прогресу, завершенню індустріалізації, появі нових форм організації та управління виробництвом. Значно посилилося державне регулювання економіки.

Перша світова війна за обсягами руйнувань і втрат перевищила всі попередні. Із 73,5 млн мобілізованих державами-учасницями за всю війну загинуло близько 10 млн осіб, було поранено й покалічено понад 20 млн осіб, близько 10 млн померло від епідемій та голоду. Вартість руйнувань на всіх театрах війни загалом становила близько 58 млрд доларів.

Війна призвела до значного погіршення становища населення. Так, у Великій Британії та Німеччині ціни зросли більше ніж у 2 рази, у Франції — більш ніж у 3 рази, в Італії — у 4 рази, при цьому реальна заробітна платня зменшилася на 15—20 %.

Населення, незадоволене тривалістю війни й падінням рівня життя, почало не лише виступати на захист своїх прав, а й заявляти свій протест правлячим колам, що втягнули держави в цю війну. Як наслідок, в одних європейських країнах (Росія, Німеччина, Австрія, Угорщина, Словаччина, Фінляндія) відбувалися революції, в інших (Велика Британія, Франція, США) влада здійснювала реформи. В Італії встановилася фашистська диктатура.

У роки Першої світової війни значно посилилися міграційні процеси. Значні маси людей змушені були переселятися з однієї країни до іншої. Гостро постала проблема біженців та евакуйованих осіб. Лише в Росії на 1915 р. їх налічувалося понад 3,3 млн осіб.

Перша світова війна сприяла активізації національно-визвольних рухів у країнах Азії та Африки. Посилився процес політизації боротьби народів, які перебували в колоніальній залежності.

Порівняно з війнами попереднього періоду Перша світова війна відбувалася на новій технічно-економічній основі вищого рівня. У ній стали застосовувати нові роди військ — танкові й хімічні, широко використовувалися танки, авіація, підводні човни, набули значного розвитку артилерія, автоматична стрілкова зброя. Нові види озброєння потребували протихімічного захисту, протитанкової і протиповітряної оборони. Широкого застосування набули механічна тяга для артилерії та автомобілі для перевезення вантажів і військ. Зазнали змін методи ведення бойових дій. Так, із кінця 1914 р. воюючі сторони активно застосовували позиційну війну, постійно вдосконалюючи тактику її ведення. На морях розроблялася тактика підводної війни.

ВИСНОВКИ

- Вступ у війну США й спрямування всієї їхньої економічної, військової та фінансової міці проти Німеччини та її союзників не залишили останній жодних шансів на перемогу.
- Російська революція 1917 р. стала важливою політичною подією, що вплинула на ситуацію на Західному і Східному фронтах.
- Розгортання воєнних дій на фронтах Першої світової війни в 1917—1918 рр. свідчило про переважання Антанти над блоком Центральних держав і наближення поразки останнього.
- Укладанням Комп'єнського перемир'я завершилася Перша світова війна, яка стала важливим етапом у розвитку людства. Вона переконливо продемонструвала взаємозалежність світу, сприяла значним змінам в економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, культурі й свідомості людей.
- Війна стала злочином перед людською спільнотою. Вона постійно нагадувала народам про себе втратами й каліцтвами близьких і рідних, але не стала останньою пересторогою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли США прийняли рішення про вступ у війну? **2.** Яку подію називають «бійнею генерала Нівеля»? **3.** Чим завершилася друга битва на річці Марні? **4.** Яка подія увійшла в історію як «чорний день німецької армії»? **5.** Коли було укладено Комп'єнське перемир'я? **6.** Якими були загальні людські втрати в Першій світовій війні?

7. Що зумовило вступ у війну США? Як це вплинуло на хід воєнних дій? **8.** Як вплинула на події війни Російська революція 1917 р.? **9.** Охарактеризуйте хід воєнних дій у 1917 р. **10.** Охарактеризуйте основні воєнні операції на Західному фронті в 1918 р. **11.** Як відбулося завершення Першої світової війни? **12.** Висловіть власну точку зору щодо причин поразки Німеччини та її союзників і перемоги країн Антанти у війні. **13.** Якими були основні наслідки Першої світової війни? **14.** Чим Перша світова війна відрізнялася від попередніх війн?

15. Закінчіть складання таблиці «Основні події та результати (за роками) Першої світової війни». **16.** Простежте за картою атласу хід воєнних дій у 1917—1918 рр. **17.** Покажіть на карті атласу держави, що утворилися після розпаду Російської, Австро-Угорської та Османської імперій.

18. Які нові проблеми, на вашу думку, виникли після завершення Першої світової війни? **19.** Як ви розумієте висловлювання: «Війна нарешті закінчилася, наслідки її були різноманітні і незчисленні, але над усіма переважало одне: розчарування»? **20.** Підготуйте повідомлення на тему «Переосмислення системи загальнолюдських цінностей за наслідками Першої світової війни».

Практичне заняття
Життя на фронті та в тилу. Статус жінки в період Першої світової війни

Узагальнення знань
за розділом I «Перша світова війна. Війна та революції»

Тестові завдання
для підготовки до тематичного контролю за розділом I «Перша світова війна. Війна та революції»

§ 8—9. Паризька мирна конференція 1919—1920 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: порівнювати наміри головних держав-переможниць у війні на конференції; пояснювати особливості «українського питання» на Паризькій мирній конференції; характеризувати головні положення Версальського договору з Німеччиною; визначати особливості механізму створення, переваги й недоліки Ліги Націй.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким було політичне становище Європи напередодні Першої світової війни? **2.** Якими були територіальні претензії провідних європейських держав напередодні війни?

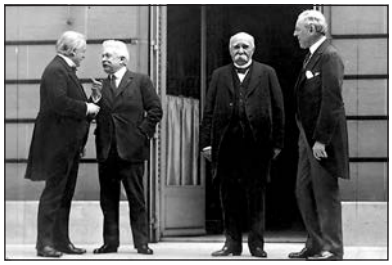

«Рада чотирьох»: голови урядів Великої Британії — Девід Ллойд Джордж, Італії — Вітторіо Орландо, Франції — Жорж Клемансо та президент США Вудро Вільсон у Версалі 29 травня 1919 р.

Паризька мирна конференція 1919—1920 рр. — міжнародна конференція, зібрана державами-переможницями в Першій світовій війні для вироблення умов і підписання договорів із переможеними державами.

Репарації — повне або часткове відшкодування державою завданих нею збитків іншій або іншим державам у грошовій чи іншій формі. Виплата репарацій передбачається в мирному договорі після закінчення війни.

1 НАМІРИ ДЕРЖАВ-ПЕРЕМОЖНИЦЬ У ВІЙНІ НА ПАРИЗЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ. Для розробки й підписання мирних договорів із переможеними країнами держави-переможниці зібрали в **Парижі** міжнародну конференцію, що працювала з **18 січня 1919** до **21 січня 1920 р.** (із перервами). У її роботі брали участь декілька тисяч делегатів від 27 держав і британських домініонів. Переможені держави вперше в історії дипломатії не були присутні на переговорах.

На конференцію не запросили також представників Росії, де точилася громадянська війна. Визначальну роль у виробленні рішень конференції відігравали **«Рада чотирьох»**, у складі якої були голови урядів Великої Британії, Франції, США та Італії, і **«Рада десяти»** за участю голів урядів і міністрів закордонних справ Великої Британії, Франції, США, Італії та Японії. Однак фактично роботою **Паризької мирної конференції** керувала так звана **«велика трійка»** — прем'єр-міністр Великої Британії **Девід Ллойд Джордж**, прем'єр-міністр Франції **Жорж Клемансо** і президент США **Вудро Вільсон**. Обговорення проектів мирних договорів із переможеними країнами, що формально розроблялися на основі «14 пунктів» В. Вільсона, виявило значні суперечності між учасниками конференції, обумовлені цілями, яких намагалися досягти їхні держави.

Франція, на території якої велися бойові дії, найбільше постраждала у війні. Ж. Клемансо мав намір реалізувати популярне серед французького населення гасло «Боші за все заплатять» (бошами в роки війни французи називали німців), позбавити Німеччину можливостей для реваншу в майбутньому й посилити вплив Франції у Європі. Для цього він наполягав на поверненні Франції Ельзасу та Лотарингії, отриманні Саарського вугільного басейну й відсуненні кордону з Німеччиною до Рейну. На землях уздовж лівого берега Рейна передбачалося створення **буферних держав** під німецьким впливом. Французькі політики прагнули економічно ослабити Німеччину величезними **репараціями** (500 млрд марок золотом) та отримати частину її колоній в Африці.

Вимоги Франції викликали заперечення Великої Британії та США, які виступали за рівновагу між державами-суперницями на континенті й не підтримували як надмірне ослаблення Німеччини, так і посилення Франції. Крім цього, вони сподівалися в майбутньому перетворити Німеччину на форпост боротьби з поширенням ідей комунізму.

Велика Британія до початку конференції вже отримала все, заради чого вела війну. Німеччина перестала бути її суперником на морях і конкурентом на світових ринках. Британські домініони захопили німецькі колонії, а сама Велика Британія контролювала значну частину спадщини Османської імперії на Близькому Сході. Британський уряд прагнув лише утримати й закріпити досягнуте, зацікавленості в надмірному ослабленні Німеччини в нього не було. У визначенні кордонів післявоєнної

Європи, на думку Д. Ллойд Джорджа, необхідно було дотримуватися принципів національної належності й права народів на самовизначення. Поряд із цим Велика Британія підтримувала повернення Франції Ельзасу та Лотарингії. Для забезпечення миру Велика Британія та США вважали за необхідне здійснити скорочення озброєнь і створити міжнародну організацію — **Лігу Націй**. Свої міркування щодо післявоєнного облаштування світу британська делегація виклала в документі, що отримав назву «Послання з Камбре».

У Великої Британії також існували розбіжності в поглядах з її союзниками. Так, вона виступала проти запропонованої в «14 пунктах» В. Вільсона свободи судноплавства й за підтримки Франції та Японії наполягала на згортанні американських програм будівництва військово-морського флоту. Завдяки цьому британське командування сподівалося зберегти свою перевагу на морі. За роки війни Велика Британія, як і Франція, перетворилася з кредитора на боржника. Обидві держави спробували переконати американський уряд, що їхні борги США необхідно погасити за рахунок репарацій із Німеччини. Однак ця спроба провалилася.

США за підсумками війни суттєво змінили своє становище у світі. Із боржника вони перетворилися на кредитора. США позичили країнам Європи близько 10 млрд доларів. Їхній валовий національний продукт за роки війни збільшився більш ніж у 2 рази. Завдяки економічній могутності лідери США розраховували зробити свою країну гарантом миру в Європі та лідером усього післявоєнного світу. Позиція американської делегації на конференції визначалася «14 пунктами» В. Вільсона. Чимало учасників конференції на словах підтримували ці пропозиції як такі, що мали створити більш справедливий і демократичний порядок у світі, що виключав би можливість повторення нової світової війни. Проте насправді вони сподівалися задовольнити власні інтереси за рахунок переможених країн.

Італія на конференції розраховувала на передачу територій, які їй пообіцяли за участь у війні на боці Антанти, а саме Південного Тиролю, східного узбережжя Адріатичного моря й частини Малої Азії. Однак через незначний внесок Італії у війну «велика трійка» не підтримала ці вимоги.

Румунія наполягала на передачі їй Трансильванії, Буковини та Банату з австро-угорської спадщини, обіцяних у 1916 р. До того ж вона окупувала Бессарабію, яка раніше належала Російській імперії. Лише за активну участь у придушенні Угорської революції вимоги Румунії були задоволені.

Японія претендувала на колишні німецькі колонії в Тихому океані й півострів Шаньдун у Східному Китаї, що до війни орендувала Німеччина. Усі ці території японці в роки війни захопили. Вимоги Японії підтримувала Велика Британія, сподіваючись, що це допоможе їй ослабити зростання впливу США.

2 «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» НА КОНФЕРЕНЦІЇ. Народи, які не мали власної державності до 1914 р., покладали великі надії на справедливе вирішення національного питання

Президент США Вудро Вільсон — ініціатор створення Ліги Націй. Художник Гонсалес Гамарра. 1919 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Напередодні і впродовж конференції обговорювалася доцільність присутності на ній радянської Росії. Не заперечуючи внеску російської армії в загальну перемогу держав Антанти, було вирішено не запрошувати російських представників на конференцію. Держави Антанти, називали Росію «зрадницею інтересів союзників», оскільки вона підписала сепаратний мир із Німеччиною і вийшла з війни. Унаслідок цього німецьке командування перекинуло більшість військ зі Східного на Західний фронт, намагаючись досягти перелому в ході війни. Врятували ситуацію американські війська. Було заявлено, що на конференції представлені держави-переможниці, а Росія до них не належить. При цьому держави Антанти вважали більшовицький режим тимчасовим явищем, не хотіли його визнавати. Участь у конференції делегації радянської Росії, на думку держав-переможниць, могла бути сприйнята як легалізація більшовицького режиму.

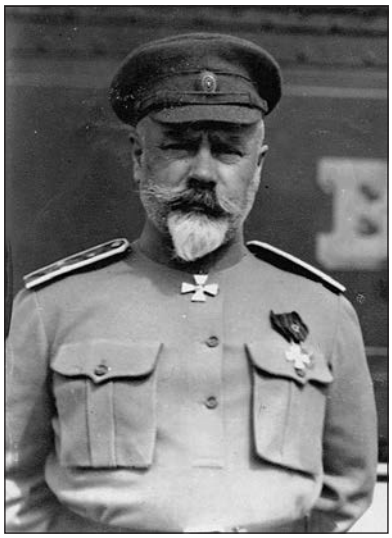

Генерал Антон Денікін

Демонстрація в Києві під гаслом «Хай живе вільна Україна» у період Української революції 1917 р.

Санітарний кордон — поняття, що використовується в геополітиці для визначення системи держав, об'єднаних для створення бар'єру між державами, взаємодія яких становить небезпеку для інших.

«Лінія Керзона» — умовна назва східного кордону Польщі, визнаного Антантою 8 грудня 1919 р. після завершення Першої світової війни й розпаду Російської імперії. Назва походить від імені автора пропозиції британського дипломата Дж. Керзона.

державами-учасницями Паризької конференції. У Париж разом з іншими прибула українська делегація, спільна від УНР та Західної області УНР (ЗО УНР). Українська делегація відповідно до отриманих інструкцій наполягала на визнанні незалежності УНР, виведенні з українських земель іноземних військ (Польщі, Румунії та Антанти), наданні Україні допомоги державами-переможницями в боротьбі проти більшовицької Росії і Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Навесні 1919 р. до Парижа прибула окрема делегація від Державного секретаріату ЗО УНР, яка поставила питання про припинення агресії Польщі проти ЗО УНР.

У ставленні до «українського питання» позиції делегацій держав-переможниць суттєво відрізнялися. При цьому на них значно впливала антиукраїнська кампанія польської делегації й міністрів колишнього Тимчасового уряду Росії. Вони зображували делегатів України як колишніх німецько-австрійських союзників або пробільшовицьки налаштованих політиків. Після виступу керівника польської делегації, який вимагав відновлення Польщі в кордонах 1772 р., і протестів української делегації конференція надіслала спеціальну комісію до Варшави і Львова, щоб розібратися в ситуації на місці й сприяти припиненню україно-польської війни 1918—1919 рр. Комісія запропонувала сторонам конфлікту умови перемир'я. Українська сторона на них не погодилася, не бажаючи втрачати Львів і Дрогобицький район.

Американська делегація виступала за надання українству лише автономії у складі новоутворених держав. Серед учасників американської делегації були громадяни США, що походили з України, тому вони розуміли суть «українського питання».

Ставлення французької делегації до «українського питання» було досить складним. Ж. Клемансо, заперечуючи можливість визнання української державності, планував створити в післявоєнній Європі так званий **санітарний кордон** із держав, які мали стати союзниками Франції проти Німеччини та перешкодою для поширення більшовизму. Тому він підтримував намагання польської, чехословацької і румунської делегацій включити якомога більше українських земель до складу своїх держав.

Британська делегація посідала більш виважену позицію. Д. Ллойд Джордж категорично заперечував захоплення західноукраїнських земель Польщею. У дискусіях щодо майбутніх кордонів Польщі із Ж. Клемансо він запропонував дотримуватися принципу «непольські території Польщі не віддавати». Щодо прагнення польського уряду отримати Галичину Д. Ллойд Джордж вважав, що «Польща не повинна поглинати населення, яке не є і не бажає бути польським».

8 грудня 1919 р. з ініціативи британської делегації було прийнято «Декларацію Верховної ради союзних і об'єднаних держав із приводу східного кордону Польщі», за якою її кордон на сході визначався за етнічним принципом (**«лінія Керзона»**). Відповідно до нього Польській державі залишалися землі, заселені переважно польським народом, за винятком частини українських територій — Лемківщини, Посяння, Підляшшя й Холмщини.

Незважаючи на наявні розбіжності держав Антанти в «українському питанні», їх об'єднувало прагнення створити заслін наступу більшовицьких сил на Європу. Цьому, на їхню думку, могли перешкодити держави зі значною територією. Саме із цією метою 25 червня 1919 р. конференція визнала за Польщею право на Галичину та запровадження там своєї адміністрації, «щоб захистити цивільне населення від небезпеки більшовицьких банд». Однак Рада послів Антанти умовою дозволу на отримання Польщею Галичини визначила забезпечення нею автономії краю, політичної, релігійної та особистої свободи населення. Проте умова країн Антанти залишилася суто декларативною та не була виконана польським урядом.

Долю Закарпаття й Буковини визначили договори з державами-союзницями Німеччини. Відповідно до Сен-Жерменського договору з Австрією і Тріанонського з Угорщиною Чехословаччині передали Закарпатську Україну, а Буковину отримала Румунія.

Лорд Джордж Натаніел Керзон, міністр закордонних справ англійського уряду (1919—1924 рр.), у минулому — віце-король Індії. Художник Джон Кук. 1914 р.

3 УТВОРЕННЯ ЛІГИ НАЦІЙ. Президент США В. Вільсон, відповідно до своїх «14 пунктів», одразу після початку роботи Паризької конференції став наполягати на першочерговій розробці статуту Ліги Націй, який мав стати складовою всіх мирних договорів. Велика Британія, Франція, Італія та Японія виступили проти цього, побоюючись, що це перешкодить їм реалізувати свої територіальні й фінансові претензії до переможених країн.

Д. Ллойд Джордж за підтримки французької, італійської, японської та деяких інших делегацій запропонував спочатку вирішити долю німецьких колоній і територій, які раніше належали Османській імперії. В. Вільсон категорично заперечив проти негайного перерозподілу колоній, заявивши: «Світ скаже, що великі держави спочатку поділили беззахисні частини світу, а потім створили союз народів». Це викликало роздратування його опонентів. Однак В. Вільсон, який очолював комісію з розробки статуту Ліги Націй, через декілька днів подав його на затвердження учасників конференції.

14 лютого 1919 р. Паризька конференція затвердила **статут Ліги Націй**. Організація мала сприяти розвитку співробітництва між усіма народами, бути гарантом миру й безпеки. Її засновниками стали держави-переможниці й новостворені країни Польща, Чехословаччина і Хіджаз (1916 р., зараз частина Саудівської Аравії). Головним органом Ліги Націй була щорічна Генеральна Асамблея (збори) і Рада Ліги, а місцем перебування її керівних органів — місто Женева. Рада Ліги мала складатися з п'яти постійних членів (США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія) і п'яти непостійних членів. Однак американський сенат не ратифікував Версальський мирний договір із Німеччиною і включений до нього статут Ліги Націй. Тому США, хоча й були ініціатором створення цієї організації, не увійшли до неї. Текст статуту Ліги Націй був складовою всіх договорів із переможеними країнами. Проте самі вони, а також радянська Росія не увійшли до цієї міжнародної організації.

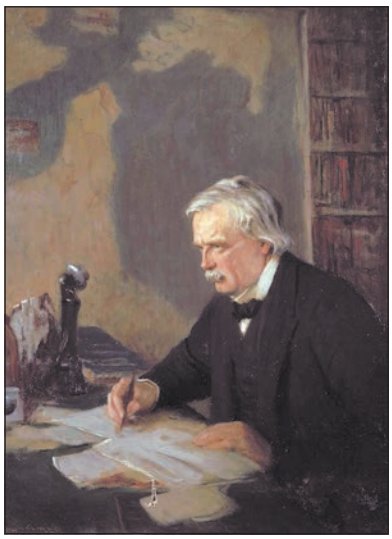

Девід Ллойд Джордж. Художник Дуглас Волк. 1919 р.

Ліга Націй — перша міжнародна міждержавна організація, заснована з метою розвитку співробітництва, досягнення безпеки й миру між народами на Паризькій конференції 1919—1920 рр. Проіснувала до 1946 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяг зі статуту Ліги Націй

Стаття 8. …скорочення національних збройних сил до мінімуму, необхідного для гарантування національної безпеки й виконання міжнародних зобов'язань.

Стаття 11. Ліга Націй не може залишатися бездіяльною на випадок воєнних дій або загрози війни, спрямованих проти одного із членів організації.

Стаття 12. …будь-які розбіжності між членами Ліги, що становлять загрозу миру, має розглядати арбітражний суд.

Стаття 13. …члени організації зобов'язані визнавати й виконувати рішення, винесені цим судом

Стаття 16. …якщо один із членів Ліги вдасться до війни всупереч взятим на себе зобов'язанням, то він… вважається агресором стосовно інших членів Ліги. Члени Ліги зобов'язані негайно припинити з ним усі торговельні й фінансові відносини, заборонити громадянам своїх держав вступати в контакти з громадянами держави, що порушила договір… Член Ліги, який буде винний у порушенні… зобов'язань договору, може бути виключений з організації. Рішення про виключення ухвалюється голосуванням усіх членів Ліги, представлених у Раді.

? **1.** Який механізм забезпечення миру передбачав статут Ліги Націй? **2.** Чи був він дієвим? Укажіть його слабкі й сильні сторони. Поясніть свою думку.

За сприяння Ліги Націй країни-переможниці здійснили перерозподіл колоній. Було запроваджено так звану мандатну систему, за якою окремим державам надавалося право на управління територіями, які були колоніями держав, що зазнали поразки у війні. Так, колишні німецькі колонії в Тихому океані, Південно-Західній і Південно-Східній Африці фактично стали належати країнам-власницям мандатів — Японії, Австралії, Новій Зеландії та Південно-Африканському Союзу. Велика Британія і Франція, отримавши мандати на колишні території Османської імперії (Сирія, Ірак, Палестина та ін.), мали право самостійно визначати їхню здатність до самоврядування і надати їм у зв'язку із цим незалежність.

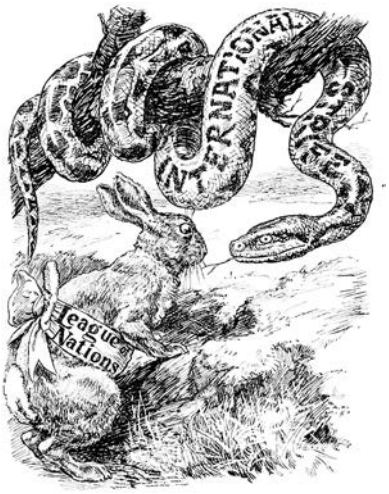

Ліга Націй в особі кролика і міжнародні сварки в особі змії. Кролик: «Мені загалом нічим оборонятися або нападати, тож я вражу її силою свого ока». Карикатура 1920 р.

4 ВЕРСАЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР. У квітні 1919 р. країни-переможниці узгодили текст мирного договору з Німеччиною й запросили її представників до Парижа. Спроби німецьких дипломатів внести зміни до цього документа відхилили, погрожуючи відновленням воєнних дій. **28 червня 1919 р.** представники Німеччини у Дзеркальній залі Версальського палацу підписали мирний договір. **Версальський договір**, як і інші угоди із союзниками Німеччини, укладені на Паризькій конференції, розпочинався статутом Ліги Націй.

Німеччину було визнано винною в розв'язуванні війни і разом зі своїми союзниками відповідальною за її результати. Вона повертала Франції Ельзас та Лотарингію, Бельгії — округи Ейпен, Мальмеді та Морне (після проведення там плебісциту про згоду на це місцевого населення), Данії — Шлезвіг (також після плебісциту). Німеччина визнавала незалежність Польщі й Чехословаччини. До останньої відходила частина території Силезії. Польща отримувала окремі райони Померанії, Познані, більшість Західної і частину Східної Пруссії та частину Верхньої Силезії. Місто Данциг (Гданськ) із прилеглою до нього територією перетворювалося на «вільне місто» під керівництвом Ліги Націй. Однак воно включалося в митні кордони Польщі. Територія так званого «Данцизького коридору»

відокремлювала Східну Пруссію від Німеччини. У свою чергу, Німеччина зобов'язувалася поважати нейтралітет Бельгії, повну незалежність Люксембургу й Австрії.

Під управління Ліги Націй переходила Мемельська область, від прав на яку відмовлялася Німеччина. Її території на лівому й правому берегах Рейну вглиб на 50 км перетворювалися на **демілітаризовану зону**. Саарський вугільний басейн переходив у повну й необмежену власність Франції, а сама область на 15 років залишалася під управлінням Ліги Націй із подальшим проведенням плебісциту про її державну належність. У цілому Німеччина втрачала 1/4 своєї території та 1/12 населення.

Німеччина за Версальським договором позбавлялася всіх колоній, які за допомогою мандатної системи були поділені між Францією, Японією, Бельгією, Португалією, Великою Британією та її домініонами. При цьому розподіл німецьких колоній називали запровадженням над ними опіки, «священною місією цивілізації» для допомоги народам, «ще не здатним самостійно керувати собою».

Договір передбачав роззброєння Німеччини. Її сухопутна армія скорочувалася до 100 тис. осіб. Скасовувалася загальна військова повинність і запроваджувалася система вільного найму для комплектування армії. Значно скорочувався надводний військово-морський флот Німеччини, їй заборонялося мати підводні човни, військову авіацію, танки, важку артилерію тощо.

Німеччина зобов'язувалася сплатити репарації для відшкодування «всіх втрат» союзників. Аванс становив 20 млрд марок, а загальна сума мала бути визначена згодом. Окремі статті договору зводили Німеччину до становища залежної країни. Так, авіація держав-переможниць отримала право вільно літати і приземлятися на її території. Річки Ельба, Одер, Неман і Дунай, а також Кільський канал оголошувалися відкритими для іноземних держав. Заборонялися будь-які обмеження щодо ввезення до Німеччини товарів із країн-переможниць. Гарантією виконання Німеччиною договору, як передбачалося, мала стати окупація союзниками території на захід від Рейну терміном від 5 до 15 років.

Карикатура «Соус із гусака» 1923 р. Німецький гусак: «Ви хотіли яйце? Ну ось вам. Візьміть або залиште». Р. Пуанкаре: «Ви називаєте це яйцем?! Я називаю це образою!» Дж. Керзон: «Я згоден, щось воно маленьке. Тим не менш, птах усе ж таки почав нестися!»

Демілітаризована зона — визначена міжнародною угодою територія, де заборонено тримати війська, озброєння, зберігати старі та споруджувати нові укріплення й військово-промислові підприємства.

5 МИРНІ ДОГОВОРИ ІЗ СОЮЗНИКАМИ НІМЕЧЧИНИ. Договір із Німеччиною разом із тими, що були укладені з її союзниками у війні — Австрією, Болгарією, Угорщиною і Туреччиною, — утворили **Версальську систему мирних договорів. 10 вересня 1919 р.** у місті Сен-Жермен-ан-Ле поблизу Парижа було підписано мирний договір з Австрією. Він фактично узаконив розпад Австро-Угорської імперії та заснування на її уламках нових незалежних держав — Австрії, Угорщини, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців. Це спричинило зміну державної належності західноукраїнських земель: Польща отримала Галичину, Румунія — Буковину, Чехословаччина — Закарпаття. На Австрію, як і на Німеччину, накладалися військові обмеження. Кількісний склад її армії обмежувався 30 тис. осіб, скасовувалася загальна військова повинність, заборонялося мати військово-морський флот, військову авіацію,

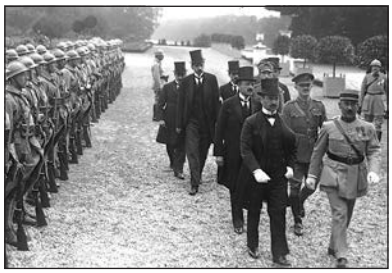

Представники держав прибувають до Тріанонського палацу, щоб укласти мирний договір 4 червня 1920 р.

танки й важку артилерію тощо. Австрія мала сплачувати репарації, хоча їхня сума не визначалася. За рахунок репарацій вона передавала весь свій торговельний і рибальський флот переможцям. Окремою статтею, як і у Версальському договорі, заборонялося об'єднання Австрії з Німеччиною.

27 листопада 1919 р. в передмісті Парижа Нейї-Сюр-Сен було підписано мирний договір із Болгарією. **Нейїський договір** передбачав територіальні поступки Болгарії на користь Греції, Румунії та Королівства сербів, хорватів і словенців. Унаслідок поступок Греції Болгарія фактично втратила вихід до Егейського моря.

Кількісний склад болгарської армії обмежувався 20 тис. осіб, скасовувалася загальна військова повинність. Сума репарацій визначалася у 2,25 млрд франків золотом, її необхідно було сплатити протягом 37 років.

4 червня 1920 р. у Великому **Тріанонському палаці** держави-переможниці підписали договір з Угорщиною. Він, як і Сен-Жерменський договір, припиняв існування Австро-Угорщини й визнавав раніше встановлені кордони сусідніх держав. За Тріанонським договором Угорщина змушена була погодитися на передачу ряду своїх територій Румунії, Чехословаччині, Австрії та Королівству сербів, хорватів і словенців. Вона втрачала вихід до Адріатичного моря. Умови договору зменшували територію Угорщини в 3 рази, а населення — у 2,5 разу порівняно з 1914 р. Кількісний склад угорської армії скорочувався до 35 тис. осіб, скасовувалася загальна військова повинність. Військово-морський флот, у тому числі кораблі Дунайської флотилії, передавали союзникам. Угорщині заборонялося мати на озброєнні авіацію, танки, важкі гармати тощо. Вона в односторонньому порядку надавала державам-переможницям режим найбільшого сприяння на транзит, ввезення та вивезення товарів. Сума репарацій визначалася у 200 млн крон золотом.

Пам'ятник у місті Бекешчаба (Південно-Східна Угорщина), відкритий 4 червня 2008 р. Він був першим із численних місцевих меморіалів, які виникли в містах та селах Угорщини напередодні 90-річчя підписання Тріанонського договору. Символічне зображення мирної угоди як гільйотини означає жорстокість поділу країни

10 серпня 1920 р. у французькому місті **Севр** переможці підписали мирний договір із Туреччиною, який узаконив розпад і розподіл Османської імперії. Він був фактично нав'язаний уряду країни в умовах окупації військами Антанти її стратегічно важливих регіонів — Стамбула, зони чорноморських проток і Смірни (Ізміра), а також наступу грецької армії проти турецьких військ. За Севрським договором Туреччина втрачала всі свої колоніальні володіння — Сирію, Ліван, Палестину, Месопотамію (Ірак), Аравійський півострів, Єгипет тощо. Вона визнавала анексію острова Кіпр Великою Британією й незалежність Вірменії. Мармурове море і протока Босфор залишалися відкритими для всіх суден у мирний і воєнний час. Велика Британія отримала мандати на управління Палестиною, Трансйорданією та Іраном, Франція — Сирією та Ліваном. Частина її територій передавалася Греції та Італії. Кількісний склад турецької армії обмежувався 50 тис. осіб. На території Туреччини встановлювався **режим капітуляції**, що фактично надавало державам Антанти право втручатися у внутрішні справи Османської імперії. Однак перемога Національної революції 1920—1923 рр. стала на заваді повній реалізації умов Севрського договору.

Для врегулювання відносин із Туреччиною на більш компромісній основі у місті Лозанна (Швейцарія) 20 листопада 1922 р. відкрилася мирна конференція, що тривала з перервами до 23 липня 1923 р. У переговорах із Туреччиною брали участь делегації Великої Британії, Франції, Італії, Японії, Греції, Румунії, Королівства сербів, хорватів і словенців, Болгарії та радянських республік (Росії, України, Грузії).

23 липня 1923 р. було підписано **Лозаннський мирний договір**, який визначав нові кордони Туреччини. Їй поверталися території, передані раніше Греції та Вірменії. Скасовувалися всі обмеження щодо кількісного складу турецької армії, видів та обсягу озброєнь, країна звільнялася від виплати репарацій. Під час конференції було укладено окрему конвенцію про режим чорноморських проток, що передбачала у випадку нейтралітету Туреччини вільний прохід через Босфор і Дарданелли військових суден будь-яких країн як у мирний, так і у воєнний час. Учасники конференції визнали незалежність Туреччини й скасували режим капітуляції щодо неї.

Підписання Лозаннського договору

ВИСНОВКИ

- Значні розбіжності між державами-переможницями в баченні шляхів розбудови післявоєнного світу й свого місця в ньому обумовили гостру боротьбу на конференції.
- Усупереч запевненням держав-переможниць про прагнення справедливого вирішення міжнародних проблем розв'язання ними «українського питання» мало тенденційний і суперечливий характер. У результаті цього українські землі на тривалий час були розділені кордонами чотирьох держав.
- Створення Ліги Націй стало першим кроком на шляху формування міжнародного правового простору та принципово нової філософії міжнародних відносин у післявоєнному світі. Разом із цим під егідою цієї організації було оформлено світовий порядок, що відповідав інтересам держав-переможниць. У першу чергу це знайшло відображення в мандатній системі.
- Версальський договір став основою післявоєнної системи мирного врегулювання. Однак умови договору, зачіпаючи суверенітет Німеччини як держави, мали небезпеку поширення ідей реваншу в майбутньому. Не менш важкими за своїми умовами були мирні договори із союзниками Німеччини, а рівновага між державами була надзвичайно нестійкою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Укажіть дату роботи Паризької конференції. **2.** Що таке репарації? **3.** Що таке «лінія Керзона»? **4.** Назвіть головний керівний орган Ліги Націй. **5.** Який кількісний склад німецької армії було встановлено згідно з Версальським договором? **6.** Яку назву мали мирні договори, укладені з Австрією, Болгарією, Угорщиною й Туреччиною в 1919—1920 рр.?

7. Охарактеризуйте позиції держав-переможниць у війні на Паризькій конференції. **8.** Яку роль у післявоєнному світі відводили організації Ліга Націй? **9.** Які обмеження накладалися на Німеччину умовами Версальського договору? **10.** Якими були основні положення мирних договорів із союзниками Німеччини? **11.** Чи можна вважати мирні угоди із союзниками Німеччини справедливими? Обґрунтуйте свою відповідь.

12. Простежте за картою атласу, які територіальні зміни відбулися за Версальським договором та угодами, укладеними із союзниками Німеччини. **13.** За допомогою пошукових систем Інтернету знайдіть інформацію про структуру Ліги Націй та її мандатної системи. Складіть схему. **14.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: чи могла Версальська система договорів забезпечити тривалий мир у Європі? **15.** Складіть таблицю «Мирні договори, укладені державами-переможницями з Німеччиною та її союзниками».

Договір, дата укладення, країна, із якою підписаний	Територіальні питання	Військові обмеження	Інші умови

16. Підготуйте есе на тему «Переможені й переможці в Першій світовій війні: узгодження позицій».

§ 10. Вашингтонська конференція 1921—1922 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати, якими були основні міждержавні суперечності на Далекому Сході; характеризувати основні рішення Вашингтонської конференції; визначати сильні й слабкі сторони Версальсько-Вашингтонської системи.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які держави вели суперництво за вплив в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні на початку XX ст.? **2.** Якими були цілі цих держав?

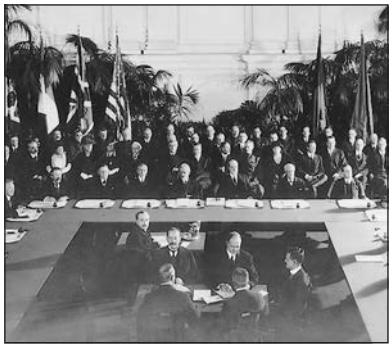

Вашингтонська конференція 1921—1922 рр.

1 МІЖДЕРЖАВНІ СУПЕРЕЧНОСТІ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ. Азіатсько-Тихоокеанський регіон із початку XX ст. перетворився на один із центрів міждержавних суперечностей у світі. У післявоєнний період основними суперниками тут стали США, Велика Британія та Японія. Основні розбіжності між ними виникали навколо питань контролю над Китаєм, володіння колоніями й балансу морських озброєнь.

Японія не брала активної участі у війні. Скориставшись тим, що сили її головних суперників були зайняті на Європейському театрі воєнних дій, вона посилила свої позиції в Тихому океані, на Далекому Сході й особливо в Китаї. Країна зосередила у своїх руках майже половину зовнішньої торгівлі Китаю.

США вважали, що отримання Японією за Версальським договором значної частини німецької спадщини зачіпає їхні інтереси в регіоні. Вони наполягали на здійсненні щодо Китаю політики «відкритих дверей» і «рівних можливостей». При цьому американські правлячі кола були занепокоєні через отримані розвідкою дані, що у Великій Британії та Японії будуються військові судна, які за своїми показниками перевищують їхні. США мали набагато більші можливості для того, щоб виграти військово-морське суперництво, але це потребувало часу. Поступове зростання напруженості спричиняло те, що США і Японія не виключали навіть можливості воєнного зіткнення. США, використовуючи значну фінансову заборгованість Великої Британії, спробували примусити її поступитися позиціями в регіоні. Вони вимагали негайної сплати боргів, атакували британські сфери впливу в Китаї, наполягали на ліквідації привілеїв для Англії у торгівлі й підприємництві в усіх районах Китаю.

Велика Британія, у свою чергу, наполягала на збереженні принципу поділу Китаю на сфери впливу. Із 1902 р. існував британсько-японський союз, який фактично був спрямований проти Росії. Тепер Японія намагалася використати його проти США. Саме тому В. Вільсон на Паризькій конференції вимагав його скасування як несумісного зі статутом Ліги Націй.

Унаслідок загострення ситуації в регіоні американські дипломати запропонували скликати у Вашингтоні міжнародну конференцію з метою обмеження озброєнь і вирішення суперечливих проблем Далекого Сходу й Тихого океану.

Вашингтонська конференція 1921—1922 рр. — конференція, на якій вирішували питання обмеження озброєнь і співвідношення сил між державами на Далекому Сході та в басейні Тихого океану, що склалося після Першої світової війни.

2 ПОЧАТОК ВАШИНГТОНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ 1921—1922 рр. ДОГОВІР ЧОТИРЬОХ ДЕРЖАВ. Із **12 листопада 1921** до **6 лютого 1922 р.** у **Вашингтоні** працювала мирна конференція, у роботі якої взяли участь делегації США, Великої Британії, Китаю, Японії, Франції, Італії, Нідерландів, Бельгії, Португалії, а також представники британських домініонів та Індії.

Учасники конференції урочисто оголосили про відмову від таємної дипломатії та всі пленарні засідання проводили публічно. Однак безпосередні переговори делегацій були дуже гострими й залишалися закритими. Так, Велика Британія

обумовлювала обмеження свого військово-морського флоту скороченням величезної сухопутної армії Франції. Французький прем'єр-міністр відхиляв ці вимоги, спираючись на підтримку США. Проти скорочення армій виступили також інші держави. Досягти прийнятної для всіх угоди із цього питання не вдалося.

13 грудня 1921 р. делегації США, Великої Британії, Франції та Японії підписали **Договір чотирьох держав** про спільний захист своїх територіальних «прав» у Тихому океані. Він гарантував збереження його учасниками своїх колоніальних володінь на островах басейну Тихого океану. Сторони давали взаємні зобов'язання недоторканності колоній на десять років. Британсько-японський договір 1902 р. оголошувався недійсним. Передбачалося, що в разі воєнної загрози правам учасників договору вони можуть розпочати взаємні консультації для здійснення «найбільш дієвих заходів» для свого захисту. Загалом Договір чотирьох держав сприяв стабілізації позицій держав у басейні Тихого океану.

Карикатура на Вашингтонську конференцію (Дядько Сем: «Хлопці! Не дайте їй відкрити по нас вогонь!»)

3 ДОГОВІР П'ЯТИ ДЕРЖАВ. ДОГОВІР ДЕВ'ЯТИ ДЕРЖАВ. 6 лютого 1922 р. США, Велика Британія, Японія, Франція та Італія підписали **Договір п'яти держав** про обмеження морських озброєнь. Між ними встановлювалася пропорція у співвідношенні військово-морських флотів 5:5:3:1,75:1,75 відповідно. Учасники договору зобов'язувалися не будувати лінкори водозміщенням понад 35 тис. т. Однак тоннажність крейсерів і підводних човнів не обмежувалася. Заборонялося будувати нові морські бази й посилювати берегову охорону. Винятки були зроблені для США, британських домініонів Канади, Австралії та Нової Зеландії, які отримали право укріпити острови, що захищали безпосередні підступи до їхніх територіальних вод.

Договір п'яти держав став першою в історії угодою про обмеження озброєнь. Однак він мав досить обмежений характер і практично змістив рівновагу сил на користь США. Велика Британія змушена була відмовитися від свого принципу «стандарту двох держав», відповідно до якого її флот мав дорівнювати флотам двох найбільших морських держав. Японія заперечувала

Карикатура на Договір п'яти держав

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяг із Договору п'яти держав, укладеного на Вашингтонській конференції

Стаття 1. Держави, що домовляються, погоджуються обмежити свої озброєння на морі відповідно до обумовленого в цьому договорі…

Стаття 4. Загальний тоннаж лінійних суден як такий, що може підлягати заміні, не повинен перевищувати для Сполучених Штатів 525 тис. т, для Британської імперії — 525 тис. т, для Франції — 175 тис. т, для Італії — 175 тис. т, для Японії — 315 тис. т.

Стаття 5. Жодна з держав, що домовляються, не буде намагатися придбати, або збудувати, або доручити будувати й дозволяти в межах своєї території будівництво лінійних суден, що становлять більше ніж 35 тис. т водотоннажності…

Стаття 6. Жодне лінійне судно будь-якої з держав, що домовляються, не буде озброєне гарматами калібру більшого, ніж 16 дюймів (406 міліметрів)…

Стаття 12. За винятком лінійних суден, жоден військовий корабель держав, що домовляються, не матиме гармат калібру більшого, ніж 8 дюймів (203 міліметри)…

? **1.** Які обмеження озброєнь встановлювалися Договором п'яти держав? **2.** Чи можна стверджувати на підставі умов договору, що якась із його держав-учасниць отримала більше переваг за інші? Обґрунтуйте свою точку зору.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяг із Договору дев'яти держав, укладеного на Вашингтонській конференції

Стаття 1. Інші, окрім Китаю, держави, що домовляються, згодні: 1) Поважати суверенітет, незалежність, територіальну та адміністративну недоторканність Китаю…

Стаття 3. Із метою найдієвішого застосування принципу «відкритих дверей», тобто рівних можливостей у Китаї для торгівлі й промисловості всіх націй, інші, окрім Китаю, держави, що домовляються, згодилися в тому, що вони не шукатимуть, а також не підтримуватимуть своїх громадян у пошуках:

а) угод, що могли б сприяти встановленню на їхню користь будь-якої зверхності у правах щодо торговельного або економічного розвитку в будь-якому певному районі Китаю;

б) таких монополій або переваг, що могли б позбавити громадян будь-якої іншої держави права здійснювати в Китаї законну торгівлю чи промисел або можливості брати участь спільно з китайським урядом або з будь-якою іншою місцевою владою у громадських підприємствах усякого роду або підприємствах, що за своїми завданнями, діяльністю або географічним становищем були б розраховані на зупинення практичної можливості застосування принципу «рівних можливостей».

Постанови, які передують цій статті, не повинні розумітися в значенні заборони придбання власності або прав, що необхідні для ведення особливого роду комерційного, промислового чи фінансового підприємництва або заохочення досліджень та розробок.

Китай зобов'язується керуватися принципами, встановленими у викладених вище постановах цієї статті, під час розгляду заявок на економічні права й переваги з боку урядів або громадян усіх інших держав незалежно від того, чи є вони учасниками нинішнього договору.

? **1.** У чому учасники договору вбачали зміст принципів «відкритих дверей» і «рівних можливостей» стосовно Китаю? **2.** Якою є ваша думка про відповідність поваги до суверенітету й незалежності Китаю та необхідності здійснення ним політики «відкритих дверей» для держав-учасниць договору?

Карикатура на Лігу Націй. Представники країн Східної півкулі засівають насінням майбутніх війн землі від Владивостока, Сибіру, Близького Сходу до Тиролю та Саару. Дядько Сем із Західної півкулі: «І це провідні члени Ліги Націй, що сприяють встановленню миру в усьому світі?!»

зафіксовану в договорі пропорцію й вимагала рівності флотів, але її претензії відхилили. Сутність нової ситуації з військовими флотами досить вдало роз'яснив прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж, який сказав: «Тепер, коли на збільшення тоннажу військових флотів накладено обмеження, починається нове змагання, це буде суперництво за якість».

6 лютого 1922 р. США, Велика Британія, Франція, Японія, Італія, Бельгія, Нідерланди, Португалія і Китай підписали **Договір дев'яти держав** про дотримання принципу «відкритих дверей» і «рівних можливостей» у Китаї. При цьому в договорі наголошувалося на суверенітеті й цілісності Китаю, «наданні Китаю найповнішої і нічим не обмеженої можливості розвивати й підтримувати в себе життєздатний і міцний уряд». Однак нерівноправні договори з країною й іноземний контроль над китайськими митницями зберігалися. Японія відхилила вимогу Китаю про виведення військ із Південної Маньчжурії, але змушена була погодитися повернути захоплені нею колишні німецькі концесії в Шаньдуні й вивести звідти свої війська. Фактично визнання принципів «відкритих дверей» і «рівних можливостей» сприяло встановленню економічної залежності від Китаю найсильнішої тогочасної держави світу, якою США небезпідставно вважали себе.

4 СУПЕРЕЧНОСТІ ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКОЇ СИСТЕМИ.

Комплекс договорів, створених під час післявоєнного мирного врегулювання, увійшов в історію під назвою **Версальсько-Вашингтонська система**. Версальська система була спрямована на розв'язання післявоєнних проблем Західної Європи, а також

урегулювання інтересів провідних держав в Африці та на Близькому Сході, а Вашингтонська система — на розв'язання суперечностей на Далекому Сході та в Тихому океані. У цьому розумінні Вашингтон був продовженням Версаля, його географічним доповненням. На обох конференціях формувався новий баланс сил і здійснювався перерозподіл сфер впливу у світі.

Позитивне значення Версальсько-Вашингтонської системи полягало в тому, що її створення дало змогу народам вийти зі стану війни, сприяло розрядці післявоєнної напруженості у відносинах між державами й закладало основу для відносної стабільності в міжнародних відносинах у 1920-х рр.

Рішення Паризької і Вашингтонської конференцій містили низку положень, які засвідчували розуміння лідерами тогочасних держав необхідності запровадження змін у міжнародних відносинах: визнання за народами права на самовизначення, відмову від війни як засобу розв'язання конфліктів, скорочення озброєнь тощо. Важливим кроком для розвитку співробітництва між народами й гарантій безпеки післявоєнного світу стало створення Ліги Націй — першої міжнародної організації. Було визнано незалежність ряду нових європейських держав, народи яких тривалий час боролися за своє право на самостійний розвиток.

Одним із важливих недоліків цієї системи стала невідповідність встановлених державами-переможницями репарацій реальним можливостям країн, які програли війну. Це, зокрема, сприяло тому, що хвиля шовінізму й націоналізму, започаткована Першою світовою війною, не припинилася після її завершення. Її підтримували почуття національного приниження й прагнення реваншу в переможених державах. Ще одним недоліком Версальсько-Вашингтонської системи було те, що, проголосивши принцип самовизначення народів основою повоєнного національно-державного розмежування, лідери держав-переможниць не раз порушували його самі й вдавали, що не помічають, коли так робили інші, якщо це відповідало їхнім інтересам.

Унаслідок цього в багатьох державах з'явилися райони компактного проживання національних меншин, які в більшості випадків потрапили туди не з власної волі: німців — у Чехословаччині, Франції, Бельгії та Польщі, угорців — у Чехословаччині, Югославії та Румунії, українців — у Польщі, Румунії, Чехословаччині тощо. На підтримку цими народами та їхніми лідерами рішень Версальсько-Вашингтонської системи навряд чи можна було сподіватися.

Значним дестабілізуючим чинником стало те, що поза системою залишалася радянська Росія. Для держав-переможниць вона була насамперед зрадницею, яка уклала сепаратний Брестський мир із ворогом. До того ж сам більшовизм і прихід його прибічників до влади в Росії шляхом державного перевороту викликав несприйняття в країнах Антанти. Це призвело до їхньої інтервенції в 1918—1922 рр. у Росію, а після її провалу — до ізоляції останньої на міжнародній арені.

Суттєвим недоліком Версальсько-Вашингтонської системи стали гарантії збереження домовленостей. Нові політичні лідери, що прийшли до влади в США, Великій Британії, а згодом

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок із праці британського історика XX ст. Еріка Гобсбаума «Вік екстремізму»

…Немає потреби заходити в деталі міжвоєнної історії, аби переконатися, що версальське врегулювання аж ніяк не могло стати основою для стабільного миру. Воно було приречене від самого початку, тож наступна світова війна практично була неминучою. Як ми вже зазначали, США майже одразу вийшли з договірного процесу, а в такому світі, що більше вже не був євроцентрованим і євровизначуваним, жодне врегулювання, не підписане провідною віднині світовою державою, не могло мати чинності. Як ми ще переконаємося, це справджувалося і у світових економічних справах, і в політиці. Дві провідні європейські та навіть світові держави виявилися не лише тимчасово усунутими з міжнародної гри, а й вважалися неіснуючими як незалежні гравці: Німеччина і Росія. Як тільки якась із них чи обидві мали знову повернутися на сцену, мирне врегулювання, засноване на самих Британії й Франції (бо й Італія лишилася невдоволеною), уже не могло втриматися. А Німеччина чи Росія, чи обидві ці країни, рано чи пізно мали виринути знов як провідні гравці…

? У чому дослідник вбачає головні недоліки рішень Паризької мирної конференції з урегулювання в Європі?

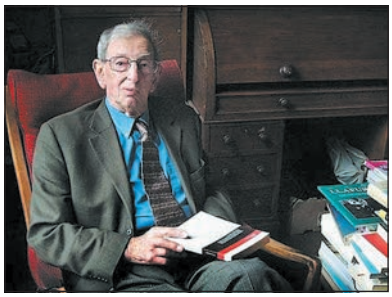

Ерік Гобсбаум

Дзеркальна зала в палаці Версаль під час укладення договору 28 червня 1919 р.

і у Франції, прагнули відмежуватися від закладеної їхніми попередниками несправедливості. Так, США, Конгрес яких відмовився ратифікувати Версальський договір, у 1921 р. підписали окрему угоду з Німеччиною, що виключала положення договору, підписаного у Версалі. Одночасно із цим Конгрес США анулював франко-американський договір. Велика Британія, за прикладом США, також визнала недійсним британсько-французький договір. У цих умовах Франція, щоб зберегти своє домінування над Німеччиною, пішла на створення союзу східноєвропейських держав, зацікавлених у збереженні Версальських домовленостей. До того ж ці держави мали відігравати роль санітарного кордону проти СРСР. Так, у 1921 р. Франція уклала політичний пакт і військову конвенцію з Польщею. У 1920—1921 рр. за підтримки Франції Чехословаччина, Румунія та Югославія утворили так звану Малу Антанту. Таким чином, гарантами збереження Версальської системи в Європі на деякий час стали Франція, Польща та Мала Антанта.

Вашингтонська конференція, залишаючись складовою Версальсько-Вашингтонської системи, стала й початком ревізії Версаля. Її ініціатор — США, — не домігшись у Парижі миру, що відповідав їхнім уявленням та інтересам, розпочали новий етап боротьби за лідерство у світі. Однак реалізувати свої наміри через протидію Великої Британії та Японії вони змогли лише частково.

Версальсько-Вашингтонська система замість початку нової епохи без війн і насильства лише закріпила розподіл світу на переможців і переможених, а тому виявилася надзвичайно хиткою та недовговічною.

ВИСНОВКИ

- У післявоєнний період на Далекому Сході й Тихому океані існувало чимало складних міждержавних проблем. США стали ініціатором скликання Вашингтонської конференції, яка мала сприяти їх розв'язанню та примирити їхні позиції з колишніми союзниками.
- На конференції у Вашингтоні було прийнято ряд рішень, які переглядали або уточнювали положення укладених раніше договорів.
- Версальсько-Вашингтонська система з усіма своїми позитивними й негативними рисами зафіксувала співвідношення сил між провідними державами, яке склалося після завершення Першої світової війни.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яка держава, за Версальськими домовленостями, отримала значну частину німецької спадщини в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні? **2.** Які держави брали участь у роботі Вашингтонської конференції? **3.** Назвіть держави, що підписали Договір чотирьох держав. **4.** Яке співвідношення флотів США та Великої Британії було встановлено Договором п'яти держав? **5.** Коли було укладено Договір дев'яти держав? **6.** Які держави утворили Малу Антанту?

7. У чому полягали міждержавні суперечності на Далекому Сході після завершення Першої світової війни? **8.** Охарактеризуйте основні положення Договору чотирьох держав. **9.** Якими були зміст і значення Договорів п'яти і дев'яти держав? **10.** Визначте переваги та недоліки Версальсько-Вашингтонської системи.

11. Складіть характеристику Вашингтонської конференції за планом: 1) причини проведення; 2) дата; 3) держави-учасниці; 4) угоди, укладені на конференції, та їхній зміст; 5) історичне значення конференції. **12.** Проведіть дискусію за проблемним питанням: яка держава здобула найбільше переваг від Вашингтонської конференції і до чого це могло привести?

13. Існує точка тору, що Версальська система договорів утворила «пороховий льох у Європі». Наведіть факти, які її підтверджують або спростовують.

§ 11. Міжнародні відносини в 1920-х рр.

1 ГЕНУЕЗЬКА ТА ГААЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЇ. Мирні договори, які утворювали Версальсько-Вашингтонську систему, навіть за наявності значних недоліків і багатьох суперечностей між державами-переможницями сприяли стабілізації міжнародних відносин у повоєнному світі. Однак питання потребували вирішення. У 1920-х рр. країни намагалися вдосконалити Версальсько-Вашингтонську систему договорів. Так, правлячі кола держав-переможниць переконалися, що спроби ізолювати радянську Росію через прихильність її лідерів до ідей встановлення диктатури пролетаріату й здійснення світової революції успіху не мали й тільки дестабілізували міжнародні відносини. Для вирішення проблем післявоєнної відбудови європейські держави схилялися до встановлення торговельних зв'язків із Росією. У 1920—1921 рр. радянська Росія уклала торговельні угоди з Великою Британією, Німеччиною та іншими країнами.

У жовтні 1921 р. радянський уряд запропонував провідним державам світу скликати конференцію для обговорення проблем економічного співробітництва. При цьому він обіцяв за умови визнання радянської Росії піти на поступки в питанні царських боргів, узятих до 1914 р. У січні 1922 р. засідання Верховної Ради Антанти в Каннах, обговоривши цю пропозицію, ухвалило рішення скликати міжнародну конференцію з питань пошуку шляхів «економічного відродження Центральної та Східної Європи» і запросити на неї радянську Росію.

10 квітня — 19 травня 1922 р. в місті **Генуя** (Італія) відбулася конференція, у якій брали участь делегації 29 держав і британських домініонів. На ній уперше після завершення війни за столом переговорів зустрілися представники країн Антанти, Центральних держав та радянської Росії. США відмовилися взяти участь у її роботі, надіславши лише свого спостерігача. Метою Генуезької конференції, за задумом її організаторів, мало стати налагодження торговельних зв'язків та економічного співробітництва для післявоєнної відбудови країн Європи й вироблення умов для нормалізації відносин із Росією й Центральними державами.

На конференції країни Антанти виступили зі спільною позицією щодо радянської Росії. Від неї вимагали сплатити всі довоєнні й воєнні борги попередніх урядів (у тому числі О. Колчака, А. Денікіна тощо) на суму близько 18 млрд карбованців, повернути націоналізовану власність іноземних осіб і відшкодувати їхні збитки внаслідок революції, поновити екстериторіальний статус іноземних громадян у країні, скасувати державну монополію зовнішньої торгівлі й припинити комунізацію.

У відповідь радянська делегація вимагала сплати 39 млрд карбованців за збитки, завдані країнами Антанти в ході інтервенції та громадянської війни, і відмовилася сплачувати борги Тимчасового уряду. Після цього стало зрозуміло, що сторони не зможуть домовитися, оскільки жодна з них не бажала йти на поступки.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати Генуезьку та Гаазьку конференції; пояснювати, як відбувалося становлення нової системи колективної безпеки; характеризувати діяльність Ліги Націй у 1920-х рр.; визначати основні джерела нестабільності у світі в цей період.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чи брала участь у створенні Версальсько-Вашингтонської системи Росія? Як, на вашу думку, це впливало на міжнародні відносини? **2.** Що таке репарації? **3.** Коли і як було засновано Лігу Націй?

i

Учасники конференції в Генуї навесні 1922 р. Д. Ллойд Джордж — перший ліворуч унизу

Адмірал Олександр Колчак

Члени радянської делегації М. Литвинов та В. Воровський на Гаазькій конференції 1922 р.

Єдиним реальним результатом конференції стало те, що під час її роботи відбулося зближення Німеччини й радянської Росії. **16 квітня 1922 р.** у містечку **Рапалло** (Італія) вони підписали договір про відновлення дипломатичних і консульських відносин і розвиток взаємовигідної торгівлі на основі принципів найбільшого сприяння, взаємну відмову від відшкодування військових витрат і претензій у зв'язку з націоналізацією німецької власності в Росії. Відповідно до нього Росія скасувала борг Німеччини в 10 млрд карбованців. Укладення Рапалльського договору суттєво вплинуло на міжнародні відносини в Європі. Дві «ображені» державами-переможницями країни уклали між собою фактично антиверсальську угоду, поставивши під загрозу повоєнну систему безпеки. Наслідком договору стало також налагодження плідного економічного й військового радянсько-німецького співробітництва. Німеччина отримувала ринок збуту промислової продукції, джерело сировини та можливість оминути військові обмеження Версальського договору, СРСР — нові німецькі технології, необхідні для вдосконалення озброєнь, підприємств військової промисловості й покращення підготовки командних кадрів.

15 червня — 20 липня 1922 р. у місті **Гаага** (Нідерланди) відбулася міжнародна конференція, яка стала продовженням Генуезької. На ній делегації з промисловців і банкірів 26 держав (без Німеччини) намагалися виробити механізм повернення боргів і націоналізованої іноземної приватної власності в Росії. Конференція знову завершилася безрезультатно. Під тиском США, що погрожували позбавити західноєвропейські країни американської допомоги в разі компромісу з радянською Росією, згоди досягнуто не було. Конференція унаочнила зміни в настроях європейських політиків. Із 1924 р. розпочалася хвиля дипломатичного визнання СРСР країнами Заходу, занепокоєними можливістю появи сильного радянсько-німецького антиверсальського блоку. Однак відносини Заходу із СРСР були нерівноправними. СРСР всіляко намагалися усунути від вирішення європейських справ.

ЦІКАВІ ФАКТИ

«Рурський конфлікт» 1923 р. викликав у Німеччині небачене раніше в Європі зростання інфляції. Якщо в січні 1923 р. один долар дорівнював 7 тис. марок, то в листопаді за нього давали 4,2 трлн марок. У листопаді 1923 р. німецький уряд змушений був запровадити в обіг нову марку. Одна нова марка дорівнювала 1 трлн старих. Восени 1923 р. у «рурський конфлікт» втрутилися Велика Британія та США, намагаючись припинити його.

2 СПРОБИ ВИРІШИТИ ПИТАННЯ СПЛАТИ РЕПАРАЦІЙ НІМЕЧЧИНОЮ. У 1919 р. репараційна комісія визначила загальну суму репарацій у розмірі 269 млрд марок золотом. Однак уже через місяць на вимогу Німеччини це питання знову було винесено на обговорення на конференції в місті Спа. Аргументи німецької сторони про неспроможність сплатити цю суму відхилили й лише визначили частку участі держав-переможниць в отриманні репарацій. Так, Франція отримувала 52 % від їх загальної суми, Велика Британія — 22 %, Італія — 10 %, Бельгія — 8 %, Португалія — 0,75 %, Японія — 0,7 %, Греція, Румунія, Королівство сербів, хорватів і словенців разом — 6,5 %. Паризька конференція 1921 р. скоротила загальну суму репарацій до 226 млрд марок, визначила схему їх виплати та встановила загальний термін у 42 роки. Однак Німеччина відмовилася прийняти ці вимоги. Нарешті Лондонська конференція 1921 р. схвалила й направила їй Лондонський ультиматум

від 5 травня 1921 р. За ним остаточна сума репарацій скорочувалася до 132 млрд марок золотом, які мали бути сплачені протягом 37 років. Однак в умовах погіршення економічної ситуації в країні німецький уряд у листопаді 1922 р. звернувся з проханням про встановлення п'ятирічного мораторію (призупинення) на виплату репарацій і надання кредиту для відбудови економіки. Після відмови держав-переможниць Німеччина припинила виплату репарацій.

9 січня 1921 р. на засіданні Міжсоюзницької комісії держав Антанти Франція, Бельгія та Італія ухвалили рішення про економічні й військові санкції проти Німеччини. Велика Британія виступила проти цього. Пропозицію Лондона про зменшення репарацій до 50 млрд марок золотом президент Франції Р. Пуанкаре з обуренням відхилив.

Франція вирішила оволодіти основними продуктивними ресурсами — вугільними шахтами й сталеливарною промисловістю Рурської області, щоб примусити Німеччину сплачувати репарації. **11 січня 1923 р.** франко-бельгійська армія окупувала Рур. У Німеччині «**рурський конфлікт**» спричинив величезний спалах інфляції, а в Рурі розпочався пасивний опір німецького населення загарбникам (невихід на роботу, відмова виконувати розпорядження тощо). Були також випадки збройного протистояння.

У 1924 р. в Лондоні було скликано міжнародну конференцію держав-переможниць та Німеччини для розв'язання складної ситуації навколо репарацій Німеччини й окупації Руру. 16 серпня конференція затвердила «**план Дауеса**», розроблений міжнародним комітетом експертів, очолюваним американським банкіром **Чарльзом Дауесом**. Відповідно до нього Німеччина мала в перші п'ять років сплачувати 1—1,75 млрд марок репарацій на рік, а далі — по 2,5 млрд марок на рік. Сума репарацій могла бути збільшена пропорційно зростанню так званого «індексу добробуту Німеччини». Для підйому економіки й стабілізації марки вона отримувала значні позики, із яких 70 % були зі США. Загальна сума репарацій залишалася незмінною. Встановлювалися основні джерела репараційних платежів — надходження до бюджету з податкових зборів, митні збори, податок на транспорт тощо. Окремим рішенням конференції стала угода Німеччини із Францією та Бельгією про евакуацію з Руру франко-бельгійських військ. У 1924—1932 рр., за «планом Дауеса», Німеччина отримала кредитів на 32 млрд марок і сплатила репарацій на 11,5 млрд марок.

Один зі співавторів і виконавців «плану Дауеса» німецький банкір Я. Шахт, підбиваючи його підсумки, у 1929 р. зазначав, що «Німеччина за п'ять років отримала стільки ж іноземних позик, скільки їх отримала Америка за 40 років, що передували Першій світовій війні».

«План Дауеса» також відображав зацікавленість американського уряду в отриманні боргів у сумі 10 млрд доларів від країн Антанти. Останні пов'язували їх сплату з надходженням німецьких репарацій. План засвідчив визнання американським урядом залежності між боргами союзників та репараціями.

Пам'ятник заручникам, розстріляним французькими військами під час «рурського конфлікту» в Дортмунді

Чарльз Гейтс Дауес

Оуен Юнг

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяг із Доповіді комітету експертів репараційної комісії («план Дауеса») від 30 серпня 1924 р.

...II. Економічна єдність Німеччини

Для стабілізації своєї валюти заради приведення до рівноваги свого бюджету Німеччині необхідні ресурси всієї німецької території в кордонах, що були встановлені Версальським договором, і свобода економічної діяльності на означеній території...

XII. Засіб досягнення платежів

Усі платежі на рахунок репарацій... будуть вноситися золотими марками або в рівноцінній німецькій валюті до нового банку на кредит «агента з репараційних виплат».

XIV. Зовнішня позика, її умови та мета

Зовнішня позика у 800 млн золотих марок має на меті: а) забезпечити новий банк золотим запасом; б) здійснити в 1924—1925 рр. найважливіші внутрішні виплати, що виникають з угоди...

Проект має на меті:

1) Встановити таку організацію, завдяки якій було б можливим отримати з Німеччини максимум виплат...

? **1.** Якою була мета «плану Дауеса»? **2.** Які заходи передбачав цей проект?

Міністр закордонних справ Франції Арістід Бріан

У **1929—1930 рр.** у **Гаазі** відбулася міжнародна конференція, яка розглянула й прийняла другий репараційний план для Німеччини, розроблений комітетом фінансових експертів, очолюваним американським банкіром **Оуеном Юнгом**. Затверджений **«план Юнга»** передбачав скорочення загальної суми репарацій до 113,9 млрд марок, а щорічних виплат — до 2 млрд марок. Ліквідовувалися всі встановлені раніше механізми іноземного контролю над господарством і фінансами Німеччини, встановлювався термін виплати репарацій у 55 років. Для отримання й розподілу репарацій створювався Банк міжнародних розрахунків. Одним із важливих рішень Гаазької конференції 1929—1930 рр. стала угода про дострокове (на п'ять років раніше від терміну, встановленого Версальською угодою) виведення всіх окупаційних військ із Рурської області. «План Юнга» виконувався до червня 1931 р. й був скасований після проголошення президентом США Г. Гувером мораторію на репараційні виплати Німеччини. Офіційно план визнали нечинним за рішеннями Лозаннської конференції 1932 р. Відповідно до нього стягування репарацій із Німеччини припинялося. За весь період вона виплатила державам-переможницям 21,8 млрд марок золотом, натомість отримала 39 млрд марок кредитів (переважно зі США).

3 СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ. Після «рурського конфлікту» серед європейських політиків збільшилася кількість прибічників ідеї історичного примирення з новою Німеччиною в контексті утвердження на континенті більш рівноправних і партнерських відносин. Головними популяризаторами цієї ідеї стали міністри закордонних справ Франції **Арістід Бріан** та Німеччини — **Густав Штреземан**.

5—16 жовтня 1925 р. у місті **Локарно** (Швейцарія) відбулася міжнародна конференція міністрів закордонних справ Великої Британії, Франції, Бельгії, Німеччини, Італії, Чехословаччини та Польщі з обговорення нової **системи колективної безпеки**. Її учасники схвалили ряд угод, які гарантували недоторканність західних кордонів Німеччини та встановлювали систему арбітражів — механізму вирішення можливих прикордонних суперечок із її державами-сусідами.

Укладений на Локарнській конференції **Рейнський гарантійний пакт** став її головним результатом та основою нової системи колективної безпеки в Європі. Згідно з пактом, Франція, Бельгія й Німеччина брали на себе зобов'язання поважати франко-німецький і бельгійсько-німецький кордони, встановлені Версальським мирним договором, та статус Рейнської демілітаризованої зони. Учасники пакту зобов'язувалися вирішувати всі можливі суперечки мирним шляхом. Пакт набував чинності після вступу Німеччини до Ліги Націй. Учасники конференції звернулися з проханням про це до Ліги Націй (її членом Німеччина стала в 1926 р.). Були також укладені франко-польський і франко-чехословацький гарантійні договори, за якими Франція зобов'язувалася надавати цим країнам допомогу в разі нападу на них Німеччини, якщо Ліга Націй не визнає за необхідне вжити інших колективних заходів.

Рішення Локарнської конференції послабили позиції Франції, яка змушена була відмовитися від системи військових союзів (зокрема Малої Антанти), створених нею на початку 1920-х рр. на сході Європи. Рейнський гарантійний пакт став першою післявоєнною мирною угодою, де Франція та Німеччина виступили як повністю рівноправні держави. Однак спроби французької делегації в Локарно домогтися недоторканності кордонів Німеччини не лише із західними, але й із її східними сусідами були відхилені як неприйнятні для Німеччини. Велика Британія, яка сподівалася завдяки цьому послабити Францію, одночасно закладала підґрунтя для територіальних претензій Німеччини проти її східних сусідів.

У середині 1920-х рр. однією з важливих міжнародних проблем стало роззброєння. Так, у 1925 р. було підписано Женевську конвенцію про заборону використання хімічної зброї. Також були укладені конвенції про заборону використання варварських систем зброї (розривні кулі зі зміщеним центром тяжіння тощо) і про права військовополонених. Єдиною європейською державою, що не підписала ці документи, став СРСР.

Встановлення нової системи безпеки в Європі супроводжувалося загостренням відносин із СРСР. Його звинувачували у втручанні у внутрішні справи Китаю під час революційної війни 1925—1927 рр. та Великої Британії («Лист Комінтерну», підтримка радянськими профспілками страйку британських шахтарів). У 1927 р. Велика Британія розірвала дипломатичні відносини й анулювала торговельну угоду із СРСР. Однак оскільки Франція й Німеччина не підтримали Велику Британію, значного поширення цей конфлікт не набув.

У квітні 1927 р. міністр закордонних справ Франції А. Бріан запропонував державному секретарю США **Френку Келлогу** укласти двосторонній договір про «вічну дружбу» й оголошення війни поза законом. США підтримали цю ініціативу, але висловилися за укладення аналогічного багатостороннього договору. На основі американського проекту було розроблено договір про відмову від війни як засобу національної політики, що отримав назву **«пакт Бріана—Келлога». 27 серпня 1928 р.** у Парижі його підписали представники 15 держав. Згодом до пакту приєдналися майже всі європейські держави, у тому числі СРСР.

4 ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІГИ НАЦІЙ у 1920-ті рр. 15 листопада 1920 р. у Женеві урочисто відкрилася перша сесія асамблеї Ліги Націй. Серед найважливіших питань, які розглядала Ліга Націй у 1921 р., були суперечка між Швецією та Фінляндією про належність Аланських островів, плебісцит у Верхній Силезії, конфлікт між Литвою та Польщею навколо Вільнюса.

Досить помітним у діяльності Ліги Націй було «українське питання». У 1920 р. заявку на вступ до Ліги Націй подав уряд УНР, але вона була відхилена. У 1921 р. за протестом Є. Петрушевича Ліга Націй визнала, що Галичина не належить Польщі, а лише перебуває під тимчасовою воєнною окупацією до остаточного вирішення її долі. Одночасно було визнано, що польська влада здійснює в краї політику утисків українського

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяг із Рейнського гарантійного пакту, укладеного на Локарнській конференції (1925 р.)

Стаття 1. Сторони гарантують кожна за себе й усі сукупно вказаним у наступних статтях чином збереження територіального статусу-кво, який випливає з кордонів між Німеччиною й Бельгією та між Німеччиною і Францією, недоторканність цих кордонів, як вони встановлені в мирному договорі, підписаному у Версалі 28 липня 1919 р.

...Стаття 3. З огляду на взяті на себе в статті двосторонні зобов'язання Німеччина і Бельгія, а також Німеччина і Франція зобов'язуються всі питання, які могли б їх роз'єднати і які не могли б бути розв'язані шляхом звичайних дипломатичних зносин, вирішувати мирним шляхом.

? Чому Рейнський гарантійний пакт вважається основою нової системи європейської безпеки цього періоду?

Пакт — угода між суспільними інститутами або державами про спільні дії.

Система колективної безпеки — сукупність спільних дій держав із метою здійснення захисту від внутрішніх та зовнішніх загроз. Її створення передбачає реалізацію комплексу заходів політичного, екологічного й правового характеру, а також військово-організаційних дій, спрямованих на відсіч агресії.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяг із «пакту Бріана—Келлога»

1. Високі договірні сторони від імені своїх народів урочисто заявляють, що вони засуджують використання війни для вирішення міжнародних спорів і відмовляються від неї як від інструменту державної політики в їхніх взаєминах.
2. Високі договірні сторони визнають, що для врегулювання всіх суперечок або конфліктів вони прагнутимуть вдаватися тільки до мирних засобів.

? **1.** Які зобов'язання брали на себе держави-учасниці договору? **2.** Яким було історичне значення «пакту Бріана—Келлога»?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після виникнення польсько-литовського конфлікту про належність Віленського краю Рада Ліги Націй заслухала президента Польщі І. Подеревського, що завіряв її у своїй миролюбності, а вже через кілька днів була поставлена перед фактом польської окупації Вільнюса. Ліга Націй закликала негайно вивести з краю польські війська й провести плебісцит під контролем міжнародного поліцейського контингенту. Однак Польща на резолюцію ніяк не відреагувала й анексувала Вільнюс, а Ліга Націй у відповідь на домагання Литви засудила її за непоступливість. У 1923 р. Ліга Націй також нічого не змогла зробити, коли Італія захопила острів Корфу, що належав Греції. Вагомим успіхом у її діяльності стало втручання в 1925 р. у війну Болгарії з Грецією, яку Генеральний Секретар Ліги Націй Е. Дрюммонд зупинив своєю телеграмою. У конфлікті обидві сторони були схильні до порозуміння й готові прийняти посередництво Ліги Націй.

населення. Однак 14 березня 1925 р. конференція послів своїм рішенням віддала Галичину Польщі.

Спеціально утворена Лігою Націй комісія («комісія Ф. Нансена») займалася допомогою біженцям із радянських республік й у тому числі з українських земель. Українські діячі з територій, що перебували у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини, неодноразово зверталися з петиціями до Ліги Націй стосовно порушень владою прав українства. Для співпраці з Лігою Націй були створені Українське товариство для Ліги Націй (1921—1924 рр.) та Західноукраїнське товариство Ліги Націй. Більшість їхніх вимог залишалися поза увагою Ліги Націй. Однак ці звернення сприяли поширенню інформації про «українське питання» у міжнародних колах. Ліга Націй також розглядала питання допомоги потерпілим від голоду в Україні під час голоду 1921—1923 рр. та Голодомору 1932—1933 рр.

У 1925 р. Ліга Націй розпочала обговорення проблеми роззброєння. У грудні вона прийняла рішення про створення підготовчої комісії до конференції з роззброєння. Упродовж декількох наступних років представники 21 держави, що входили до її складу, обговорювали питання про необхідність скорочення озброєнь і створення умов для здійснення в майбутньому повного роззброєння. Однак через непримиренні суперечності між основними учасниками дискусій реальних результатів у роботі підготовчої комісії досягнуто не було.

Успішною була діяльність економічної місії Ліги Націй із надання допомоги Австрії в подоланні післявоєнних економічних проблем. Вона організувала й здійснила масштабну акцію щодо повернення військовополонених із радянської Росії. У той самий час вона відмовила в наданні допомоги останній під час голоду 1921—1923 рр.

Під егідою Ліги Націй діяли спеціалізовані організації з міжнародного співробітництва — із засобів зв'язку та транспорту, із питань охорони здоров'я, продовольства, запобігання поширенню наркотиків, інтелектуального співробітництва тощо. Їй навіть вдалося організувати діалог французьких і німецьких істориків із суперечливих питань історії двох народів із метою усунення зі шкільних підручників шовіністичних стереотипів. Із Лігою Націй співпрацювало чимало тогочасних видатних представників інтелігенції: полярний дослідник Ф. Нансен, філософ А. Бергсон, фізик І. Жоліо-Кюрі, американська громадська діячка А. Е. Рузвельт, письменник-фантаст Г. Веллс та ін. У складі Ліги Націй був спеціальний комітет із дослідження правового статусу жінок, який докладав багато зусиль для того, щоб з'ясувати, яким є становище жіноцтва у світі.

У **вересні 1929 р.** із трибуни Ліги Націй французький міністр закордонних справ А. Бріан уперше оприлюднив ідею створення «**Єдиної Європи**» («**Пан-Європи**»), об'єднавши провідні європейські держави та встановивши між ними «дещо на зразок федеративних зв'язків». Наступного року він запропонував конкретний план створення «Європейського федеративного союзу», за яким європейські держави, за винятком Туреччини та СРСР, мали поступово ліквідувати митні кордони з метою створення

«спільного ринку» і закріпити гарантії миру, прийняті на Локарнській конференції 1925 р. Проект «батька Європи», як згодом стали називати А. Бріана, отримав критичні оцінки з боку правлячих кіл Великої Британії, США, Італії та інших держав. Навіть Німеччина, на підтримку якої він сподівався, зажадала попередньо повністю ліквідувати в Європі Версальську систему.

Фактично проект «Єдиної Європи» А. Бріана був передчасним і не відповідав реаліям міжнародних відносин на континенті.

ВИСНОВКИ

- На Генуезькій конференції не було прийнято вагомих рішень через небажання її учасників іти на компроміс. Для радянської Росії конференція й укладений під час неї Рапалльський договір стали проривом її дипломатичної ізоляції.
- Участь радянської Росії в Генуезькій та Гаазькій конференціях означала її фактичне визнання західноєвропейськими державами.
- Нездатність Німеччини сплачувати репарації примусила держави-переможниці знизити їхню загальну суму та надати країні кредити для відбудови її економіки.
- У другій половині 1920-х рр. розпочалося формування нової системи колективної безпеки, у якій Німеччину вперше в післявоєнний період стали розглядати як рівноправного партнера.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли відбулася Генуезька конференція? **2.** Які держави уклали Рапалльський договір? **3.** Яку загальну суму репарацій, стягуваних із Німеччини, встановлював «план Юнга»? **4.** На якій міжнародній конференції було укладено Рейнський гарантійний пакт? **5.** Що таке «пакт Бріана—Келлога»? **6.** Хто і коли вперше висунув план створення «Європейського федеративного союзу»?

7. Охарактеризуйте хід і підсумки Генуезької та Гаазької конференцій. **8.** Як відбувалося вирішення проблеми виплати Німеччиною репарацій? **9.** Яких заходів було вжито для створення нової системи колективної безпеки? На яких засадах вона формувалася? **10.** Розкрийте роль Ліги Націй у тогочасних міжнародних відносинах. **11.** Яку роль у діяльності Ліги Націй відігравало «українське питання»?

12. Об'єднайтесь у малі групи й обговоріть питання: у чому полягали особливості міжнародних відносин у 1920-х рр.? **13.** Складіть таблицю «Міжнародні конференції в 1920-х рр.».

Дата й місце проведення	Мета проведення	Рішення і результати

14. Чи мав рацію, на вашу думку, міністр закордонних справ Франції А. Бріан, який, висуваючи проект «Європейського федеративного союзу», стверджував, що справа об'єднання Європи відповідає нагальним життєвим потребам європейців? Обґрунтуйте свою точку зору.

Практичне заняття
Вогнища напруженості в міжнародних відносинах: причини, сторони, перебіг та наслідки протистояння

Узагальнення знань
за розділом II «Облаштування повоєнного світу»

Тестові завдання
для підготовки до тематичного контролю за розділом II «Облаштування повоєнного світу»

Розділ III. ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918—1939 рр.)

§ 12. Сполучені Штати Америки

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості становища США після Першої світової війни; характеризувати становище країни в період економічної кризи 1920—1921 рр.; пояснювати, якими були особливості розвитку США в добу «просперитi»; аналізувати вплив «великої депресії» на країну; характеризувати «новий курс» Ф. Рузвельта.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості соціально-економічного і політичного становища США на початку XX ст.? **2.** Як США вступили до Першої світової війни? **3.** Яку позицію обстоювали США під час Паризької мирної конференції?

i

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ США в 1920—1939 рр.

Період	Роки
Економічна криза	1920—1921 рр.
«Просперитi» («процвітання»)	1922—1929 рр.
«Велика депресія»	1929—1933 рр.
«Новий курс» Ф. Рузвельта	1933—1939 рр.

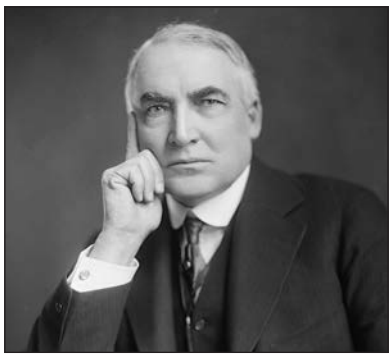

Воррен Гардінг, 29-й президент США

1 СТАНОВИЩЕ США ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. Сполучені Штати Америки в післявоєнний період закріпили за собою становище економічно наймогутнішої країни світу. Оскільки на території Американського континенту не вели бойових дій, країна не зазнала масових руйнувань і людських жертв, як це було в Європі. Війна сприяла підйому економіки. Загальний чистий прибуток монополії в 1914—1919 рр. досяг 33,6 млрд доларів. Це дозволяло особам, які займалися підприємництвом, здійснювати капіталовкладення в розвиток промисловості, створювати нові робочі місця тощо.

У результаті до 1920 р. США видобували 50 % вугілля, 66 % нафти, виробляли 3/5 чавуну й сталі та 85 % автомобілів у світі.

Значно зріс експорт капіталів. На початку 1920-х рр. державні військові позички іншим країнам досягли 11 млрд доларів. За період війни вдвічі збільшилися приватні інвестиції США за кордоном. Країна перетворилася з боржника на найбільшого світового кредитора.

Адміністрація Демократичної партії і президент В. Вільсон оголосили в 1917 р. курс на здобуття світового лідерства. Шляхом його реалізації стала вже згадувана програма «14 пунктів».

Проте рішення Паризької конференції 1919 р. стали розчаруванням для адміністрації президента. США не отримали жодної з мандатних територій, а в роботі Ліги Націй провідне місце посіли Франція та Велика Британія. Це свідчило, що зовнішньополітичний курс В. Вільсона не мав достатньої підтримки. У США республіканці, заявивши про свою опозицію до уряду, дотримувалися позицій ізоляціонізму й заперечували ратифікацію Версальського договору й участь країни в діяльності Ліги Націй. Республіканці виступали за політику «свободи рук» для США, сподіваючись, що зростання військово-політичної могутності забезпечить перевагу США над європейськими державами. Гострі суперечки між республіканцями (ізоляціоністи) і демократами (експансіоністи) відображали різне бачення шляхів завоювання США гегемонії у світі.

У березні 1920 р. Версальський договір не був ратифікований, і стало зрозуміло, що зовнішньополітичний курс В. Вільсона зазнав краху.

Поразка В. Вільсона на президентських виборах 1920 р. заблокувала проведення подальших соціальних реформ у внутрішній політиці, а в зовнішній політиці запанував ізоляціонізм.

2 ЕКОНОМІЧНА КРИЗА 1920—1921 рр. ПОЧАТОК ПРАВЛІННЯ РЕСПУБЛІКАНЦІВ. Улітку 1920 р. у США розпочалася глибока економічна криза, що швидко поширилася на всі галузі промисловості та сільське господарство. Кількість безробітних

у 1921 р. досягла 5,7 млн осіб. Ціни на сільськогосподарську продукцію знизилися у 3—4 рази, що спричинило розорення багатьох фермерських господарств.

Республіканці вміло скористалися невдоволенням владою в суспільстві й здобули перемогу на президентських виборах 1920 р. Новим президентом США став республіканець **Воррен Гардінг** (1921—1923 рр.). Він узяв курс на повернення до довоєнних порядків. Загалом курс В. Гардінга позитивно вплинув на економіку. З одного боку, відбувалося стрімке зростання економіки, з іншого — накопичувалися проблеми.

Ще в 1919 р. республіканці заблокували реформу, що надавала робітникам право на страйк. Адміністрація В. Гардінга була проти політики державного регулювання економіки й створювала умови для збільшення прибутків великих підприємців. У 1921 р. було скасовано податок на надприбутки. Корупція державного апарату набула небачених розмірів. Дії багатьох членів республіканської адміністрації, наближених до президента, мали просто скандальний характер. Лише раптова смерть у 1923 р. врятувала В. Гардінга від суду й ганьби.

У **січні 1920 р.** було прийнято поправку до Конституції, що запроваджувала **«сухий закон»** — заборону виготовлення та продажу горілчаних напоїв у США. Це сприяло зростанню організованої злочинності — контроль над нелегальним горілчаним бізнесом перейшов до **гангстерських угруповань**. Війни між ними охопили великі міста США. Легендарну славу «короля» злочинного світу здобув гангстер **Аль Капоне**.

У південних штатах знову процвітав Ку-Клукс-Клан. Набула поширення расова **сегрегація**. Фактично єдиним позитивним реформаторським заходом республіканців стало надання в **1920 р.** виборчих прав жінкам.

У зовнішній політиці республіканці прагнули досягти світової гегемонії США новими методами. У 1921 р. було підписано сепаратний договір із Німеччиною. Його положення закріплювали за США всі права, надані їм Версальським договором.

Економічна експансія США до Китаю загострила відносини з Великою Британією та Японією. Це стало поштовхом до скликання Вашингтонської конференції 1921—1922 рр., яка стала першою великою дипломатичною перемогою республіканців. Стосовно радянської Росії адміністрація президента відмовилася відновлювати економічні й дипломатичні відносини із нею, поки не буде здійснено докорінних змін у її устрої.

Економічна криза 1920—1921 рр. активізувала соціальні протести. **Улітку 1922 р.** найбільшого розмаху набув **страйковий рух**.

Важливе місце серед тогочасних протестів посів негритянський рух. На початку 1920-х рр. радикальний рух афроамериканців «Назад в Африку», очолюваний **Маркусом Гарві**, об'єднав мільйони людей.

Проте через деякий час М. Гарві було заарештовано за фінансові махінації та засуджено на десять років (але звільнено достроково й вислано зі США). Після цього він втратив свій вплив на рух.

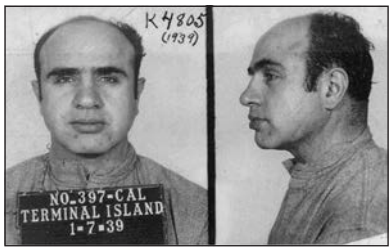

Альфонсе Габріель Капоне, більш відомий як Аль Капоне. Фотокартка з архіву ФБР. 1939 р.

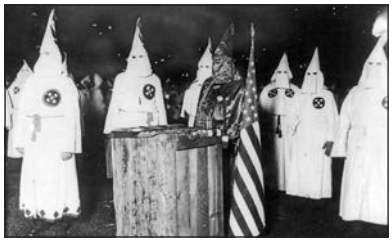

Ку-Клукс-Клан у Чикаго в 1920 р.

Гангстер (від англ. — бандит) — учасник бандитського угруповання. Термін вживається переважно стосовно організованої злочинності в США.

Сегрегація — політика примусового відокремлення якої-небудь групи населення за расовою або етнічною ознакою. Один із видів расової дискримінації.

Маркус Гарві в 1922 р.

Генрі Форд поруч з автомобилем «Ford Model T», також відомим як «Tin Lizzie» («Жерстяна Ліззі»)

Біржа — торговельно-фінансовий заклад ринкової економіки, який регулює оптовий ринок товарів, цінних паперів та іноземної валюти. Фондова біржа здійснює операції із цінними паперами.

Кальвін Кулідж-молодший, 30-й президент США. 1923 р.

3 ДОБА «ПРОСПЕРИТІ» («ПРОЦВІТАННЯ») 1922—1929 рр.

У 1922—1929 рр. у США відбувався бурхливий розвиток промислового виробництва. Тут вироблялося 44 % промислової продукції Західного світу. Цей період отримав назву ««просперіти» («процвітання»).

У промисловості запроваджували нові виробничі технології. На автомобільних заводах **Генрі Форда** в Детройті розпочалося масове виробництво конвеєрним методом. Завдяки цьому лише в 1927 р. випустили 15 млн автомобілів. Через два роки на США припадало 5/6 світового обсягу виробництва автомобілів. На підприємствах набув поширення такий спосіб організації виробництва, як **тейлоризм**. Він ґрунтувався на поділі праці й раціональній системі рухів, що сприяло підвищенню ефективності праці.

Крім автомобільної, найбільш інтенсивно в цей період розвивалися машинобудівна, електротехнічна, хімічна й авіаційна галузі. Дедалі більшу роль набували об'єднання акціонерів товариств і корпорацій — своєрідні форми колективного бізнесу. До 1929 р. корпорації об'єднали близько половини фабрик і заводів країни.

У 1920-х рр. на найбільшій у світі **Нью-Йоркській фондовій біржі** спостерігався справжній бум, пов'язаний із купівлею і продажем акцій. Усі прагнули придбати акції, щоб потім їх продати з вигодою. Однак після піку спекулятивного буму розпочалося обвальне падіння цін на акції, а потім — криза.

Саме в цей період набули популярності реклама та звичка жити в кредит. Упевненість у майбутньому сприяла переконаності в тому, що можна купувати більше, ніж дозволяє дохід. Люди охоче брали кредит і вкладали гроші у справу, щоб віддавати борг за рахунок майбутніх прибутків.

Зовнішній блиск доби «просперіті» приховував чимало проблем. Економічне піднесення не охопило цілу низку галузей. Сільське господарство перебувало в затяжній кризі. У країні налічувалося 1,5—2 млн безробітних.

У 1924 р. президентом США було обрано республіканця **Кальвіна Куліджа**. Своїм девізом він проголосив «Справа Америки — бізнес». Виступаючи за невтручання держави в економіку, він сприяв зростанню прибутків корпорацій, знижував для них податки й надавав державні субсидії. Однак законопроект про державну допомогу фермерським господарствам він двічі відхилив.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок із Послання Конгресу президента США К. Куліджа (4 грудня 1928 р.)

…Ще жоден Конгрес Сполучених Штатів, зібравшись, щоб розглянути стан держави, не мав перед собою таких приємних перспектив, які ми бачимо нині… Велике багатство, створене нашою підприємливістю й промисловістю та збережене нашою ощадливістю, якнайширше розподілилося серед нашого народу та ще й потекло неперервним потоком, аби послужити добродійництву й бізнесу цілого світу. Потреби існування перейшли з норм потреби в розряд розкоші. Дедалі більше виробництво споживається все ширшим попитом усередині країни й зростаючою закордонною торгівлею. Країна із задоволенням може дивитися на сучасне, оптимістично сподіваючись на добре майбутнє…

? Як К. Кулідж оцінював стан США в 1928 р. та їхні перспективи на майбутнє?

В останній рік «просперитi» К. Кулідж переконано заявляв, що США можуть бути задоволені своїм сьогоденням і сподіватися на добре майбутнє.

Перемога республіканців на виборах 1928 р. привела на посаду президента **Герберта Кларка Гувера** (1929—1933 рр.), який обіцяв знищити злидні й забезпечити кожному заможне життя.

У зовнішній політиці, не відмовляючись від ізоляціонізму, США фактично перейшли до фінансово-економічного експансіонізму. Пропонуючи «план Дауеса» і «план Юнга», вони сприяли проникненню американського капіталу в Європу. Боротьба за ринки, сировинні ресурси й морське протистояння ускладнювали відносини США з Великою Британією. США брали участь у придушенні національно-визвольної боротьби в Китаї, здійснювали збройну інтервенцію в Центральній Америці та басейні Карибського моря. США залишалися єдиною з провідних держав, що не визнала СРСР, хоча й не перешкоджали своїм підприємцям розвивати з ним торговельні відносини.

Безробітний у пошуках роботи в 1930 р. (напис на оголошенні: «Я фахівець із трьох спеціальностей, володію трьома мовами, воював три роки, маю трьох дітей і не маю роботи три місяці. Проте мені потрібна лише одна робота»)

4 **«ВЕЛИКА ДЕПРЕСІЯ» 1929—1933 рр.** **29 жовтня («чорний вівторок») 1929 р.** стався крах на Нью-Йоркській фондовій біржі. Розпочалася небувала за глибиною та наслідками економічна криза — **«велика депресія»**. Лише за один день сума падіння ціни акцій досягла 10 млрд доларів. Тисячі банків, промислових і торговельних компаній збанкрутіли. Промислове виробництво до 1932 р. скоротилося вдвічі. Завдяки державній підтримці залишилися лише великі корпорації.

Стрімко зросло безробіття, досягнувши рекордних для країни 17 млн осіб. На околицях міст з'явилися **«гувервілі»** — поселення безробітних, що втратили житло. Голодуючі вишикувалися в довгі черги біля благодійних пунктів за безкоштовною їжею. Доведені до відчаю люди здійснили два «голодні походи» на Вашингтон, вимагаючи роботи, припинення звільнень, допомоги безробітним, збереження заробітків працюючих, створення профспілки безробітних тощо. У більшості американців, що вірили у вічність свого «просперитi», криза викликала розгубленість. Через відсутність у США дієвої системи соціального захисту більшість працюючого населення країни покладалася на державу, втручання якої в економічну ситуацію здавалося єдиним шляхом до виживання.

Ускладнювало ситуацію те, що адміністрація Г. Гувера вважала причиною кризи розлад світового господарства після війни, а американську економіку — абсолютно здоровою. Тому «президент, вірний принципу вільного підприємництва», пропонував для покращення ситуації розширити приватну благодійність і допомогу нужденним, примирити бізнес і профспілки тощо.

Неспроможність адміністрації Г. Гувера подолати кризу призвела до падіння авторитету республіканців у США.

5 **«НОВИЙ КУРС» Ф. РУЗВЕЛЬТА.** У 1932 р. новим президентом було обрано демократа **Франкліна Делано Рузвельта** (1933—1945 рр). Його політика започаткувала глибокі реформи

ЦІКАВІ ФАКТИ

Існують різні підходи щодо визначення причини «великої депресії». Кейнсіанці вважали, що зниження сукупних витрат в економіці спричинило падіння доходів і рівня зайнятості. У цій ситуації економіка досягла рівноваги на низькому рівні економічної активності й високому рівні безробіття. Монетаристи стверджували, що «велика депресія» викликана перш за все скороченням грошової маси через неправильну політику американської Федеральної резервної системи. Австрійська школа економістів вважала, що головною причиною була інфляція грошової маси. Марксисти дотримувалися думки, що «велику депресію» спричинила криза надвиробництва товарів, притаманна капіталізму. Існує також «теорія біржової бульбашки», що пояснює кризу набагато більшими, ніж потрібно, інвестиціями у виробництво. «Теорія стрімкого приросту населення» пов'язує «велику депресію» в США зі значною кількістю дітей в американських сім'ях.

Франклін Делано Рузвельт під час радіозвернення до нації 30 вересня 1934 р.

американського суспільства для подолання кризи та увійшла в історію під назвою **«новий курс»**.

На початку своєї діяльності Ф. Рузвельт реалізував нагальну програму порятунку банківської системи країни. Одні банки отримали допомогу, інші були ліквідовані. Після цього було здійснено перший етап банківської реформи — запроваджено страхування дрібних і середніх депозитів до 5 тис. доларів. У 1934 р. було проведено девальвацію долара й створено комісію з торгівлі акціями, що контролювала діяльність фондової біржі з метою припинення спекуляцій за завищеною вартістю.

Центральне місце серед заходів, здійснених у перші 100 днів президентства Ф. Рузвельта, посіли закони про поліпшення становища в сільському господарстві та промисловості. Згідно з першим, у сільському господарстві створювався механізм, зорієнтований на скорочення виробництва основних видів сільськогосподарської продукції. За це особи, що займалися фермерським господарством, отримували компенсацію з особливого фонду, створеного за рахунок нового спеціального податку. Другим законом запроваджувалися державне регулювання умов промислового виробництва, трудових відносин, допомога безробітним особам тощо.

Перші заходи «нового курсу» сприяли певній стабілізації економіки. Загалом вони означали втручання держави у приватне підприємництво шляхом встановлення рівних і зрозумілих для всіх умов. Між підприємцями мав діяти «кодекс чесної конкуренції», що визначав обсяги виробництва, розподіл ринків, рівень оплати праці тощо.

Були здійснені також соціальні заходи. Запроваджувалися державна система надання допомоги вдовам, сиротам та людям з інвалідністю, страхування безробітних осіб і пенсійне забезпечення. У **1935 р.** було прийнято національний акт про трудові відносини — **закон Вагнера**. Він закріпив право робітництва на організацію профспілок, проведення страйків і запровадив систему державного регулювання трудових відносин. Поряд з Американською федерацією праці, що була основним профспілковим об'єднанням, виник Конгрес виробничих профспілок.

Почалися реформи системи оподаткування — було збільшено ставки податків на надприбуток, спадщину й дарчі. Федеральна резервна система після встановлення державного контролю перетворилася на своєрідний центральний банк США, що завершило банківську реформу. Було розширено систему громадських робіт, якою опікувалася спеціальна адміністрація.

На виборах 1936 р. противники «нового курсу» різко виступили проти Ф. Рузвельта, однак переконлива перемога засвідчила суспільну підтримку його політики.

У 1937 р. Ф. Рузвельт намагався реформувати Верховний суд, що став головною опорою опозиції «новому курсу», однак зазнав поразки. У 1937 р. Верховний суд визнав закон Вагнера й закон про соціальне забезпечення такими, що відповідають Конституції США.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Франклін Делано Рузвельт (1882—1945) був 32-м президентом США. Свою посаду здобув у період «великої депресії» й одразу розпочав широкомасштабні економічні та соціальні реформи, які дозволили вивести країну з кризи. Він став єдиним серед президентів США, хто перебував на посаді понад два терміни (аж чотири терміни). При цьому, у 1921 р. перехворівши на поліомієліт, Ф. Рузвельт не розлучався з інвалідним візком. Однак це не зашкодило йому стати одним з найвидатніших президентів в історії США. Він постійно давав інтерв'ю пресі, збирав журналістів у Білому домі, раз на тиждень виступав по радіо тощо. Саме спираючись на підтримку громадськості, президент впливав на прийняття рішень Конгресом США. Ф. Рузвельт завжди залишався твердим і прагматичним політиком. Він нормалізував дипломатичні відносини із СРСР і, незважаючи на принципові ідеологічні розбіжності, у період Другої світової війни створив разом із ним антигітлерівську коаліцію. Одночасно із цим Ф. Рузвельт робив усе, щоб зміцнити існуючий у країні суспільно-політичний лад і зберегти панівне становище США у світі.

У 1938 р. Ф. Рузвельт запропонував Конгресу подальші реформи. Серед них були заходи з державного регулювання сільського господарства, закон про справедливі умови праці, яким було остаточно заборонено дитячу працю, та ін.

У 1939 р. Ф. Рузвельт відмовився від нових реформ. Аж до вступу в Другу світову війну в 1941 р. його адміністрація прагнула закріпити вже здійснені реформи «нового курсу».

Зовнішня політика в період президентства Ф. Рузвельта була другорядною порівняно з подоланням наслідків «великої депресії». Однак і тут відбувалися певні зрушення.

У 1933 р. США визнали СРСР і встановили з ним дипломатичні відносини.

Під тиском прибічників ізоляціонізму Конгрес у **1935—1937 рр.** прийняв три **Закони про нейтралітет**. Вони забороняли продаж зброї воюючим сторонам (без урахування того, хто агресор, а хто об'єкт нападу).

У 1937 р. Ф. Рузвельт виступив із так званою «карантинною промовою». Він закликав влаштувати «карантин для хворих», якими вважав агресивні диктаторські режими, що виникли в Європі. На початку наступного року він відверто назвав ці держави — Німеччина, Італія та Японія. Навесні 1939 р. їхню агресію проти малих країн було визначено як тотальну загрозу безпеці США. Тоді ж він надіслав А. Гітлеру й Б. Муссоліні пропозицію надати гарантії безпеки 31 державі Європи та Азії на десять років. Однак відповіді він не отримав.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Німецький письменник Томас Ман про зустріч із президентом Ф. Рузвельтом

…Подальша наша подорож була втомливо цікава, особливо на наступному етапі, де нас прийняли із вражаючою увагою. Запаморочливою його вершиною був коктейль у робочому кабінеті, коли іншим запрошеним на обід гостям довелося чекати внизу. Проте в нас уже був із «ним» перший сніданок. «Він» знову справив на мене сильне враження або, вірніше, знову викликав у мене інтерес і симпатію: важко охарактеризувати цю суміш хитрості, сонячності, розпещеності, кокетства й чесної віри, але є в ньому якась ознака благодаті, і я прилучивсь до нього як до природженого, на мій погляд, противника того, що має впасти,— фашизму.

? Як письменник показав складний і суперечливий образ президента Ф. Рузвельта?

ВИСНОВКИ

- Втрати від участі в Першій світовій війні для США були незначними, але наслідки — доленосними. США закріпили за собою першість в економічному розвитку та розпочали активну діяльність на міжнародній арені.
- Республіканці, здобувши владу, проголосили курс на ізоляціонізм. Вони розвивали фінансово-економічну експансію, розширюючи вплив США у світі.
- У 1922—1929 рр. у США відбулося стрімке економічне зростання. Проте цей період супроводжувався й низкою проблем, на які намагалися не звертати увагу.
- «Велика депресія» унаочнила, що соціально-економічна система країни потребує реформування, яке республіканці не змогли здійснити.
- «Новий курс» став своєрідним знаком в історії США XX ст. Уперше держава взяла на себе роль гаранта соціальної захищеності американців, значно розширивши свої функції.
- Держава також зосередила у своїх руках основні важелі регулювання економіки. Завдяки цьому було подолано кризу й забезпечено подальший розвиток країни.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Який відсоток від загальної кількості автомобілів у світі було вироблено в США? **2.** Хто став президентом США в 1921 р.? **3.** Що таке сегрегація? **4.** Що проголосив своїм девізом президент К. Кулідж? **5.** Якою подією розпочалася «велика депресія»? **6.** Коли США встановили дипломатичні відносини із СРСР?

7. Яким було становище США після Першої світової війни? **8.** Охарактеризуйте становище США в період економічної кризи 1920—1921 рр. **9.** Що було характерно для розвитку країни в період «просперитi»? **10.** Як «велика депресія» вплинула на США та їхніх громадян? **11.** Якими засобами «лікував» країну в період «нового курсу» Ф. Рузвельт?

12. Проведіть дискусію за проблемним питанням: як економічна криза 1929—1933 рр. вплинула на американську модель цивілізаційного розвитку? **13.** Складіть таблицю «Розвиток США в 1918—1939 рр.».

Період	Характерні риси

14. У радіозверненні до американського народу в 1938 р. Ф. Рузвельт сказав: «Демократія зникла в інших великих націй… тому, що вони втомилися від безробіття й невпевненості в завтрашньому дні, постійного голоду їхніх дітей та опинилися безпорадними в умовах

безвладдя й недієздатності уряду… Ці народи відмовилися від свободи заради шматка хліба. Але ми впевнені в тому, що демократичні інститути можна ще врятувати і примусити працювати». Поясніть, як ви розумієте цю думку. Доведіть, що Ф. Рузвельт своїми діями врятував ідеали демократії в США. **15.** Складіть історичний портрет Ф. Рузвельта. **16.** Виберіть одну із запропонованих тем проектів і виконайте його впродовж вивчення розділу: 1) Геополітична ситуація в Європі в період між світовими війнами; 2) Осмислення реалій суспільного життя міжвоєнної Європи в тогочасних наукових працях або літературних творах.

§ 13. Велика Британія

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати становище Великої Британії після Першої світової війни; пояснювати, якими були характерні риси розвитку країни в 1918—1929 рр.; визначати особливості Великої Британії в передвоєнному десятилітті; аналізувати зовнішню політику Великої Британії в міжвоєнний період.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були характерні риси соціально-економічного й політичного розвитку Великої Британії на початку XX ст.? **2.** Яку роль відіграла країна в Першій світовій війні та облаштуванні післявоєнного світу? **3.** Покажіть на карті атласу британські колоніальні володіння, залежні та підмандатні території.

i

На виборах у парламент у 1918 р. вперше було дозволено голосувати жінкам

1 НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ.

Велика Британія сплатила за участь у війні набагато більшу ціну, ніж передбачав будь-хто з її політиків. Понад 10 % населення було мобілізовано, 743 тис. британців загинуло, а 1,7 млн дістали поранення. Таких важких втрат країна досі не знала. Не менш складним було фінансове становище. Внутрішній борг зріс у 10 разів і досяг 6,6 млрд фунтів стерлінгів, зовнішній — 1,2 млрд фунтів стерлінгів. Уперше за свою історію Велика Британія перетворилася на країну-боржника. Виробництво товарів скоротилося на 20 %, через ослаблення зв'язків із колоніями відчувалася гостра нестача сировини. Було втрачено 70 % торговельного флоту. Через припинення житлового будівництва, зростання цін і податків соціальне становище загострилося.

Населення покладало відповідальність за все на лібералів, які керували урядом. Незважаючи на активність їхнього лідера — прем'єр-міністра **Девіда Ллойд Джорджа**, суттєво змінити ситуацію на краще в умовах війни не вдавалося. Війна для Великої Британії завершилася перемогою, проте третину національного багатства країна вже втратила.

У грудні 1918 р. відбулися перші післявоєнні парламентські вибори, які назвали «виборами хакі», оскільки на них провідною була тема війни. Коаліція лібералів і консерваторів здобула перемогу. Однак у її складі консерватори суттєво посилили свої позиції. Д. Ллойд Джордж зберіг посаду прем'єр-міністра коаліційного уряду лібералів і консерваторів.

УРЯДИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Прем'єр-міністр	Період існування	Партійна належність
Девід Ллойд Джордж	1918—1922 рр.	Ліберальна партія
Бонар Лоу	1922—1923 рр.	Консервативна партія
Стенлі Болдуїн	1923—1924 рр.	Консервативна партія
Джеймс Р. Макдональд	1924 р.	Лейбористська партія
Стенлі Болдуїн	1924—1929 рр.	Консервативна партія
Джеймс Р. Макдональд	1929—1931 рр.	Лейбористська партія
Джеймс Р. Макдональд	1931—1935 рр.	Коаліція (Лейбористська, Консервативна і Ліберальна партії)
Стенлі Болдуїн	1935—1937 рр.	Консервативна партія
Невілл Чемберлен	1937—1940 рр.	Консервативна партія

Напередодні виборів у країні провели парламентську реформу. Виборче право було надано всім чоловікам старше 21 року, що мали відповідний ценз осілості або володіли майном, і частково жінкам із 30 років, що володіли майном, із певним прибутком на рік.

Стенлі Болдуїн

2 РОЗВИТОК ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ в 1918—1929 рр. Уряд Д. Ллойд Джорджа намагався швидко покращити ситуацію в країні, стимулюючи приватне підприємництво й ліквідуючи важелі державного регулювання, що з'явилися в роки війни. Однак цей процес відбувався досить складно. До того ж необхідність сплачувати воєнні борги примусила кабінет міністрів підняти податки на 40 % та скоротити соціальні програми. Це викликало незадоволення населення й піднесення робітничого руху.

Гострі дискусії в суспільстві й уряді викликало **колоніальне питання**. Колонії зробили значний внесок у перемогу в роки війни й прагнули зменшення імперського контролю й більшого самоврядування. Проте чимало британців розуміли їхню роль у добробуті країни й противилися цьому. Важливе значення мало здійснення **освітньої реформи**. Було запроваджено обов'язкове навчання дітей до 14 років і безкоштовну початкову освіту.

Складним залишалося **ірландське питання**. На початку 1919 р. сепаратний ірландський парламент проголосив Ірландію «суверенною і незалежною нацією». У відповідь британський уряд запровадив там воєнний стан. Проте загроза війни примусила уряд Д. Ллойд Джорджа в **грудні 1921 р.** підписати угоду про створення незалежної ірландської держави. На території Ірландської республіки залишалися британські військово-морські бази, а провінція Ольстер опинилася під подвійним британо-ірландським управлінням. Це не зупинило конфлікт, а лише погіршило ситуацію. Рішення уряду викликало незадоволення в більшості представників як британського, так і ірландського суспільства. В Ірландії спалахнула громадянська війна.

Нездатність уряду покращити ситуацію в країні, колоніальне питання й ірландська проблема спричинили падіння уряду Д. Ллойд Джорджа в **1922 р.** й позачергові вибори до парламенту. На них переконливу перемогу здобули консерватори, а на друге місце вийшли лейбористи. Уряд, сформований консерваторами, очолив **Стенлі Болдуїн**. Він проіснував менше року. С. Болдуїн, намагаючись посилити свої позиції, домігся нових парламентських виборів.

За результатами виборів 1923 р. консерватори зменшили своє представництво в парламенті, а друге місце посіли лейбористи. Оскільки консерватори й ліберали відмовилися разом утворити уряд, було вирішено передати це право лідеру лейбористів **Джеймсу Рамсею Макдональду**. Він сформував перший в історії країни лейбористський уряд.

Коротке перебування при владі робітничої соціал-реформістської партії стало першим прикладом її включення в політичний механізм управління державою. Не маючи більшості в парламенті, лейбористи не могли багато змінити, проте вони домоглися скорочення податків на предмети першої необхідності,

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уровок з угоди між Великою Британією та Ірландією (1921 р.)

1. Ірландія матиме той самий конституційний статус у товаристві націй, який називається Британською імперією, що й домініон Канада, Австралійський Союз, домініон Нова Зеландія й Південно-Африканський Союз, із парламентом, що має право видавати закони з метою збереження миру, порядку і доброго врядування в Ірландії, та з виконавчою владою, відповідальною перед цим парламентом; і вона називатиметься й буде ірландською вільною державою…
6. Аж до укладення такої угоди між британським та ірландським урядами, за якою ірландська вільна держава візьме на себе власну берегову оборону, оборону Великої Британії та Ірландії з боку моря візьмуть на себе імперські сили Його Величності….

? **1.** Які права надавалися Ірландії? **2.** Що, на вашу думку, могло викликати незадоволення британців та ірландців у тексті угоди?

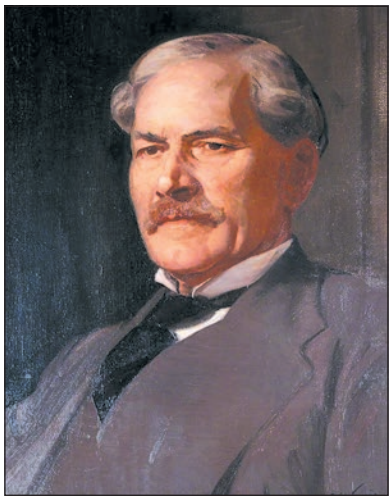

Джеймс Рамсей Макдональд. Художник Вільям Гатчінсон. 1930 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Британський політичний і державний діяч **Джеймс Рамсей Макдональд** (1866—1937) тричі обіймав посаду прем'єр-міністра Великої Британії. Він був одним із лідерів і засновників Лейбористської партії. У 1924 р. Дж. Р. Макдональд став першим в історії Великої Британії прем'єр-міністром від лейбористів. Він був прихильником демократичного, еволюційного шляху переходу до соціалізму через соціальні реформи. Головним досягненням першого уряду Дж. Р. Макдональда стало унаочнення для більшості британців того, що лейбористи не здійснюватимуть радикальних перетворень і готові поміркованими реформами сприяти зростанню загального добробуту країни. Це збільшувало популярність лейбористів у суспільстві. Однак світова економічна криза ускладнила становище уряду лейбористів. Намагання заощадити на соціальних витратах призвели до конфлікту Дж. Р. Макдональда із профспілками та власною партією. Зрештою він подав у відставку, вийшов із Лейбористської партії та за пропозицією короля сформулював коаліційний уряд із консерваторами та лібералами. Цим він продемонстрував усім, що інтереси розвитку Великої Британії для нього вищі за партійні принципи. На посаді прем'єр-міністра Дж. Р. Макдональд перебував до 1935 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяг з Акта про трудові конфлікти та професійні спілки (1927 р.)

1. Цим оголошується,
- що будь-який страйк є незаконним, якщо його метою не є врегулювання трудового конфлікту… якщо він задуманий і розрахований на те, щоб безпосередньо або через створення труднощів для суспільства застосувати примус стосовно уряду;
- що будь-який локаут є незаконним…;
- якщо будь-яка особа закликає, підбурює, спонукає інших осіб узяти участь у страйку або локауті, який цим Актом оголошений незаконним, то така особа піддається дисциплінарним судом штрафу… або ув'язненню…;
- протизаконно вимагати від будь-якого члена профспілки робити внески в політичний фонд профспілки…

? **1.** Які обмеження стосовно здійснення самоорганізації робітничого руху накладав Акт? **2.** Із якою метою він був прийнятий?

збільшення розмірів допомоги безробітним і пенсій за віком, а також державних субсидій на житлове будівництво. Завдяки закону про сприяння будівництву житла для малокваліфікованих робітників чимало британців змогли вирішити житлову проблему. Розчарування виборців викликало те, що лейбористи не виконали обіцянок націоналізувати шахти й залізниці, запровадити податок на капітал. Під час трудових конфліктів уряд лейбористів намагався припинити страйки й придушував національно-визвольний рух у колоніальних володіннях.

Побоюючись падіння прихильності виборців, лейбористи ініціювали нові вибори в жовтні 1924 р. На них переконливу перемогу здобули консерватори, лідер яких С. Болдуїн у 1924—1929 рр. очолював уряд Великої Британії.

В економічній сфері уряд С. Болдуїна намагався повернути Великій Британії роль фінансового центру світу. Він зміцнював фунт стерлінгів, запровадивши його золотий стандарт. Стимулювалося промислове виробництво: англійські підприємці могли вільно брати участь у конкуренції на світовому ринку. Для підтримки підприємців уряд С. Болдуїна скоротив податок на надприбутки й прибутковий податок. Якщо британських фінансистів і промисловців така політика влаштовувала, то робітників — ні. Поступове напруження в суспільстві призвело до початку протистояння між власниками шахт і шахтарями влітку 1925 р. **4 травня 1926 р.** було оголошено загальний страйк. Кількість його учасників досягла 40 % населення країни. Уряд запровадив надзвичайний стан і спрямував на придушення страйкуючих армію. Однак страйк вдалося припинити лише в грудні 1926 р.

Страйк 1926 р. завершився поразкою. Він став єдиним значним соціальним конфліктом у країнах Заходу цього періоду. Для запобігання таких конфліктів у майбутньому парламент законом заборонив загальні страйки й пікетування. Досягти поставлених цілей повною мірою уряд консерваторів не зміг.

Темпи зростання економіки були мінімальними, безробіття становило 10 % працездатного населення.

Консерватори програли парламентські вибори 1929 р., на яких першість здобули лейбористи.

3 ВЕЛИКА БРИТАНІЯ В ПЕРЕДВОЄННОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ. У 1929 р. уряд лейбористів знову очолив Дж. Р. Макдональд. Він отримав владу в складний момент. У 1930 р. Велику Британію охопила економічна криза. Вона не мала таких руйнівних наслідків, як у США, проте спричинила падіння виробництва й зростання безробіття до 25 % працездатного населення.

У соціально-економічній сфері уряд лейбористів спробував вирішити проблеми зайнятості й безробіття. Було створено нове міністерство для боротьби з безробіттям. Воно займалося організацією громадських робіт, переселенням робітників до сільської місцевості й домініонів. Також була розширена система страхування в разі безробіття. Однак розгортання економічної кризи не дозволяло уряду здійснювати заходи в соціальній сфері, що викликало розчарування у прибічників лейбористів. Країну охопила нова хвиля страйків, демонстрацій і «голодних походів» безробітних. Дж. Р. Макдональд усвідомлював неможливість проводити антикризову політику, яку підтримував парламент. У 1931 р. він подав у відставку. Консерватори також не бажали одноосібно брати відповідальність за виведення країни з кризи, тому було висунуто ідею створення **«національного уряду»** з усіх трьох партій. Саме ця коаліція виграла вибори та створила новий уряд, який знову очолив Дж. Р. Макдональд. Вирішальна роль у ньому належала консерваторам.

«Національний уряд» одразу скасував золотий стандарт фунта стерлінгів. Усі країни, що використовували у взаєморозрахунках британську валюту, було об'єднано у «стерлінговий блок». У 1932 р. Велика Британія відмовилася від принципу вільної торгівлі й запровадила протекціоністські тарифи на імпорт. Завдяки цьому зросла конкурентоспроможність британських товарів і зменшилося падіння виробництва. Країна також змогла уникнути фінансової кризи. Із метою зменшення соціального напруження було запроваджено адресну допомогу потерпілим від кризи за актами про страхування в разі безробіття та про райони, що потерпали від лиха.

Загострення соціальних проблем у період кризи призвело до активізації британських комуністів і праворадикальних сил національно-консервативного характеру. Однак для їх розвитку в країні не було достатньої соціальної бази. Суспільство, виховане на засадах парламентаризму, не сприйняло їхніх методів боротьби. Щоб зупинити можливість розгортання радикальних рухів, у 1934 р. було прийнято закон про підбурювання до бунту.

Завдяки політиці «національного уряду» Велика Британія подолала найбільш важкий етап кризи. У 1935 р. на парламентських виборах перемогли консерватори. Уряд очолив С. Болдуїн.

Новому уряду консерваторів, крім складних соціально-економічних проблем, довелося вирішувати династичну кризу 1936 р. У 1937 р. С. Болдуїн вирішив піти у відставку, вважаючи, що

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1936 р. помер король Георг V. Наступником престолу став Едуард VIII. Він висловив намір одружитися з американкою Волліс Сімпсон, що мала сумнівну репутацію та не могла похвалитися знатним походженням. Це завдавало серйозного удару британським традиціям. У відповідь на бажання короля уряд, церква й королівська родина рішуче заявили: «Або трон, або Сімпсон». Едуард VIII зрікся престолу на користь свого молодшого брата, який став королем Георгом VI.

Весілля Волліс Сімпсон та герцога Едуарда Віндзорського (до зречення престолу — короля Едуарда VIII), що відбулося у Франції 3 червня 1937 р.

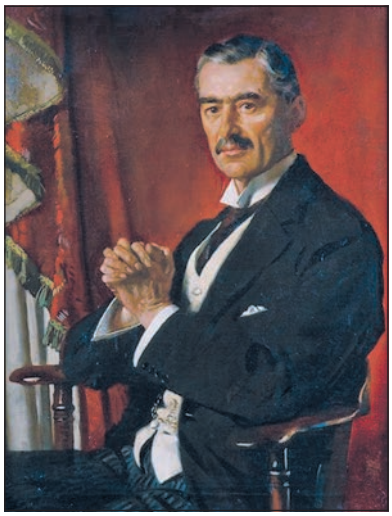

Невілл Чемберлен.
Художник Вільям Орпен. 1929 р.

виконав своє головне завдання в політиці — урятував британську монархію. Його наступник **Невілл Чемберлен** мав пересічні здібності й отримав посаду завдяки аристократичному походженню та родинним зв'язкам. Внутрішня політика його уряду не відзначалася активністю, була спрямована на збереження існуючих порядків. Прем'єр-міністр більше уваги приділяв зовнішній політиці.

4 ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ в 1918—1939 рр.

У зовнішній політиці уряд Д. Ллойд Джорджа намагався зберегти провідну роль Великої Британії в міжнародних відносинах. Складним залишалося колоніальне питання. Спроби придушити національно-визвольний рух викликали два повстання в Єгипті, у результаті яких Велика Британія відмовилася від протекторату над ним. Британські домініони Канада, Австралія та Південна Африка здобули статус автономних держав у складі імперії. У 1919 р. Велика Британія визнала суверенітет Афганістану, а в 1921 р. Іран відмовився укласти договір про британський протекторат.

Британська дипломатія активізувалася в період 1923—1924 рр. Зокрема уряд **Бонара Лоу** докладав помітних зусиль для врегулювання франко-німецьких відносин і наслідків «рурського конфлікту». Дж. Р. Макдональд продовжив дії своїх попередників щодо завершення франко-німецького протистояння. Для врегулювання відносин із колоніями в Лондоні відбулася конференція, що закріпила створення **Британської співдружності націй**. До неї належали метрополія й домініони на правах її рівних і вільних партнерів. У **1924 р.** уряд Дж. Р. Макдональда визнав СРСР та уклав із ним торговельну угоду.

Бонар Лоу

Уряд С. Болдуїна в зовнішньополітичній діяльності відмовився від використання міждержавних суперечностей. Велика Британія брала участь у Локарнській конференції та приєдналася до програм із роззброєння.

Другий уряд лейбористів Дж. Р. Макдональда у зовнішньополітичній діяльності намагався розв'язати складні нагальні проблеми. Зокрема, було ратифіковано угоду про припинення стягування з Німеччини репараційних вимог. Для формування правової основи Британської співдружності націй у 1931 р. було затверджено Вестмінстерський статут, що закріпив державний суверенітет домініонів.

У консервативному кабінеті Н. Чемберлена прем'єр-міністр мав вирішальний вплив на зовнішню політику. Зокрема, у європейських справах він дотримувався **політики «умиротворення»** Німеччини. Прийшовши до влади, нацистський уряд закликав до активних агресивних дій, спрямованих на зміни Версальської системи на континенті. У **вересні 1938 р.** було укладено **Мюнхенську угоду** про розчленування Чехословаччини й передачу Судетської області під владу Німеччини. «Я привіз вам мир»,— заявив Н. Чемберлен, повернувшись із конференції до Великої Британії. Проте окупація Чехословаччини Німеччиною в березні 1939 р. стала важким ударом по авторитету Н. Чемберлена, засвідчивши провал курсу на «умиротворення».

Н. Чемберлен (ліворуч) тисне руку А. Гітлеру (праворуч) після укладання Мюнхенської угоди у вересні 1938 р.

ВИСНОВКИ

- Перша світова війна для Великої Британії стала одночасно тріумфом перемоги та трагедією для економіки й населення.
- Внутрішньополітичний курс і методи вирішення проблем британськими урядами міжвоєнного періоду визначалися, як і раніше, їхньою партійною належністю.
- Зовнішньополітичний курс Великої Британії в міжвоєнний період відбивав її прагнення відігравати провідну роль у міжнародних відносинах.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як і чому називали перші післявоєнні парламентські вибори? **2.** Коли уряд Д. Ллойд Джорджа підписав угоду про створення незалежної ірландської держави? **3.** Хто очолював британський уряд, що існував у 1924—1929 рр.? **4.** Коли Велику Британію охопила економічна криза? **5.** У чому полягала династична криза 1936 р.? **6.** Який британський прем'єр-міністр підписав Мюнхенську угоду 1938 р.?

7. У чому полягали здобутки і втрати післявоєнного становища Великої Британії? **8.** Як відбувався соціально-економічний і політичний розвиток країни в 1918—1929 рр.? **9.** Охарактеризуйте розвиток Великої Британії в передвоєнне десятиліття. **10.** Якого зовнішньополітичного курсу дотримувалися і як його реалізували правлячі кола країни в міжвоєнний період?

11. Складіть таблицю «Розвиток Великої Британії в міжвоєнний період».

Період	Характерні риси	
	Внутрішня політика	Зовнішня політика
1918—1929 рр.		
1930—1939 рр.		

12. Підготуйте есе на тему «У чому полягали сильні й слабкі сторони британської цивілізаційної моделі розвитку в міжвоєнні роки?».

§ 14. Франція

1 **НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ФРАНЦІЇ.** **11 листопада 1918 р.** у Парижі 101 гарматний постріл сповістив населенню країни, що Перша світова війна завершилася. Вона дорого коштувала країні: 1,315 млн французів загинули, 2,8 млн було поранено, із них 600 тис. осіб мали каліцтва. Десять найбільш розвинених північно-східних департаментів було спустошено бойовими діями. До цього додалася висока смертність серед мирного населення від невідомого раніше вірусу грипу («іспанка»), що уразив Європу в 1918—1919 рр. Усе це призвело до втрати понад 11 % працездатного населення.

Країна втратила половину торговельного флоту, було зруйновано понад 10 тис. підприємств, 1500 мостів і 265 тис. житлових будинків. Витрати на війну становили 200 млрд франків. Борг союзникам досяг 60 млрд франків, причому дві третини припадало на США. У результаті революцій у Росії, Туреччині та Австро-Угорщині було втрачено 40 % закордонних інвестицій. Загальна сума збитків від війни становила 134 млрд франків, що складало чверть національного багатства Франції.

Складність ситуації обумовлювала популярність серед населення Франції закликів примусити Німеччину відшкодувати військові витрати. Рішення Паризької конференції певною мірою компенсували їх, хоча й недостатньо.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: з'ясувати основні риси становища Франції після Першої світової війни; аналізувати політичний та соціально-економічний розвиток країни в міжвоєнний період; характеризувати «Народний фронт» і політику його урядів.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості соціально-економічного й політичного розвитку Франції на початку XX ст.? **2.** Яку роль відіграла Франція в Першій світовій війні? **3.** Якою була участь Франції в Паризькій мирній конференції та облаштуванні післявоєнного світу? **4.** Покажіть на карті атласу французькі колоніальні володіння й підмандатні території.

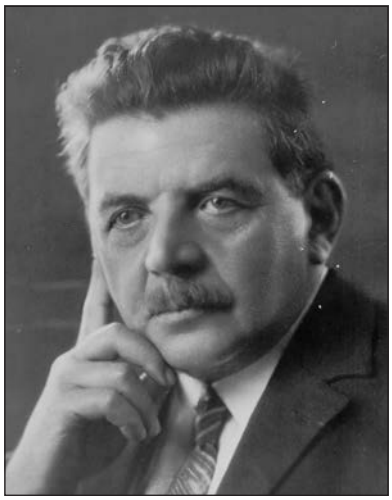

Едуард Ерріо

ЦІКАВІ ФАКТИ

Моральне значення перемоги у війні було для суспільства величезним. 14 липня 1919 р. відбувся перший післявоєнний військовий парад, а через рік день укладання Комп'єнського перемир'я оголосили святковим. Того дня на Єлисейських полях під Тріумфальною аркою запалили Вічний вогонь над могилою Невідомого солдата, а уряд урочисто оголосив, що бере ветеранів війни під свою опіку.

Вічний вогонь над могилою Невідомого солдата на Єлисейських полях у Парижі. Сучасний вигляд

2 РОЗВИТОК ФРАНЦІЇ в 1919—1929 рр. У **1919 р.** відбулися перші повоєнні парламентські вибори. Перемогу на них здобула правоцентристська коаліція «**Національний блок**», гаслом якої було «Єднання, праця, солідарність між класами, економічний лібералізм, умиротворення релігійних суперечок».

Головною проблемою для уряду «Національного блоку» стала післявоєнна економічна криза, яка спричинила падіння виробництва на 55%. Спроби уряду скоротити соціальні витрати й запровадити режим жорсткої економії викликали спалахи страйкового руху та протести. Основу політики подолання кризи становили ліквідація системи державного регулювання, що склалася в умовах війни, надання значних пільг фінансовим групам і монополістичним об'єднанням.

«Національний блок» підпорядкував зовнішню політику потребам внутрішньої. На Генуезькій конференції французи рішуче вимагали від радянської Росії повернення позичок, наданих російському уряду до війни. У **1923 р.** несплата Німеччиною репараційних виплат спричинила окупацію Рурського вугільного басейну французькими військами. Проте «**рурський конфлікт**» нічого не змінив у становищі Франції.

Нездатність покращити ситуацію в країні призвела до падіння популярності «Національного блоку» і його розпаду. Радикали вийшли з нього й разом із соціалістами утворили нову коаліцію «**Картель лівих**», який очолив лідер радикалів **Едуард Ерріо**. На парламентських виборах 1924 р. «Картель лівих» переміг, а новий уряд очолив Е. Ерріо. Він оголосив про зміну внутрішньої і зовнішньої політики Франції. У внутрішній політиці було розпочато широку демократизацію, що полягала в появі закону про політичну амністію, лібералізацію діяльності політичних партій. Було заборонено діяльність католицьких чернечих конгрегацій (братств). Проте вирішити економічні проблеми уряд не зміг.

У зовнішній політиці Франція відмовилася від жорсткого курсу стосовно Німеччини й приєдналася до «плану Дауеса». Було встановлено дипломатичні відносини із СРСР. Уособленням нового курсу Франції в зовнішній політиці стала боротьба в Лізі Націй за відмову від війни як засобу політики.

У квітні 1925 р. провали в економічній політиці змусили уряд Е. Ерріо піти у відставку. Новий уряд, хоча формально й представляв «Картель лівих», поступово згортав його політичний курс. Замість відмови від війни як політичного засобу він розпочав колоніальні війни в Марокко та Сирії, що спричинило розпад «Картелю лівих».

У **1926 р.** до влади повернулися правоцентристські сили з коаліцією «**Національне єднання**». Уряд очолив **Раймон Пуанкаре**. У внутрішній політиці його першочерговим завданням стало фінансове оздоровлення. Непопулярними заходами (збільшення податків на дрібних власників, скорочення державних службовців, девальвація франка) він подолав інфляцію й стабілізував фінансову систему. Завдяки Р. Пуанкаре, якого французи назвали «рятівником франка», у країні припинилося зростання цін і вартості життя. Вагомими були соціальні

перетворення уряду. У 1926 р. вперше у Франції було запроваджено допомогу з безробіття, а через два роки — пенсії для низькооплачуваних працівників, допомогу в разі інвалідності й хвороби за рахунок підприємців. Розпочалася реалізація програми будівництва дешевого житла.

Як політичний діяч Р. Пуанкаре відіграв значну роль у житті Франції. Його відставка в липні 1929 р. через хворобу стала важкою подією для всієї Франції.

3 РОЗВИТОК ФРАНЦІЇ в 1930—1934 рр. Правоцентристські уряди «Національного єднання», що перебували при владі до 1932 р., продовжували реалізацію програми коаліції. Діяли вони в інтересах великого капіталу, а для гальмування соціального невдоволення вважали доцільним обмежити конституційні свободи й запровадити «сильну владу». Їхня політика реалізувалася в умовах економічної кризи, яка розпочалася у Франції в 1930 р.

Найбільше постраждали легка промисловість і сільське господарство. Пік кризи припав на 1932 р., коли обсяги промислового виробництва стали нижчими, ніж у 1913 р. Одночасно зростало безробіття, що досягло 466 тис. осіб у 1935 р. Свідченням політичної нестабільності в країні стало вбивство в 1931 р. президента Франції Поля Думера.

Зовнішньополітичний курс Франції також не був успішним. Проєвропейські ідеї міністра закордонних справ А. Бріана значної підтримки в Європі не набули, а політика примирення з Німеччиною викликала невдоволення у Франції. При цьому ситуація в Європі загострювалася, що поширювало популярність прихильників мілітаризації.

На виборах 1932 р. знову переміг відновлений «Картель лівих», і його уряд очолив Е. Ерріо. В економічній політиці він не зміг досягти успіхів, продовживши політику бюджетної економії, і додав декілька нових податків. У зовнішній політиці другий уряд Е. Ерріо підтримав рішення Лозаннської конференції 1932 р. про припинення стягування репарацій із Німеччини й прийняте дещо пізніше в Женеві рішення про рівноправність країни у військово-політичних питаннях. У 1932 р. також було підписано радянсько-французький пакт про ненапад. Загалом діяльність другого уряду Е. Ерріо не була успішною. У грудні 1932 р. Е. Ерріо пішов у відставку, а «Картель лівих» розпався. За наступні півтора року перед парламентськими виборами у Франції змінилося шість урядів.

Економічна криза у Франції створила підґрунтя для зміцнення праворадикальних сил національно-консервативного характеру, у яких деякі дослідники вбачають зародки фашистського руху. Його прибічники були із середовища колишніх військових, дрібних власників тощо, прихильних до ідей сильної влади і сильної Франції. Значної підтримки в країні вони не мали.

Однак цей рух не об'єднувався в партію. Його учасники виступали не за ліквідацію демократичних інститутів, а лише

Президент Франції Раймон Пуанкаре

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Раймон Пуанкаре був впливовим французьким політичним діячем своєї доби. Він неодноразово обіймав посади міністра в урядах країни, п'ять разів призначався прем'єр-міністром Франції, а в 1913—1920 рр. був президентом Французької республіки. Головною подією його президентства вважають Першу світову війну, прихильником якої він був, за що й отримав прізвисько «Пуанкаре-війна». У роки війни, а особливо в її важкий для Франції початковий період Р. Пуанкаре та уряд країни, очолюваний Ж. Клемансо, успішно подолали проблеми налагодження оборони країни. На Паризькій мирній конференції Р. Пуанкаре виступав за повторну окупацію Францією Рейнської області як гарантію відшкодування збитків, завданих Німеччиною його країні. Цю ідею він реалізував у 1923 р., коли охоплена фінансовою кризою Німеччина стала наполягати на відкладенні виплати контрибуції. У 1929 р. Р. Пуанкаре подав у відставку з посади прем'єр-міністра Франції за станом здоров'я. У 1934 р. він помер.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Президент США Франклін Рузвельт про реформи уряду Леона Блюма

Французи впродовж 25 чи 30 років нічого не зробили в галузі соціального законодавства. Блюм узявся до здійснення його, бо отримав загальний страйк уже в перший тиждень перебування при владі. Він [загальний страйк] зажадав 40-годинний робочий тиждень… [Блюм] провів закон, який скорочував робочий день. Вони [страйкуючі] зажадали один вихідний на тиждень, що оплачується, потім вони зажадали негайно створити комісію для підготовки плану для забезпечення захисту осіб похилого віку. Блюм зробив усе це, але чи не було це занадто пізно.

? Чому, на вашу думку, президент США вважав здійснені Л. Блюмом реформи запізнілими?

Леон Блюм

Моріс Торез на плакаті Комуністичної партії Франції

за обмеження для «ворогів нації» — євреїв, комуністів і соціалістів. Рух представляли окремі воєнізовані організації (ліги) — «**Вогняні хрести**» (близько 60 тис. осіб), «**Французька дія**» (близько 60 тис. осіб), «**Патріотична молодь**» (до 90 тис. осіб), «**Фесо**» (до 60 тис. осіб) та ін. Вони влаштовували мітинги, «факельні ходи», погроми установ лівих партій тощо.

6 лютого 1934 р. представники праворадикальних сил національно-консервативного характеру організували демонстрацію своїх загонів, протестуючи проти корупції у владі й виступаючи за запровадження сильної влади в країні. Рухаючись до парламенту й обіцяючи взяти його штурмом, вони дорогою громили магазини, нищили автомобілі тощо. Поліція відкрила вогонь. Загинуло 17 осіб, 2 тис. було поранено. Уряд подав у відставку. В умовах приходу до влади А. Гітлера в Німеччині цей виступ став тривожним сигналом для суспільства і підштовхнув противників праворадикальних сил до об'єднання.

4 РОЗВИТОК ФРАНЦІЇ в 1935—1939 рр. Відповіддю на активізацію французьких праворадикальних сил національно-консервативного характеру стала ідея лівих партій створити коаліцію «**Народний фронт**». 14 липня 1935 р. партії, що об'єднувалися в цю коаліцію, провели спільну демонстрацію. Її очолювали **Леон Блюм** (соціаліст), **Моріс Торез** (комуніст) та **Едуард Даладьє** (радикал). У січні 1936 р. було оприлюднено програму «Народного фронту».

У квітні 1936 р. «Народний фронт» здобув перемогу на парламентських виборах і сформував свій уряд, який очолив Л. Блюм. Упродовж літа 1936 р. парламент, де «Народний фронт» мав більшість, прийняв 133 закони, які загалом реалізували його програму. Зокрема, було заборонено воєнізовані ліги, запроваджено 40-годинний робочий тиждень, двотижневі оплачувані відпустки, право на колективні договори, підвищено зарплати, пенсії і допомогу з безробіття. Було встановлено контроль держави над Національним банком і залізницями. Для покращення становища селян уряд затвердив вищі закупівельні ціни на їхню продукцію.

Після виконання програми «Народного фронту» виникло питання про подальший розвиток країни. Комуністи вимагали рішучих дій для повного викорінення праворадикальних сил національно-консервативного характеру й будівництва соціалізму. Л. Блюм не погоджувався й оголосив «перерву» в реформах. У середині 1937 р. економічна ситуація в країні погіршилася, і він став вимагати надзвичайних повноважень. Не знайшовши підтримки, Л. Блюм пішов у відставку.

Після відставки уряду Л. Блюма розпочалися згортання його соціальних програм і перехід до політики жорсткої економії. Це, а також зовнішньополітичний курс призвели до розпаду «Народного фронту». У зовнішній політиці уряд «Народного фронту» змушений був під тиском Великої Британії відмовити в підтримці іспанським республіканцям. Вони боролися проти генерала Ф. Франко, на боці якого відверто діяли Німеччина та Італія.

У квітні 1938 р. французький уряд очолив радикал **Едуард Даладьє**. Він, як і Л. Блюм, усвідомлював, що для подолання кризи необхідне державне регулювання економіки, але став діяти більш розважливо. Е. Даладьє заявив про створення **«уряду національної оборони»**, закликав до співробітництва всі партії та отримав для цих цілей надзвичайні повноваження більшістю голосів парламенту.

У зовнішній політиці саме Е. Даладьє та британський прем'єр-міністр Н. Чемберлен підписали Мюнхенську угоду, схваливши цим розчленування А. Гітлером Чехословаччини. Після цього Е. Даладьє розпочав оздоровлення французької економіки й підготовку країни до майбутньої війни. Було встановлено трирічний спеціальний режим, упродовж якого тривалість робочого тижня могла перевищувати 40 годин, шестиденний робочий тиждень, значно збільшено всі податки, скорочено витрати на соціальні програми. Завдяки накопиченим коштам було утворено стабілізаційний фонд, із якого фінансувалася «програма доозброєння». На військових підприємствах було встановлено досить жорсткий «особливий режим» праці. На воєнні програми було виділено 2 млрд франків.

З ініціативи Е. Даладьє з'явилася спеціальна програма створення **режиму керованої економіки**, яка посилювала її подальше державне регулювання. Запроваджені заходи політики **«диригентства»**, як її називали, мали позитивний вплив на розвиток господарства. У 1939 р. Франція вперше досягла докризового рівня розвитку виробництва. Однак початок Другої світової війни зупинив економічні реформи Е. Даладьє.

Едуард Даладьє

«Диригентство» (від слова «диригент») — назва, яку використовували щодо політики державного регулювання економіки на основі принципів кейнсіанства у Франції.

ВИСНОВКИ

- Становище Франції після завершення Першої світової війни було дуже важким. Влада, використовуючи патріотизм французів, намагалася трансформувати наявне невдоволення людей у стан очікування кращих часів і сподівань, віру в те, що всі проблеми буде вирішено за рахунок Німеччини.
- У міжвоєнний період Францією керували правоцентристські та ліві уряди, які відповідно до своїх програмових засад намагалися сприяти розвитку країни.
- Загрозу руху праворадикальних сил національно-консервативного характеру в країні було зупинено завдяки активній громадській протидії, а також через відсутність його значної підтримки в суспільстві.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якою була загальна сума збитків Франції від війни? **2.** Яка коаліція здобула перемогу на перших післявоєнних парламентських виборах у 1919 р.? **3.** Хто очолив уряд країни після парламентських виборів 1924 р.? **4.** Якою була організаційна особливість руху праворадикальних сил національно-консервативного характеру у Франції? **5.** Які партії заснували коаліцію «Народний фронт»? **6.** Хто очолив французький уряд у квітні 1938 р.?

7. Якими були особливості становища Франції після Першої світової війни? **8.** Як відбувався соціально-економічний і політичний розвиток країни в 1919—1929 рр.? **9.** Що було характерним для розвитку Франції в 1930—1934 рр.? **10.** Які завдання і як саме вирішувалися французькими урядами в 1935—1939 рр.? **11.** Порівняйте розвиток Великої Британії і Франції в міжвоєнний період.

12. Проведіть дискусію за проблемним питанням: яку роль відіграв «Народний фронт» в історії Франції? **13.** Складіть розгорнутий план на тему «Розвиток Франції в міжвоєнний період».

14. Складіть історичний портрет Е. Даладьє. **15.** Підготуйте повідомлення на тему «Як виник і був зупинений рух праворадикальних сил національно-консервативного характеру у Франції».

§ 15. Італія

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити особливості становища Італії після Першої світової війни; охарактеризувати процес здобуття влади італійськими фашистами; аналізувати фашизм в Італії в 1922—1939 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості соціально-економічного і політичного розвитку Італії на початку XX ст.? **2.** Якою була участь країни в Першій світовій війні та облаштуванні післявоєнного світу? **3.** Покажіть на карті атласу територію Італії та її колоніальні володіння.

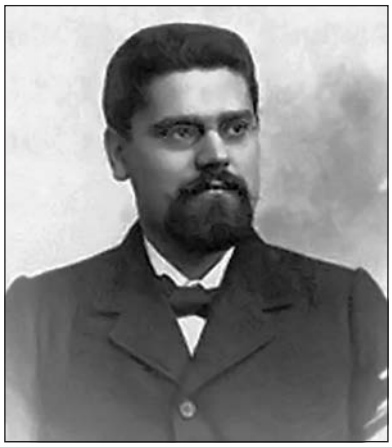

Філософ Джованні Джентіле, один із засновників та ідеологів італійського фашизму

ЦІКАВІ ФАКТИ

Осередки італійських фашистів називали бойовими союзами (італійською «фаші ді комбаті менто»). Вони мали спеціальну напіввійськову форму — чорні сорочки, й організаційну структуру — поділ на когорти та легіони. Серед них було поширене привітання за давньоримським зразком — змахом витягнутої руки.

1 НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ІТАЛІЇ. Італія була середньорозвиненою аграрно-індустріальною країною Європи. У Першій світовій війні загинуло понад 600 тис. осіб, 1 млн було поранено і 700 тис. осіб залишилися інвалідами. Загальні збитки від війни склали третину національного багатства країни.

Численні демобілізовані з армії особи не змогли знайти роботу й поповнили лави безробітних, яких в Італії налічувалося понад 2 млн осіб. Зовнішній борг країни за роки війни зріс у 4,5 разу, і віддавати його було нічим. Мобілізація сільського населення в роки війни призвела до скорочення рівня виробництва сільськогосподарської продукції та перетворення країни з експортера на імпортера продовольства.

Італія приєдналася до Антанти, сподіваючись задовольнити свої територіальні претензії. Однак держави Антанти оцінили її внесок у війну як дуже низький і не дотрималися своїх обіцянок, наданих напередодні вступу країни у війну. Отримавши лише західну частину Істрії з портом Трієст, Південний Тироль, Пулу і Горіцію, Італія стала «переможеною серед переможців».

Післявоєнне італійське суспільство охопили зневіра й розчарування у «вкраденій перемозі».

2 ІТАЛІЯ в 1919—1922 рр. ВИНИКНЕННЯ ФАШИЗМУ. У 1919—1920 рр. країну охопила глибока криза, що увійшла в історію як «червоне дворіччя». Учасниками страйкового руху стали понад 2 млн осіб. Вони вимагали 8-годинного робочого дня, збільшення зарплати, укладення колективних договорів з адміністрацією. У деяких містах через високі ціни на продукти страйкарі захоплювали продовольчі магазини й за допомогою профспілок розподіляли конфісковані продукти за низькими цінами. Робітництво для захисту від поліції створювало загони Червоної гвардії, для виконання функцій місцевої влади — фабрично-заводські ради. У Флоренції, Генуї, Болоньї та Мілані робітники захопили муніципалітети. Серед страйкарів переважали прибічники радикальних поглядів, що й обумовлювало їхні симпатії до перетворень у радянській Росії. Цей рух охоплював північні промислово розвинені регіони. Державна влада тут майже не діяла.

Робітничий рух викликав розгубленість уряду, який обіцяв збільшити зарплату робітництву. Проте після повернення заводів і фабрик під контроль власників останні відмовилися це робити. Страйкарі втратили довіру до уряду, профспілок і лівих партій, що закликали їх припинити боротьбу. Вони не мали сили, на яку могли спертися на час, коли в Італії виник фашизм. Одночасно південні регіони Італії охопив селянський рух, де його учасники стали відбирати землі у власників. Це примусило уряд піти на поступки й дозволити в деяких випадках передавати селянству захоплені ним землі.

Протестні настрої поширилися на ветеранів і військових, обурених зрадою союзників, що обманули країну. Вони

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Віктор Еммануїл III (1869—1947) був третім королем єдиної Італії із Савойської династії. Незважаючи на традиційний для його династії союз із Німеччиною та Австрією, у роки Першої світової війни король підтримав Антанту, вважаючи, що від цього Італія отримає більші територіальні придбання. Проте участь у війні лише погіршила становище країни й спричинила гостру економічну й політичну післявоєнну кризу. Тому Віктор Еммануїл III наполіг, усупереч думці більшості наближених, на передачі влади в країні фашистам.

Із 1922 р. значення влади короля було суто номінальним. Б. Муссоліні обмежив її, зосередивши всі реальні важелі у фашистів. Фотографії Віктора Еммануїла III були замінені портретами дуче, кадри з участю короля вирізалися з фільмів тощо. Проте він ніколи не виступав проти рішень уряду фашистів, не робив нічого для захисту репресованих офіцерів та осіб із кола своїх наближених (навіть після появи расових законів 1938 р.). Це надзвичайно негативно вплинуло на повагу до монархії в країні. Одночасно король із неприхованою відразою ставився до фашистів.

У 1943 р. напередодні висадки союзників в антигітлерівській коаліції Віктор Еммануїл III підтримав рішення про усунення від влади й арешт Б. Муссоліні. Перш ніж німецькі війська вступили до Італії, він утік до Єгипту. Проте це вже не змогло врятувати авторитет монархії. У 1946 р. Віктор Еммануїл III зрікся престолу на користь свого сина. Того ж року італійське населення на загальнонаціональному референдумі висловилося за ліквідацію монархії.

Віктор Еммануїл III

із захватом підтримали гасла фашистів про відновлення національної величі й захоплення територій для включення їх до складу «Великої Італії».

Ситуація в Італії відображала кризу тогочасної італійської державності у формі конституційної монархії. Фактично держава була неспроможна подолати труднощі післявоєнної доби. У листопаді 1919 р. відбулися перші післявоєнні вибори. Перемогу на них здобули соціалісти. Проте через міжпартійні чвари новообраний парламент змінити життя в країні не міг.

Італійський фашизм виник у **1919 р.** Він спирався на ідеї реваншизму, антикомунізму й соціальної демагогії. Він об'єднав усіх незадоволених ситуацією в країні. За своєю ідеологією фашизм представляв праворадикальні сили національно-консервативного характеру й виступав за першість інтересів нації та держави над інтересами людини.

Робітничий рух фашисти вважали ворожим, а тому закликали відновити порядок у країні й зберегти «велику націю». Вони відверто розпалювали реваншистські настрої в суспільстві. Так, восени 1919 р. загін, очолюваний Г. д'Аннунціо, захопив порт Фіуме, який обіцяла передати Італії Антанта, але не зробила цього. Це сприяло сприйняттю фашистів у суспільстві як самовідданих патріотів.

У 1919—1920 рр. фашисти не становили небезпеки. На виборах 1919 р. вони не здобули жодного місця в парламенті. Однак погіршення ситуації та нездатність влади змінити її поступово збільшували кількість їхніх прибічників.

У листопаді 1921 р. на з'їзді своїх союзів у Римі вони створили **Національну фашистську партію**, яку очолив **Беніто**

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із першої заяви Б. Муссоліні після призначення його головою уряду (1922 р.)

Те, чого не було до цього часу, є — уряд. І всі, слухайте мене добре, усі італійці повинні й будуть коритися. Італійці до цього часу нікому не корилися. Жоден уряд в Італії не мав реальної влади. Італійці повинні бути керовані… завжди, в усіх сферах життя.

? Що, на вашу думку, хотів підкреслити своєю заявою Б. Муссоліні?

Б. Муссоліні на першій сторінці італійської газети. 1920-ті рр.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяг із Реформи політичного представництва (1928 р.)

Стаття 1. Кількість депутатів для всього Королівства встановлюється в 400 осіб…

Стаття 2. Вибори депутатів проводяться таким чином: а) представлення кандидатів у депутати організаціями, вказаними у статтях 3 і 4; б) призначення депутатів Великою Національною радою фашистів; в) схвалення депутатів виборцями.

Стаття 3. Право висувати кандидатів у депутати насамперед належить офіційно визнаним Конфедераціям профспілок…

Стаття 4. Крім того, висувати кандидатів у депутати мають право офіційно визнані організації виховного, культурного, освітнього, пропагандистського і доброчинного характеру, які мають загальнонаціональне значення…

Стаття 5. Секретаріат і Велика рада фашистів… складають список призначених депутатів способом вільного вибору зі списку кандидатів…

Стаття 6. Голосування з метою схвалення списку призначених депутатів… здійснюється бюлетенями… за формулою: «Чи схвалюєте ви список депутатів, призначених Великою Національною радою фашистів?». Голосування відбувається відповідями «так» або «ні»…

? Які факти свідчать про антидемократичність фашистської Реформи політичного представництва?

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Беніто Муссоліні (1883—1945) — італійський політичний і державний діяч. У 1902 р. вступив до Італійської соціалістичної партії (ІСП). У січні 1915 р. створив організацію фашо (союз) революційної дії. Почав видавати власну газету «Пополо д'Італія». Після вступу Італії у війну пішов добровольцем на фронт, де був поранений і повернувся до політичної діяльності як національний герой. У 1919 р. очолив групу з декількох десятків осіб — фронтовиків, колишніх анархістів, карних злочинців, яка стали зародком фашистського руху. У 1921 р. був обраний до парламенту, а в 1922 р. став прем'єр-міністром. Це стало початком встановлення фашистської диктатури. Б. Муссоліні став вождем країни (дуче). Прагнення перетворити Італію на могутню імперію підштовхнуло його на союз з А. Гітлером. У результаті Італія була втягнута в Другу світову війну й зазнала поразки. Коли в 1943 р. війська союзників висадилися в Італії, король дав наказ про арешт Б. Муссоліні. Проте німецькі диверсанти звільнили його й доправили на окуповану німцями північ Італії. У квітні 1945 р. німецькі війська зазнали поразки, а Б. Муссоліні був розстріляний.

Муссоліні (він прийняв титул дуче — вождь), і проголосили курс на здобуття влади. Італія стала ареною насильства. Фашисти безкарно громили робітничі організації, зривали мітинги, влаштовували бійки й **терор** політичних противників. Спроби соціалістів їх зупинити були невдалими. Проте багатьом італійцям зухвалість послідовників Б. Муссоліні подобалася. На виборах 1921 р. фашисти вже здобули 35 місць у парламенті. Втомлена безвладдям, економічними негараздами, низьким рівнем життя й відсутністю перспектив розвитку країна прагнула «сильної влади». «Демократія для ситих»,— так казали італійці.

27 жовтня 1922 р. Б. Муссоліні віддав наказ про «похід на Рим». Через три дні 25 тис. «чорносорочечників» дуче колонами вступили в Рим і влаштували там справжній погром. Король Віктор Еммануїл прийняв Б. Муссоліні й запропонував йому посаду голови уряду. Так Італія опинилася під владою фашистів.

3 ІТАЛІЯ в 1922—1939 рр. Уряд, який очолив Б. Муссоліні, був коаліційним. Однак дуче навіть не припускав думки, що хтось матиме іншу позицію, ніж він.

У **1924 р.** відбулися парламентські вибори. Напередодні за наполяганням фашистів було прийнято новий виборчий закон, за яким партія, що набирала 50 % плюс один голос, отримувала дві третини місць у парламенті. Вибори відбувалися в умовах терору і провокацій. Оголошену перемогу фашистів у новообраному парламенті піддав сумніву депутат-соціаліст Дж. Маттеоті, за що був убитий. Опозиційні сили утворили «Авентинський блок», вимагаючи відставки Б. Муссоліні й розпуску парламенту. Проте дуче його просто розігнав і розпочав погроми опозиції.

У 1925 р. Б. Муссоліні заявив про початок другої хвилі боротьби за владу й висунув гасло: «Усю владу фашистам!». Після усунення з парламенту опозиції він у 1926 р. провів через парламент низку надзвичайних законів. Відповідно до них голову

уряду призначав король, а не парламент. Від відповідальності перед останнім так само звільняв монарх. Уряд отримав право видавати замість законів декрети, місцеві органи влади були замінені префектами, яких призначав дуче. Старі профспілки та всі політичні партії, крім фашистської, заборонялися. Було відновлено смертну кару щодо ворогів держави, створювалися трибунал і таємна поліція, запроваджувалося заслання за політичні погляди без суду й слідства. У країні встановилися терор і однопартійна система. Лише за один день у країні було заарештовано і репресовано 12 тис. комуністів.

У **1928 р.** фашисти провели **Реформу політичного представництва**, за якою отримали величезні можливості впливати на склад депутатів парламенту.

У 1927 р. було прийнято «Хартію праці», яка проголосила страйки кримінальним злочином і започаткувала запровадження «корпоративної системи» в економіці держави. «Корпоративна система» мала забезпечити «спільні національні інтереси». У 1934 р. в країні існувало 22 корпорації, що об'єднували промисловців, трудящих через нові, контрольовані послідовниками дуче профспілки, і посадовців фашистської партії. Уряд було замінено на Велику фашистську раду, а парламент — на Палату фаший та корпорацій. Дуче проголосив, що «фашистська держава може бути лише корпоративною, інакше вона не буде фашистською». Взаємовідносини особи і держави в тогочасній Італії Б. Муссоліні стисло висловив у гаслі: «Усе в державі, усе для держави і нічого поза державою».

Корпоративна система стала специфічною формою запровадження державного регулювання економіки в поєднанні з фашистською владою. Пряме втручання **корпоративної держави** в економіку дало змогу мобілізувати ресурси, подолати кризові явища, модернізувати економіку й досягти економічної незалежності Італії.

Поза контролем фашистів залишалася лише церква, на конфлікт із якою дуче не наважувався, усвідомлюючи, що більшість італійців є ревними католиками. У **1929 р.** Б. Муссоліні уклав із Папою Римським **«Латеранський конкордат»** про взаємне визнання Ватикану та Італійського королівства суверенними державами. Церква зберігала свій вплив на сімейні стосунки та освіту, а італійський уряд виплачував Папі Римському значні грошові компенсації за відмову від претензій на весь Рим.

Значну роль послідовники Б. Муссоліні приділяли ідеології. **9 травня 1936 р.** Італію проголосили імперією. Дуче поставив завдання «піднести на імперський рівень усе національне життя країни». Почалося масове військово-патріотичне виховання дітей із чотирьох років. Створювалися нові молодіжні організації, що мали прищеплювати культ сили і волі. Насаджувався культ особи Б. Муссоліні. Скрізь встановлювали його пам'ятники, вішали портрети й гасло: «Дуче завжди правий!». Навіть бокс, який подобався диктатору, оголосили «винятково фашистським засобом самовираження».

Б. Муссоліні скирдує снопи під час «битви» за врожай в Італії

ЦІКАВІ ФАКТИ

Явищами життя тогочасної Італії стали періодичні «битви» за хліб, дороги, осушення земель тощо. Під час них усі італійці мобілізувалися й разом із дуче працювали на полях, на будівництві доріг, проводили меліорацію долини річки По, споруджували греблі тощо. У цей період розпочалася масова перебудова Рима, що супроводжувалася грандіозними розкопками.

Терор — політика залякування, придушення політичних противників насильницькими методами, що використовується як засіб досягнення якої-небудь мети.

Репресія — захід державного примусу, покарання, у тому числі за ідейні переконання, нерідко позасудовим шляхом.

Корпоративна держава — одна із форм авторитарного режиму (наприклад у фашистській Італії)

Плакат, присвячений другій італо-абіссинській (ефіопській) війні 1935—1936 рр.

У 1938 р. в Італії з'явилися расові закони. Чиста арійська італійська раса оголошувалася вищою за інші. Однак таких жахливих дій для реалізації цієї ідеї, як німецькі нацисти, італійські фашисти не чинили.

4 ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ІТАЛІЙСЬКОГО ФАШИЗМУ. Зовнішньополітичний курс фашистів у 1920-х рр. був досить обережним. Спроба захопити острів Корфу зазнала невдачі, але в 1924 р. італійські сили нарешті заволоділи портом Фіуме. Були встановлені дипломатичні відносини із СРСР. Через два роки було досягнуто домовленості з Великою Британією про перерозподіл сфер впливу в Ефіопії на користь Італії.

У 1930-х рр. дуче перейшов до відверто агресивної зовнішньої політики боротьби за «національне розширення». Фашисти заявляли, що прагнуть відродити Римську імперію й перетворити Середземне море на «*mare nostrum*» («наше море»), як казали давні римляни. Реалізувати ці плани вони збиралися через загарбницькі війни.

Свою «цивілізаторську місію» в Африці фашисти розпочали з Ефіопії, яку окупували в **1935—1936 рр.** Однак агресія проти Ефіопії унаочнила слабкість Італії, що й підштовхнуло її до зближення з ідеологічно близькою Німеччиною. Разом з останньою Італія втрутилася в **громадянську війну 1936—1939 рр.** в **Іспанії**, підписала **Антикомінтернівський пакт** у **1937 р.** і взяла участь у **Мюнхенській конференції 1938 р.** Союз фашистської Італії і нацистської Німеччини закріпив укладений у 1938 р. **«Сталевий пакт»**. У квітні **1939 р.** Італія окупувала Албанію, яку також вважала сферою своїх інтересів.

ВИСНОВКИ

- Італія завершила Першу світову війну серед переможців, проте не отримала очікуваного від участі в ній.
- 1919—1922 рр. стали добою нестабільності, коли в країні склалися певні умови, за яких стало можливим виникнення італійського фашизму.
- Італійський фашизм як форма державного правління став різновидом тоталітарної диктатури. Його ідеологія склалася на основі поєднання засад націоналізму, соціалізму, католицизму і традиціоналізму.
- Зовнішня політика італійських фашистів відображала їхнє прагнення повернути втрачене й відродити «велич нації» шляхом загарбницьких війн.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були збитки Італії від Першої світової війни? **2.** Якою була кількість учасників страйкового руху в 1919—1920 рр.? **3.** Коли Б. Муссоліні здійснив «похід на Рим»? **4.** Що таке «Авентинський блок»? **5.** Що було проголошено «Латеранським конкордатом»? **6.** Яку країну італійські війська окупували в 1935—1936 рр.?

7. Чим відрізнялося становище Італії після війни, а чим було схожим з іншими країнами Антанти? **8.** Які умови зробили можливим виникнення фашизму в Італії? Як це відбулося? **9.** Що змінилося в Італії під владою фашистів у 1922—1939 рр.? **10.** Охарактеризуйте зовнішню політику італійських фашистів.

11. Покажіть на карті атласу об'єкти агресії фашистської Італії. **12.** Складіть тези на тему «Італія під владою фашистів у 1922—1939 рр.». **13.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: якими були особливості фашизму в Італії?

14. Складіть історичний портрет «Б. Муссоліні — дуче фашистської Італії».

§ 16—17. Німеччина

1 НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ НІМЕЧЧИНИ. Війна завершилася для Німеччини поразкою. Становище країни, яка програла війну, закріпили умови Версальського мирного договору з переможцями. Війна дуже дорого коштувала Німеччині. Людські втрати становили 2 млн осіб загиблими і 4 млн осіб пораненими й скаліченими. Понад 1 млн німецьких військових опинилися в полоні.

Тривала війна викликала глибоку соціально-економічну кризу. Обсяг промислового виробництва впав до 57 % довоєнного показника. Кількість кваліфікованого робітництва внаслідок постійних мобілізацій становила 25 % довоєнного рівня. Масові мобілізації селян призвели до падіння виробництва продовольства. У країні було запроваджено **карткову систему** розподілу продуктів для міського населення. Наприкінці війни денна норма городянина в Німеччині становила 116 г борошна, 18 г м'яса та 7 г жирів. Намагаючись подолати нестачу продовольства, влада налагодила промислове виробництво ерзац-продуктів. Для більшості населення виникла загроза голоду. На виробництві з 20 до 30 % зросла кількість жінок і підлітків, які замінили мобілізованих чоловіків. Із 1916 р. в Німеччині діяла обов'язкова трудова повинність для чоловіків із 16 до 60 років, яких могли використовувати на будь-яких роботах.

Видатки на війну досягли 186 млрд марок, що розхитувало фінансову систему. Стрімко зростали податки, внутрішні й зовнішні запозичення, інфляція. Населення невпинно зубожіло. Війна не відбувалася на території Німеччини, вона не зазнала руйнувань від бойових дій, але господарство й населення країни вже не могли витримувати її тягар. Почастішали страйки й демонстрації, які проводилися під гаслами: «Кінець війні!», «Геть уряд!». Це унаочнювало, що патріотичне піднесення початку війни змінилося моральною втомою від неї. Німеччина тривалий час перебувала у протистоянні з усім світом і тепер була знесилена.

2 ЛИСТОПАДОВА РЕВОЛЮЦІЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ в 1918—1923 рр. **Німецька (Листопадова) революція 1918—1919 рр.** розпочалася повстанням військових моряків у місті **Кілі**, обурених спробою командування кинути флот в останній бій, пожертвувати ним і домогтися вигідніших умов перемир'я. Повстання викликало ланцюгову реакцію в усій країні. Канцлер Макс Баденський, заявивши про зречення кайзера Вільгельма II, передав владу соціал-демократу **Фрідріху Еберту** для підготовки скликання Установчих зборів. Однак під тиском радикальних лідерів робітничого руху Ф. Еберт негайно проголосив республіку.

Ліворадикальні сили не бажали рахуватися з тим, що майбутнє країни визначать Установчі збори. Їхні дії спричиняли подальше посилення політичного насильства. На початку 1919 р. за допомогою армії, поліції, загонів добровольців-фронтовиків

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити особливості становища Німеччини після завершення Першої світової війни; дізнатися про Листопадову революцію та становлення Веймарської республіки в 1918—1923 рр.; з'ясувати особливості розвитку країни в 1924—1932 рр.; проаналізувати прихід до влади нацистів і процес становлення нацистської диктатури в 1933—1939 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були характерні риси соціально-економічного і політичного розвитку Німеччини на початку XX ст.? **2.** Якою була участь країни в Першій світовій війні? **3.** Назвіть основні умови Версальського мирного договору. **4.** Якою була доля колишніх німецьких колоніальних володінь? Покажіть їх на карті атласу.

«Селяни, виконуйте свою роботу! Жителі міст голодують!» — німецький пропагандистський плакат часів Першої світової війни

Фрідріх Еберт

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Німецький соціал-демократ **Фрідріх Еберт** (1871—1925) став першим рейхсканцлером (головою уряду) Німеччини після Листопадової революції 1918 р. За своїми переконаннями він був противником насильницьких, революційних дій, висловлював сподівання на збереження монархії, а проголошення республіки своїми соратниками в період революції назвав «самовільним». Побоюючись зростання впливу лівих на центристів, Ф. Еберт уклав таємну угоду з командуванням армії про співпрацю у придушенні виступів лівих. У 1919—1925 рр. Ф. Еберт був першим демократично обраним президентом Німеччини. Його президентство пов'язане з важкою економічною кризою та загостренням ситуації в Німеччині.

усі виступи лівих було придушено й проведено вибори до Установчих зборів. Вони розпочали роботу в місті Веймар. Влітку того ж року було прийнято так звану **Веймарську конституцію.** Цим Установчі збори заклали основи створення в Німеччині президентсько-парламентської республіки з федеративним територіальним устроєм.

Основним дестабілізуючим чинником для розвитку тогочасної Німеччини став Версальський мирний договір. Його умови стали справжньою катастрофою для режиму Веймарської республіки, що намагався створити нову Німеччину. Величезний обсяг репарацій призвів до глибокої економічної кризи. Окупація Францією та Бельгією Руру, що давав 70 % вугілля і 50 % сталі, погіршила ситуацію. Німеччину охопила гіперінфляція. Долар, який у середині 1922 р. дорівнював 10 маркам, через рік коштував 1 млн марок. Сотні друкарських фабрик не встигали друкувати гроші, і нові нулі на банкнотах домальовували в банках. Ціни в магазинах змінювалися щогодини, а зарплату носили в кошиках. Позитивним ефектом гіперінфляції стало те, що держава позбулася всіх воєнних боргів, а кредити на підприємницьку діяльність стали безвідсотковими. Однак реальна заробітна плата знизилася до 40 % довоєнного рівня. Безробіття сягнуло 6 млн осіб.

Країну охопили численні протести, організаторами яких були комуністи та нацисти. Лише завдяки рішучим діям уряду Г. Штреземана вдалося утримати ситуацію під контролем.

Одразу після війни в Німеччині виник рух нацистів. Причинами його появи були реваншистські настрої після поразки у війні, умови Версальського договору, умови життя в післявоєнній країні й реакція на політику «експорту революції» російських більшовиків. У **1919 р.** утворилася **Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини (НСДАП)**, яка до 1920 р. мала назву Робітнича партія Німеччини. У 1921 р. її фюрером (вождем) став **Адольф Гітлер**. Офіційною уніформою для тих, хто належав до НСДАП, стали коричневі сорочки, на відміну від «чорносорочечників», як називали італійських фашистів. Однак, якщо італійські фашисти на перше місце висували інтереси держави, нацисти віддавали перевагу інтересам нації — «Німеччина для німців».

У 1920-х рр. нацисти не мали достатньо сил і не користувалися популярністю в німецького населення. **8 листопада 1923 р.** нацисти здійснили спробу захопити владу в Баварії. А. Гітлер і його прибічники взяли в заручники відвідувачів пивної в Мюнхені (звідси назва **«Пивний путч»**), висунули вимоги розпустити уряд і провести «національну революцію». Наступного дня поліція розігнала демонстрацію на вулиці Мюнхена й заарештувала лідерів заколоту. Після суду А. Гітлер опинився у в'язниці, де написав працю **«Майн кампф»** («Моя боротьба»), у якій виклав основи свого вчення. Ця книга в майбутньому стала своєрідною «біблією» нацистів. Вважається, що саме «Пивний путч» став передумовою перетворення НСДАП на впливову політичну силу й започаткував історію **німецького нацизму.**

Нацизм (**національний соціалізм**) — назва фашизму в гітлерівській Німеччині. Для його ідеології характерні реваншизм, расизм, шовінізм та антикомунізм.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяг із Веймарської конституції (11 серпня 1919 р.)

Стаття 22. Депутати обираються загальною рівною, прямою й таємною подачею голосів на засадах пропорційного представництва, чоловіками і жінками, які досягли 20-річного віку…

Стаття 41. Президента імперії обирає весь німецький народ…

Стаття 109. Усі німці рівні перед законом. Чоловіки і жінки мають однакові права й виконують однакові обов'язки…

Стаття 114. Свобода особистості є недоторканною…

Стаття 118. Кожний німець має право в межах загальних законів вільно висловлювати свої думки усно, у пресі, засобами зображення або інакше… Цензура не допускається…

Стаття 123. Усі німці мають право збиратися мирно та без зброї, не роблячи попередньої заяви й не питаючи особливого дозволу.

Стаття 124. Усі німці мають право утворювати союзи або спілки з метою, що не суперечить кримінальним законам…

Стаття 125. Гарантуються свобода і таємниця виборів…

Стаття 153. Власність забезпечується конституцією.

? **1.** Які права надавала німцям Веймарська конституція? **2.** Чи можна вважати, що вона мала демократичний характер?

3 РОЗВИТОК НІМЕЧЧИНИ в 1924—1932 рр. Період із 1924 р. до початку світової економічної кризи в 1929 р. став добою стабілізації та покращення становища. Запровадження «плану Дауеса» полегшило економічну ситуацію в країні. До 1929 р. Німеччина отримала 11 млрд доларів кредитів, що дозволило відновити довоєнні економічні показники. Відбулися якісні зміни економіки. Було докорінно модернізовано виробництво, яке в 1929 р. досягло 117 % довоєнного рівня. Підприємництво швидко поширилося серед населення. Німеччина посіла друге-третє місця у світі в автомобільній, авіаційній та хімічній промисловості. У 1929 р. частка німецької економіки становила 10 % у світовому виробництві та 12 % у світовій торгівлі. Заробітна плата зросла на 60 %. Розвиток економіки гальмували виплати репарацій (2,5 млрд марок на рік). Щоб їх сплачувати, у країні запровадили високі податки, що вдвічі перевищували довоєнні.

За роки економічної кризи 1929—1933 рр. падіння виробництва в країні досягло 58 %. Однак, незважаючи на це, через репараційні зобов'язання уряду довелося підвищити податки на товари першої необхідності, зменшити пенсії та позбавити допомоги безробітних, що не досягли 21-річного віку.

Така політика викликала в більшості німецького населення зростання невдоволення як тими, хто перебував при владі, так і демократією взагалі. Економічна криза стала кризою Веймарської республіки. Вплив партій, що підтримували її, швидко падав, а вплив нацистів, що обіцяли встановити тверду владу й вивести країну з кризи, зростав. НСДАП стала найбільшою політичною партією Німеччини.

А. Гітлер, обміркувавши уроки «Пивного путчу», обрав нову тактику здобуття влади. За висловом фюрера, «перестріляти противників простіше, ніж перемогти їх на виборах, проте в цьому разі гарантією нашої влади стане саме їхня конституція». Унаслідок цього нацисти активно використовували легальні форми діяльності для здобуття влади в рейхстазі.

Адольф Гітлер у 1921 р.

Адольф Гітлер
і Пауль фон Гінденбург.
Листівка 1933 р.

У 1932 р. на дострокових парламентських виборах за представників нацистів проголосувало 33 % виборців. Ще третина віддала голоси лівим партіям. А. Гітлер вважав такий результат дуже поганим. Проте президент **Пауль фон Гінденбург**, щоб не допустити до влади лівих, **20 січня 1933 р.** запропонував А. Гітлеру посаду рейхсканцлера — голови уряду.

У лютому того ж року відбулася провокація з підпалом рейхстагу, у якій звинуватили комуністів. Комуністичну пресу й зібрання заборонили, а дещо пізніше уряд А. Гітлера отримав надзвичайні повноваження. У країні розпочалося становлення **нацистської диктатури**.

4 НІМЕЧЧИНА ЗА НАЦИСТСЬКОЇ ДИКТАТУРИ 1933—1939 рр.

Отримавши надзвичайні повноваження, нацисти розпочали фактичну ліквідацію політичної демократії, формально зберігаючи при цьому конституцію Веймарської республіки. Проти послідовників соціал-демократів розгорнули відкритий терор. За наполяганням А. Гітлера президент П. фон Гінденбург видав указ «Про охорону народу і держави», яким були ліквідовані права громадян і надані необмежені повноваження каральним органам. Щоб здобути переважну більшість у рейхстазі, нацисти провели нові вибори. Вони отримали 43,9 % голосів виборців, а переслідувані ними комуністи й соціал-демократи — 30,6 %. Проте такі результати не задовольнили нацистів. Вони відмовилися від подальших спроб прикривати свій режим виконанням конституції.

Колишні соратники
Адольф Гітлер та Ернест
Рем — керівник штурмовиків-
«коричневосорочечників», якого
було вбито в червні 1934 р. під
час «ночі довгих ножів» за наказом
фюрера

У ніч на **30 червня 1934 р.**, що увійшла в історію як **«ніч довгих ножів»**, за наказом А. Гітлера війська СС (охоронні загони НСДАП) фізично знищили керівників СА (штурмовиків), що були особистою гвардією фюрера. Цим він посилив свою особисту владу в партії.

Після смерті президента П. фон Гінденбурга в 1934 р. А. Гітлер, залишаючись головою уряду, зосередив у своїх руках повноваження президента й головнокомандувача. Згідно зі спеціальним новим законом А. Гітлер став одноосібним правителем держави, посівши посади фюрера і рейхсканцлера. Широкого поширення набуло гасло: «Один народ, одна держава, один вождь», що відображало основний принцип державного будівництва нацистів. За адміністративною реформою вони ліквідували земельні парламенти й органи місцевого самоврядування та передали владу призначуваним чиновникам.

До початку 1934 р. були заборонені незалежні профспілки та всі політичні партії, крім НСДАП. Було створено таємну державну поліцію — **гестапо**. Вона здійснювала контррозвідувальну діяльність, політичне переслідування й кадрове забезпечення концентраційних таборів для противників режиму.

В економіці **Третього рейху**, як називали нацисти створену ними державу, було запроваджено розгалужену систему державного регулювання. Її становили імперське міністерство господарства, галузеві міністерства й організація промислового господарства, до якої входили колишні союзи підприємців.

Високий рівень централізації виробництва здійснювався завдяки примусовому створенню картелів. У власність держави перейшли всі підприємства, конфісковані в євреїв під час «аріїзації» промисловості.

Профспілки було ліквідовано, а замість них створено Німецький робітничий фронт, контрольований нацистами. Керівників підприємств оголосили «фюрерами трудових колективів», а контроль над трудовими відносинами передали «опікунам праці», яких призначала держава. У сільському господарстві за законом «Про спадкові двори» створили стан бауерів-землевласників арійського походження. Бауерам було заборонено ділити, продавати й закладати свою власність. Кожну німецьку 18-річну дівчину зобов'язали впродовж року безоплатно відпрацювати в родині бауерів.

У 1935 р. Німеччина досягла докризового рівня виробництва, а до 1939 р. значно його перевищила. Безробіття було майже ліквідовано.

У суспільно-політичному житті Третього рейху запанувало насильство. До початку 1935 р. було вбито 4,2 тис. противників нацизму, а 515 тис. осіб ув'язнено. Сотні тисяч німців емігрували. Офіційною політикою Німеччини, де на початок 1933 р. проживало близько 500 тис. осіб єврейської національності, став **антисемітизм**. У 1935 р. було прийнято «Нюрнберзькі закони», що позбавили єврейське населення країни німецького громадянства й заборонили їм обіймати державні посади. У **«кришталеву ніч» із 9 на 10 листопада 1938 р.** нацисти вчинили величезний єврейський погром, під час якого було пограбовано тисячі єврейських крамниць. Із 1939 р. єврейське населення почали виселяти до **гетто**.

Особам єврейської національності не дозволяли з'являтися у громадських місцях і займатися багатьма видами діяльності. Вони були зобов'язані нашивати на одяг жовту шестикутну зірку. Згодом нацисти перейшли до «остаточного вирішення єврейського питання», тобто фізичного знищення євреїв. Крім них, расовій дискримінації з 1935 р. було піддано представників ромів, яких у Німеччині проживало близько 20 тис. осіб.

Для впливу на масову свідомість населення вперше у світі створили Міністерство інформації і пропаганди, яке очолював **Йозеф Геббельс**. Його мету він визначив так: «Дайте

Антисемітизм — одна із форм національної нетерпимості, яка виражається у ворожому ставленні до єврейського населення і прагненні обмежити його права.

Гетто — спеціальна частина міста, яку виділяли для примусового поселення певної групи людей за расовими, національними або релігійними ознаками.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Задача з німецького підручника математики для середніх шкіл (1939 р.)

«Юнкерс» вилетів із вантажем 12 дюжин бомб, кожна вагою 10 кг. Літак тримає курс на Варшаву, центр світового єврейства. Він бомбардує це місто. У разі вильоту з повним бомбовим навантаженням і повними бензобаками, що містять 1500 кг пального, літак важить 8 т. Із поверненням літака з його хрестового походу він усе ще має 230 кг пального. Якою є власна вага літака?

? **1.** У яких формах у нацистській Німеччині здійснювалася пропаганда? **2.** Висловіть власну думку, яку роль відіграє пропаганда в тоталітарному режимі.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Міністр пропаганди і народної освіти Йозеф Геббельс про основний метод впливу пропаганди на населення

Маси називають істинною інформацію, яка найбільш знайома. Звичайні люди, як правило, навіть більш примітивні, ніж ми вважаємо. Тому пропаганда, по суті, завжди має бути простою і повторюватися без перерви. В остаточному підсумку найкращого результату у впливі на суспільну думку досягне лише той, хто здатен звести проблему до найпростіших слів і висловів та в кого вистачить мужності постійно повторювати їх у цій спрощеній формі, незважаючи на заперечення високочолих інтелектуалів.

? **1.** У чому сутність методу впливу пропаганди на населення, який запропонував Й. Геббельс? **2.** Які дії були необхідні, щоб його реалізувати?

Гетто «Літцманштадт» у Лодзі (Польща). 1939 р. (напис на паркані: «Житловий район євреїв. Прохід заборонено»)

мені засоби масової інформації, і я перетворю народ на стадо худоби». Нацисти розробили чимало методів впливу на суспільну свідомість через радіо, пресу, кіно, масові заходи тощо, які використовують і сьогодні в недемократичних державах. Для ідеологічної обробки молоді створили організацію «Гітлер'югенд», членство в якій було обов'язковим. До неї входило 8 млн молодих німців.

«Гітлер'югенд» був суто чоловічою організацією. Для дівчат від 14 до 18 років існувала подібна організація під назвою «Союз німецьких дівчат».

У 1937—1938 рр. Німеччина розгорнула масштабну підготовку до війни. Відповідно до зовнішньополітичних уявлень А. Гітлера головним завданням Німеччини в міжнародних справах були боротьба за об'єднання всіх німців у Третьому рейху й перегляд територіальних обмежень Версальського договору. У 1935 р. Німеччина за результатами плебісциту приєднала Саарську область. У 1938 р. було здійснено аншлюс (приєднання) Австрії та розчленування, за умовами Мюнхенської угоди, Чехословаччини. Остання була змушена передати Рейху Судетську область, де проживало переважно німецьке населення.

ВИСНОВКИ

- Тягар Першої світової війни став надто важким для Німеччини й фактично зруйнував її економіку.
- Листопадова революція зруйнувала стару систему влади в країні. Її заступив режим Веймарської республіки.
- У 1924—1932 рр. Німеччину охопили проблеми, пов'язані з необхідністю сплачувати репарації та світовою економічною кризою. Становище в країні поступово погіршувалося, що створило підґрунтя для зростання нацизму.
- Нацистська диктатура стала різновидом тоталітаризму, як і італійський фашизм. Вона докорінно змінила всі сфери життя країни в бік обмеження прав і свобод людини та засад демократії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як змінився обсяг промислового виробництва в Німеччині за роки Першої світової війни? **2.** Якими подіями розпочалася Листопадова революція? **3.** Коли було прийнято Веймарську конституцію? **4.** Яку кількість кредитів (у доларах) отримала Німеччина до 1929 р.? **5.** Коли А. Гітлер став головою уряду? **6.** Що відбулося в «кришталеву ніч»?

7. Яким був вплив Першої світової війни на становище в Німеччині? **8.** Якими були особливості розвитку Німеччини в період Листопадової революції та становлення Веймарської республіки? **9.** Як відбувався розвиток країни в 1924—1932 рр.? **10.** Що змінилося в розвитку Німеччини за нацистської диктатури?

11. Покажіть на карті атласу об'єкти територіальної експансії Німеччини в 1935—1939 рр. **12.** Проведіть дискусію за проблемним питанням: чи встановилася б у Німеччині нацистська диктатура без А. Гітлера? **13.** Складіть порівняльну таблицю «Становлення фашистської диктатури в Італії та нацистської диктатури в Німеччині».

Сфера	Зміни, які відбулися	
	Італія	Німеччина
Економічне життя		
Політичне життя		
Суспільне життя		
Зовнішня політика		

14. На одній із таємних нарад Й. Геббельс заявив: «…до 1932 р. наші внутрішні вороги так і не побачили, куди ми йшли, а також того, що наша клятва на вірність була лише трюком… Вони могли б нас розчавити. Вони могли б арештувати декількох із нас у 1925 р., і тут би нам настав кінець. Ні, вони провели нас через небезпечну зону…» Поясніть, як ви розумієте цю думку. Що сприяло перемозі нацистів? **15.** Складіть історичний портрет «А. Гітлер — фюрер нацистської Німеччини».

§ 18—19. Радянський Союз

1 ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СТАНОВИЩЕ В РОСІЇ. Росія не входила до першої десятки найбільш постраждалих у війні країн, незважаючи на величезну кількість людських жертв (друге місце після Німеччини). Вона втратила близько 1,8 млн загиблими й 5 млн осіб пораненими та полоненими. За непрямими підрахунками, серед загиблих у складі російської армії було близько 400 тис. осіб, мобілізованих на українських землях. У селах залишилося до 40 % працездатних чоловіків. Погіршення через війну соціально-економічної ситуації в країні викликало величезне незадоволення населення.

Людські втрати, нестача озброєння, боєприпасів і спорядження для армії породжували в російському суспільстві розмови про «шпигунів і зраду». Це прямо пов'язували з нездатністю політичного й військового керівництва країни домогтися перемоги у війні. Царизм критикували ліві революційні партії, праві консервативні сили та навіть монархісти. Державний апарат країни був уражений корупцією. Чиновники та великі підприємці й фінансисти збагачувалися за рахунок постачання військового спорядження в армію, не піклуючись про захист національних інтересів.

На початок 1917 р. викликана війною криза охопила всі сфери життя російського суспільства й сприяла активізації суспільних процесів. Це призвело до краху імперії та встановлення нового режиму в результаті Російської революції 1917 р. Фактичним продовженням процесу зміни влади в країні стала **громадянська війна 1917—1922 рр.** між більшовиками («червоними», як їх називали) та їхніми противниками («білими»). З обох сторін відбувалося фізичне винищення тих, кого підозрювали в прихильності до противника. Протистояння в роки війни

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, яким був вплив Першої світової війни на становище в Росії; пояснювати, як вплинула на радянську Росію громадянська війна та як виник СРСР; характеризувати нову економічну політику та сплановану модернізацію; визначати особливості державного режиму в СРСР за сталінізму в 1928—1939 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості соціально-економічного і політичного розвитку Росії на початку XX ст.? **2.** Якою була участь Росії в Першій світовій війні?

i

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Дії «білих» і «червоних» у роки громадянської війни в Росії
(на основі показань свідків і судово-медичних оглядів)

1) Із наказу генерала Майковського про придушення виступів селян (1919 р.)

1. У кожному селі району повстання помешкання ретельно обшукувати; захоплених зі зброєю в руках, як ворогів, розстрілювати на місці.
2. Заарештовувати… всіх агітаторів, членів совдепів, які допомагали повстанню, дезертирів, пособників і приховувачів зрадників і передавати військово-польовим судам…
4. Місцеву владу, що не чинила належного опору бандитам… передавати військово-польовим судам, покарання здійснювати до смертної кари включно.
5. Повсталі знову села ліквідувати з подвійною суворістю, аж до знищення всього села.

2) Із матеріалів про дії більшовиків у місті Катеринодар у 1918 р.

До міста Катеринодар більшовики вступили 1 березня 1918 р. Того ж дня було заарештовано групу осіб цивільного населення, переважно інтелігенції, і всіх затриманих (83 особи) було вбито, зарубано й розстріляно без будь-якого суду й слідства. Тіла було зарито в трьох ямах тут же в місті. Гурт свідків, а також лікарі, які потім оглядали вбитих, засвідчили випадки закопування недобитих, недорубаних жертв… Із жертв знущалися, відрізали їм пальці рук і ніг, статеві органи, спотворювали обличчя…

? На підставі наведених фактів зробіть висновок про характер дій «білих» і «червоних» щодо своїх противників.

Напис на транспаранті: «Смерть буржуазії та її посіпакам. Хай живе червоний терор!». 1918 р.

ускладнювалося тим, що його частиною була боротьба бездержавних народів, які намагалися сформувати на руїнах імперії свої національні держави. Відображенням цього процесу стали Білоруська Народна Республіка, Молдавська Народна Республіка, Українська Народна Республіка, Бухарське та Хівінське ханства та інші утворення.

Одночасно в цей період формувалася радянська економічна й державна модель.

2 НЕП. ПРОГОЛОШЕННЯ СРСР. У **1918—1921 рр.** більшовики здійснювали економічну політику, що отримала назву політики **«воєнного комунізму»**. Вона стала першим широкомасштабним комуністичним експериментом, спробою негайно розгорнути будівництво комунізму насильницькими методами.

У період здійснення політики «воєнного комунізму» відбувалися:

- націоналізація великої, середньої та дрібної промисловості;
- заборона приватної торгівлі;
- ліквідація грошей і розподіл товарів за картками й талонами;
- запровадження трудової повинності для всіх громадян і створення трудових армій, до яких мобілізували всіх громадян для праці на підприємствах;
- здійснення продовольчої розкладки в сільському господарстві, за якою в селянства безоплатно вилучали все зерно, залишаючи лише для посіву й особистого споживання.

«Воєнний комунізм» — внутрішня політика радянської влади, запроваджена в роки громадянської війни з метою зосередження всіх трудових і матеріальних ресурсів у руках держави й будівництва комунізму.

Реалізація цієї політики спричинила голод, господарську розруху й поставила питання про можливість більшовиків надалі утримувати владу. Від голоду 1921—1923 рр. постраждала величезна кількість населення. Він охопив великі райони Південної України, Поволжя і Північний Кавказ. Лише на українських землях від голоду, за різними оцінками, померло від 235 до 500 тис. осіб.

У 1921 р. більшовицьке керівництво переглянуло свій курс й оголосило про запровадження **непу** — нової економічної політики. Основними перетвореннями доби непу стали:

- відмова від націоналізації дрібної та середньої промисловості, дозвіл оренди й залучення іноземного капіталу через створення концесій та спільних підприємств;
- децентралізація управління, об'єднання підприємств у трести й переведення на господарський розрахунок;
- відновлення торгівлі та грошового обігу;
- заміна продрозкладки продподатком із правом вільно розпоряджатися своїм урожаєм після здачі продподатку;
- надання дозволу селянству торгувати на ринку, організовувати кооперативи, орендувати землю й використовувати найману працю.

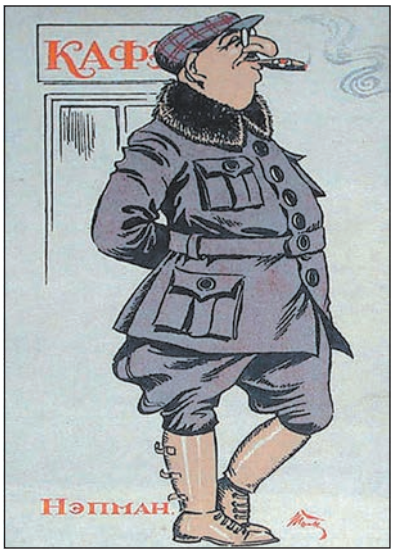

Карикатура на «непмана» — підприємця часів нової економічної політики в 1920-ті рр.

Здійснення зазначених заходів сприяло відродженню ринкових відносин, відновленню нормального функціонування економіки й послабленню соціальної напруженості.

Одночасно з виробленням економічного курсу відбувався пошук нової державної моделі для радянських республік, що

СОЮЗНІ РЕСПУБЛІКИ У СКЛАДІ СРСР

Рік	Республіки, що увійшли до складу СРСР
1922 р.	Російська СФРР, Українська СРР, Білоруська РСР, Закавказька РФСР (Вірменська РСР, Азербайджанська РСР, Грузинська РСР)
1924 р.	Туркменська РСР, Узбецька РСР
1929 р.	Таджицька РСР
1936 р.	Казахська РСР, Киргизька РСР
1940 р.	Латвійська РСР, Естонська РСР, Литовська РСР, Молдавська РСР, Карело-Фінська РСР

Герб СРСР 1922 р.

утворилися на більшій частині колишньої Російської імперії. **У 1919—1920 рр.** сформувалася так звана **«договірна федерація»**. Радянська Росія укладала угоди про військовий і господарський союз з іншими республіками, які розподіляли повноваження між ними й центром. На початку 1920-х рр. виникла потреба в оновленні відносин між радянськими республіками. Результатом досить запеклих дискусій про форму об'єднання, що відбувалися в цей час, стало проголошення **30 грудня 1922 р.** на I з'їзді рад СРСР нового державного утворення — **Союзу Радянських Соціалістичних Республік.**

У 1929 р. тривала боротьба в керівництві більшовицької партії, що завершилася перемогою **Йосипа Сталіна** та його прибічників. Цей рік став початком утвердження сталінського **тоталітарного режиму** в СРСР. Основним методом установлення цього режиму стали тотальний контроль над суспільством і придушення будь-якої опозиції. Керівною і спрямовуючою силою радянської тоталітарної моделі була більшовицька партія, ідеологією якої став **марксизм-ленінізм.**

Імпортозамінна індустріалізація — створення промислової бази для забезпечення заміни імпортної промислової продукції на продукцію власного виробництва. У СРСР наприкінці 1920 — у 1930-х рр. здійснення цієї політики відбувалося форсовано та тоталітарними методами.

3 СРСР У ПЕРЕДВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ. У 1925—1926 рр. було загалом завершено відбудову народного господарства. Для подальшого розвитку країни необхідно було докорінне оновлення, і більшовики шукали шляхи для його здійснення. Деякі дослідники називають події, що відбулися після цього, найбільшим у тогочасній історії людства прикладом здійснення спланованої модернізації. Однак методи тоталітарної держави, яка їх здійснювала, ігноруючи інтереси людини, були визначальними. Модернізація розпочалася в 1929 р., але курс на її початок прийняли раніше. У **1925 р.** на XIV з'їзді **Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) ВКП(б)** було схвалено стратегію здійснення **імпортозамінної індустріалізації.**

Для реалізації цієї політики пізніше було схвалено **перший п'ятирічний план** розвитку народного господарства на **1928/29—1932/33 рр.** Проте згодом за наполяганням Й. Сталіна його переглянули. Розпочалося прискорення темпів індустріалізації, і показники розвитку галузей важкої промисловості збільшили до 37 % щорічно. Основними джерелами для здійснення індустріалізації стали доходи державного сектору економіки, збільшення прямих і непрямих податків, безоплатна праця в'язнів

Агітаційний плакат, присвячений індустріалізації 1920-х рр.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяг із резолюції XIV з'їзду ВКП(б) (1925 р.)

Вести економічне будівництво під таким кутом зору, щоб СРСР із країни, що ввозить машини та обладнання, перетворився на країну, що виробляє машини та обладнання, аби таким чином СРСР в умовах капіталістичного оточення не міг перетворитися на економічний придаток капіталістичного світового господарства, а був самостійною економічною організацією…

Поставити завдання повного забезпечення перемоги соціалістичних господарських форм над приватним капіталом, зміцнення монополії зовнішньої торгівлі, зростання соціалістичної держпромисловості та залучення під її керівництвом та за допомогою кооперації дедалі більшої маси селянських господарств у русло соціалістичного будівництва…

? **1.** Якою, відповідно до тексту джерела, була головна мета індустріалізації? **2.** Які ще цілі мала індустріалізація?

Колективізація сільського господарства — об'єднання індивідуальних селянських господарств у спілки, засновані на колективній власності на засоби виробництва. У СРСР ця політика мала характер репресивного курсу, який здійснювався насильницьким шляхом.

Голодомор в Україні — масова загибель людей від голоду на території УСРР, спричинена діями влади і спрямована на знищення місцевого населення.

і продаж за кордон зерна, вилученого в колективізованого селянства.

Завищені показники першої п'ятирічки призвели до численних диспропорцій у розвитку економіки та зриву виконання завдань. Офіційна радянська пропаганда оголосила про дострокове виконання завдань першої п'ятирічки за чотири роки й три місяці. Реальні темпи зростання становили 16 %, що також було рекордом для країни. Проте запланованих показників першої п'ятирічки за деякими групами товарів було досягнуто лише в середині 1950-х рр.

У **другій п'ятирічці (1933—1937 рр.)** радянське керівництво вдалося до більш збалансованих темпів розвитку господарства країни. Її результатом стало виконання планових завдань за десятьма показниками, а загалом, незважаючи на офіційні заяви, вона виконана не була.

За підсумками індустріалізації СРСР перетворився з аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну країну. Він посів перше місце в Європі й друге у світі за обсягами виробництва. З'явилися нові галузі господарства — літакобудування, автомобілебудування, хімічна промисловість, сільськогосподарське машинобудування тощо. Однак ціна індустріалізації була занадто високою: підірване сільське господарство, скорочення виробництва в легкій та переробній галузях промисловості, утвердження командно-адміністративних методів управління, цілковите ігнорування інтересів і потреб народу й зниження життєвого рівня населення.

Одним із джерел отримання коштів для здійснення індустріалізації стала розпочата за рішеннями XV з'їзду ВКП(б) у 1927 р. **колективізація сільського господарства**.

Із 1929 р., який Й. Сталін оголосив «роком великого перелому», у СРСР здійснювали **суцільну колективізацію**. Керівники районів і областей змагалися, хто першим прозвітує про завершення колективізації. У відповідь розпочалися селянські протести, підпали й забій худоби. Вище керівництво в особі Й. Сталіна, намагаючись зняти із себе відповідальність, звинуватило місцеве партійне керівництво в порушенні принципу добровільності вступу селян до **колгоспів (колективних господарств)**. Після цього темпи колективізації знизилися, проте через деякий час влада знову повернулася до фактичного терору проти селянства, примушуючи його вступати до колгоспів.

До 1940 р. у колгоспи було об'єднано 97 % індивідуальних селянських господарств. Колективізація призвела до повної дезорганізації сільськогосподарського виробництва. Збір зернових упав до рівня 1921 р., поголів'я великої рогатої худоби скоротилося вдвічі. У результаті голоду, що в 1932—1933 рр. охопив Казахстан, Поволжя, Україну та інші регіони, загинули мільйони селян. В Україні цей голод, як і голод 1921—1923 рр., називають **Голодомором**. Однак більшовики вважали здійснення колективізації великою перемогою в будівництві комунізму.

Невід'ємною складовою суспільно-політичного життя СРСР у цей період стали масові репресії проти «класових ворогів» й осіб, звинувачених в антирадянській діяльності. Із 1930 р. розширювалася мережа виправно-трудових таборів, об'єднаних у систему

ГУЛАГу (рос. Главное управление лагерей). Кількість ув'язнених у таборах за десять наступних років досягла 4 млн осіб.

Репресій зазнали громадські діячі, вчені, військові тощо. Період **1937—1938 рр.** увійшов в історію як доба **«великого терору»**. Справи за звинуваченнями розглядали позасудові органи — **«трійки»** — суто формально, майже без виправдовувальних рішень. Лише за ці роки репресували 10 млн осіб, із яких 2—3 млн фізично знищили. Масові репресії стали відображенням сутності тоталітарного режиму, що склався в цей період у СРСР.

Ідеологічна обробка молоді в дусі відданості режиму й ненависті до «ворогів народу» здійснювалася через всесоюзні піонерську та комсомольську організації. Під впливом офіційної пропаганди більшість народу була переконана, що, долаючи повсякденні труднощі, будує «світле майбутнє». Людям було невідомо про жахливі злочини режиму. Вони вірили, що, як запевняв Й. Сталін, «жити стало краще, жити стало веселіше».

«Гірка пам'ять дитинства» — фрагмент Меморіалу пам'яті жертв Голодоморів у Києві. Художник Анатолій Гайдамака, архітектор Юрій Ковальов. 2008—2010 рр.

4 ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА СРСР. Загалом зовнішня політика СРСР у цей період визначалася не реальними інтересами держави й суспільства або економічними інтересами країни, а ідеологічними уявленнями більшовицького керівництва.

У перші роки свого існування СРСР, по-перше, домагався визнання радянської влади провідними державами світу. По-друге, дотримуючись курсу на світову революцію, він виступав за повалення чинних урядів і встановлення в сусідніх державах, а надалі й у всьому світі комуністичних режимів.

У 1920 р. В. Ленін планував втручання в події в Німеччині. Потім розпочалася радянсько-польська війна, яка замість встановлення радянської влади в Польщі призвела до розгрому Червоної армії під Варшавою. Ці події показали, що «експортувати революцію», як мріяли більшовики, на червоноармійських багнетах вони не зможуть.

Одночасно радянська дипломатія вела боротьбу за прорив дипломатичної блокади. У 1919 р. радянську Росію визнав Афганістан, у 1920 р. — Естонія та Іран, а в 1921 р. — Монголія. У **1922 р.** в місті Рапалло (Італія) був підписаний радянсько-німецький договір про відновлення дипломатичних відносин та економічне співробітництво. У 1924 р. СРСР визнали Велика Британія, Франція та Китай.

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. основні напрямки зовнішньої політики СРСР розроблялися під безпосереднім керівництвом Й. Сталіна. Радянський уряд у цей час прагнув переважно уникати конфліктів і провокацій, оскільки СРСР був у процесі модернізаційних перетворень. Він докладав зусиль для розширення і врегулювання відносин з іншими державами. Провідні країни світу також мали інтерес до співпраці із СРСР, який розглядали як величезний ринок збуту своїх товарів. До того ж намагання Німеччини відмовитися від обмежень Версальського договору спонукало європейські країни, які він влаштовував, до контактів із СРСР. У 1932 р. Радянський Союз підписав пакти про ненапад із Фінляндією, Латвією, Естонією, Польщею та Францією.

«Маска скорботи» — монумент, присвячений пам'яті жертв політичних репресій, у Магадані (Росія). Скульптор Ернст Неізвєсний. 1996 р.

Підписання німецько-радянського пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. Йоахім фон Ріббентроп (ліворуч), Йосип Сталін (у центрі), В'ячеслав Молотов (праворуч)

Після встановлення в Німеччині нацистської влади СРСР сформував нову зовнішньополітичну доктрину. Вона полягала в дотриманні нейтралітету в будь-якому конфлікті й участі у створенні системи колективної безпеки. Здійснення цих завдань було неможливим без співпраці з країнами західної демократії, що й обумовило активізацію контактів із ними радянської дипломатії. У **1934 р.** СРСР увійшов до Ліги Націй, а наступного року підписав угоду із Францією про взаємодопомогу в разі агресії третьої країни.

У 1938—1939 рр. ситуація у Європі та світі загострилася. А. Гітлер, здійснюючи приєднання Австрії та розчленування Чехословаччини, усвідомлював, що на позицію СРСР, ослабленого сталінськими репресіями, можна не зважати. Не бажали спільно діяти із СРСР, хоча й з інших причин, і країни західної демократії.

У грудні **1938 р.** Франція підписала пакт про ненапад із Німеччиною. Англо-франко-радянські переговори щодо укладання пакту про взаємодопомогу й військової конвенції до нього влітку 1939 р. зайшли в глухий кут.

23 серпня 1939 р. СРСР підписав пакт про ненапад із Німеччиною й таємний протокол до нього, яким визначалися зони впливу обох держав у Східній Європі.

ВИСНОВКИ

- Участь у війні призвела до глибокої соціально-економічної та політичної кризи, яка спричинила Російську революцію 1917 р.
- Здобувши владу, більшовики не мали програми розвитку країни й розпочали експерименти з будівництва комуністичного суспільства. Після провалу політики «воєнного комунізму» вони перейшли до непу, в основі якого було контрольоване державою відновлення основних засад ринкового механізму функціонування економіки.
- Прихід до влади Й. Сталіна та його прибічників розпочав новий етап у розвитку більшовицької диктатури в країні.
- Здійснення політики індустріалізації та колективізації в СРСР набуло трагічного характеру для всіх народів, що входили до нього.
- Зовнішньополітичний курс радянської держави став відображенням уявлень більшовиків про місце та роль їхньої країни у світі відповідно до комуністичної доктрини.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть сторони протистояння у громадянській війні 1917—1922 рр. у Росії. **2.** Що таке «воєнний комунізм»? **3.** Коли сформувалася так звана «договірна федерація»? **4.** Що таке імпортозамінна індустріалізація? **5.** Скільки осіб було репресовано в СРСР у 1937—1938 рр.? **6.** Коли СРСР увійшов до Ліги Націй?

7. Порівняйте вплив Першої світової війни на становище в Росії та інших країнах Антанти. Чому саме тут спалахнула революція? **8.** Охарактеризуйте розвиток радянської держави в 1918—1928 рр. **9.** Якими були особливості розвитку СРСР у передвоєнне десятиліття? **10.** Які риси були притаманні зовнішньополітичному курсу радянської держави в міжвоєнний період?

11. Покажіть на карті атласу територію СРСР станом на початок 1939 р. і назвіть радянські республіки, які входили до нього. **12.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: чому країни західної демократії не хотіли діяти спільно із СРСР напередодні війни? **13.** Складіть таблицю «Зміни, які відбувалися в Італії, Німеччині та СРСР у період становлення тоталітарних режимів».

Країна	Економічне життя	Суспільно-політичне життя

14. На думку британської дослідниці Ш. Фіуратрін, експеримент спланованої модернізації, що відбувався в СРСР із 1929 р., був настільки радикальний і нещадний, що саме він, а не події 1917 р., становить справжню Російську революцію. Яким є ваше ставлення до цієї думки? Чому? **15.** Складіть історичний портрет «Й. Сталін — вождь тоталітарного режиму в СРСР».

§ 20—21. Виклики міжвоєнного часу

1 ЗМІНИ В РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ. Після завершення Першої світової війни країни Заходу увійшли в період тривалої перебудови класичного буржуазного суспільства з наявністю численних варіантів розвитку. Це спричиняло гострі зіткнення різних політичних сил щодо шляху, який має обрати суспільство. У дискусіях і суперечках між ними вироблявся новий напрямок розвитку Західної цивілізації.

У післявоєнний період країни Заходу охопили проблеми, пов'язані з подоланням розрухи й відновленням господарства. У 1924 р. становище загалом покращилося й розпочалося піднесення економіки. Особливо швидко розвивалися нові галузі промисловості — електротехнічна, радіотехнічна, хімічна, літакобудівна й автомобільна. У виробничому процесі стали застосовувати наукові методи організації праці, нові технічні винаходи, конвеєрне виробництво тощо. Усе це сприяло зростанню обсягів виробництва товарів і продуктивності праці.

Збільшення заробітної плати, зниження рівня безробіття й зростання рівня життя населення сприяли зменшенню соціального напруження, що відображалося у скороченні кількості соціальних протестів.

Світова економічна криза **1929—1933 рр.** була масштабною щодо глибини, тривалості та впливу на тогочасне суспільство. Одним із головних проявів кризи стало перевиробництво товарів. Це призвело до банкрутства величезної кількості підприємців у країнах, охоплених кризою, скорочення промислового виробництва майже на 80 %, сільськогосподарського — на 30 %, торгівлі — майже на 70 %. Загальна кількість безробітних у країнах Заходу перевищила 30 млн осіб. Були зруйновані цілі галузі економіки. Надзвичайно болючого удару криза завдала дрібним і середнім підприємцям. Через різке падіння рівня життя населення стало більш прихильним до радикальних дій і сил, що до них закликали. Шукаючи шлях подолання кризи, правлячі кола багатьох західних держав зрозуміли, що необхідно посилювати роль держави в процесах регулювання економіки. США, Велика Британія, Франція, Канада й скандинавські країни в результаті ліберальних реформ зробили державне регулювання постійним елементом соціально-економічної сфери суспільства й заклали підвалини «держави добробуту».

Іншу модель подолання кризи уособлювали Італія та Німеччина, де панували тоталітарні режими. У радянській державі, де більшовики встановили тоталітарний режим й оголосили про будівництво комуністичного суспільства, процеси розвивалися інакше. СРСР став єдиною державою, яка, відокремившись від світової економіки, не зазнала кризи й здійснювала в цей час імпортозамінну індустріалізацію.

2 ОНОВЛЕННЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ І КОНСЕРВАТИЗМУ. Ліберальні ідеї мали визначальну роль у формуванні нових поглядів на суспільство, економіку й політичну демократію.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити, які зміни відбувалися в тогочасному капіталізмі; проаналізувати трансформацію лібералізму, консерватизму та націоналізму в цей період; порівняти лівий і правий тоталітаризм; дізнатися, чому громадянську війну в Іспанії вважають одним із викликів міжвоєнного часу.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були характерні риси капіталізму наприкінці XIX — на початку XX ст.? **2.** Що таке лібералізм, націоналізм і консерватизм? **3.** Що таке тоталітаризм? **4.** Покажіть на карті атласу країни, у яких у міжвоєнний період встановилися тоталітарні режими. **5.** Що таке громадянська війна?

i

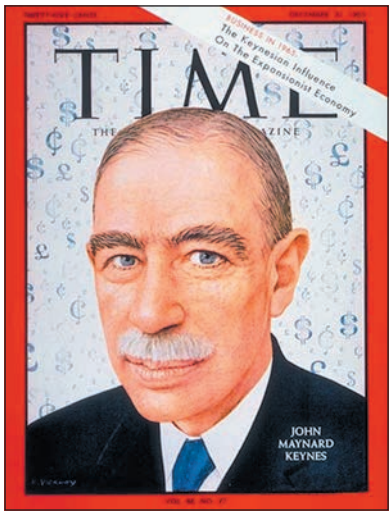

Портрет Джона Мейнарда Кейнса на обкладинці журналу «Тайм»

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

У найбільш завершеній формі принципи неолібералізму в економіці були сформульовані британським економістом і соціологом **Джоном Мейнардом Кейнсом** (1883—1946). Сутність кейнсіанства полягала у визнанні необхідності доповнити традиційні ліберальні засади принципом державного регулювання економічної і соціальної сфер. Саме держава, на його думку, мала забезпечити своїм громадянам необхідний рівень матеріального добробуту.
Дж. М. Кейнс стверджував, що стан економіки країни залежить від рівня купівельної спроможності населення. Тому держава зацікавлена у зростанні заробітної плати працюючих та прибутків непрацюючих категорій населення.
Важливим, на думку економіста, було державне регулювання діяльності корпорацій, трестів та природних монополій.

ТЕОРІЯ «ЕФЕКТИВНОГО ПОПИТУ» ДЖ. М. КЕЙНСА

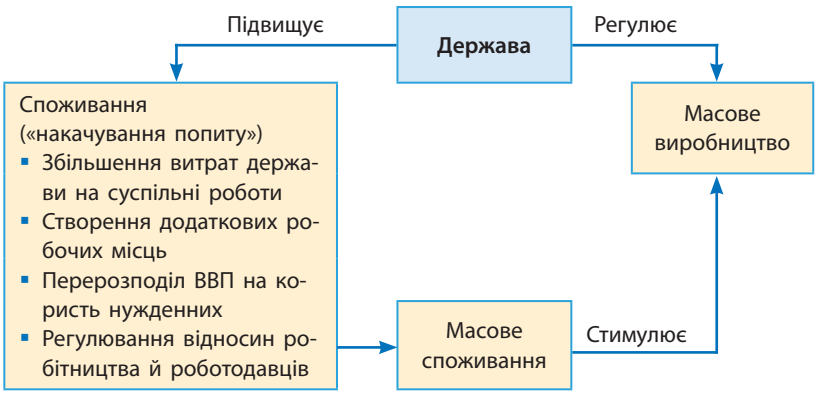

Теоретиками **неолібералізму** (нового лібералізму), або соціального лібералізму, стали англійські мислителі Дж. Гобсон, Т. Грін й Л. Гобхауз, британський економіст Дж. М. Кейнс, німецькі економісти Ф. Репке, В. Ойкне, американські економісти Дж. Кроулі, Дж. Д'юї, Л. Ворд, італійський економіст Б. Кроче та ін. Неоліберали визнавали позитивну роль держави й колективізму в житті суспільства. Вони виступали за зростання регулюючої ролі держави в економіці, щоб створити можливість для реалізації основних ліберальних прав і свобод. Саме вони висунули замість уявлення про «державу — нічного охоронця» нову теорію — про «державу добробуту». Провідне місце в цій неоліберальній концепції держави посідали визнання необхідності реалізувати програми соціальної допомоги незаможним верствам населення, хворим, інвалідам, безробітним, пенсії особам похилого віку; державне сприяння функціонуванню освіти, медицини й житлового будівництва. Держава мала також забезпечити вирішення конфліктів між працівниками і підприємцями. Усе це, на думку неолібералів, сприяло стабільності західних демократій та уникненню революцій.

Саме принципи, сформульовані теоретиками неолібералізму, були покладені в основу програми «нового курсу» Ф. Рузвельта, за допомогою якої він долав наслідки кризи в США.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок із праці Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936 р.)

Вищевикладена теорія… вказує на життєву необхідність створення централізованого контролю в питаннях, які зараз в основному надані приватній ініціативі. Держава повинна буде вплинути на можливості споживання (населення — *Авт.*) частково шляхом відповідної системи податків, частково фіксуванням норми відсотка і, можливо, іншими засобами…

…Не повинні виключатися будь-які компроміси й засоби співробітництва держави з приватною ініціативою для досягнення повної зайнятості. Проте, крім цього, немає ніяких підстав для системи державного соціалізму, яка охопила б більшість економічного життя суспільства. Власність на знаряддя праці не важлива для держави. Якби держава могла визначати загальний обсяг ресурсів, призначених для збільшення виробництва й основних ставок винагороди для власників цих ресурсів, цим було б досягнуто все, що потрібно. Окрім цього, необхідні заходи соціалізації можна запроваджувати поступово, не порушуючи суспільних традицій.

? Як, на думку Дж. М. Кейнса, держава мала впливати на економічне життя суспільства?

Суттєвих змін зазнав у міжвоєнний період **консерватизм**. Раніше він орієнтувався на аристократію, великих підприємців і фінансистів, що прагнули впливати на державну владу. Тепер консерватизм звернув увагу на селян, дрібних і середніх підприємців, стурбованих невизначеністю, яку несло їм майбутнє. Нові консерватори, не заперечуючи розвитку, вважали, що найкраще з минулого необхідно взяти в сьогодення й майбутнє.

Будь-яка суспільно-політична система, на їхню думку, може змінюватися в багатьох аспектах, але має зберігати наступництво у своїй основі. Суспільно-історичний процес може бути успішним лише за умови поєднання творення нового й збереження спадковості з минулим. У міжвоєнний період консерватори у країнах Заходу прийняли чимало важливих ідей і принципів, які раніше вони заперечували. Зокрема, йдеться про вільні ринкові відносини, виборність органів влади, парламентаризм, конституціоналізм, політичну й ідеологічну багатоманітність.

Шарль Моррас

3 НОВЕ «ОБЛИЧЧЯ» НАЦІОНАЛІЗМУ. Змінився в цей період і **націоналізм**. Суперечності між проголошуваним державами-переможницями правом націй на самовизначення та його реалізацією в Європі за принципами Версальської системи стали передумовою для появи агресивного, шовіністичного і ксенофобського націоналізму. Ідеологічним обґрунтуванням для нього стали сформульовані в попередньому столітті расистські теорії Ж. А. де Гобіно та ідеологія інтегрального націоналізму, сформульована французькими громадськими діячами цієї доби **Шарлем Моррасом** та **Морісом Барресом**.

Ш. Моррас був керівником націоналістичної організації «Французька дія», видавав журнал, де друкував свої праці з теорії інтегрального націоналізму. Він вважав шкідливими для суспільства ідеали Французької революції кінця XVIII ст. — «свобода, рівність, братерство». На першому місці, як стверджував Ш. Моррас, перебувають інтереси національної спільноти, побудованої на «крові й ґрунті». За них мають боротися всі справжні французькі патріоти. Ш. Моррас виступав за відновлення монархії у Франції, створення в країні, за прикладом Італії, корпоративної держави, беззаперечну прихильність католицизму, поєднання антинімецьких й антисемітських поглядів. У 1930-х рр. для реалізації цих ідей «Французька дія», за пропозицією Ш. Морраса, утворила озброєні загони «королівських молодиків», які влаштовували окремі силові акції, намагаючись залякати владу й збільшити кількість своїх прихильників.

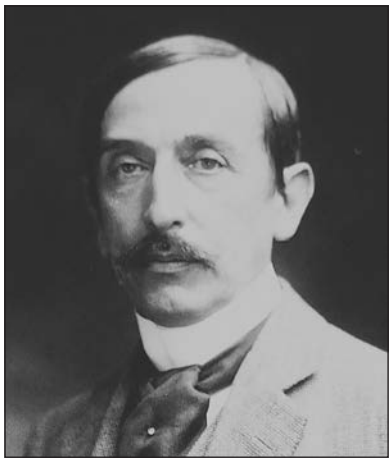

Моріс Баррес

М. Баррес вважав, що необхідно сприяти пробудженню національної енергії у французької молоді, яка зможе змінити країну. За його переконаннями, особистий індивідуалізм французів має бути підпорядкований національним інтересам. У Франції інтегральний націоналізм став поєднанням націоналізму з монархізмом. Основним твердженням його прибічників було, що лише монархія може задовольнити національні потреби французького народу й дати відповідь на виклики, із якими стикається держава. Французький інтегральний націоналізм перевів націоналізм на новий рівень розуміння. З одного боку,

Інтегральний націоналізм — різновид націоналізму, прибічники якого вважають ліберальні цінності застарілими, висувають на перше місце національні інтереси певної спільноти та виступають за рішучі й беззастережні дії для їх реалізації.

ЦІКАВІ ФАКТИ

На думку деяких дослідників, інтегральний націоналізм протилежний за змістом відроджувальному націоналізму, що набув поширення в XIX ст. в Греції, Італії, Німеччині, Польщі, Україні, Сербії тощо. Відроджувальний націоналізм був притаманний націям, що прагнули створити державу. Практично реалізувати принципи інтегрального націоналізму можливо після здобуття незалежності. На думку дослідника націоналізму XX ст. П. Альтера, фашистська Італія та нацистська Німеччина були прикладами держав інтегрального націоналізму. Інтегральний націоналізм як політику, на його думку, характеризують радикальний екстремізм, заперечення індивідуалізму, права ідеологія, агресивно-експансіоністський мілітаризм та пріоритет держави в усіх сферах життя.

широке розуміння терміна «інтегральний» вказувало на його всеохоплюючий характер, а з іншого, більш вузького, — звертало увагу на той соціальний і політичний устрій, який хотіли встановити інтегральні націоналісти.

Однією з основних ідей інтегрального націоналізму була національна солідарність: не протистояння, а співпраця всіх суспільно корисних верств через залучення своїх представників до представницьких органів корпорацій. Одночасно із цим можливість існування інших за ідеологією партій категорично заперечувалася. Тобто передбачалися існування єдиної панівної ідеології та повна монополізація політичної влади лише прибічниками інтегрального націоналізму. Інтегральний націоналізм зароджується в боротьбі за незалежність і формується після її досягнення, коли поширюються думки, що для підтримання безпеки, порядку й життєздатності новоутвореної держави необхідний авторитарний правитель або мілітаризація суспільства. Успіхи в такому процесі призводять до виникнення почуття національної переваги, що, у свою чергу, може спричинити формування шовінізму. Держави інтегрального націоналізму, як правило, є тоталітарними — у більшості або в усіх сферах життя їхнього суспільства панівне становище посідає держава.

4 ПРАВИЙ ТА ЛІВИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ. Тоталітарні режими, що встановилися в тогочасних країнах Європи, поділяють на праві (Італія, Німеччина) та ліві (СРСР). Вони значно відрізнялися один від одного, але мали певні спільні ознаки:

- зосередження державної влади в певної групи (найчастіше політичної партії), яка править монопольно;
- єдина всеохоплююча мета;
- панування однієї і єдиної партії нового типу;
- поєднання в єдине ціле партії, держави й суспільства;
- політизація всіх сфер життя суспільства;
- фізичний і моральний терор проти проявів будь-якого інакодумства;
- жорстке централізоване регулювання політики, економіки, засобів масової інформації, системи освіти і культури;
- наявність однієї, чітко сформульованої панівної ідеології, що є обов'язковою для всіх;
- поглинання особистості колективом і повне підпорядкування особистих інтересів суспільним (фактично інтересам держави);
- утримання контролю над суспільством за допомогою розгалуженого репресивного апарату;
- культ особи лідера (вождя).

Фашизм із нацизмом та більшовизм стали відповідно правою та лівою альтернативою ліберальній демократії в політичній сфері та поміркованому реформаторству в соціально-економічній сфері життя суспільства. Протягом короткого періоду вони перетворилися з маргінальних груп на впливові рухи, що змогли підкорити величезні маси населення. Виникнення правого й лівого тоталітаризму було спричинено кризовими явищами в суспільстві. Відмінні за сутністю, вони стали спробами подолати кризу й створити нове суспільство. Вони були революційними

Італійський фашистський пропагандистський плакат

рухами, оскільки намагалися змінити існуючі системи насильницькими переворотами.

Основні ідеологічні засади лівого й правого тоталітаризму були несумісними й заперечували одне одному. Прибічники фашизму і націонал-соціалізму на перше місце висували «державу», «націю» і «расу», більшовики — «диктатуру пролетаріату» і «класи». Фашисти і нацисти були противниками матеріалізму, вважали містицизм, несвідоме основними мотивами в діяльності людини, розвитку суспільства, нації та держави. Більшовики, відповідно до марксистсько-ленінської ідеології, дотримувалися матеріалістичного розуміння історичного процесу. Фашисти і нацисти визнавали приватну власність на засоби виробництва й ринкову економіку, що мали існувати під жорстким контролем держави. Більшовики виступали за ліквідацію приватної власності на засоби виробництва й створення планової державної економіки.

У зовнішньополітичних доктринах фашистів і нацистів чільне місце посідало здобуття «життєвого простору» для розвитку двох народів. Більшовики, дотримуючись інтернаціоналізму, заявляли, що вони є авангардом у боротьбі робітництва за свої права в усьому світі, і під цими гаслами намагалися сприяти «експорту революції» і перемозі комунізму в усьому світі.

М'яка композиція з вареними бобами: передчуття громадянської війни. Художник Сальвадор Далі. 1936 р.

5 **ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В ІСПАНІЇ.** Одним із викликів міжвоєнного часу в Європі стала громадянська війна в Іспанії, що охопила країну в **1936—1939 рр.** Вона відбувалася між силами уряду республіки, що об'єднував партії іспанського «Народного фронту», і представниками лівих та правих сил, які підтримали заколотників генерала **Франсіско Франко**. Генералу Ф. Франко на його прохання надали допомогу А. Гітлер та Б. Муссоліні. У роки війни Німеччина відправила на допомогу франкістам 50 тис., Італія — 150 тис., Португалія — 20 тис. військових, а також значну кількість техніки.

У **1936 р.** в Лондоні було підписано Угоду про невтручання у справи Іспанії. До неї приєдналися Німеччина та СРСР, однак при цьому вони не припинили надавати допомогу учасникам конфлікту. Республіканський уряд Іспанії придбав у СРСР значну кількість військової техніки та озброєння. До його армії радянський уряд направив 3 тис. радників. Захищати республіку в Іспанії, за різними оцінками, приїхало від 35 до 42 тис. осіб із 54 країн, із яких було сформовано «інтернаціональні бригади». У війні брали участь українці, причому з обох сторін. Республіканців підтримало близько 1 тис. осіб із Західної України, а на боці франкістів воювали колишні військові УНР.

Війна завершилася перемогою франкістів. В Іспанії встановилася диктатура генерала Ф. Франко, що проіснувала до листопада 1975 р. Під час громадянської війни в Іспанії загинуло близько 1 млн осіб, 450 тис. осіб залишили країну в статусі біженців. Події війни дали можливість Німеччині, Італії та СРСР випробувати в бойових умовах нові зразки військової техніки (літаки, танки тощо) і показати всьому світу, що нова війна буде якісно іншою порівняно з Першою світовою війною.

Диктатор Іспанії генерал Франсіско Франко

ЦІКАВІ ФАКТИ

За 58 км від Мадрида за наказом генерала Ф. Франко в 1940 р. було створено меморіальний комплекс «Долина полеглих», де по обидва боки від величезного хреста поховано залишки 33 872 жертв сторін протистояння в громадянській війні. Висота хреста становить 150 м. До нього веде тисяча символічних сходинок — саме стільки днів тривала громадянська війна. У меморіалі також було поховано Ф. Франко, згідно з його заповітом.

ВИСНОВКИ

- У міжвоєнний період з'явилося розуміння необхідності державного регулювання економічних процесів як важливого елементу будівництва «держави добробуту».
- Тогочасні лібералізм, консерватизм і націоналізм зазнали значних змін порівняно з попереднім періодом.
- Фашизм, нацизм і більшовизм мали чимало спільного (як форми прояву тоталітаризму) і відмінного (як його лівий та правий напрямки).
- Громадянська війна в Іспанії стала складним випробуванням не лише для самої країни, а й для всієї Європи.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якою була загальна кількість безробітних у країнах Заходу в період світової економічної кризи 1929—1933 рр.? **2.** Яким економістом у найбільш завершеній формі були сформульовані принципи неолібералізму в економіці? **3.** Яким було розуміння історичного процесу більшовиками? **4.** Як ставилися до приватної власності фашисти й нацисти? **5.** Коли відбувалася громадянська війна в Іспанії? **6.** Якою була кількість жертв громадянської війни в Іспанії?

7. Які зміни відбувалися в розвитку капіталізму в міжвоєнний період? **8.** У чому полягало оновлення лібералізму і консерватизму в цей період? **9.** Що нового з'явилося в цей період у націоналізмі? **10.** Визначте спільне й відмінне в лівому та правому тоталітаризмі. **11.** Чому громадянську війну в Іспанії вважають одним із викликів міжвоєнного часу?

12. Складіть таблицю «Лібералізм, консерватизм і націоналізм у XIX та в першій половині XX ст.».

Течія	Основні програмові засади	
	XIX ст.	XX ст.
Лібералізм		
Консерватизм		
Націоналізм		

13. Проведіть дискусію за проблемним питанням: у чому полягають уроки громадянської війни в Іспанії для країни та Європи?

14. Підготуйте есе на тему «Моє ставлення до неолібералізму».

Практичне заняття
Тоталітарні режими: встановлення державного контролю над публічним життям і суспільною свідомістю

Узагальнення знань
за розділом III «Провідні держави світу в міжвоєнний період (1918—1939 рр.)»

Тестові завдання
для підготовки до тематичного контролю за розділом III «Провідні держави світу в міжвоєнний період (1918—1939 рр.)»

§ 22—23. Друга Річ Посполита

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися про процес відновлення польської держави; визначити, які чинники вплинули на становлення Другої Речі Посполитої; проаналізувати роль Ю. Пілсудського у становленні й розвитку Польщі.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли відбулися три поділи Речі Посполитої? **2.** Між якими державами були розділені польські землі? **3.** Які повстання польського народу за незалежність вам відомі? **4.** Яким було ставлення країн Антанти до відновлення польської держави?

1 ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. Ю. ПІЛСУДСЬКИЙ.

Із моменту втрати державності польський народ вів наполегливу боротьбу за відновлення своєї державності. У роки Першої світової війни склалися два політичні табори, які у своїй боротьбі покладали надії на одну з ворогуючих сторін. Сили, що об'єдналися навколо Партії народної демократії (ендеків) на чолі з Р. Дмовським, спиралися на підтримку Антанти. У Парижі вони створили Польський національний комітет (ПНК), який восени 1917 р. було визнано представником польського народу. На території Франції було сформовано польську армію, якою командував генерал Ю. Галлер. Також польські національні збройні формування створювалися на території Російської імперії.

Інші політичні сили на чолі з **Юзефом Пілсудським** виступали за співробітництво із Центральними державами, зокрема з Австро-Угорщиною. Ще на початку війни Ю. Пілсудський за сприяння австрійського генштабу створив польський легіон, що взяв участь у боротьбі проти російської армії. Наприкінці 1917 р. між Ю. Пілсудським та німецьким командуванням виник конфлікт. Тоді Ю. Пілсудський відмовився включити польський легіон до складу німецької армії, після чого опинився у в'язниці.

Тим часом Німеччина та Австро-Угорщина, які окупували польські землі, що входили до складу Російської імперії, 5 листопада 1916 р. проголосили створення на цих територіях Регентського Королівства Польського. Метою появи маріонеткової польської держави було прагнення залучити додаткові сили до боротьби з Росією. Проте створити повноцінну армію не вдалося. Було мобілізовано лише 5 тис. осіб. Єдиним досягненням Регентської ради, яка мала формальне право на управління цими землями до виборів короля, стало відновлення польської мови в освіті та запровадження власної грошової одиниці — польської марки.

Революційні події в Росії, Німеччині та Австро-Угорщині прискорили процес утворення польської держави. Про право поляків на власну державу заявляли також лідери Тимчасового уряду Росії та більшовики. Про створення польської держави йшлося і в «14 пунктах» В. Вільсона.

У листопаді 1918 р. після поразки Німеччини представники лівих польських партій у Любліні створили уряд на чолі з Ігнацієм Дашинським, який проголосив утворення Польської республіки. Проте цей уряд проіснував недовго.

10 листопада 1918 р. до Варшави повернувся звільнений із в'язниці Ю. Пілсудський. Наступного дня він отримав від Регентської ради владні повноваження та одразу ж утворив уряд на чолі із соціалістом Є. Морачевським, а себе оголосив «тимчасовим вождем держави». Передавши Ю. Пілсудському владу, Регентська рада самоліквідувалася. Уряд розмістився

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Юзеф Пілсудський (1867—1935) — видатний політичний діяч національного спрямування. У 1892 р. став членом литовської секції Польської соціалістичної партії (ПСП), а після її розколу заснував і очолив її праве націоналістичне крило. Уже на II з'їзді ПСП у лютому 1894 р. увійшов до складу її центрального комітету. Того ж року почав видавати газету «Робітник» націоналістичного спрямування. Загалом ідеї соціалізму цікавили Ю. Пілсудського настільки, наскільки вони здатні були мобілізувати польське населення на боротьбу проти Росії. У роки Російської революції 1905—1907 рр. Ю. Пілсудський фактично очолив Бойовий відділ ПСП. Під час Першої світової війни Ю. Пілсудський протягом 1914—1918 рр. командував польським легіоном, що бився проти Росії на боці Австро-Угорщини. Надалі йому судилося стати одним із творців нової польської держави.

Юзеф Пілсудський.
Художник Войцех Коссак. 1928 р.

Польський патруль на новому західному кордоні держави. 1918 р.

Польські артилеристи в бою на Віслі. 1920 р.

у Варшаві. Його влада спочатку поширювалася лише на територію Королівства Польського, яке за рішенням Віденського конгресу 1814—1815 рр. входило до складу Росії, та Західну Галичину **(Мала Польща)**. Тільки наприкінці **грудня 1918 р.** внаслідок народного повстання було звільнено з-під влади Німеччини частину західних польських земель **(Велика Польща)**. Одночасно з процесом відновлення незалежності в Польщі під впливом Російської революції виникали ради, але вони не мали такого впливу, як у Росії.

У **січні 1919 р.** між варшавським урядом і ПНК було досягнуто угоди про об'єднання. Відбулися вибори до Установчого сейму, на яких більшість здобули ендеки. Ю. Пілсудський залишився «вождем держави». Його роль обмежувалася конституційними нормами.

Установчий сейм прийняв низку соціально-економічних законів: було закріплено 8-годинний робочий день, розроблено земельну реформу, що передбачала обмеження землеволодіння 180 га. Влітку 1919 р. на території Польщі було ліквідовано ради.

2 ВИЗНАЧЕННЯ КОРДОНІВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ. Паризька мирна конференція визначила західний кордон Польщі, а щодо східного кордону питання залишилося відкритим. Англійський міністр закордонних справ **Джордж Керзон** запропонував визначити його по лінії розселення етнічних поляків, що й було затверджено Верховною радою Антанти в **грудні 1919 р.** Проте невизначеність становища в Росії дала змогу польському уряду претендувати на землі, які колись входили до складу Речі Посполитої. Претензії на східні території також призвели до війни із Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР) у **листопаді 1918 — липні 1919 р.**

До 1920 р. Польща перебувала у стані неоголошеної війни з радянською Росією. Усі спроби країн Антанти спонукати Польщу до активних дій проти більшовиків не мали успіху. Це було пов'язано з тим, що представники Білого руху в Росії не визнавали польської державності, і польський уряд не був зацікавлений у їхній перемозі. Тільки після поразки основних сил білогвардійців Ю. Пілсудський зважився на рішучі дії.

21 квітня 1920 р. між урядом УНР та Польщею було укладено **Варшавську угоду**. Польща закріплювала за собою західні області України й визнавала право України на незалежне державне існування й верховну владу УНР на чолі із **Симоном Петлюрою**. Після укладення договору та військової конвенції польська армія та війська УНР повели наступ проти більшовиків і навіть увійшли до Києва. У травні 1920 р. їхній наступ було зупинено, а в серпні Червона армія вже стояла під Варшавою. Радянські лідери розглядали похід на Варшаву як спосіб прискорити світову революцію. Великі сподівання покладалися на підтримку польських робітників. Проте сталося **«диво на Віслі»**. Польське робітництво й селянство стало на захист власної держави. Червона армія зазнала поразки та була відкинута на довоєнні позиції.

18 березня 1921 р. у **Ризі** між Польщею, РСФРР та УСРР було підписано мирний договір, за яким Польща закріплювала за собою території Західної України та Західної Білорусії. Ще в 1920 р. Польща захопила в Литви Віленський край. Остаточно кордони Польщі склалися в **1923 р.** На сході вони включали території Західної України та Західної Білорусії, а також Віленську область, захоплену в Литви 1920 р. На заході Польща не змогла приєднати території Вармії та Мазури, де населення на плебісциті висловилося проти цього. У жовтні 1921 р. Польщі було передано третину Силезії (протягом 1919—1921 рр. польське населення тричі піднімалося тут на збройну боротьбу). За рішенням Паризької мирної конференції до Польщі було приєднано частини Помор'я і Пруссії та Познань. Завдяки територіальним загарбанням близько 35 % населення Польщі складали національні меншини, щодо яких проводили політику **полонізації**. Польща стала багатонаціональною державою. За своїм розвитком вона була переважно аграрною країною, близько 65 % населення якої працювало в сільському господарстві.

Польський агітаційний плакат, що закликає проголосувати на плебісциті за приєднання Верхньої Силезії до Польщі. 1921 р.

3 ПОЛЬЩА в 1921—1926 рр. У **1921 р.** було прийнято нову **конституцію Польської республіки**, у якій проголошувалися демократичні права громадян. Згідно з нею Польща стала парламентською республікою. Повноваження президента, обраного парламентом на сім років, були обмеженими. Закріплювалося привілейоване становище католицької церкви.

У **листопаді 1922 р.** відбулися перші парламентські вибори, на яких жодна з партій не набрала більшості голосів (на той час налічувалося близько 200 партій). Праві партії на чолі з ендеками намагалися сформувати правоцентристську урядову коаліцію, а також обрати свого президента. Проте під час голосування за кандидатуру президента більшість голосів отримав **Габріель Нарутович**, підтриманий лівими центристськими партіями та представниками національних меншин. Ю. Пілсудський, який відмовився балотуватися на посаду президента, передав Г. Нарутовичу всі владні повноваження. Тимчасовий відхід від політичної діяльності Ю. Пілсудський використав для створення свого позитивного іміджу, перетворившись на легендарну особу. Проте ендеки, що не бажали миритися з поразкою, влаштували справжнє цькування новообраного президента в пресі.

16 грудня 1922 р., через два дні після вступу на посаду, Г. Нарутович був застрелений фанатичним прихильником ендеків. Ситуація викликала гостру політичну кризу, яку з великими труднощами вдалося розв'язати. Новим президентом було обрано колишнього члена ПСС С. Войцеховського. Фактично влада опинилася в ендеків.

Уряд ендеків узяв курс на стимулювання економічного зростання шляхом надання дешевих кредитів. Така політика сприяла пожвавленню економічного життя, проте воно виявилося нетривалим. Відсутність єдиного внутрішнього ринку, післявоєнна розруха, економічна блокада з боку Німеччини, неврегульованість торговельних відносин із сусідами, неповернення кредитів призвели до стрімкої інфляції та знецінення польської

Габріель Нарутович

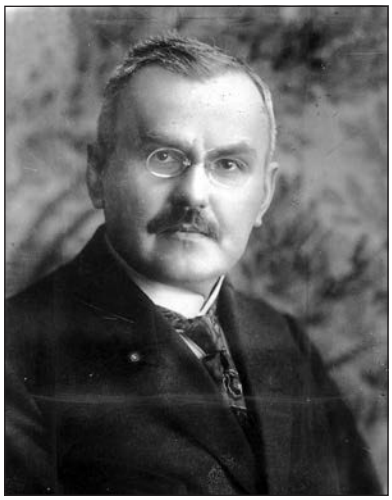

Владислав Грабський

Режим «санації» — авторитарний режим на чолі з Ю. Пілсудським, встановлений в умовах кризи парламентської системи й польської державності; базувався на лавіруванні між різними політичними силами, що не дозволяло опозиції чітко організуватися. Влада відверто зневажала сенат і сейм, подаючи тимчасові успіхи в економіці як свої заслуги.

РИСИ РЕЖИМУ «САНАЦІЇ»

- Визначальний вплив Ю. Пілсудського в політичному житті (хоча він формально був лише військовим міністром), формування культу його особи;
- значний вплив на політичне життя суспільства військових, особливо однополчан Ю. Пілсудського;
- існування парламентської опозиції;
- складна виборча система;
- обмеженість свободи слова й друку;
- відносно незначні масштаби політичних репресій;
- спроби знайти порозуміння з національними меншинами.

марки (запроваджена в 1920 р.). Різко знизився життєвий рівень населення, зросло безробіття, у промислових центрах прокотилася хвиля економічних страйків. Користуючись ситуацією, комуністи спробували підняти повстання в Кракові (1923 р.). Проте воно було придушене.

На тлі економічних негараздів відбулася зміна уряду, який взявся до рішучих реформ. Позапартійний прем'єр-міністр **Владислав Грабський** першочерговим завданням вважав фінансову стабілізацію. Для цього було припинено друк знецінених банкнот. Уряд звернувся до багатих громадян із проханням поділитися своїми доходами для збалансування бюджету. У **квітні 1924 р.** було проведено грошову реформу: запроваджено польський злотий, створено Польський банк — незалежну фінансову установу, акції якої були продані на вільному ринку. Уряд також розпочав проведення аграрної реформи, за якою парцеляції (розподілу) підлягали маєтки площею понад 180 га (на «східних кресах» — українських, білоруських і литовських землях — 300 га). Парцеляцію мав провести особисто землевласник упродовж двох років — лише в цьому випадку держава виплачувала йому повну грошову компенсацію. Натомість селяни отримували від держави дешеві кредити для розвитку господарства. Розпочалося залізничне будівництво. Воно мало поєднати економічні центри держави з новим портом — Гдиня, який почали будувати на Балтійському узбережжі поряд із Гданськом, що перебував під управлінням Ліги Націй. Такі заходи швидко дали позитивні результати.

У той самий час політичне життя країни залишалося бурхливим. Нестійкість коаліцій призводила до політичних криз і частих змін урядів, що, у свою чергу, негативно позначилося на економічному житті. Невирішеною залишалася й проблема національних меншин. Активна політика полонізації, яку проводили ендеки, викликала опір із боку національних меншин, особливо українства. Ця боротьба посилилася після визнання країнами Антанти належності Східної Галичини Польщі (1923 р.).

4 РЕЖИМ «САНАЦІЇ». Вищезазначені обставини свідчили про слабкість парламентської республіки. Недоліки парламентської системи, відстала економічна структура, нерівномірність розвитку країни, економічна блокада з боку Німеччини та СРСР, криза в армії зрештою призвели до перевороту **1926 р.** і встановлення **режиму «санації» (оздоровлення)**.

12 травня 1926 р. військові під командуванням Ю. Пілсудського, який вирішив повернутися до політичного життя, почали наступ на Варшаву. У вуличних боях урядові війська зазнали поразки. Переворот значною мірою підтримувало населення, яке сподівалося на покращення життя. Ю. Пілсудський, що мав славу національного героя, встановив одноосібну владу. Його прихід до влади збігся в часі з економічною стабілізацією в країні, що дало можливість закріпити встановлений режим. Утричі збільшився експорт вугілля, пожвавилися машинобудівні галузі промисловості, зросли обсяги транспортних перевезень. В економіку Польщі було залучено англійські, американські

та німецькі інвестиції. Зменшилося безробіття, зміцнів курс злотого. На селі збирали непогані врожаї.

Економічна криза 1929—1933 рр. зумовила зміщення режиму до правого ухилу. Щоб утримати владу, Ю. Пілсудський розпочав репресії проти своїх противників та обмежив права парламенту. У **1935 р.** було прийнято нову **конституцію**, яка закріпила режим особистої влади.

У травні 1935 р. Ю. Пілсудський помер. Між генеральним інспектором збройних сил генералом Е. Ридз-Смігли та президентом І. Мосцицьким спалахнула боротьба, яка завершилася компромісом і поділом влади.

У період 1935—1939 рр. внутрішнє становище країни характеризувалося відносною стабільністю. Вона досягалася жорстокими діями проти опозиції та національно-визвольного рухів, особливо після серії терористичних актів, здійснених ОУН. У той самий час подальша доля Польщі визначалася за її межами.

На початку 1930-х рр. Польща пішла на зближення з Німеччиною і в 1934 р. підписала з нею пакт про ненапад. Це означало відмову Польщі від укладення договору про колективну безпеку між Францією, Чехословаччиною та СРСР.

У 1938 р. Польща взяла участь у поділі Чехословаччини. Така недалекоглядна політика призвела до втрати реального союзника. Восени 1938 р. Німеччина запропонувала Польщі дати згоду на приєднання до Німеччини міста Данциг. Польща відповіла відмовою. Між двома країнами швидко наростав конфлікт. **1 вересня 1939 р.** Німеччина здійснила агресію проти Польщі. Розпочалася Друга світова війна.

Лідери Польської республіки під час її створення заклали небезпечний потенціал саморуйнування, загарбавши етнічно непольські території та здійснюючи щодо них політику колонізації. Це неодмінно породжувало опір непольського населення (ОУН на українських землях) і давало можливість сусіднім державам висувати територіальні претензії та підтримувати сепаратистські рухи.

Польща.
Художник Сергій Соломко, 1918 р.

ВИСНОВКИ

- Перша світова війна й припинення існування Російської, Австро-Угорської, Німецької імперій створило передумови для відновлення польської держави.
- Визначальна роль у відновленні та становленні польської держави належала Ю. Пілсудському.
- Відновлення Польщі супроводжувалося процесом пошуку ефективної форми державності.
- Парламентська республіка за тих умов виявилася неефективною і не сприяла розв'язанню нагальних проблем країни. У період політичної кризи в 1926 р. в країні був встановлений авторитарний режим «санації» на чолі з Ю. Пілсудським. Однак він не забезпечив політичної стабільності. Зовнішньополітичний курс країни не відповідав міжнародним відносинам, що склалися. Зрештою СРСР і Німеччина домовилися про розподіл Польщі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. На які держави намагалися спертися лідери польського національного руху в боротьбі за незалежність Польщі в роки Першої світової війни? **2.** Коли була утворена Регентська рада? **3.** Коли Ю. Пілсудський став «вождем держави»? **4.** Які події називають «дивом на Віслі»? **5.** Території яких держав успадкувала Друга Річ Посполита? **6.** Які негативні риси були закладені під час розбудови Польщі? **7.** Які реформи були проведені урядом В. Грабського? **8.** У якому році в Польщі було встановлено режим «санації»? **9.** Хто став на чолі Польщі після смерті Ю. Пілсудського? **10.** В агресії проти якої держави взяла участь Польща в 1938 р.?

11. Чим можна пояснити те, що в роки Першої світової війни польський рух був розколотий на прихильників Антанти та Центральних держав? **12.** Як і за яких обставин відбувалося відновлення польської державності? Дайте історичну оцінку цьому явищу. **13.** Якою є роль Ю. Пілсудського у становленні Польської республіки? **14.** Доведіть, що режим «санації» був авторитарним за суттю.

15. Складіть таблицю «Процес формування кордонів Польської республіки». **16.** Проведіть дискусію за проблемним питанням: зовнішня політика відновленої Польщі: здобутки і прорахунки.

17. Підготуйте есе на тему «Чи став режим "санації" оздоровленням для країни?».

§ 24. Чехословацька республіка

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, як була утворена Чехословаччина; визначити роль Т. Масарика в її створенні та розвитку; охарактеризувати економічний і політичний розвиток Чехословаччини в міжвоєнний період; проаналізувати причини ліквідації Чехословаччини.

ПРИГАДАЙТЕ

До складу якої держави входили чеські й словацькі землі напередодні Першої світової війни?

1 УТВОРЕННЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ. Т. МАСАРИК. Чеський національний рух був одним із найпотужніших в Австро-Угорщині. Початок Першої світової війни його лідери сприйняли як реальний шанс для виборювання національної свободи. Свої сподівання вони переважно покладали на перемогу країн Антанти. Чеські й словацькі солдати були найменш боєздатною частиною австро-угорської армії. Вони не бажали воювати за інтереси імперії, яка їх поневолювала. Натомість створені на території Франції, Італії та Росії підрозділи чеської армії (легіонери) показали себе з позитивного боку. У 1918 р. чеському корпусу довелося відіграти консолідуючу роль для сил, які зі зброєю в руках виступили проти влади більшовиків у Росії.

В умовах розпаду Австро-Угорської монархії збори чеських депутатів австрійського парламенту й земських сеймів ухвалили декларацію (30 травня 1917 р.). Посилаючись на принцип національного самовизначення, вони зажадали утворення суверенної, демократичної та соціально справедливої держави «в межах історичних чеських земель і своєї словацької парості».

Влітку 1918 р. спочатку Франція, а потім Велика Британія та США визнали Чехословацький національний комітет у Парижі, який очолював **Томаш Масарик**, «першоосновою майбутнього чехословацького уряду». Тобто уряд держави був визнаний ще до того, як держава була проголошена і створена. Зв'язок із цим комітетом установив Національний комітет у Празі, який об'єднав усі чеські політичні партії. Під керівництвом празького

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок із декларації чеських депутатів австрійського парламенту (30 травня 1917 р.)

Депутати чеського народу, виходячи із глибокого переконання, що теперішню дуалістичну форму держави було створено… на шкоду спільним інтересам пануючих і пригноблених народів, і тільки перетворення Габсбурзько-Лотаринзької монархії на федеративну державу вільних і рівноправних національних держав усуне будь-які національні привілеї та забезпечить всебічний розвиток кожної нації в інтересах імперії та династії.

У цей історичний момент, спираючись на природне право народів на самовизначення і вільний розвиток, посилене в нас, крім того, і невід'ємними історичними правами й повністю визнаними державними актами, ми на чолі свого народу будемо домагатися об'єднання всіх гілок чеської нації в чеську демократичну державу, включно зі словацькою гілкою нації, яка проживає в нерозривній єдності із чеською історичною батьківщиною.

? **1.** Якими були основні вимоги лідерів чеського національно-визвольного руху? Чим вони аргументували свою позицію? **2.** Яким способом мало відбуватися відновлення чеської державності згідно з декларацією?

Національного комітету діяла сформована у вересні Соціалістична рада, у якій об'єдналися соціал-демократи й Чеська соціалістична партія. Наприкінці вересня Національний комітет було створено і в Словаччині. Отже, з'явилися структури, які у сприятливий момент проголосили б утворення Чехословацької республіки.

Восени 1918 р. правлячі кола Австро-Угорщини, передчуваючи свою поразку, почали вивозити із чеських земель продовольство, промислове обладнання, транспортні засоби. Це пограбування зачіпало інтереси всього населення. Національний комітет доручив Соціалістичній раді провести одноденний страйк протесту. Його учасники вступали в сутички з військами та поліцією, проголошували гасло «Хай живе Чехословацька республіка!». Проте Соціалістична рада не взяла на себе ініціативу щодо створення чехословацької держави, вважаючи це справою Національного комітету. Лише **28 жовтня 1918 р.**, коли стало очевидним, що монархія Габсбургів припиняє існування, Національний комітет проголосив створення **Чехословацької республіки**. 30 жовтня Словацька національна рада заявила про відокремлення Словаччини від Угорщини й визнала право словацького народу вирішувати свою долю на основі повної незалежності. Водночас вона проголосила словацьку націю частиною єдиної чехословацької нації в культурному та мовному відношенні. Проголошена в червні 1919 р. Словацька Радянська Республіка (СРР) була ліквідована.

Перший уряд республіки сформувався на основі «всенародної коаліції» чеських і словацьких правих і націоналістичних партій та соціал-демократів. Він обіцяв провести «соціалізацію» промисловості, запровадити 8-годинний робочий день, визнати право на страйки. В умовах піднесення селянського руху Національні збори прийняли закон про аграрну реформу, що встановив максимум земельного володіння у 250 га або 150 га ріллі залежно від регіону.

20 лютого 1920 р. Національні збори прийняли конституцію, що закріпила утворення ЧСР як демократичної республіки. У її основу було покладено принцип захисту приватної власності. Усі громадяни отримали рівні права. Вищим законодавчим органом ставали двопалатні Національні збори, вибори до яких здійснювалися на основі загального виборчого права. Національні збори обирали президента терміном на сім років. Він мав широкі повноваження. Першим президентом було обрано Т. Масарика.

Виходячи з тези про єдину чехословацьку націю, конституція відкидала самобутність словацького народу. Рівноправність націй трактували лише як мовно-культурну. Отже, Чехословаччина стала унітарною державою, що в подальшому й спричинило розгортання сепаратистських рухів. Так, із 13,5-мільйонного населення чехи складали 7 млн, німці — 3 млн, словаки — 2 млн, угорці — 750 тис., поляки — 100 тис., українці (русини) — 450 тис. осіб.

У **квітні 1920 р.** в Чехословаччині відбулися перші парламентські вибори, на яких перемогли соціал-демократи й соціалісти.

Томаш Гарріг Масарик

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

У боротьбі за незалежність Чехословаччини провідну роль відіграв **Томаш Гарріг Масарик** (1850—1937). У 1907 р. він висунув ідею боротьби за незалежність чехів і словаків. У цій боротьбі він закликав спиратися не на Росію, як майже весь попередній чеський рух, а на країни Заходу (Францію, Англію, США). Поступово його ідеї стали панівними серед чеської політичної еліти та населення. Також Т. Масарику належить ідея єдиної Європи, у якій будуть враховані інтереси великих і малих націй, а кожен народ зберігатиме свою національну ідентичність, залишаючись водночас європейським.

Своєю активною діяльністю в еміграції він зумів домогтися позитивного ставлення Франції, Англії та США до чеського і словацького національних рухів. Саме ідеї Т. Масарика про самовизначення поневолених народів Європи були покладені в основу «14 пунктів» В. Вільсона. Також Т. Масарик переконав провідні чеські політичні сили, що майбутня чеська держава має базуватися на демократичних засадах.

«Чоботар» Томаш Батя

ЦІКАВІ ФАКТИ

У травні 1932 р. у Відні вийшов роман «Данта-гігант» молодого німецького автора. У життєвому шляху та характері героя Томаш Батя впізнав себе. Проте наприкінці роману головний герой гине в результаті авіакатастрофи. Адвокати «взуттєвого короля» вимагали вилучення роману з продажу. А 12 липня 1932 р. літак «Юнкерс», на борту якого був Томаш Батя, розбився в тумані.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Т. Масарик мав тісні зв'язки з Україною. Він із розумінням ставився до українських визвольних змагань і підтримував українську еміграцію. У роки між двома світовими війнами в Празі постали та активно діяли Український вільний університет, Високий український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, українська мистецька студія, гімназія, історико-філологічне товариство, наукова асоціація, Музей визвольної боротьби України, у Подєбрадах — Українська господарська академія.

Кордони республіки було визначено відповідно до післявоєнних (1919—1920 рр.) мирних договорів країн Антанти з Німеччиною, Австрією та Угорщиною. До складу нової держави за Сен-Жерменським договором на правах автономії увійшла Закарпатська Україна. У Чехословаччині її називали Підкарпатською Руссю. Проте реалізація автономії була відкладена на невизначений термін.

2 ЧСР у 1920—1930-ті рр. Чехословаччина успадкувала 4/5 промислового потенціалу імперії Габсбургів і в 1920—1930-х рр. перетворилася на високорозвинену європейську державу. Вона посіла місце в десятці найбільш промислово розвинених країн світу. Економічну й політичну стабільність країни забезпечував значний прошарок середнього класу: 13 % працездатного населення було охоплено підприємницькою діяльністю. Швидкими темпами тут розвивалися провідні галузі виробництва, особливо важкої промисловості. Проте слід зауважити, що промисловість ЧСР ніколи не працювала на повну потужність через вузькість внутрішнього ринку й залежність від експорту.

У важкій промисловості провідним було акціонерне товариство «Шкода», що випускало машини, літаки, верстати, обладнання, зброю тощо. Взуттєвий концерн **Томаша Баті** забезпечував до 80 % виробництва взуття в країні. Значна його частка експортувалася. Філіали концерну були розташовані майже на всіх континентах. Швидкі темпи розвитку економіки приваблювали іноземний капітал, частка якого становила 20 % усіх інвестицій в економіку. Проте словацькі й закарпатські землі були розвинені набагато гірше, ніж чеські та моравські. У них переважав аграрний сектор економіки. Життєвий рівень там був значно нижчим, що породжувало невдоволення та соціальну напруженість.

У політичному розвитку Чехословаччина була найдемократичнішою державою Європи. Тут діяло близько 20 основних партій. Найбільшою підтримкою користувалися центристські й лівоцентристські партії, які утворювали урядові коаліції. Стабілізуючу роль у політичному житті відігравали неформальні зустрічі президента країни Т. Масарика з лідерами провідних партій, під час яких усувалися найсерйозніші розбіжності.

У 1930-ті рр. впливовою політичною силою в країні стали національні партії (німецькі, словацькі, угорські, українські), які виступали за розбудову федеративної держави в унітарній ЧСР.

На міжнародній арені Чехословаччина орієнтувалася на Францію, а в 1920—1921 рр. разом із Румунією та Королівством сербів, хорватів і словенців створила Малу Антанту. Незмінним керівником зовнішньої політики ЧСР у 1918—1935 рр. був **Едуард Бенеш**, якого після відставки Т. Масарика обрали президентом.

Економічна криза 1930-х рр. завдала серйозного удару по ЧСР. Вузькість внутрішнього ринку, велика залежність від експорту призвели до значного й тривалого спаду виробництва.

Найбільше падіння виробництва припало на 1933 р. — 44 % порівняно з 1929 р. Безробітних налічувалося близько 1 млн осіб. Щоб вийти з кризи, уряд отримав надзвичайні повноваження. Під державний контроль було поставлено діяльність 25 концернів,

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Едуард Бенеш (1884—1948) був соратником Т. Масарика. Народився в селянській родині, навчався в Празькому університеті, Парижі й Дижоні. Доктор права. У 1915 р. виїхав з Австро-Угорщини й очолив у Парижі спільно з Т. Масариком національний рух за утворення чехословацької держави. Особливо відзначився як палкий патріот батьківщини на Паризькій мирній конференції, де очолював чехословацьку делегацію. У 1918—1935 рр. був головою міністерства закордонних справ. Завдяки його зусиллям ЧСР належало провідне місце в Малій Антанті. Сприяв укладенню союзницьких відносин із Францією та СРСР (1935 р.) щодо розвитку ідеї колективної безпеки перед загрозою нацистської ідеології. Мюнхенську угоду оцінив як зраду країнами Заходу миру й насамперед інтересів народів Чехословаччини. На знак протесту подав у відставку. У 1941 р. очолив уряд в еміграції, уклав ряд договорів із країнами антигітлерівської коаліції. Підтримав ідею створення військ ЧСР на території СРСР. У 1945 р. повернувся до Праги як глава відновленої ЧСР. Після комуністичного перевороту в лютому 1948 р. залишив посаду президента, а в червні цього ж року помер.

Обкладинка журналу «Тайм» із портретом Едуарда Бенеша. 1938 р.

до яких входило 75 % підприємств. Було встановлено державну монополію на торгівлю хлібом. Зрештою становище поступово стабілізувалося, і з 1936 р. почалося зростання виробництва.

Під час економічної кризи 1929—1933 рр. загострилися соціальні, а особливо національні суперечності в країні. Райони, де проживала німецька меншина, найбільше постраждали від кризи. Цим вирішив скористатися А. Гітлер. У Чехії було створено Судето-німецьку партію на чолі з **Конрадом Генлейном**, яка домагалася автономії Судетської області, заселеної переважно німцями. На Німеччину орієнтувалася також Словацька національна партія Глінки, що вимагала автономії Словаччини. Для відриву цих земель від ЧСР нацисти влаштували **гібридну війну:** засилання провокаторів і терористичних банд, вчинення безпорядків, шалений пропагандистський і дипломатичний тиск, погрози збройної агресії тощо.

Гібридна війна — війна, основним інструментом якої є створення державою-агресором у державі, обраній для агресії, внутрішніх суперечностей та конфліктів із подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії (як правило, за допомогою звичайної війни).

На землях Карпатської України та Словаччини угорські національні партії виступали за приєднання цих територій до Угорщини. Поряд із ними діяли політичні партії, які прагнули автономії для Карпатської України.

3 ЛІКВІДАЦІЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ. У березні 1938 р. А. Гітлер заявив, що не бажає миритися із гнобленням німецького народу в Чехословаччині, і розгорнув гібридну війну проти неї. На території Судетської області влаштовували провокації, які мали довести світовій громадськості, наскільки пригнобленим є становище німців у ЧСР, а також їхні прагнення приєднатися до Німеччини.

Велика Британія спочатку заявила, що відмовляється надати гарантії Чехословаччині, та закликала її лідерів піти на поступки Німеччині. Така позиція Англії спонукала А. Гітлера до рішучих дій.

У травні 1938 р. Німеччина почала зосереджувати війська на кордонах Чехословаччини. Уряд країни оголосив часткову мобілізацію. А. Гітлер змушений був відступити. Проте конфлікт

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок із заяви міністра закордонних справ Чехословаччини Каміля Крофта до послів Англії, Франції та Італії (вересень 1938 р.)

Для нас це катастрофа… Я не знаю, чи отримають ваші країни переваги від прийнятого в Мюнхені рішення. В одному ми впевнені: ми, звичайно, не останні, після нас постраждають інші.

? **1.** Аргументуйте позицію чеського міністра закордонних справ К. Крофта. **2.** Які наслідки мала Мюнхенська угода для Чехословаччини? **3.** Хто був наступною жертвою агресії Німеччини?

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
в 1920—1930-ті рр.

1918—1938 рр.
Чехословацька республіка (ЧСР)
Перша республіка

↓

1938 р.
Мюнхенська угода

↓

1938—1939 рр.
Чехо-Словацька федеративна республіка (ЧСФР)
Друга республіка

не було ліквідовано. Для розв'язання кризи прем'єр-міністр Великої Британії Н. Чемберлен двічі зустрічався з А. Гітлером. Вони домовилися, що справу буде вирішено на міжнародній конференції. **29—30 вересня 1938 р.** в **Мюнхені** відбулася зустріч керівників урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії. Представників Чехословаччини на цю зустріч не запросили. Фактично було прийнято вимоги Німеччини, подані Чехословаччині у вигляді ультиматуму. Головною з них була передача Німеччині території Судетської області, де, за словами А. Гітлера, катують німців і їх треба захистити.

Чехословаччина, залишившись сам-на-сам із Німеччиною, змушена була поступитися тиску. Виконання договору між СРСР і Чехословаччиною, укладеного в 1935 р., залежало від дій Франції. Остання, підписавши Мюнхенську угоду, фактично зрадила Чехословаччину. Додатковий протокол до радянсько-чехословацького договору передбачав, що допомога у випадку агресії надаватиметься лише за умови, що Франція підтримає жертву нападу.

У **жовтні 1938 р.** німецькі війська окупували Судетську область. ЧСР змушена була віддати Польщі Тешинську Силезію. У **листопаді 1938 р.** за рішенням I Віденського арбітражу Угорщині було передано частину Словаччини та Карпатської України.

Чехословаччина втратила 1/3 своєї території з населенням 5 млн осіб, а також прикордонні укріплення і 40 % промисловості. ЧСР було перетворено на **Чехо-Словацьку федеративну республіку (ЧСФР)**. Вона опинилась у залежності від Німеччини. **14 березня 1939 р. Словаччина** стала незалежною. Уряд очолив **Йозеф Тісо**.

15 березня 1939 р. було проголошено незалежність **Карпатської України** на чолі з **Августином Волошиним**, але вона відразу зазнала агресії з боку Угорщини. Того самого дня президент ЧСР **Еміль Гаха** підписав акт про ліквідацію республіки, і на територію країни вступили німецькі війська. Чехію та Моравію було оголошено протекторатом Німеччини.

ВИСНОВКИ

- Після Першої світової війни на політичній карті Європи виникла нова держава — Чехословаччина. Вона успадкувала значну частину промислового потенціалу Австро-Угорської монархії, ставши однією з найрозвиненіших країн Європи.
- Засновники держави взяли курс на побудову країни як демократичної унітарної республіки. Проте цей курс виявився помилковим.
- Загострення національних проблем під впливом економічної кризи 1930-х рр. і зовнішні чинники призвели до кризи унітарної моделі розвитку ЧСР.
- Мюнхенська угода та I Віденський арбітраж сприяли перебудові ЧСР на федеративних засадах. Однак ЧСФР виявилася нежиттєздатним утворенням і 15 березня 1939 р. припинила своє існування.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. На який блок переважно орієнтувалися чеські політичні сили в роки Першої світової війни? **2.** Хто став лідером боротьби чехів і словаків за національне визволення? **3.** Як було проголошено незалежність ЧСР? **4.** Які землі увійшли до складу ЧСР? **5.** Які міжнародні угоди сприяли оформленню кордонів молодої держави? **6.** У якому році було прийнято конституцію ЧСР? **7.** Хто став першим президентом ЧСР? **8.** Які землі були найбільш економічно розвиненими в Чехословаччині? **9.** Які чинники загострювали національну проблему ЧСР у 1930-ті рр.? **10.** Які чинники відіграли вирішальну роль у припиненні існування ЧСР: зовнішні чи внутрішні?

11. Охарактеризуйте політичний розвиток ЧСР у 1920—1938 рр. **12.** З'ясуйте особливості економічного розвитку ЧСР у міжвоєнний період. **13.** Дайте оцінку політики чехословацького уряду щодо національних меншин у 1920—1930-х рр.

14. Складіть таблицю «Сприятливі та стримуючі чинники економічного розвитку ЧСР у міжвоєнний період». **15.** Проведіть дискусію за проблемним питанням: чому стала можливою Мюнхенська угода?

16. Складіть історичний портрет «Т. Масарик — творець Чехословацької республіки».

§ 25. Угорщина

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати основні події національної революції 1918 р.; характеризувати причини, через які спроба встановити радянську владу в країні зазнала поразки; пояснювати, як було встановлено режим М. Горті та які його особливості.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як розгорталися події Першої світової війни в 1918 р.? **2.** Які обмеження накладалися на Угорщину відповідно до Версальського та Тріанонського мирних договорів?

1 УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1918 р. Восени 1918 р. Австро-Угорщина була охоплена демонстраціями й мітингами, учасники яких висували антивоєнні, антиурядові та національні гасла. Уряд фактично втратив можливість управляти країною. Угорщина також переживала революційну кризу. Її причинами були прагнення виходу країни з війни, важке соціально-економічне становище, бажання відновити національну угорську державу в межах «історичної Угорщини». Лідером угорської ліберальної опозиції став граф **Міхай Карої**.

У ніч на **31 жовтня 1918 р.** у Відні та Будапешті одночасно розпочалися революції. Правління династії Габсбургів в Австрії та Угорщині було повалено. В Угорщині було сформовано новий уряд, який очолив М. Карої. Програмою його діяльності став **Маніфест 25 жовтня**. Одним із його перших заходів було підписання перемир'я з країнами Антанти. **16 листопада 1918 р.** в ситуації загального піднесення через повалення влади Габсбургів було оголошено про утворення **Угорської республіки**.

Уряд М. Карої розпочав здійснення низки реформ. Було оголошено свободу спілок і зборів, загальне виборче право, створення політичних організацій. Надавалася автономія всім національним меншинам. Було розроблено проект земельної реформи, за якою держава могла вилучати без компенсації в поміщиків маєтки від 200 до 500 хольдів (1 хольд — 0,57 га) і розподіляти ці землі ділянками в 5—20 хольдів між селянами на умовах вічної оренди або викупу протягом 50 років. Запроваджувався 8-годинний робочий день.

Однак діяльності уряду М. Карої заважав ряд чинників. **24 листопада 1918 р.** виникла **Комуністична партія Угорщини (КПУ)**. Її основу становили військовополонені угорці, які повернулися з радянської Росії. Серед них було чимало учасників Жовтневого перевороту й громадянської війни, що боролися за владу разом із більшовиками. Комуністи всіляко намагалися дискредитувати діяльність уряду М. Карої і прагнули встановити в Угорщині радянську владу.

Держави Антанти ігнорували спроби М. Карої здобути їхню підтримку. Після укладення перемир'я Угорщина мала негайно демобілізувати всі свої збройні сили, крім восьми дивізій. Це породжувало багато проблем для країни. Також країни Антанти були проти збереження у складі Угорщини Словаччини, Хорватії та Воєводини. Територіальні претензії до Угорщини висували сусідні країни, підтримувані Антантою. У самій країні стрімко погіршувалася економічна ситуація. Навесні 1919 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У зв'язку із загостренням кризи влади з ініціативи М. Карої було створено Національну раду, яка **25 жовтня 1918 р.** оприлюднила **Маніфест** із викладом своєї програми. Ця програма передбачала соціально-політичні реформи та проголошувала рівноправ'я націй, але лише в єдиній і неподільній Угорщині. Це не відповідало прагненням неугорського населення, зокрема українців Закарпаття. Імператор Австро-Угорщини, який одночасно був угорським королем, відмовлявся проводити будь-які реформи. Призначеного ним голову уряду ігнорували поліція й армія. «Стріляти не було кому», — повідомлялося в одному звіті. У цій ситуації опозиція перейшла до рішучих дій.

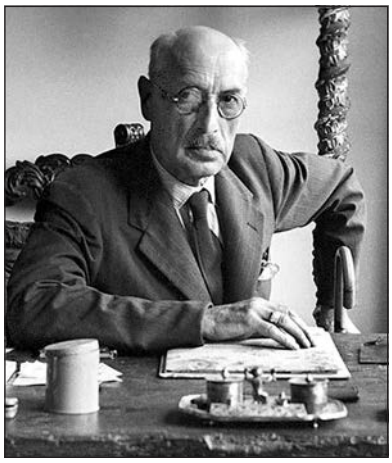

Міхай Карої

її охопила інфляція, зросло безробіття, багато підприємств закрилися. У березні 1919 р. Антанта поставила вимогу Угорщині передати 2/3 території сусіднім Румунії, Чехословаччині, Королівству сербів, хорватів і словенців. М. Карої подав у відставку й запропонував соціал-демократам сформувати новий уряд.

2 УГОРСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА (УРР). Соціал-демократи вирішили заручитися підтримкою комуністів, лідери яких із лютого 1919 р. перебували під арештом. Під час переговорів у пересильній в'язниці керівник Комуністичної партії Угорщини **Бела Кун** запропонував їм об'єднатися й створити єдину партію на основі програми комуністів. Він запевняв соціал-демократів, що основних противників Угорщини, зокрема Румунію, можна подолати завдяки допомозі радянської Росії. Соціал-демократи погодилися. **21 березня 1919 р.** у результаті об'єднання цих двох політичних сил утворилася **Соціалістична партія Угорщини (СПУ)**. Того ж дня було оголошено про створення **Угорської Радянської Республіки (УРР)**. Її уряд — **Революційну урядову раду (РУР)** — очолив колишній правий соціал-демократ Ш. Гарбаї. На ці події одразу відгукнувся лідер російських більшовиків В. Ленін. Він запропонував створити «військовий союз» радянських Росії та Угорщини.

На першому засіданні РУР було скасовано всі чини і звання, ліквідовано посади урядових уповноважених, відокремлено церкву від держави. Нова влада націоналізувала або взяла під контроль державні банки, підприємства, де працювало понад 20 робітників, транспорт, прибуткові будинки в містах, перукарні, ремісничі майстерні. Для керівництва економікою утворили Раду народного господарства. Завдяки цим заходам у руках держави були зосереджені майже всі наявні ресурси. Проте спроба розгорнути соціалістичне будівництво за прикладом радянської Росії спричинила втрату урядом УРР підтримки з боку підприємців і власників.

У сільському господарстві проводилися конфіскація та націоналізація маєтків, розміром понад 100 хольдів. Проте розподіл земель між селянами не відбувся, їх передали сільськогосподарським робітникам на кооперативних засадах. Унаслідок цього безземельні й малоземельні селяни (4/5 від загальної кількості), не отримавши землі, не стали опорою нового режиму. Натомість уряд надав широкі соціальні права робітникам. Проте робітництво становило меншість населення країни.

Новий уряд запровадив 8-годинний робочий день, підвищив заробітну плату, установив оплачувані відпустки, загальне соціальне страхування від хвороб і нещасних випадків. Сім'ї робітників переселялися в будинки заможних верств населення, у конфіскованих маєтках розміщувалися дитячі садки і ясла, у середніх та вищих навчальних закладах запроваджувалося безкоштовне навчання, безкоштовним стало й медичне обслуговування. Замість загального виборчого права можливість обирати й бути обраними отримали лише трудящі (чоловіки і жінки) віком від 18 років. У червні 1919 р. на Всеугорському з'їзді рад було прийнято нову конституцію, за якою вся влада переходила

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Міхай Карої (1875—1955) — угорський політичний діяч, що дотримувався ліберальних поглядів. Він виступав проти пронімецької політики Австро-Угорщини і за рівні права для всіх націй у її складі. У період Першої світової війни М. Карої створив опозиційну «партію незалежності», орієнтовану на Антанту. Він вимагав розриву з Німеччиною, укладення сепаратного миру і демократизації країни з метою недопущення перемоги «санкюлотів», або більшовиків, висував гасло незалежності Угорщини в її історичних кордонах. Під час Угорської революції 1918 р. М. Карої очолив перший уряд проголошеної Національною радою республіки. У січні—березні 1919 р. був президентом Угорської республіки. Після проголошення Угорської Радянської Республіки емігрував із країни. Перебуваючи за кордоном, виступав проти режиму М. Горті, очолював рух за демократичну Угорщину. Повернувся на батьківщину в 1946 р., працював на дипломатичній роботі.

до рад. Для захисту УРР утворили Угорську Червону армію (УЧА) кількістю 300 тис. осіб.

Становище нової влади було складним. У РУР постійно спалахували суперечки між комуністами й соціал-демократами. Комуністи вважали, що необхідно вдаватися до нещадного застосування диктатури пролетаріату. Натомість соціал-демократи виступали за більш стриману політику та припускали можливість легальної діяльності противників радянської влади. Складним залишалося й міжнародне становище УРР. Із сусідів її визнала і заявила про свій нейтралітет лише Австрія. Також її визнала радянська Росія, але надати допомогу через повстання М. Григор'єва не могла. **20 березня 1919 р.** держави Антанти виступили зі спільною заявою (**«Вікська нота»**). Вони проінформували уряд радянської Угорщини, що введуть до країни свої війська для усунення від влади комуністів, які захопили її всупереч демократичним нормам.

16 квітня 1919 р. Румунія перейшла в наступ із метою оволодіти територіями Угорщини, переданими їй Антантою. 2 травня румунські війська зайняли Трансильванію й зупинилися за 140 км від Будапешта. Розпочали наступ і чехословацькі війська, які до початку травня встановили контроль над Словаччиною і Закарпаттям. **19 травня 1919 р.** УЧА перейшла в контрнаступ проти чехословацьких частин й увійшла до Словаччини. Було проголошено Словацьку Радянську Республіку, що заявила про своє приєднання до Угорщини. Однак це державне утворення проіснувало менше місяця.

Політика радянської влади викликала дедалі більше невдоволення угорського населення. Фактичне копіювання більшовицької політики «воєнного комунізму» призвело до перебоїв із продовольством і предметами першої необхідності. У **червні 1919 р.** влада проголосила країну **Угорською Соціалістичною Союзною Радянською Республікою**. Здійснення масових конфіскацій майна й застосування «червоного терору» проти невдоволених спричинили розкол у СПУ і сприяли консолідації контрреволюційних сил. Заколоти, що спалахували в будапештському гарнізоні й інших містах, жорстоко придушували віддані уряду війська. На територіях, окупованих французькою армією, почали збиратися антикомуністичні сили й виник новий уряд. 6 червня в місті Сегед контр-адмірал **Міклош Горті** (1868—1957), який обіймав посаду військового міністра, розпочав формування

Бела Кун

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Бела Кун (1886—1939) — угорський політичний і державний діяч. У роки Першої світової війни потрапив до російського полону. Захоплений революційною агітацією, вступив до РСДРП(б). Взяв активну участь у більшовицькій революції. Один з організаторів Комуністичної партії Угорщини. Нарком іноземних і військових справ Угорської Радянської Республіки (УРР) у 1919 р. Після падіння УРР емігрував до радянської Росії, брав активну участь у громадянській війні в Росії. Відзначився організацією «червоного терору» в Криму. Став одним із провідних діячів Комінтерну. Репресований у 1939 р. в СРСР.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Бела Кун про причини поразки Угорської Радянської Республіки

Короткочасне існування Угорської Радянської Республіки пояснюється якщо й не виключно, то значною мірою тим, що Комуністична партія, авангард пролетаріату, протягом згаданого занадто короткого історичного періоду не встигла стати міцною, твердою організацією…

Марними були наші прагнення виправити помилку, якою було об'єднання із соціал-демократами…

Іншою основною причиною, що призвела Угорську Радянську Республіку до загибелі, була невирішеність селянського питання — питання про землю.

? **1.** Чим Б. Кун пояснює короткочасність існування радянської влади в Угорщині? **2.** Якими, на вашу думку, були причини поразки Угорської Радянської Республіки?

Міклош Горті.
Художник Янка Олейник. 1942 р.

нової угорської національної армії. Її командири неодноразово застосовували терор до своїх противників, обґрунтовуючи його необхідністю «наведення порядку».

13 червня 1919 р. прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо від імені держав — учасниць Паризької мирної конференції оприлюднив ультиматум до уряду УРР: зупинити наступ своєї армії та вивести її зі Словаччини, обіцяючи натомість евакуювати румунські війська, що діяли на сході Угорщини. Радянський уряд прийняв ультиматум і відвів свою армію за лінію, встановлену Антантою. Однак після цього перед Угорщиною поставили вимогу демобілізувати УЧА, а румунські війська не залишили зайнятої території взагалі. Тоді 20 липня армія УРР перейшла в наступ проти румунських військ, але останні завдяки зрадникам в угорському генеральному штабі були попереджені про це. Румунські війська завдали поразки частинам УЧА.

Опинившись у складній ситуації й не маючи можливості отримати допомогу від радянської Росії, уряд УРР розпочав переговори з державами Антанти про припинення війни. Спроба Б. Куна та його прибічників підняти повстання проти «зрадників революції» провалилася. 1 серпня РУР подала у відставку. Сформувався новий «профспілковий» уряд, у складі якого не було комуністів. Однак через деякий час до Будапешта вступили румунські війська, які роззброїли УЧА й сприяли поваленню «профспілкового» уряду.

У той самий час західною і південною частинами Угорщини оволоділи війська адмірала М. Горті. На цій території розпочалися переслідування прибічників радянської влади, було ліквідовано її перетворення й відновлено законодавство дореволюційного періоду.

Агітаційний плакат режиму М. Горті

3 ДИКТАТУРА М. ГОРТІ. Після повалення радянської влади прибічники відновлення монархії проголосили правителем Угорщини ерцгерцога **Карла IV Габсбурга**, але держави Антанти виступили проти цього й підтримали М. Горті. **14 листопада 1919 р.** його 50-тисячна армія урочисто увійшла до Будапешта. М. Горті тоді представляв єдину реальну загальнонаціональну силу в країні. Незабаром він сформував коаліційний уряд і провів вибори до парламенту — Національних зборів.

1 березня 1920 р. Національні збори прийняли рішення про відновлення в країні монархії. Антанта й держави — спадкоємиці Австро-Угорщини (Румунія, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців) виступали проти повернення влади Габсбургів в Угорщині. Зрештою Національні збори заборонили Карлу IV посісти угорський престол до обрання нового монарха й призначили **регентом** М. Горті. Перш ніж погодитися на цю посаду, він висунув умови про розширення повноважень, що були прийняті. Ставши главою держави, М. Горті зберіг посаду головнокомандувача армії. Від його згоди залежало затвердження законодавчих рішень у питаннях війни та миру. М. Горті представляв країну перед зовнішнім світом. Свої виконавчі функції він реалізовував через призначений ним уряд. М. Горті користувався правами законодавчої ініціативи, скликання й розпуску

Регент — у монархічних державах тимчасовий правитель, який виконує обов'язки глави держави замість монарха.

парламенту. Політична опозиція зберегла можливості для легальної діяльності, але діяльність усіх лівих сил, за винятком Угорської соціалістичної партії, була заборонена. Вибори до представницьких органів влади зберігалися, однак на них застосовувалося відкрите голосування. Під час свого правління М. Горті спирався на створену в 1921 р. Партію національної єдності, систему легальних і таємних товариств, якою він керував через «Раду семи вождів». Фактично в Угорщині сформувалася диктатура М. Горті, що мала характер **авторитарного режиму**.

Авторитаризм — державний лад, для якого характерні режим особистої влади, диктаторські методи управління за допомогою репресивного апарату й соціальної демагогії.

У **червні 1920 р.** Угорщина підписала **Тріанонський мирний договір**, згідно з яким вона втратила 77 % території і 59 % населення. На неї було покладено обов'язок виплати репарацій. Загальна кількість збройних сил обмежувалася 35 тис. осіб.

За Тріанонським договором економічні втрати країни були величезними: 58 % залізниць, 60 % протяжності доріг, 84 % лісових ресурсів, 29 % вугілля. Більша частина промисловості Угорщини (обробна, харчова, хімічна, машинобудівна) була зосереджена в Будапешті й не зазнала значних руйнувань. Проте нові кордони відмежували її від постачальників сировини й традиційних ринків збуту, що робило економіку Угорщини дуже вразливою від дій сусідів.

У 1921 р. прихильники монархії двічі намагалися вчинити заколот, щоб відновити на престолі Карла IV Габсбурга, поки Національні збори не прийняли закон, що позбавляв його права на престол. Отже, у 1921 р. в Угорщині було встановлено авторитарний режим М. Горті, який спирався на систему легальних і таємних союзів і товариств («Союз пробудження угорців», «Екса» тощо). Із 1921 до 1931 р. уряд Угорщини очолював граф **Іштван Бетлен**. Цей період в історії Угорщини називають «ерою Бетлена». Він припинив терор проти учасників революції, уклав угоду із соціал-демократами про легалізацію діяльності партії та звільнення політичних в'язнів. Водночас було обмежено демократичні права і свободи, вводилися відкрите голосування та освітній ценз. Саме прем'єр-міністр став ініціатором створення двопалатного парламенту, що базувався на багатопартійній системі та став одним з основних інститутів режиму М. Горті. Депутатів нижньої палати обирали, а верхньої призначали. Хоча регент у своїй політиці загалом дотримувався консервативного курсу, за його правління в Угорщині зберігалися представницькі, демократичні інститути влади, діяла права та ліва опозиція.

РИСИ РЕЖИМУ М. ГОРТІ

- Консерватизм;
- обмеження демократичних прав і свобод;
- збереження представницьких, демократичних інститутів влади;
- легальне існування опозиції, обмеження діяльності лівих сил;
- панування традиційної еліти (земельної аристократії);
- необмежена влада;
- відсутність масової партії — опори правлячого режиму;
- монархічна, націоналістична демагогія.

В економічному розвитку Угорщина в середині 1920-х рр. досягла довоєнного рівня. Виникали нові галузі виробництва, але країна залишалася аграрно-індустріальною. Було проведено часткову аграрну реформу.

У міжнародних відносинах Угорщина прагнула перегляду умов Тріанонського договору та зменшення обсягу репарацій. У 1927 р. Угорщина почала зближення з Італією, а в 1934 р. між Італією, Угорщиною та Австрією був підписаний Римський протокол, який передбачав взаємну підтримку в перегляді Версальської системи.

Криза сільського господарства, що охопила країни Східної Європи наприкінці 1920-х рр., економічна криза 1929—1933 рр.

Карл I, імператор Австро-Угорщини, король Богемії (під ім'ям Карл III), король Угорщини (під ім'ям Карл IV), король Галичини та Володимирії з династії Габсбургів

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Угорський історик академік М. Ормош про М. Горті

М. Горті… був старомодним аж до анахронізму. Його контрреволюційний вождизм не мав нічого спільного із формами нацизму або фашизму. М. Горті не розробляв і навіть не сприймав жодної нової ідеології. Він слідував тим позиціям і поглядам, які засвоїв під час монархії в батьківському домі та у військовому училищі… До влади Горті ставився з повагою, але не був одержимий владою. Політичним керівництвом у роки свого правління він поступався уряду та перебирав його переважно в кризових ситуаціях.

? **1.** Охарактеризуйте ставлення М. Горті до влади. **2.** Дайте порівняльну характеристику гортизму й фашизму.

завдали сильного удару по економіці Угорщини й особливо по сільському господарству. У 1931 р. уряд очолив **Дюла Гембеш.** У період його перебування при владі (1931—1935 рр.) було значно зменшено демократичні права, а саме: скорочено кількість виборців; розширено права верхньої палати парламенту; обмежено діяльність опозиційних політичних партій. Активізували діяльність ультраправі сили, зокрема націонал-соціалістична партія **«Схрещені стріли»** на чолі з **Ференцом Салаші.** У зовнішній політиці було взято курс на зближення з Німеччиною. Відроджувалися гасла відновлення «історичної Угорщини» та реваншу.

У 1936 р. прем'єр-міністром став граф **Пал Телекі**, який проводив політику зближення з Німеччиною.

У **1938—1939 рр.** Угорщина взяла участь у розділі ЧСР і приєдналася до Антикомінтернівського пакту.

6 квітня 1941 р. Угорщина вступила в Другу світову війну, здійснивши разом з іншими державами-агресорами напад на Югославію. Граф П. Телекі на знак протесту проти розділу Югославії наклав на себе руки. На його місце було призначено **Ласло Бардоші.**

За період 1938—1941 рр. до Угорщини було приєднано значні території: частину Словаччини (Верхню Угорщину), Закарпатську Україну, Трансильванію та частину Югославії (Воєводину, Банат). Угорці вважали, що завдяки М. Горті стосовно їхньої країни було відновлено справедливість, якою знехтували в 1919—1920 рр. у Парижі. Проте подальші події довели, що шлях, який обрала Угорщина для позбавлення тягаря Версальської системи, завів країну до національної катастрофи (1945 р.).

ВИСНОВОК

- Становлення нової Угорщини започаткувала національна революція 1918—1919 рр., за результатами якої було проголошено республіку. Перед новою державою постали питання миру, кордонів, влади, налагодження післявоєнного життя, вирішення соціальних проблем, проведення аграрних перетворень тощо. Ні уряд М. Карої, ні радянський уряд не змогли впоратися із цими проблемами.
- Угорщина була змушена підписати Тріанонський договір (1920 р.), за яким вона втратила 2/3 своєї території.
- Режим М. Горті головним своїм завданням вважав скасування умов Тріанонського договору й об'єднання всього угорського народу в межах однієї держави. Таке прагнення призвело до зближення Угорщини з гітлерівською Німеччиною.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли Угорщину було проголошено республікою? Хто очолив її уряд? **2.** Який характер мала революція 1918—1919 рр. в Угорщині? **3.** Які дві партії об'єдналися й утворили Соціалістичну партію Угорщини? **4.** Коли було проголошено радянську владу в Угорщині? **5.** Які держави брали участь у війні з Угорською Радянською Республікою? **6.** Коли було встановлено диктатуру М. Горті? **7.** Які території втратила Угорщина за Тріанонським договором? **8.** Яку назву мала націонал-соціалістична партія Угорщини?

9. Які методи діяльності угорські комуністи запозичили в російських більшовиків? **10.** Чому спроба утвердити в Угорщині радянську владу зазнала поразки? **11.** Яку внутрішню й зовнішню політику проводив М. Горті? **12.** З'ясуйте особливості режиму М. Горті. **13.** Яким чином Угорщина позбулася умов Тріанонського договору?

14. Проведіть дискусію за проблемними питаннями: 1) У 1918—1919 рр. в Угорщині відбулися дві революції (демократична і соціалістична) чи одна (національна)? 2) Що відіграло вирішальну роль у встановленні радянської влади в Угорщині? **15.** Порівняйте Російську революцію 1917 р., Листопадову революцію 1918 р. в Німеччині та Угорську революцію 1918 р. Результати роботи подайте у вигляді таблиці.

16. Підготуйте презентацію «Наслідки Тріанонського договору для Угорщини».

§ 26. Румунія

1 РУМУНІЯ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ. У серпні 1916 р. король Румунії Фердінанд I, заручившись обіцянками країн Антанти про передачу його країні частини територій Австро-Угорщини, оголосив про вступ у Першу світову війну. На такий крок його спонукав успішний наступ російських військ (Брусиловський прорив). Проте слабо озброєна румунська армія зазнала поразки, і 6 грудня війська Центральних держав вступили до Бухареста. Лише підтримка Росії, яка спрямувала 500-тисячну армію, урятувала Румунію від повного розгрому.

У 1917 р. революційні події в Росії, заворушення серед солдатів Румунського фронту, повстання селян проти поміщиків поставили румунський уряд перед необхідністю пошуку виходу зі складного становища. У **грудні 1917 р.** було укладено угоду з Німеччиною та Австро-Угорщиною про припинення бойових дій. Цим уряд виконав одну з вимог населення — завершити війну. Одночасно Румунія домоглася виведення з її території російських частин, деморалізованих революційною агітацією більшовиків.

Скориставшись розпадом Російської імперії, у січні 1918 р. румунські війська окупували Бессарабію під гаслом об'єднання всього румунського народу. Поразка УНР у Першій війні з більшовицькою Росією наблизила Червону армію до кордонів Бессарабії. Уряд Румунії, побоюючись агресії з боку радянської Росії, у березні 1918 р. уклав угоду про виведення військ із Бессарабії протягом двох місяців. Проте ця угода не була реалізована. Скориставшись підписанням Брестського миру між Росією та Центральними державами, а також вступом німецьких та австро-угорських військ в Україну, Румунія анулювала договір із радянською Росією та анексувала Бессарабію.

У той самий час Румунія уклала із Центральними державами **Бухарестський мир**, за яким вона передавала Болгарії Південну Добруджу, а Німеччині в користування на 50 років — усі природні багатства, порти, залізниці, дороги.

Через тяжке економічне становище, принизливі умови мирного договору уряд стрімко втрачав авторитет. Усвідомлюючи це, він пішов на суттєві поступки населенню: було відновлено діяльність профспілок; скасовано воєнний режим на підприємствах; у серпні 1918 р. прийнято проект аграрних реформ, який передбачав передачу землі селянам в оренду. Ця реформа відвернула селянство від комуністичної агітації.

Після поразки Центральних держав Румунія анулювала Бухарестський мир, який не був ухвалений королем. Австро-німецькі війська було виведено з країни. **10 листопада 1918 р.** Румунія знову оголосила війну Німеччині. Ця «одноденна війна» і прихильність лідерів Антанти дали змогу Румунії претендувати на свою частку в розподілі Східної Європи.

Розпад Австро-Угорщини призвів до розгортання руху за об'єднання всіх земель, заселених румунами. Цей рух було використано правлячим режимом для зміцнення влади.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися про розвиток Румунії в 1920—1930-ті рр.; визначити території, які увійшли до складу Румунії в 1918—1920 рр.; проаналізувати причини встановлення авторитарного режиму в країні.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли Румунія здобула незалежність? **2.** На боці якого союзу Румунія воювала в Першій світовій війні?

i

ЦІКАВІ ФАКТИ

Перша світова війна завдала Румунії значних збитків — 31 млрд золотих лей. Людські втрати становили 800 тис. осіб (10% населення). Більша частина території країни була окупована.

Король Румунії Фердінанд I. Художник Константин Паскалі

Йон Братіану. 1920-ті рр.

У листопаді 1918 р. до складу Румунії було включено Буковину, хоча населення Північної Буковини на народному вічі висловилося за возз'єднання з Україною. 1 грудня 1918 р. було оголошено про об'єднання Трансильванії з Румунією. Румунія також окупувала південні райони Закарпаття з містом Сигіт (Мараморош). На Паризькій мирній конференції румунська делегація, посилаючись на таємну угоду 1916 р. з країнами Антанти, домоглася визнання приєднання цих та інших територій.

20 березня 1919 р. Верховна рада Антанти поставила ультиматум уряду Угорщини погодитися на окупацію частини її території Румунією та Чехословаччиною. Це призвело до початку війни між Румунією та Угорщиною. Румунія, підтримувана Антантою, допомогла придушити радянську владу в Угорщині, за що отримала всі окуповані території. Територіальні придбання Румунії було закріплено в Сен-Жерменському, Нейїському і Тріанонському договорах. У 1920 р. Англія, Франція, Італія та Японія підписали конвенцію про визнання приєднання Бессарабії. Отже, територія Румунії збільшилася зі 138 до 295 тис. км^2, а населення — із 8 до 16 млн осіб.

На приєднаних територіях проживало чимало угорців та українців, які зазнавали національного гноблення. Румунію стали називати «Причорноморською міні-імперією».

Приєднання територій не змінило характер Румунії, що була аграрною державою: 80 % населення було зайнято в сільському господарстві. У власності іноземного капіталу перебувало 80 % промислових підприємств, 50 % землі було власністю поміщиків, яких у Румунії називали боярами.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1924 р. в Південній Бессарабії спалахнуло кероване комуністами **Татарбунарське повстання**, метою якого було встановлення радянської влади і від'єднання Бессарабії. Проте воно мало локальний характер і зазнало поразки. Загинули 3 тис. осіб. За підтримку територіальних вимог СРСР до Румунії комуністична партія була заборонена.

2 РУМУНІЯ В МІЖВОЄННІ РОКИ. «ПРИЧОРНОМОРСЬКА МІНІ-ІМПЕРІЯ». Після Першої світової війни перед румунським суспільством відкрилося обнадійливе майбутнє. Тепер усе залежало від того, чи зуміє правляча еліта скористатися вдалою нагодою модернізувати країну.

У 1919—1920 рр. становище в країні було нестабільним: робітники виступали за 8-годинний робочий день, введення мінімальної заробітної плати; селяни вимагали аграрної

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЛИ НА РОЗВИТОК РУМУНІЇ

Позитивні	Негативні
▪ Територія і населення країни збільшилися майже вдвічі. ▪ Історичні суперники Румунії — Угорщина та Росія — були знесилені й зазнали територіальних втрат на користь Румунії. ▪ Румунія отримала повний контроль над гирлом Дунаю. ▪ Румунія уникла революційних змін влади; збереглася наступність влади, що забезпечувало внутрішню стабільність. ▪ Румунія стала одним із ключових союзників Антанти у Східній Європі	▪ Новоприєднані території суттєво відрізнялися від старого королівства (Регату): економічно, етнічно, ментально тощо. Ці території потрібно було інтегрувати, придушивши сепаратистські та національні рухи (30 % нової Румунії складали національні меншини). ▪ Економічна відсталість. ▪ Засилля старої, традиційної земельної аристократії, пов'язаної з королівським двором. ▪ Територіальні придбання за рахунок сусідів породжували в останніх реваншистські настрої. ▪ Перетворення Румунії на ланку санітарного кордону навколо СРСР суттєво вплинуло на внутрішньополітичне життя (гоніння на ліві сили, обмеження демократичних свобод тощо)

реформи. Під тиском виступів вимоги робітників були задоволені, а в 1920—1921 рр. було прийнято закон про аграрну реформу, за яким максимум землеволодіння встановлювався в розмірі 100 га для Бессарабії та 200—500 га для інших районів країни. Надлишки землі передавали селянам за викуп (20 % від її вартості).

У зовнішній політиці Румунія орієнтувалася на Францію та була членом Малої Антанти. Також румунський уряд установив союзницькі відносини з Польщею. Румунія була частиною санітарного кордону проти СРСР.

На початок 1920-х рр. становище в країні стабілізувалося. Цьому сприяли позики країн Англії та Франції румунському уряду. Ці країни також вкладали значні інвестиції в розвиток румунської промисловості, особливо нафтодобувної (контролювали 49 %). До 1927 р. було завершено аграрну реформу, внаслідок якої селяни отримали 3 млн га. На 1930 р. кількість землевласників, розмір земельних володінь яких становив понад 100 га, складала 15 %.

У період із 1922 до 1928 р. влада в країні належала Націонал-ліберальній партії (у 1922—1926 рр. прем'єр-міністром був **Йон Братіану**, а в 1927—1928 рр. — його брат **Вінтиле Братіану**). Значним її здобутком було прийняття конституції 1923 р., яка закріпила всі демократичні свободи, але на практиці вони не реалізовувалися.

Основними політичними противниками лібералів були партії націоналістів і цараністів (селянська партія). У 1927 р. після смерті короля Фердінанда I між його сином Каролем та онуком Міхаєм спалахнула боротьба за румунський престол. Принц Кароль був позбавлений трону через родинні негаразди. Королем став 6-річний Міхай, а Регентську раду при ньому очолив В. Братіану.

Націоналісти й цараністи об'єдналися в єдину партію. Вони розпочали рішучу боротьбу з лібералами й перемогли на виборах 1928 р. Націонал-цараністська партія прийшла до влади в несприятливий момент: у країні спалахнула економічна криза, яка охопила всі галузі виробництва, крім нафтодобувної. У Румунії налічувалося 600 тис. безробітних. Протягом 1929—1933 рр. змінилося десять урядів. На початок 1934 р. національний дохід країни складав 49,4 % порівняно з 1929 р. Скориставшись нестабільністю, принц Кароль проголосив себе королем під ім'ям **Кароль II**.

У роки кризи зросла популярність правоекстремістських організацій, таких як «Залізна гвардія», що використовували націоналістичні гасла, поєднані із соціальною демагогією. Взірцем для своєї діяльності вони вважали італійських фашистів. Активізувала свою діяльність і комуністична партія Румунії, яка стала організатором страйків, що іноді перетворювалися на криваві сутички.

У 1934 р. Румунія поступово виходила з кризи. Неспроможність запобігти негативним явищам у суспільстві парламентськими методами штовхала правителів до встановлення «влади твердої руки». До влади прийшли нові ліберали, тісно

ЦІКАВІ ФАКТИ

Приводом до призначення правонаступником престолу Міхая (1925 р.) стало бурхливе подружнє життя принца Кароля. Так, під час Першої світової війни Кароль разом із дочкою румунського генерала, Зізі Ламбріно, втік із розташування румунських військ, кинувши їх напризволяще. 12 вересня 1918 р. він обвінчався з нею в Одеському соборі. 8 січня 1919 р. цей шлюб було анульовано румунським урядом. Зізі з неповнолітнім сином Мірче вислали до Парижа. 10 березня 1921 р. Кароль уклав більш вигідний шлюб із грецькою принцесою Єленою. 25 жовтня 1921 р. у них народився принц Михаїл (Мішель Вітесс). Невдовзі Кароль залишив принцесу Єлену та на все життя поєднався з розлученою Гелен (Магдою) Лупеску, що й спровокувало позбавлення його права на трон.

Король Румунії Кароль II.
Художник Філіпп де Ласло. 1936 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок із виступу Корнеліу Кодряну, одного з лідерів «Залізної гвардії» (кінець 1937 р.)

Я проти великих демократичних засад, проти Малої та Балканської Антант, не маю довіри до Ліги Націй. Я за зовнішню політику Румунії разом із Римом та Берліном, разом із націонал-революційними державами. Проти більшовизму… Через 48 годин після перемоги легіонерського руху Румунія укладе союз із Римом та Берліном.

? **1.** Які зовнішньополітичні цілі проголошували лідери «Залізної гвардії»? **2.** Що сприяло зростанню впливу й приходу до влади в Румунії ультраправих сил на чолі з Й. Антонеску? Яку зовнішню політику вони проводили?

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Йон Антонеску (1882—1946) — румунський державний та військовий діяч. У 1907 р. взяв участь у придушенні селянського повстання. Був направлений до Вищої військової школи, яку успішно закінчив. Брав участь у Першій світовій війні. Отримав бойові нагороди, хоча особливо не відзначився. Після війни був призначений на посаду аташе до Парижа, а згодом до Лондона (1923—1926 рр.). У 1926—1928 рр. очолював Вищу військову школу, командував полком, бригадою. У 1928 р. став Генеральним секретарем Міністерства національної оборони; у 1933 р. — начальником Генерального штабу; у 1934—1935 рр. був командиром дивізії. У 1937 р. три місяці був міністром національної оборони. Після встановлення королівської диктатури був усунутий із посади.
Й. Антонеску захоплювався ідеями А. Гітлера, головним союзником Румунії вважав Німеччину, а не Англію та Францію.

пов'язані з фінансовими колами й королівською сім'єю. Однак установити порядок у країні вони не спромоглися. Економічна криза 1936—1937 рр. ще більше загострила становище, і на виборах 1937 р. жодна з політичних партій не набрала більшості. При цьому за «Залізну гвардію» голосувало вже 16 % виборців.

10 лютого 1938 р. Кароль II здійснив переворот. Було прийнято нову конституцію, за якою король отримував усю владу, а парламент перетворився на дорадчий орган. Конституція також закріплювала привілеї для румунів. Ліквідовувалася багатопартійність, створювалася єдина офіційна партія «Фронт національного відродження» (Партія нації). Узявши за зразок Італію, Кароль II здійснив корпоратизацію промисловості. Головною опорою короля в його політиці були армія та «Залізна гвардія». Проте між генералітетом і лідерами «Залізної гвардії» існувала непримиренна ворожнеча. У листопаді 1938 р. Кароль II розправився з лідерами «Залізної гвардії» і зосередив у своїх руках усю повноту влади. Так, будь-яка опозиція в країні була придушена.

У зовнішній політиці Румунія дотримувалася союзу з Англією та Францією. Проте після Мюнхенської угоди вона почала схилятися до співробітництва з Німеччиною як провідною силою в Європі. Крім того, Німеччина була головним торговельним партнером Румунії.

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК РУМУНІЇ

Етапи	Роки	Основна характеристика
I етап	1918—1928	Домінування в політичному житті Націонал-ліберальної партії. Прем'єрство братів Братіану (1922—1928 рр.)
II етап	1928—1930	Перебування при владі Націонал-цараністської партії
III етап	1930—1940 (1938—1940)	Правління короля Кароля II (королівська диктатура)
IV етап	1940—1944	Диктатура Й. Антонеску

3 **ДИКТАТУРА Й. АНТОНЕСКУ.** Із кожним роком існування **королівської диктатури** в суспільстві наростав опір. Вирішальними стали поразки Румунії на зовнішньополітичному фронті. У **червні 1940 р.** до СРСР відійшли Бессарабія та Північна Буковина. Згідно з II Віденським арбітражем (серпень 1940 р.) Румунія також втрачала Трансильванію на користь Угорщини, а згодом і Добруджу на користь Болгарії. Це остаточно підірвало віру населення в короля, відбулися масові виступи. У цих умовах Кароль надав право сформувати уряд генералу **Йону Антонеску**, який був відомий своєю жорстокістю.

6 вересня 1940 р. під тиском Й. Антонеску Кароль II був змушений зректися трону на користь Міхая. Останній був майже відсунутий від влади. У Румунії було встановлено диктатуру Й. Антонеску. Розпочалися антисемітська кампанія, румунізація власності та бізнесу, вводився поліцейський режим. Державу було проголошено легіонерською, а Й. Антонеску став

кондукетором — вождем держави. До країни було введено німецькі війська, які розмістилися в районах нафтових промислів. Німеччина та Румунія уклали нерівноправний торговельний договір, за яким був установлений контроль над румунською промисловістю. Румунія стала одним з основних постачальників продуктів харчування, сировини й нафти для Німеччини. **6 квітня 1941 р.** Румунія вступила в Другу світову війну на боці Німеччини. 22 червня Румунія підтримала напад на СРСР і захопила Бессарабію та Одесу.

Проте поразки німецьких і румунських військ на Східному фронті змусили противників Й. Антонеску шукати контактів із країнами антигітлерівської коаліції. У **серпні 1944 р.** режим Й. Антонеску було повалено в результаті повстання, яке очолив підтриманий комуністами король Міхай.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У липні 1940 р. Й. Антонеску надіслав листа до Кароля II, у якому висловлював незгоду з поступкою СРСР Бессарабії. У відповідь він був заарештований і засланий до віддаленого монастиря. Проте згодом Кароль II згадав про Й. Антонеску. «Ти єдиний справжній патріот. Ти не можеш відмовитися. Настав твій час. У цей важкий момент довіряю тобі уряд і країну», — сказав король.

ВИСНОВКИЯ

- Перша світова війна сприяла територіальному зростанню Румунії та створила сприятливі умови для подальшого розвитку країни. Проте правляча еліта не змогла скористатися ними для забезпечення динамічного розвитку країни.
- Із кінця 1920-х рр. у Румунії наростали авторитарні тенденції, які призвели спочатку до встановлення королівської диктатури, а згодом — до диктатури Й. Антонеску.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. На боці якого союзу воювала Румунія в Першій світовій війні? **2.** Які території увійшли до складу Румунії після Першої світової війни? Якими договорами були закріплені ці зміни? **3.** На яких засадах проводилась аграрна реформа в 1920-ті рр.? **4.** Якою була зовнішньополітична орієнтація Румунії в міжвоєнний період? **5.** Коли було прийнято післявоєнну конституцію Румунії? **6.** У якому році Кароль II встановив особисту владу? **7.** Коли було встановлено диктатуру Й. Антонеску?

8. Яким було значення Бухарестського миру для Румунії? **9.** Якими були наслідки Першої світової війни для Румунії? **10.** Укажіть особливості аграрної реформи 1920-х рр. у Румунії. **11.** Охарактеризуйте економічний розвиток Румунії в міжвоєнний період. **12.** Дайте характеристику політичного розвитку Румунії в міжвоєнні роки. **13.** Які риси були притаманні режиму Й. Антонеску?

14. Проведіть дискусію за проблемним питанням: завдяки чому відбулося значне територіальне зростання Румунії після Першої світової війни? **15.** Укажіть особливості правління Кароля II. Якими були причини встановлення королівської диктатури? Відповідь подайте у вигляді тез.

16. Чи скористалася Румунія сприятливим історичним шансом для модернізації? Свою точку зору обґрунтуйте. **17.** Підготуйте есе на теми: 1) Чи можна Румунію вважати імперією? 2) Чи можна стверджувати, що режим Й. Антонеску був фашистським?

§ 27. Болгарія

1 ВЛАДАЙСЬКЕ ПОВСТАННЯ (РАДОМИРСЬКИЙ БУНТ). НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. Перша світова війна спричинила гостру політичну та економічну кризу. Масового характеру набули виступи проти продовження війни («жіночі бунти»). Цар Фердінанд, замінивши в червні 1918 р. уряд, намагався виправити становище, але марно.

У **вересні 1918 р.** війська Антанти прорвали фронт болгарської армії в районі **Доброполе**. Під час відступу в її частинах почалися стихійні виступи проти армійського командування та уряду. Солдати захопили генеральний штаб болгарської армії і рушили на Софію. За таких складних умов уряд, не маючи сил, розпочав переговори з повстанцями, включивши до складу

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися про наслідки Першої світової війни для Болгарії; визначити зміст реформ А. Стамболійського; проаналізувати причини політичної нестабільності Болгарії в міжвоєнний період.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли Болгарія здобула незалежність? **2.** Якими були наслідки для Болгарії Балканських війн 1912—1913 рр.? **3.** На боці якого військово-політичного союзу воювала Болгарія в роки Першої світової війни?

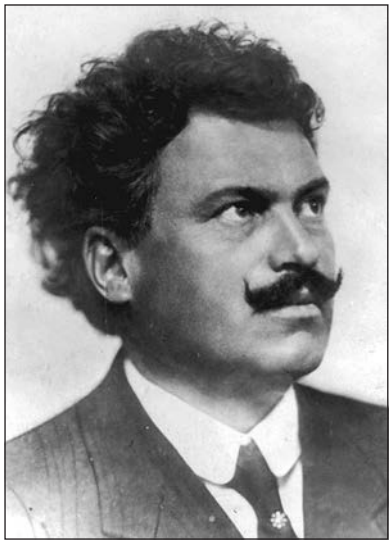

Александр Стамболійський

делегації популярних діячів **Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) Александра Стамболійського** і **Райко Даскалова**. Водночас тривали переговори з Антантою про укладення перемир'я.

Делегація Р. Даскалова й А. Стамболійського не виправдала сподівань уряду. 27 вересня Р. Даскалов у місті Радомир оголосив про повалення монархії та створення Болгарської республіки на чолі з А. Стамболійським. Повстанці підійшли до столиці та в ультимативній формі зажадали здати Софію. Скориставшись нерішучістю повсталих, уряд **29 вересня 1918 р.** уклав перемир'я з Антантою та за підтримки німецьких військ завдав поразки повсталим у битві під **Владайськом**.

Повстання та перемир'я з Антантою змусили царя Фердінанда зректися престолу на користь свого сина **Бориса III**.

Незважаючи на те, що повстання було придушене, становище в країні залишалося складним. Щоб заспокоїти хвилю народного невдоволення, цар пішов на деякі поступки: було запроваджено 8-годинний робочий день, оплачувану відпустку, скасовано податок на прибутки в умовах воєнного часу тощо.

Війна дорого коштувала країні. Загинула 1/5 чоловічого населення віком від 20 до 50 років. Загальні втрати складали 155 тис. осіб загиблими, 400 тис. пораненими на фронтах. Від тифу, холери, грипу померло 150 тис. цивільного населення. Країна втратила третину національного багатства.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Александр Стамболійський (1879—1923) — видатний сильний ідеолог, блискучий оратор і полеміст. Він був сповнений рішучості запровадити диктатуру села й селянства в Болгарії та Східній Європі, знищити домінуючу роль міст. Виступав за створення «Зеленого Інтернаціоналу» аграрних партій, який мав протиставити селянську ідеологію впливу Заходу і комуністичному Сходу. У міжнародних відносинах закликав до створення болгарсько-югославського союзу. Не заперечував відокремлення Македонії, вважаючи це кроком до перебудови всіх відносин на Балканах. Прагнув усунути македонських болгар від їхнього впливу на політичне життя в країні. Для реалізації своїх планів використовував будь-які засоби: підтасовував результати виборів, нищив лідерів опозиції тощо. Втілення селянської концепції А. Стамболійського в країні вилилось у низку соціальних і політичних експериментів.

2 ПОЛІТИКА УРЯДУ А. СТАМБОЛІЙСЬКОГО. Після Першої світової війни політичне життя країни було надзвичайно бурхливим, хоча болгарське суспільство було відкритим і найдемократичнішим серед країн Східної Європи. Воно не мало дворянського стану, а система освіти була найбільш прогресивною і доступною (держава витрачала на освіту 1/3 бюджету). В етнічному, мовному й релігійному відношенні Болгарія була найбільш однорідною серед країн Східної Європи. Болгарська еліта формувалася переважно вихідцями із селян і ремісників. За своїми поглядами представники болгарської еліти були **технократами**. Система соціального захисту й страхування була найпередовішою на Балканах та охоплювала всі верстви населення. Додатковою гарантією соціальної стабільності було те, що селяни й частина жителів міст були забезпечені землею, що перебувала в їхній власності.

У **серпні 1919 р.** відбулися перші післявоєнні вибори в Народні збори. Вони засвідчили повну перемогу антивоєнних сил: більшість голосів набрали представники лівих сил БЗНС, Болгарської комуністичної партії («тісних» соціалістів, або «тісняків») (БКП), соціал-демократи («помірні»). Праві партії отримали лише 66 мандатів із 236. Уряд очолив лідер БЗНС А. Стамболійський. Спочатку було сформовано коаліційний уряд із представників БЗНС і правих партій, а після виборів 1920 р. — однопартійний уряд.

З ініціативи А. Стамболійського в грудні **1919 р.** Народні збори прийняли закон про покарання винних у національній катастрофі. Кампанія з покарання воєнних злочинців стала демонстрацією політичної сили А. Стамболійського. Так, було проведено референдум із цього питання, на якому більшість

населення висловилася за суд. Хоча суд не відбувся, кампанія стала способом залякування опозиції.

У **1921 р.** був прийнятий закон про максимум землеволодіння (його встановили в розмірі 30 га та по 4 га на кожного члена сім'ї, у якій було понад чотири особи). Цей закон мав забезпечити відносно рівний розподіл землі між селянами, а також стимулювати народжуваність. Така рівність відповідала селянській ідеології А. Стамболійського. До того ж цей закон свідчив про намагання уряду розвивати сільське господарство, оскільки лише велике господарство дає змогу запроваджувати нові технології і техніку. Також на користь селян було переглянуто податкове законодавство. Щоб усунути посередників у торгівлі сільськогосподарською продукцією, було створено Державний зерновий консорціум (був ліквідований під тиском країн Антанти). Бідняки переселялися в помешкання «багатіїв» — тих, хто потрапляв під дію закону 1919 р. про покарання воєнних злочинців. Уряд сприяв розвитку кооперативного руху. Банківська кредитна система орієнтувалася на потреби села. Запроваджувалися прогресивно-прибутковий податок і податок на прибутки банків, промислових і торговельних підприємств. Проте це спричинило невдоволення промисловців і підприємців.

У **листопаді 1919 р.** Болгарія підписала **Нейїський мирний договір**, згідно з яким вона втрачала 1/10 території. Було скорочено кількісний склад збройних сил, ліквідовано загальну військову повинність. Болгарія мала сплачувати репарації, передавала країнам-переможницям велику кількість худоби, а також мусила утримувати окупаційні війська. Підписання договору поставило в опозицію до уряду офіцерський корпус болгарської армії. У зовнішній політиці уряд не спромігся пом'якшити умови Нейїського договору, а це підривало його авторитет.

Наприкінці 1920 р. почався процес консолідації опозиційних сил, які намагалися повалити уряд. У 1921 р. було засновано партію «**Народна змова**».

Із 1922 р. реформи й експерименти почали гальмуватися. Зростала кількість невдоволених, особливо жителів міст. Улітку 1922 р. праві та центристські партії утворили «**Демократичну злагоду (згоду)**», яка об'єднала свої зусилля з **Військовою лігою** (організація звільнених з армії за Нейїським договором офіцерів). До них також приєдналася таємна організація македонських болгар ВМРО, яка мала досвід проведення терористичних актів. Ці сили спиралися на підтримку царя, який був майстром політичних інтриг. В опозиції до уряду була і БКП («тісняки»).

Скориставшись сприятливими умовами, у **ніч із 8 на 9 червня 1923 р.** «Народна змова» і Військова ліга здійснили переворот. А. Стамболійського було жорстоко вбито, а його уряд заарештовано. Владу захопила «Народна змова» на чолі з **Александром Цанковим**. До уряду А. Цанкова увійшли представники майже всіх правих і центристських партій. Новий уряд влаштував справжнє полювання на лідерів селянської і комуністичної партій. Загинуло близько 3 тис. осіб. За це А. Цанков зажив собі недоброї слави.

Технократ — завзятий прихильник техніки й технічних наук, що намагається протиставити їх наукам гуманітарним.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Александр Стамболійський про перспективи суспільного розвитку Болгарії

Ми не бажаємо поховати цей устрій, але ми й не бажаємо залишати його з тими виразками, із тими хибами, із якими ми бачимо його тепер… Ми за приватну власність, але ми не за паразитичну приватну власність. Ми хочемо знищити те, що складає ваду цієї власності… Цей соціальний лад треба перевлаштувати, не знищуючи його. Ми його перевлаштуємо, ми прагнемо його змінити.

? Як можна охарактеризувати основні цілі БЗНС?

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1920 р. в Болгарії було запроваджено загальну трудову повинність. За цим законом кожен чоловік віком від 20 до 40 років мусив протягом восьми місяців працювати на користь держави і ще 21 день на рік — у своєму окрузі. Для жінок від 16 до 30 років строк служби складав чотири місяці. Ця система мала позитивні наслідки для країни. Для будівництва загальнонаціональних об'єктів (доріг, залізниць, мостів, каналів тощо) залучалася додаткова робоча сила. До того ж у такий спосіб Болгарія обходила заборону на загальну військову повинність. Молоді чоловіки під час трудової повинності проходили й початкову військову підготовку. Наступні болгарські уряди зберегли цю систему.

Александр Цанков

Александр Малинов

ЦІКАВІ ФАКТИ

Історик Джозеф Ротшильд писав: «У той час як політичний досвід Болгарії в міжвоєнний період відповідав загальній тенденції Східно-Центральної Європи йти від парламентаризму до авторитаризму, її соціальні інституції будувалися на засадах рівності й відкритості, демографічна картина відображала однорідність та інтегрованість, а її економічні зусилля мали більш раціональний характер, ніж у більшості інших держав того регіону».

3 «ВЕРЕСНЕВЕ ПОВСТАННЯ» 1923 р. Лідери Комінтерну оцінили становище в Болгарії як сприятливе для проведення повстання і встановлення радянської влади. Болгарія мала стати плацдармом для поширення світової революції. БКП об'єдналася з лівим крилом БЗНС і розпочала підготовку до збройного повстання, призначеного на 22—23 вересня 1923 р. Було створено військово-революційний комітет. Однак про ці плани стало відомо уряду, який почав проводити превентивні арешти (заарештовано 2 тис. осіб). Це спровокувало передчасний початок повстання. Збройні виступи тривали з **13 до 27 вересня 1923 р.** Урядові війська змогли придушити їх. Під час повстання загинуло 20 тис. осіб. Ще тисячі були засуджені до ув'язнення. Після цього комуністи зазнали нових гонінь. 4 квітня 1924 р. їх було оголошено поза законом. Спроба комуністів перейти до терористичних методів боротьби лише посилила репресії проти них. Найгучнішим терористичним актом комуністів став вибух бомби в соборі Святої Неділі в Софії 16 квітня 1925 р., під час якого загинуло 213 осіб. Проте цар Борис III, проти якого була спрямована акція, залишився неушкодженим. Політичні структури комуністів і лівого крила БЗНС були повністю розгромлені.

4 БОЛГАРІЯ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД. Уряд А. Цанкова, придушивши повстання, домігся відносної стабілізації режиму, цьому сприяло й економічне зміцнення. Було підвищено заробітну плату військовим і службовцям, надано податкові пільги ремісникам, введено соціальне страхування тощо. Проте репресивний характер режиму, що посилився після невдалого замаху на царя Бориса III, перекреслив усі позитивні зрушення.

У січні 1926 р. було змінено уряд. Його очолив **Андрій Ляпчев**, представник партії «Демократична злагода». Новий уряд пом'якшив репресії, оголосив амністію. Було дозволено діяльність політичних партій та організацій. Цим скористалися комуністи, що заснували легальну Трудову партію, яка щороку набирала популярності. А. Цанков пішов в опозицію до нового уряду (він критикував його за м'якість), а в 1930—1940-ві рр. став відвертим прихильником праворадикальних, фашистських поглядів.

У 1928 р. Болгарію охопила економічна криза, яка тривала до 1934 р. і торкнулася всіх галузей економіки. Кількість безробітних сягнула 200 тис. осіб. Різко погіршилося матеріальне становище населення. На початок 1934 р. національний дохід країни складав 61,4 % проти 1929 р. (хоча порівняно із сусідніми державами глибина падіння виробництва була значно меншою).

Криза призвела до перегрупування політичних сил і посилення боротьби за владу. Після виборів 1931 р. «Демократична злагода» втратила владу. Урядову коаліцію утворили демократичні партії та БЗНС. Уряд очолив **Александр Малинов**, який згодом передав владу **Ніколі Мушанову**. А. Цанков утворив праворадикальну партію Народний соціальний рух (НСР), яка орієнтувалася на Італію та Німеччину. Їй протистояла група «**Звено**», яка прагнула здійснити модернізацію країни. У зовнішній політиці вона покладала надії на Англію та Францію. Її союзниками виступили члени Військової ліги.

У травні 1934 р. виникла урядова криза, із якої вирішили скористатися НСР і «Звено». А. Цанков планував почати похід на Софію, подібний до «походу на Рим» Б. Муссоліні. Його випередила група «Звено», яка **19 травня 1934 р.** здійснила державний переворот. На чолі уряду став **Кімон Георгієв**. Переворот був ретельно підготовлений, бездоганно виконаний, але заколотники не мали чіткої подальшої мети. Їхні прагнення «відродження» країни шляхом «очищення» і «раціоналізації» всіх інституцій та життєвого укладу були не зрозумілі народу. Відповідно уряд К. Георгієва не мав соціальної опори. Цим скористався цар Борис III. Своєю поведінкою він вдавав, що політика його не цікавить, а єдиним предметом його захоплення є паровози, які він колекціонував. Цар поступово усунув молодих і недосвідчених політиків, відкинув їхні соціально-економічні ініціативи, проте залишив авторитарні методи управління. У країні було скасовано конституцію, розпущено Народні збори, заборонено діяльність партій (особливо ВМРО) та профспілок. Було встановлено державний контроль над банками, який здійснював новостворений банк «Болгарський кредит» за участю держави. Вводилася державна монополія на спирт, сіль, тютюн, нафтопродукти.

У зовнішній політиці К. Георгієв пішов на зближення з Англією та Францією, нормалізував відносини з Югославією і в 1934 р. встановив дипломатичні відносини із СРСР.

К. Георгієв прагнув обмежити владу царя. Проте наприкінці 1935 р. Борис III домігся усунення К. Георгієва від влади і встановив особисту королівську диктатуру. У 1938 р. цар дозволив провести вибори до Національних зборів на безпартійній основі. Із 158 обраних депутатів 56 осіб мали опозиційні погляди (11 були комуністами). Така розстановка політичних сил забезпечувала покірність парламенту й одночасно знімала звинувачення в тому, що цар придушує опозицію. Свої виборчі експерименти цар повторив у 1939 і 1940 рр. Цього разу опозиційними були лише 20 депутатів (дев'ять комуністів).

У зовнішній політиці цар пішов на зближення з Німеччиною. За її підтримки Болгарія домоглася скасування статей Нейїського договору (**Солонінська угода 1938 р.**). У 1940 р. Румунія повернула Болгарії Південну Добруджу (основну житницю країни, де вироблялося 20% сільськогосподарської продукції країни). Однак за це Болгарія розплатилася участю у Другій світовій війні на боці Німеччини. Щоправда, вона категорично відмовилася воювати проти СРСР, обмежившись окупацією Македонії та Фракії (захоплені в Югославії та Греції в 1941 р.).

Кімон Георгієв

ЦІКАВІ ФАКТИ

Протягом 1934—1939 рр. економіка Болгарії зазнала найбільшого в післявоєнні роки піднесення, особливо сільське господарство. Це було зумовлено переходом на виробництво високоприбуткових технічних культур (волокнистих, олійних, садових). Також було взято курс на розвиток легкої промисловості. Наслідком такої політики стало зростання промислового виробництва на 64,1% за цей період.

ВИСНОВКИ

- Перша світова війна негативно вплинула на розвиток Болгарії. Крім людських і матеріальних втрат, вона загострила внутрішньополітичну боротьбу в країні.
- У 1920—1930-ті рр. в країні відбувалися перевороти, спроби розпочати світову революцію. Зрештою було встановлено королівську диктатуру. Болгарія була втягнута в Другу світову війну як союзниця Німеччини.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли відбулося Владайське повстання (Радомирський бунт)? **2.** Хто став царем Болгарії в 1918 р.? **3.** На які сили у своїй реформаторській діяльності спирався А. Стамболійський? **4.** Які сили здійснили

переворот проти уряду А. Стамболійського? **5.** У якому році відбулася спроба повстання комуністів? **6.** Коли в Болгарії було встановлено королівську диктатуру?

7. Який вплив мала Перша світова війна на розвиток Болгарії? Проаналізуйте міжнародне і внутрішнє становище країни. **8.** Чому реформи, започатковані урядом А. Стамболійського, не набули розвитку? **9.** Чому «вересневе повстання» 1923 р. зазнало поразки? **10.** Яку політику проводили уряди А. Цанкова і А. Ляпчева? **11.** Чим був зумовлений переворот 1934 р.? **12.** Якими були причини встановлення королівської диктатури? **13.** Чому Болгарія вступила в Другу світову війну на боці Німеччини?

14. Проведіть дискусію за проблемним питанням: чому в Болгарії після Першої світової війни не було повалено монархію? **15.** Складіть таблицю «Реформи А. Стамболійського: заходи уряду, результати, наслідки». **16.** Порівняйте державні перевороти 1923 і 1934 рр.

17. Підготуйте есе на тему «Мета, результати і наслідки реформаторської діяльності уряду А. Стамболійського». **18.** Чим було зумовлене нестабільне політичне становище в Болгарії в міжвоєнний період? Дайте розгорнуту відповідь.

§ 28. Югославія

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, як була утворена Югославія; визначити причину гострої національної проблеми в країні; проаналізувати правління короля Александра.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чому Балкани називали «пороховим льохом Європи»? **2.** Якими були підсумки Балканських війн 1912—1913 рр.? **3.** Чому вбивство в Сараєві стало приводом до Першої світової війни?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Перша світова війна дорого коштувала південнослов'янським народам. Загальні втрати складали 1,9 млн осіб загиблими. Втрати сербської армії становили понад 369 тис. осіб убитими й пораненими зі 705 тис. мобілізованих; Чорногорії — 63 тис., що складало 25% від загальної кількості її населення до війни.

1 УТВОРЕННЯ КОРОЛІВСТВА СЕРБІВ, ХОРВАТІВ І СЛОВЕНЦІВ. Восени 1918 р. південнослов'янські землі Австро-Угорщини були охоплені селянським рухом, а в армії та на фронті відбувалися революційні виступи. За такої ситуації **5—6 жовтня 1918 р.** у Загребі (Хорватія) на нараді представників різних партій від усіх південнослов'янських земель Австро-Угорщини було утворено **Народне віче словенців, хорватів і сербів.** Своєю метою воно вважало «об'єднання всіх словенців, хорватів і сербів у народну, вільну й незалежну державу». Було оголошено про розрив усіх відносин із Габсбурзькою монархією і створення суверенної **Держави словенців, хорватів і сербів (Держави СХС).** Народне віче стало верховним органом влади.

Нова держава перебувала в скрутному становищі. Під гаслами розподілу поміщицької землі посилювався селянський рух, тривали воєнні дії проти військ Антанти. Італія прагнула захопити не тільки південнослов'янські землі на узбережжі Адріатичного моря, обіцяні їй державами Антанти, але й значно більшу територію. Також нова держава мала збройний конфлікт з Австрією за прикордонні території.

У цій ситуації реальну допомогу Державі СХС могла надати лише Сербія, яка спрямувала свої війська на узбережжя Адріатики, щоб нейтралізувати дії італійських військ. Сербія претендувала на об'єднання всіх південнослов'янських земель під зверхністю династії Карагеоргієвичів. Хорватські та словенські лідери побоювалися гегемонії Сербії в єдиній державі. Не маючи власних збройних сил, Держава СХС не могла захистити свого суверенітету, через що й була змушена піти на угоду із Сербією. Унаслідок переговорів між делегацією Народного віча та урядом Сербії **1 грудня 1918 р.** було підписано угоду про створення єдиної південнослов'янської держави — **Королівства сербів, хорватів і словенців (Королівства СХС).** До його складу згодом увійшла Чорногорія.

2 ВИДОВДАНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ. За конституцією в Королівстві СХС була встановлена парламентська монархія.

28 червня 1921 р., у день Святого Вида (Видовдан) — день пам'яті битви на Косовому полі, **Установча скупщина (Установчі збори)** прийняла конституцію. Королю надавалися значні права, у тому числі право разом зі скупщиною (парламентом) здійснювати законодавчу владу. Він був головнокомандувачем збройних сил, призначав прем'єр-міністра, міг запровадити в країні надзвичайний стан, зупинити дію конституції. Король не був підзвітним ні перед скупщиною, ні перед народом. Верховний законодавчий орган країни — **Народна скупщина** — складався з однієї палати, а обирали до нього на чотири роки. Усупереч поділу на національні області, що склався історично, держава була розділена на 33 жупанії (губернаторства). Кожну жупанію очолював великий жупан, якого призначав король і який мав повноваження припиняти рішення виборних органів самоврядування.

Таким чином було закріплено унітарний устрій Королівства СХС. Домінуюче становище в країні здобула сербська еліта, яка обійняла майже всі адміністративні посади в країні.

Король Югославії Александр I

3 НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА. У 1920-ті рр. в Королівстві СХС було проведено аграрну реформу, яка на деякий час послабила гостроту земельного питання. Почала розвиватися промисловість, але країна залишалася аграрною, хоча деякі райони Словенії та Хорватії були економічно розвиненими.

Найбільш гострою проблемою для Королівства СХС стала національна великосербська політика, яку проводили король та уряд. Вона призвела до розгортання сепаратистських рухів хорватів, словенців і мусульман, які вимагали зрівняння їх у правах і надання автономії всім народам. На чолі сепаратистського руху стояла **Хорватська республіканська селянська партія (ХРСП)** під керівництвом її лідера **Степана Радича**. Надання Хорватії прав обмеженого самоврядування лише на деякий час послабило суперечності. У 1927—1928 рр. національний конфлікт досяг найбільшої гостроти. 20 червня 1928 р. під час бурхливої дискусії в скупщині лідера опозиції С. Радича та двох інших парламентаріїв від опозиції було вбито. Загострення національних відносин спонукало короля Александра до встановлення особистої влади.

Карикатура на королівську диктатуру

6 січня 1929 р. Александр опублікував маніфест, згідно з яким у країні було ліквідовано парламентську монархію, скасовувалася Видовданська конституція, розпускалися Народна скупщина і всі партії та організації, які проводили антидержавну політику. Король перебрав на себе всю повноту влади. У **жовтні 1929 р.** держава дістала назву **Королівство Югославія**.

Одночасно було проведено адміністративну реформу, за якою країна поділялася на дев'ять банів та один столичний округ. Кордони адміністративних одиниць були проведені так, щоб у банах сербське населення переважало. Бани призначав король, якому вони й підпорядковувалися.

У 1930 р. Югославію охопила економічна криза. Промислове виробництво скоротилося наполовину, а ціни на сільськогосподарську продукцію впали вдвічі. У 1934 р. національний дохід

Степан Радич

Юний Петар II — останній король Югославії

порівняно з 1929 р. складав 46,5%. Крім того, у суспільстві загострилися національні та соціальні суперечності. Боротьба за права хорватів, словенців, мусульман набула інтернаціонального характеру. Хорватські усташі (націоналісти) на чолі з Анте Павеличем, яких підтримувала Італія, а згодом і Німеччина, почали вдаватися до терористичних актів.

Уряд, намагаючись хоч якось послабити кризу, встановив контроль за цінами на сільськогосподарську продукцію. Проте обійтися без іноземних кредитів було неможливо. У 1931 р. Франція надала Югославії значний кредит за умови послаблення королівської диктатури. Не бажаючи здаватися в очах світової громадськості диктатором, король погодився на конституцію, яка відновила деякі демократичні права й свободи.

У **жовтні 1934 р.** в Марселі усташі, діючи згідно з розробленим у Німеччині планом «**Тевтонський меч**», убили короля Александра I і французького міністра закордонних справ Луї Барту. Знищивши двох найбільших прихильників політики колективної безпеки, Німеччина домоглася своїх цілей чужими руками. Останніми словами короля були: «Бережіть Югославію!»

У зовнішній політиці Югославія дотримувалася союзу із Францією, входила до Малої Антанти та Балканської Антанти (Югославія, Греція, Румунія, Туреччина). Найбільш напружені відносини в неї склалися з Італією та Болгарією.

Після смерті Александра королем став його 11-річний син **Петар II**, а регентом при ньому — принц Павел.

У 1935 р. уряд очолив **Мілан Стоядинович**. Він намагався подолати кризу в національних відносинах. Розуміючи, що для приборкання хорватських сепаратистів треба позбавити їх зовнішньої підтримки, він уклав конкордат із Ватиканом, за яким католицька церква (хорвати, переважно католики) отримувала ряд привілеїв. Проте це призвело до конфлікту між урядом і православною церквою, яка мала величезний вплив у суспільстві.

Владо Чорноземський, член ВМОРО (Внутрішня Македонсько-Одринська революційна організація), що пов'язана із хорватськими терористами-усташами, в уніформі усташів. 1930-ті рр.

У 1937 р. М. Стоядинович уклав договір із Болгарією та Італією. За його умовами Італія припиняла підтримку усташів, Югославія визнавала окупацію Ефіопії та аншлюс Австрії, а після розчленування Чехословаччини заявила про припинення існування Малої Антанти. Проте вирішити хорватське питання уряд не зумів. Тоді король надав право формувати уряд **Драгіші Цвєтковичу** (лютий 1939 р.).

26 серпня 1939 р. новий керівник уряду підписав угоду з лідером хорватського руху **Владко Мачеком** про створення Хорватської самостійної адміністративної одиниці. Югославія також приєдналася до союзу Німеччини, Італії та Японії.

Пронімецька політика мала багато противників. **27 березня 1941 р.** стався переворот. Регента принца Павела та уряд Д. Цвєтковича було усунуто від влади. Було створено уряд національної єдності на чолі з **Душаном Симовичем**. Це був проанглійський державний військовий переворот, підтриманий демократичною опозицією. Заколотники уклали союзницький договір із СРСР. Події поламали наміри Німеччини.

А. Гітлер вирішив напасти на Югославію, навіть якби довелося відкласти запланований напад на СРСР. **6 квітня 1941 р.** німецькі війська вдерлися на територію Югославії та Греції. **10 квітня** Хорватія проголосила незалежність. Між Італією та Хорватією було укладено договір, за яким Італія визнавала територіальну цілісність Хорватії, а Хорватія зобов'язувалася не мати флоту та пропускати італійські війська через свою територію. Із частини території Сербії було створено маріонеткову Сербську державу. Решту території Югославії було поділено між Болгарією, Угорщиною, Німеччиною та Італією. Проте південнослов'янські народи не змирилися з поневоленням, розпочавши партизанську боротьбу. Домінуючою силою у боротьбі були комуністи на чолі з **Йосипом Броз Тіто**.

Король Югославії Александр I та міністр закордонних справ Франції Луї Барту в Марселі за мить до загибелі від пострілів македонського терориста Владо Чорноземського. 9 жовтня 1934 р.

ВИСНОВКИ

- Об'єднані під зверхністю Сербії південнослов'янські народи не змогли створити єдину державу.
- Назрівання Другої світової війни зробило Югославію вразливою з боку зовнішньої агресії. Усі спроби забезпечити захист країни за рахунок створення колективної системи безпеки або приєднання до одного з європейських союзів були теж невдалими.
- 6 квітня 1941 р. Югославія зазнала агресії з боку Німеччини та її союзників і припинила своє існування.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У якому році виникла Держава словенців, хорватів і сербів? **2.** Коли Держава СХС, Сербія і Чорногорія об'єдналися в одну державу? **3.** Хто став першим королем Королівства СХС? **4.** Які народи були об'єднані в Королівство СХС? **5.** У якому році було прийнято Видовданську конституцію? **6.** Що стало приводом до встановлення особистої влади короля Александра? **7.** Яку нову назву отримало Королівство СХС у 1929 р.? **8.** Яка націоналістична організація розгорнула терористичну боротьбу проти влади Югославії? **9.** Якою була мета операції «Тевтонський меч»? **10.** До складу яких союзів входила Югославія в 1920—1930-ті рр.?

11. Яким чином була утворена Югославія? **12.** Дайте оцінку внутрішній політиці урядів Югославії в 1920—1930-ті рр. **13.** Якими були причини встановлення королівської диктатури в 1929 р.? **14.** Як склалася доля Югославії після агресії Німеччини та її союзників?

15. Проведіть дискусію за проблемним питанням: що відіграло вирішальну роль у загибелі першої Югославії: внутрішні чи зовнішні чинники?

16. Підготуйте презентацію на тему «Від Королівства СХС до Югославії». **17.** Підготуйте есе на тему «Чи була інша альтернатива розвитку першої Югославії?».

Практичні заняття

1. Центрально-Східна Європа: вибір між демократією та авторитаризмом

2. Міжнаціональні відносини в державах Центрально-Східної Європи

Узагальнення знань

за розділом IV «Держави Центрально-Східної Європи»

Тестові завдання

для підготовки до тематичного контролю за розділом IV «Держави Центрально-Східної Європи»

§ 29—30. Японія

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати розвиток Японії в 1920—1930-ті рр.; розповідати про боротьбу за демократизацію країни і причини поразки; визначати причини повернення до агресивної зовнішньої політики в 1930-ті рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як Японія долучилася до числа провідних держав світу? **2.** Коли Японія вступила в Першу світову війну? Якими були її територіальні придбання?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Землетрус у Токіо був одним із найруйнівніших в історії людства. За деякими даними, загинули 150 тис. осіб, мільйони залишилися без житла. Загальні збитки, спричинені землетрусом, склали близько 5,5 млрд єн. У багатьох районах країни одразу після землетрусу почалися масові пограбування. Звинувативши в цьому китайських та корейських емігрантів, а також комуністів, поліція вдалася до репресій.

1 ЯПОНІЯ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. У роки Першої світової війни Японія, виступивши на боці країн Антанти, обмежилася окупацією німецьких колоній на Далекому Сході та в басейні Тихого океану. Японія максимально використала цю ситуацію для нарощування свого військового потенціалу, особливо флоту. Проте посилення військової могутності відбувалося за рахунок добробуту населення. У **серпні-вересні 1918 р.** країною прокотилася хвиля «**рисових бунтів**» — стихійних виступів населення проти зростання цін на основні продукти харчування. Уряд придушив ці виступи, але в 1919 р. країну охопив страйковий рух робітників, а в головній колонії Японії — Кореї — спалахнуло антияпонське повстання.

Післявоєнна нестабільність призвела до гострої політичної боротьби. Праві сили вбачали вихід із ситуації в територіальній експансії в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, ліві — у революції, демократичних реформах. До цих негараздів додались економічна криза 1920—1921 рр. і землетрус 1923 р., який вщент зруйнував столицю Японії Токіо.

2 СУПЕРНИЦТВО ЗІ США ТА ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ. ВАШИНГТОНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ. Після Першої світової війни посилилася боротьба великих держав за вплив у регіоні Тихого океану. США та Велику Британію не влаштовувало, що Японія під час війни зміцнила свої позиції на Далекому Сході. Японія контролювала половину зовнішньої торгівлі Китаю, захопила німецькі колонії та залежні території в цьому регіоні, претендувала на далекосхідні райони Росії. На початку 1920-х рр. відносини між Японією, Великою Британією та США загострилися, особливо щодо контролю над Китаєм. Із метою подолання розбіжностей у **Вашингтоні 12 листопада 1921 — 6 лютого 1922 р.** було проведено конференцію, на якій Японії та Великій Британії довелося піти на серйозні поступки США. Так, англійці відмовилися від союзу з Японією, що був укладений у 1902 р. Японія підписала **Договір дев'яти держав**, який визнавав територіальну цілісність Китаю і проголошував принцип «відкритих дверей»

АЛЬТЕРНАТИВНІ ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ЯПОНІЇ

Демократична (основні прояви)	Експансіоністська (основні прояви)
▪ Запровадження загального виборчого права для чоловіків. ▪ Становлення багатопартійності. ▪ Розгортання масового робітничого і демократичного рухів. ▪ Започаткування системи соціального забезпечення	▪ Розробка планів широкомасштабної експансії в Тихоокеанському регіоні (меморандум Танака). ▪ Зміцнення й переозброєння флоту, армії. Збільшення військових витрат. ▪ Зміцнення зв'язків між правлячою елітою та найбільшими концернами. ▪ Здійснення обмежених військових акцій у Китаї. ▪ Придушення антияпонського повстання в Кореї. ▪ Прийняття закону про охорону громадського порядку, який посилив поліцейські переслідування

і «рівних можливостей» щодо Китаю. Отже, Японія на певний час відмовилася від прагнення домінувати в Китаї.

Вашингтонські домовленості не могли забезпечити стабільність у регіоні Тихого океану через нерівноправність сторін та різні їхні можливості. Японія була економічно значно слабшою і до кінця 1920-х рр. стала втрачати вплив на китайському ринку. Щоб зберегти його, Японія застосовувала демпінг (експорт за заниженими цінами), а також неодноразово вдавалася до обмежених воєнних акцій і зрештою перейшла до відкритої агресії в 1931 р.

Руїни Токіо після землетрусу 1 вересня 1923 р.

3 ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ. На початку міжвоєнного періоду політична арена Японії являла собою поєднання декількох угруповань: стара родова аристократія, молода промислова буржуазія, цивільна бюрократія та військові. Вони формували складну комбінацію взаємопереплетених інтересів та впливів, що визначали хитку рівновагу політичних сил.

Післявоєнна нестабільність і гостра політична боротьба стали підґрунтям для розгортання потужного демократичного руху й появи ряду лівих політичних партій та організацій (соціалісти, комуністи). Серйозною причиною демократичного піднесення були зміни в економіці й соціальній структурі країни. У Японії зросла частка кваліфікованих робітників, що розгорнули боротьбу за покращення свого становища. Також зміцнів прошарок підприємців.

Реагуючи на такі зміни, у вересні 1918 р. імператор доручив лідеру партії «Сейюкай» (Партії друзів політики) **Такасі Хара** (1856—1921) сформувати новий уряд. Він започаткував період «партійних» урядів. Вони змінили правління старих лідерів, які були ставлениками чотирьох основних монополістичних об'єднань країни. Протягом 14 років (1918—1932 рр.) при владі чергувалися представники двох головних японських партій «Сейюкай» та «Кенсейкай» (Конституційної партії), у 1927 р. її було перейменовано на «Мінсейто» (Партію народної політики). Хоча обидві партії були консервативними, вони були змушені робити кроки в бік демократизації політичного життя країни. Прагнення негайних змін призвело до появи різноманітних екстремістських організацій, які активно використовували терористичні методи боротьби. Троє з 11 прем'єр-міністрів, що змінювалися при владі впродовж 1918—1932 рр., були вбиті змовниками.

Такасі Хара, прем'єр-міністр Японії в 1918—1921 рр.

Однією з головних проблем внутрішньополітичного життя Японії початку 1920-х рр. було питання виборчого законодавства. Згідно з існуючими на час закінчення Першої світової війни законами, виборчими правами користувалися лише 1,5 млн осіб із понад 55 млн жителів країни.

Після напруженої боротьби в **1925 р.** було прийнято закон про загальне виборче право для чоловіків віком від 25 років та закон про захист громадського спокою, що передбачав покарання не лише за антиурядову діяльність, а й за «небезпечні думки». Виборчий закон, який вступав у дію з 1928 р., збільшив кількість виборців із 3 до 14 млн осіб. Для збалансування бюджету уряд майже на чверть скоротив армію. Звільнених

ЦІКАВІ ФАКТИ

У січні-лютому 1922 р. у Москві відбувся з'їзд, на якому були присутні Сен Катаяма, Токуда Кюїті та інші японські революціонери. Делегати з'їзду висловилися за необхідність об'єднання всіх революційних сил Японії. Влітку 1922 р. в Токіо представники соціалістичних груп оголосили про утворення Комуністичної партії Японії, яка намагалася очолити робітничий та демократичний рухи. Проте успіхи на цьому шляху були незначними. На початку 1930-х рр. після масових арештів партія припинила своє існування.

Карикатура на Японію
(напис: «Азіатська імперія»)

Танака Гаїті, прем'єр-міністр Японії в 1927—1929 рр.

ЦІКАВІ ФАКТИ

До нашого часу не припиняються суперечки з приводу існування меморандуму Танака. Документ, що отримав таку назву, з'явився в американській пресі після смерті Танака Гаїті. Існує думка, що цей документ був створений у СРСР, і до нього причетний Л. Троцький. Метою його появи було бажання розхитати ситуацію в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Проте, незважаючи на сумніви щодо достовірності меморандуму, подальші події розвивалися за сценарієм, прописаним у ньому.

офіцерів відправили вчителями початкової військової підготовки у школи, де спеціально для них різко збільшили кількість годин, відведених на цей предмет.

Проте наростання агресивності Японії та домінування в правлячих колах шовіністичних настроїв не дали змоги розвинутися демократичним процесам, які повністю були припинені наприкінці 1930-х рр.

4 ПОВЕРНЕННЯ ДО АГРЕСИВНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ. ЗРОСТАННЯ ВПЛИВУ ВІЙСЬКОВИХ. Під тиском великих держав Японія відмовилася від домінування в Китаї, а на початку 1920-х рр. зазнала поразки в агресивних діях проти радянської Росії. Шовіністично налаштовані верстви японського суспільства сприймали це як приниження національної гідності. Найрадикальнішими виразниками шовіністичних ідей було об'єднання **«молодих офіцерів»** («старими» в армії вважалися вихідці із самураїв, учасники російсько-японської війни 1904—1905 рр.). Вони вимагали скасування багатопартійності й відповідальності уряду перед парламентом, встановлення диктатури й повернення до традиційної експансіоністської політики. Назрівала нова економічна криза, зумовлена падінням світових цін на основний експортний товар країни — шовк-сирець (30—50 % експорту), а у квітні 1927 р. до влади прийшов уряд генерала **Танака Гаїті**, одного з організаторів японської інтервенції проти радянської Росії на Далекому Сході. Новий уряд одразу розпочав розробляти плани війни проти Китаю та Радянського Союзу, сподіваючись, що саме таким шляхом можна повернути позиції Японії в регіоні й подолати економічні негаразди. **27 червня — 7 липня 1927 р.** в Токіо під головуванням Танака відбулася **Східна конференція**, у якій брали участь представники Міністерства закордонних справ, Військового та Морського міністерств і генерального штабу. На конференції розглядалася запропонована урядом програма «позитивних», тобто відверто агресивних, дій у Китаї — «основи» японської політики в Китаї. Як нагальне завдання планувалося захопити Північно-Східний і Північний Китай, а також Монголію. Рішення конференції визначили сутність таємного **меморандуму Танака**, що мав розгорнутий план агресії та встановлення панування Японії в Південно-Східній Азії та басейні Тихого океану.

Ще раніше, наприкінці травня 1927 р., Японія, скориставшись громадянською війною в Китаї, спрямувала свої війська до провінції Шаньдун, захопила Циндао та Цзінань. Метою цієї збройної інтервенції було затримати наступ військ Гоміндану на північ і в такий спосіб перешкодити об'єднанню Китаю. Унаслідок широкого антияпонського руху та бойкоту японських товарів у Китаї Японія змушена була відкликати свої війська. У квітні 1928 р. японські війська під приводом «захисту життєвих інтересів і власності японських резидентів» знов увійшли до провінції Шаньдун. Вони окупували найважливіші стратегічні пункти провінції. Проте під тиском світової громадськості Японія знову відступила.

У **1929 р.** Японію охопила глибока економічна криза. На 30 % зменшився обсяг виробництва у ключових галу-

зях — металургійній, машинобудівній, ткацькій. Значних втрат зазнало сільське господарство, особливо шовківництво. Різко знизилися обсяги постачання товарів на світовий ринок. У 1931 р. кількість безробітних сягнула 3 млн осіб.

Головним політичним наслідком кризи було ослаблення позицій лібералів, які виступали проти завойовницької політики. Імператорське ж оточення, правлячі кола, а також найбільші японські корпорації бачили вихід лише в посиленні мілітаризації країни, згортанні демократичних свобод і створенні колоніальної імперії. Проте їхнє поступове просування в цьому напрямку не задовольняло «молодих офіцерів», які хотіли всього й негайно.

Невдоволені зовнішньополітичним курсом, «молоді офіцери» виступали проти старої бюрократії та генералітету, що був із нею пов'язаний. У них вони вбачали гальмо на шляху свого кар'єрного просування. «Молоді офіцери» почали готувати державний переворот, щоб змінити політику країни. Першу таку змову було викрито в 1931 р.

На початку **травня 1932 р.** «Національна федерація молодих офіцерів» поширила листівки з демагогічними випадами проти монополій. У листівках зазначалося, що «молоді офіцери» допоможуть народу в «боротьбі проти комерційних спекулятивних кіл, політиканів та охочих до легкої наживи». Після цього змовники вторглися до резиденції прем'єра Імукаї та вбили його. У будинки правління правлячої партії та концерну «Міцубісі» було кинуто бомби.

Ця спроба встановити військову диктатуру успіху також не мала. Соціальна демагогія «молодих офіцерів» видалася панівним класам небезпечною. Тому уряд ужив заходів проти змовників: їх було роззброєно, а частину заарештовано.

ЕТАПИ ЗОВНІШНЬОЇ АГРЕСІЇ ЯПОНІЇ

Перший етап
Завоювання Маньчжурії та Монголії. Створення бази для подальшої агресії

↓

Другий етап
Завоювання Китаю

↓

Третій етап
Завоювання колоніальних володінь європейських держав та США в Південно-Східній Азії та басейні Тихого океану. Створення «Великої східноазіатської сфери спільного процвітання»

↓

Світове панування. Створення «Великої Японії»

5 ЗРОСТАННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ ЯПОНІЇ. Вашингтонські угоди закріплювали суверенітет Китаю, а великі держави зобов'язалися не ділити його на сфери впливу. Незважаючи на це, пограбування країни тривало.

Під час економічної кризи 1930-х рр. Японія, США та Англія прагнули розширити свою частку на ринку Китаю. Політика «відкритих дверей» і «рівних можливостей» надавала перевагу США в боротьбі за китайський ринок.

У 1931 р. у США був розроблений проект надання «срібного» займу для викупу в Японії китайських залізниць. Американський банк у Шанхаї вирішив заснувати свої відділення в Північно-Східному Китаї із центральним офісом у Харбіні. Того ж року Сполучені Штати випередили інші країни в торгівлі з Китаєм, потіснивши Японію на друге місце, а Англію — на третє. Японія не погоджувалася з тим, що найважливіші позиції в Китаї, який вона вирішила перетворити на свою колонію, переходять до рук американців. Зазнавши поразки в економічній конкуренції, вона почала шукати вихід у зовнішньополітичних авантюрах. Японія вирішила напасти на Північно-Східний Китай, економічні багатства і стратегічне розташування якого приваблювали японських мілітаристів. Після цього планувалася агресія в Центральному Китаї та проти Монгольської Народної Республіки.

Японський мілітаристський пропагандистський плакат

Імператор Пу І з імператрицею Ваньжун

Виступаючи з планом створення «Великої Японії» — могутньої колоніальної імперії, правлячі кола Японії розраховували використати у своїх інтересах антирадянські настрої урядів Сполучених Штатів, Англії, Франції та інших держав. Вони подавали свою агресію як боротьбу проти «комуністичної загрози». Радянська політика на Далекому Сході давала привід для цього. Після провалу спроб розпалити пожежу світової революції в Європі лідери Комінтерну звернули свою увагу на Азію.

Японська дипломатія розгорнула в цьому напрямку велику активність, а генеральний штаб тим часом закінчував розроблення оперативного плану загарбання Північно-Східного Китаю — Маньчжурії.

Влітку 1931 р. Японія завершила підготовку нападу на Китай. Обраний момент здавався їй дуже вигідним. Суперники Японії переймалися внутрішніми проблемами, зумовленими світовою економічною кризою. У самому Китаї в цей час тривала громадянська війна. **18 вересня 1931 р.** японські війська почали вторгнення в Північно-Східний Китай і до лютого 1932 р. підкорили його. На цій території було утворено маріонеткову державу **Маньчжоу-Го** на чолі з останнім представником Маньчжурської династії в Китаї **Пу І**. Також у 1932 р. японські війська висадилися поблизу Шанхая, намагаючись оволодіти найбільшим містом Китаю. Проте тут легкої перемоги не вийшло, китайська армія і жителі міста вчинили запеклий опір. Світова громадськість засудила агресію. У **1933 р.** Японія вийшла з Ліги Націй.

Продовжувати реалізацію своїх планів у басейні Тихого океану Японія не могла без сильного океанського флоту, проте його створення стримували положення Вашингтонської конференції (1922 р.). У 1934 р. Японія заявила, що відмовляється від морських обмежень. На 1936 р. Японія вже мала 200 великих кораблів (авіаносці, лінкори, крейсери) і будувала нові.

Незважаючи на відверто агресивну політику, найрадикальніші кола були невдоволені повільними темпами її здійснення. **26 лютого 1936 р.** у Токіо знову стався путч, організований «молодими офіцерами». Хоча він був придушений, висунуті вимоги не залишилися поза увагою. Влітку відбулася таємна нарада правлячих кіл, на якій обговорювалося питання про перспективи «колоніального межування» у Східній Азії. **27 листопада 1936 р.** Японія та Німеччина уклали **Антикомінтернівський пакт**.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Американський журналіст про існуючий режим у Японії в 1930-ті рр.

Що більше я знайомлюся зі становищем, то більше розумію, що для завоювання світу японські мілітаристи та ультранаціоналісти намагаються перетворити Японію на тоталітарну державу такого ж типу, яку побудував А. Гітлер у Німеччині… У країні вживаються ті самі заходи проти лібералізму й демократії, проти капіталізму, матеріалізму та індивідуалізму, які, за словами А. Гітлера, становили сукупність «небезпечні думки» і подаються японському народу як шкідливий вплив Заходу.

? **1.** Про які процеси свідчать наведені в документі факти?
2. Що було спільного й відмінного в режимах, встановлених у Німеччині та Японії?

6 НАПАД НА КИТАЙ у 1937 р. МІЛІТАРИЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ ЯПОНІЇ.

У **липні 1937 р.** почалося збройне вторгнення Японії до Північного й Центрального Китаю. Приводом до війни став **конфлікт** між японськими та китайськими солдатами на **мосту Марко Поло**, який розташований на нейтральній смузі. Згодом воєнні дії було поширено на всю територію країни. Активні наступальні операції японської армії проти Китаю тривали до 1939 р. Японці захопили найбільш розвинені райони Китаю й, отримавши значні сировинні та людські ресурси, змогли частково вирішити свої економічні проблеми.

Економіка Японії працювала на потреби війни. Військові витрати поглинали 70—80 % бюджетних коштів. Це було

причиною падіння життєвого рівня населення в 1937—1941 рр. Постійна потреба у військово-стратегічній сировині спонукала японський уряд вдатися до значного збільшення імпорту за рахунок зменшення золотого запасу та посиленого експорту товарів за демпінговими цінами.

Підготовка економіки до війни відбувалася під гаслом створення «**нової економічної структури**». Вона передбачала концентрацію виробництва, активний розвиток важкої, особливо військової, промисловості на шкоду галузям, що працювали на внутрішній ринок для підвищення життєвого рівня населення. «Нова економічна структура» означала встановлення військового контролю держави над економікою країни. Для контролю з боку державних органів у різних галузях господарства створювалися асоціації виробників. У Японії була створена економічна модель, притаманна тоталітарним та авторитарним режимам 1920—1930-х рр.

Зростання військової промисловості, мобілізація в армію значно скоротили безробіття. Більшість людей, які приходили на підприємства, були тимчасовими робітниками. За умов воєнного режиму власники підприємств тримали їх під страхом звільнення. Робочий день у 12—14 годин зазвичай тривав 14—16 годин, зросла інтенсивність праці.

Тяжким було становище селянства. Мобілізація до армії позбавляла село найбільш працездатного населення. Гостра нестача промислових товарів для потреб сільського господарства призвела до різкого падіння рівня виробництва сільськогосподарської продукції. У зв'язку з мілітаризацією країни зростали податки. Вигнання орендаторів із їхніх ділянок перетворювало село на арену постійних соціальних конфліктів.

Розпочавши війну в Китаї, японський уряд посилив боротьбу з антинацистськими та антивоєнними настроями у країні. Офіційно це називали «рухом за мобілізацію національного духу». Усі демократичні організації, які напередодні японо-китайської війни виступали з антинацистськими гаслами, було розгромлено. 15 грудня 1937 р. поліція провела масові арешти комуністів, профспілкових діячів і представників інтелігенції. Наприкінці грудня було заборонено діяльність демократичних партій, профспілкових організацій. До березня 1938 р. кількість заарештованих за політичними мотивами перевищила 10 тис. осіб. Незабаром замість розпущених політичних партій була створена Асоціація допомоги трону, а замість профспілок — Патріотична промислова асоціація великої Японії.

Із метою створення сприятливих умов для компаній, що працювали на війну, і мобілізації всіх сил і коштів у 1938 р. було видано закони про мобілізацію військової промисловості, про загальну мобілізацію нації, про інвестиції. Обмежувалося споживання сировини, а також сталі, кольорових металів для мирної продукції. Було заборонено вивезення золота за межі країни. Метою Японії проголошувалося «створення Великої східноазіатської сфери спільного процвітання», тобто встановлення японського панування в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні шляхом колоніальних загарбань.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Цільногранітний міст над річкою Лугоу (сучасна назва — Юндінхе) у Пекіні був побудований близько 1190 р. Він вразив уяву венеціанського купця Марко Поло, який побачив його в XIII ст. Мандрівник писав: «Чудовий міст, настільки прекрасний, що в нього навряд чи знайдеться суперник у світі!» Довжина моста дорівнює 266,5 м, ширина — 9,3 м. Головною прикрасою моста є старовинні фігури левів із левенятами. Після відкриття мосту таких статуй було 627, зараз їх залишилося 482 (за іншими підрахунками — 496).

Японські війська вступають у Шанхай. 1937 р.

Японська листівка про дружбу Японії і Маньчжурії. 1930-ті рр.

ВИСНОВКИ

■ У роки Першої світової війни правлячі кола Японії намагалися скористатися сприятливими умовами для розширення свого впливу і зміцнення позицій. Проте на початку 1920-х рр. під тиском зовнішніх сил Японії довелося відмовитись від більшості здобутків. У країні розгорнулися демократичні процеси, проте вони розвивалися слабо.

■ Економічна криза 1929—1933 рр. виявила всю технологічну слабкість економіки Японії, її залежність від зовнішніх ринків. Криза дала поштовх до остаточного згортання демократичних процесів та відновлення експансіоністської зовнішньої політики.

■ Підготовка до зовнішньої агресії супроводжувалася ідеологічним тиском на суспільство, посиленням впливу військових, мілітаризацією економіки, встановленням жорстокого поліцейського режиму. У результаті було встановлено тоталітарний режим, який увійшов в історію під назвою «японський мілітаризм».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли Японією прокотилися «рисові бунти»? **2.** У якому році землетрус зруйнував Токіо? **3.** Які дві головні політичні партії існували в Японії в 1920-ті рр.? **4.** Коли в Японії було запроваджено загальне виборче право для чоловіків? **5.** Якою була мета виступу «молодих офіцерів»? **6.** Яка подія стала приводом до початку японо-китайської війни?

7. Якими були наслідки Першої світової війни для Японії? **8.** Чому демократичні процеси початку 1920-х рр. не мали свого продовження? **9.** Якими були причини агресивної зовнішньої політики Японії? **10.** Чому змови «молодих офіцерів» зазнавали поразки? **11.** Яких заходів було вжито для прискореного розвитку військової промисловості Японії та підготовки до війни?

12. У чому полягали основні ідеї меморандуму Танака? Визначте послідовність загарбницьких планів Японії. **13.** З'ясуйте основні етапи агресії Японії в Китаї. Складіть хронологічну таблицю. **14.** Доведіть, що в 1930-ті рр. посилилася роль армії в політичному житті Японії. Якими були наслідки цього процесу? Складіть тези. **15.** Що було спільного й відмінного в режимах, встановлених у Німеччині та Японії? Відповідь подайте у вигляді таблиці.

Питання для порівняння	Німеччина	Японія
Прихід до влади	Легітимний	
Ідеологічна основа	Нацизм	
Заходи в економіці		
Терор і переслідування за політичними мотивами		
Зміни в державному апараті		
Формування однопартійної системи		
Підготовка до війни		

16. Проведіть дискусію та складіть есе на тему «Що сприяло реалізації агресивних планів Японії?».

§ 31—32. Китай

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: розповідати про Національну революцію в Китаї; давати оцінку діяльності Чан Кайші і Мао Цзедуна; визначати основні причини протистояння Гоміндану і КПК.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які рішення щодо Китаю були ухвалені на Вашингтонській конференції? **2.** Коли відбулася Сіньхайська революція? Якими були її наслідки?

1 НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА. «РУХ 4 ТРАВНЯ».

Китайці традиційно розглядали свою країну як центр Всесвіту, Піднебесну імперію, оточену васалами і варварами. Китайська держава почала швидко розпадатися, імператорська влада й конфуціанська мораль виявилися дискредитованими. Серед китайців поширилась упевненість у необхідності змін китайського суспільства, без яких було неможливим збереження цілісності та незалежності Китаю.

У **1912 р.** після Сіньхайської революції Китай було проголошено республікою. Виникла Національно-народна партія **Гоміндан**, яка поставила собі за мету перетворити Китай на сильну національну державу у вигляді парламентської республіки. Ідейним керівником партії був **Сунь Ятсен**, який сформулював мету партії у трьох народних принципах: націоналізм, демократизм, процвітання.

Реальна влада після ліквідації імператорської влади перейшла до місцевих військових угруповань (**«мілітаристів»**), які

не підкорялися центральному уряду. Кожен місцевий правитель мав власну армію, їм належала вся влада. Китай розпався на окремі ворогуючі частини. Пекінський уряд на чолі з Дуань Цижуном контролював незначну частину території на півночі. Центральний Китай перебував під контролем маршала У Пейфу. Південь утворював справжню мозаїку правителів. Тибет і Синьцзян фактично стали незалежними. До того ж країна залишалася поділеною між великими державами — Англією, Францією, Японією та США.

У 1919 р. на Паризькій мирній конференції було ухвалено рішення про передачу Шаньдунського півострова Японії, війська якої захопили цю територію під час Першої світової війни. Таке рішення викликало в Китаї хвилю обурення й стало приводом до розгортання антиімперіалістичної національно-визвольної боротьби. Боротьбу розпочали студенти Пекіна. **4 травня 1919 р.** вони вийшли на мітинги з вимогами до уряду повернути півострів, усунути від влади прояпонських чиновників та оголосити бойкот японських товарів. Поліція розігнала демонстрантів і заарештувала їхніх лідерів. Наступного дня до студентів приєдналися учні гімназій, ліцеїв, а згодом робітники й ремісники Шанхая. **«Рух 4 травня»** підтримали китайські підприємці та промисловці. Він тривав понад два місяці. Урешті-решт уряд пішов на поступки: було знято з посад прояпонських чиновників, звільнено студентів, китайська делегація не підписала Версальського миру.

У 1921 р. було створено **Комуністичну партію Китаю (КПК)**, яка вбачала в революції єдиний засіб відродження країни. Її засновником був пекінський професор Лі Дачжао. Дуже швидко КПК стала впливовою силою в містах Китаю.

2 ПЕРЕДУМОВИ РЕВОЛЮЦІЇ. Визначною подією на шляху до відновлення національної єдності й суверенітету Китаю стали події 1925—1927 рр., значною мірою інспіровані (тобто організовані, спровоковані) СРСР.

Напередодні цих подій у Китаї існували три впливові політичні сили, що боролися між собою: офіційний уряд у Пекіні, Гоміндан на чолі із Сунь Ятсеном і КПК. До того ж їм доводилося вести боротьбу з мілітаристськими угрупованнями (місцевими правителями, що узурпували владу), а також із колонізаторами.

У 1921 р. Червона армія радянської Росії, протидіючи японській агресії на Далекому Сході й борючись проти антибільшовицьких сил, оволоділа територією Зовнішньої Монголії. Тут було проголошено Монгольську Народну Республіку. Спалахнув конфлікт із китайським урядом, який вважав цю територію своєю.

У 1922 р. до Китаю відбула радянська дипломатична місія. Вона мала узгодити питання відносин з офіційним урядом у Пекіні, а також одночасно підтримати Гоміндан у боротьбі за владу. Центр Гоміндану розміщувався в Кантоні (Гуанчжоу, південь Китаю). Радянське керівництво вважало Гоміндан саме такою силою, спираючись на яку, можна реалізувати ідеї світової революції в Азії.

ЦІКАВІ ФАКТИ

«Рух 4 травня» сприяв зростанню національної самосвідомості, утворенню політичних партій та організацій лівого спрямування, що виступали за об'єднання країни, звільнення від іноземного засилля й проведення соціальних реформ. На його хвилі поширилася та досягла успіху боротьба за «нову культуру», зокрема введення до літературного уживання, близької до побутової. Це дало змогу багатьом мільйонам китайців здобути освіту. Рух призвів до радикалізації національно-визвольних процесів.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Листівка, яку поширювали студенти під час демонстрації 4 травня 1919 р. в Пекіні

Нині Японія зажадала на мирній конференції відторгнення Циндао і права контролю над Шаньдуном і досягла в цьому успіху. Її перемога — це наша поразка. Передача Японії прав у Шаньдуні підриває суверенітет Китаю, що веде країну до загибелі. Тому ми, студенти, організовано прямуємо до іноземних посольств, щоб зажадати від усіх країн підтримки, справедливості. Ми сподіваємося, що робітники, торговці та інші верстви населення піднімуться і вживатимуть заходів до скликання Національних зборів, захисту національного суверенітету й покарання національних зрадників, бо від цього залежить існування Китаю або його загибель. Усі співвітчизники нині мають засвоїти ту істину, що не можна допустити, аби народ схилив голову. Країна в небезпеці! Співвітчизники, підводьтеся!

? **1.** Що спонукало студентів Пекінського університету до радикальних дій? **2.** Які вимоги вони висували?

Сунь Ятсен

Після провалу переговорів у Пекіні радянська місія вирушила до Кантона, де підписала угоду із Сунь Ятсеном. Передбачалося створення незалежного Китаю, але під керівництвом Гоміндану та орієнтованого на Радянський Союз. Радянська Росія зобов'язувалася надавати фінансову та військову підтримку Гоміндану в боротьбі за владу. Із цією метою на допомогу Гоміндану було відряджено групу військових на чолі з В. Блюхером і представника Комінтерну М. Бородіна, який протягом декількох років відігравав ключову роль у відносинах між КПК і Гомінданом.

Пекінський уряд погодився укласти угоду із СРСР про взаємне визнання та збереження контролю з боку Радянського Союзу над Китайсько-Східною залізницею (КСЗ) та Зовнішньою Монголією.

У 1923 р. за рекомендацією Комінтерну в Гуанчжоу було утворено уряд із представників Гоміндану і КПК та спільну армію. Очолив уряд Сунь Ятсен. Однак напередодні революційних подій 1925 р. він помер.

НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ В КИТАЇ 1925—1927 рр.

Причини революції

- Напівколоніальна залежність Китаю
- Роздробленість країни
- Невирішеність аграрного питання
- Прагнення радянського керівництва й Комінтерну розпалити світову революцію

Завдання революції

- Об'єднання Китаю
- Здійснення модернізації країни
- Звільнення від колоніального поневолення
- Вирішення аграрного питання

3 НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1925—1927 рр. ОБ'ЄДНАННЯ КИТАЮ. Поштовхом до революційних подій став розстріл англійськими поліцейськими мирної демонстрації текстильників у Шанхаї, яка проходила під гаслом вигнання з країни колонізаторів. **30 травня 1925 р.** на знак протесту в Шанхаї спалахнуло повстання, підтримане всіма верствами суспільства. Потужний страйковий «**рух 30 травня**», що охопив 500 тис. робітників міста, проходив під гаслом: «Проженемо заморських чортів!». Це було стихійне патріотичне піднесення, яке дало поштовх до початку національної революції. Метою революції було відновлення суверенітету Китаю, ліквідація мілітаристських угруповань, об'єднання країни, проведення соціально-економічних перетворень для модернізації Китаю.

Особливістю революції стало те, що в ній переплелися боротьба з імперіалістичними державами, гостра боротьба за владу, виступи різних прошарків населення за свої права і селянська війна.

Скориставшись антиімперіалістичним піднесенням, уряд у Гуанчжоу оголосив себе національним і розпочав боротьбу за об'єднання Китаю. Головнокомандувачем армії Гоміндану став **Чан Кайші**. У **жовтні—грудні 1925 р.** війська під його керівництвом оволоділи провінцією Гуандун, що укріпило базу

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З інтерв'ю Чан Кайші шанхайській газеті (14 грудня 1927 р.)

Тепер ми маємо твердо встановити напрямок наших зовнішніх відносин. Нині консульства радянської Росії повсюди є органами Комуністичної партії. Моя позиція зводиться ось до чого: на майбутнє до завершення успіхів національного руху необхідно розірвати дипломатичні відносини із СРСР і відновити їх лише після успіху нашої справи в Китаї… Якщо раніше ми стояли за союз із СРСР, то нині є противниками такого союзу. Моє переконання полягає в тому, що ми маємо не тільки розірвати із СРСР, але й об'єднатися з іншими державами в боротьбі проти комуністичних партій… Гуандунський переворот — лише початок… Усі кола китайського суспільства мають об'єднатися для повалення комунізму.

? **1.** Чим були викликані зміни в зовнішній політиці Чан Кайші? **2.** На союз із якими державами він розраховував?

революційного руху. У **липні 1926 р.** його армія розпочала **Північний похід**, план якого розробив радянський радник В. Блюхер.

Унаслідок бойових дій війська Чан Кайші восени 1926 р. взяли Ухань, у лютому 1927 р. — Нанкін, у березні того ж року — Шанхай. Чан Кайші переніс столицю до Нанкіна та створив національний уряд, який підтримали деякі мілітаристські об'єднання Півночі. Північний похід приніс честолюбному маршалу (із 1928 р. — генералісимус) світову славу. Він та його прихильники вважали, що мети досягнуто і слід узятися за реформи. Проте КПК наполягала на тому, що революцію треба продовжити і стати на шлях соціалістичного будівництва. У революційному таборі стався розкол.

Чан Кайші, який мав авторитет, але був обтяжений відносинами із КПК, що робило його маріонеткою СРСР, вдався до рішучих дій. У квітні 1927 р. він влаштував масові розстріли комуністів у Шанхаї, тобто здійснив переворот, установивши особисту владу.

Так Чан Кайші зміг об'єднати Китай під своєю зверхністю. Спроба комуністів підняти повстання (повстання «осіннього врожаю») в Наньгуні зазнала невдачі. Після цього дипломатичні зв'язки між СРСР і Китаєм було розірвано. КПК стала на шлях партизанської боротьби проти Гоміндану. Спалахнула громадянська війна, яка з перервами тривала до початку 1950-х рр.

Чан Кайші. Плакат 1930 р.

4 ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГОМІНДАНУ. Наприкінці 1928 р. Центральний виконавчий комітет Гоміндану прийняв офіційне рішення про завершення воєнного етапу революції та початок політичних перетворень. Центром своєї соціально-економічної політики він зробив подальше зміцнення державного сектору економіки. Уряд узяв під свій контроль фінансову систему країни — банки, страхові товариства, податкові та митні надходження, створив механізм державного контролю над системою планування економічного розвитку. Водночас держава підтримувала приватні інвестиції. Домінуючим залишався державний сектор. Така економічна політика, орієнтована на обмеження привілеїв іноземного капіталу, сприяла розвитку місцевого капіталу і, відповідно, зменшенню залежності Китаю.

Керівники Гоміндану прийняли закони про працю, створили систему офіційних державних профспілок, установили мінімальний рівень заробітної плати. Було прийнято й низку інших законів, які гарантували певні права громадян, а особливо права власності, що сприяло розвитку приватного підприємництва. У 1930 р. було прийнято аграрний закон. Він обмежував розміри орендної плати, встановлював межі земельних володінь, захищав права орендарів. Цей закон був покликаний загасити соціальні конфлікти на селі. Значного ефекту реформи не мали, хоч і забезпечили відносну стабільність.

За часів Гоміндану в Китаї домінувала традиційна китайська система управління господарством, за якої держава виступала верховним власником і вищим суб'єктом влади.

Головною метою зовнішньої політики Гоміндан вважав скасування нерівноправних угод із великими державами. Уже

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Чан Кайші (1887—1975) народився в провінції Китаю Чжецзян у багатій родині. Чан Кайші вирішив присвятити себе професії військового і в 1905 р. вирушив до Токіо. У Японії Чан Кайші долучився до «Китайської революційної ліги» Сунь Ятсена. Із цього часу почалася його революційна діяльність. Проте Сіньхайська революція 1911—1913 рр. призвела до розвалу Китаю. Винятком став південь, де діяв уряд Сунь Ятсена. Організована ним партія Гоміндан домагалася об'єднання країни, її незалежності, встановлення конституційного ладу й наділення селян землею. У серпні 1923 р. генерал Чан Кайші на чолі делегації виїхав до Москви, де його завірили в підтримці. До Китаю вирушили радянські військові й політичні діячі. Повернувшись до Китаю, Чан Кайші намагався не втручатися в політичні суперечки, зосередивши свою увагу на військовому будівництві. Можливо, саме ця обставина допомогла йому очолити Гоміндан після смерті Сунь Ятсена.

Мао Цзедун під час «Великого походу»

в 1928 р. уряд Нанкіна оголосив про відновлення митної автономії. У той самий час було ліквідовано внутрішні митні кордони. Завдяки переговорам Китаю було передано 20 із 33 концесій. Однак усі спроби отримати закордонні позики для реконструкції країни закінчилися провалом.

Зовнішньополітичне становище Китаю погіршилося після агресії Японії в Маньчжурії. Усі зусилля китайського керівництва отримати допомогу від держав Заходу в боротьбі проти Японії успіху не мали. Тоді Чан Кайші в 1935—1936 рр. знову звернувся по допомогу до СРСР.

5 ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ КПК І ГОМІНДАНОМ. Після погрому 1927 р. комуністи зберегли свій вплив у багатьох регіонах країни, утворивши радянські райони й здійснюючи в них експерименти з побудови комуністичного суспільства. Завдяки цьому вдалося сформувати провідні ідеї китайських комуністів: революція в Китаї буде переважно селянською та матиме форму партизанської боротьби.

У **1930—1934 рр.** армія Чан Кайші здійснила п'ять походів проти радянських районів, утворених комуністами, і розгромила їх. Радником армії Гоміндану під час цих операцій був німецький генерал. Рух за встановлення радянської влади в Китаї зазнав поразки, але не був знищений.

У **1931 р.** КПК очолив **Мао Цзедун**, який усунув від керівництва пекінських інтелектуалів. Він мав селянське походження і тому був більш зрозумілим для народу. Мао говорив прості речі: треба дати землю селянам; усі, хто його підтримають, будуть нагороджені, а злочинці й зрадники покарані. Під його керівництвом у **1934—1935 рр.** 100-тисячна партизанська армія здійснила **«Великий похід»** (пройшла з боями 12 тис. км). Вона перебазувалася до Північного Китаю — ближче до СРСР і фронту, який утворився після окупації Японією Маньчжурії. Тут було утворено **Особливий прикордонний район**, який став базою для подальшого відновлення й розгортання комуністичного руху.

Агресія Японії та тиск СРСР змусили КПК і Гоміндан у квітні 1937 р. знову об'єднати сили.

Проте дії китайської армії не можна було назвати успішними. До 1939 р. весь Східний Китай — від Маньчжурії до в'єтнамського кордону — окупувала Японія. Чан Кайші при цьому кожного слушного моменту намагався завдати удару своєму «союзнику» — комуністам, у яких він убачав головних суперників у боротьбі за владу. Невдачі Гоміндану підвищували авторитет комуністів, які досить послідовно та успішно вели боротьбу проти японців у контрольованих ними районах Північного Китаю. До того ж ці райони стали своєрідним полігоном для здійснення перетворень, спрямованих на покращення життя селян, які були основною соціальною базою КПК. У той самий час на контрольованій Гоміндаком території селянство зазнавало всіляких утисків від землевласників.

Наприкінці війни КПК стала масовою селянською партією, яка мала значні військові сили. Це дало їй змогу розпочати боротьбу за владу, що завершилася її перемогою.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час переговорів 1937 р. між КПК і Гоміндаком було досягнуто домовленості про припинення бойових дій один проти одного. КПК зобов'язувалася перетворити ради на органи демократичної влади, а Червону армію — на військові з'єднання Народно-революційної армії, припинити конфіскацію земель у землевласників і передачу її селянам.

Основний тягар боротьби проти японської агресії взяла на себе 3-мільйонна армія Чан Кайші. Його уряд став основним, хто отримував американську й радянську допомогу. СРСР і США надали кредити, бойову техніку, радників.

«Шматочок за шматочком». Карикатура на японський мілітаризм та експансію. 1937 р.

ВИСНОВКИ

■ У 1920—1930-ті рр. народу Китаю довелося вирішувати ті завдання, із якими не змогла впоратися Сіньхайська революція: ліквідацію напівколоніальної залежності, здійснення модернізації країни. За це взялася партія Гоміндан, яка здійснила національну революцію 1925—1927 рр.

■ Проте Гоміндан так і не виконав поставлених завдань. Значною мірою це було зумовлено агресією Японії та громадянською війною, що спалахнула між Гомінданом та КПК.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чи брав Китай участь у Першій світовій війні? **2.** Що стало поштовхом до виникнення «руху 4 травня»? **3.** Кого в Китаї називали «мілітаристами»? **4.** У якому році між Гомінданом і СРСР був укладений союз? **5.** У якому році Японія захопила Маньчжурію? Як називалася маріонеткова держава, утворена Японією на загарбаній території? **6.** У якому році розпочалася японо-китайська війна? **7.** Що примусило Гоміндан і КПК у 1937 р. припинити відкриту збройну боротьбу та об'єднати свої сили?

8. Якими були результати «руху 4 травня»? **9.** Який вплив мав Радянський Союз на розвиток подій у Китаї? **10.** Як можна оцінити події в Китаї в 1925—1927 рр.? Чому саме так? **11.** Охарактеризуйте політику Чан Кайші щодо комуністів. **12.** Якою була мета реформ Чан Кайші? **13.** Із якою метою КПК здійснила «Великий похід»? **14.** Як вплинула агресія Японії на відносини між КПК і Гомінданом?

15. Якими були особливості економічної політики Гоміндану? Складіть тези. **16.** Порівняйте аграрні перетворення Гоміндану і КПК. **17.** Об'єднайтеся в групи та складіть хронологію подій історії Китаю 1920—1930-х рр.

18. Чому національна революція 1925—1927 рр. у Китаї призвела до громадянської війни? Дайте розгорнуту відповідь. **19.** Підготуйте презентацію на тему «Протистояння між Гомінданом і КПК в 1920—1930-ті рр.».

§ 33. Індія

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати зміст гандизму; розповідати про акції громадянської непокори в 1920—1930-ті рр.; визначати роль Магатми Ганді в національно-визвольній боротьбі народів Індії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чому Індію називали «перлиною Британської корони»? **2.** Коли було створено Індійський національний конгрес?

1 НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. Перша світова війна призвела до соціально-економічних зрушень, які спричинили нове загострення суперечностей між індійським народом та англійськими колонізаторами. Під час війни колоніальна влада обіцяла надати Індії самоврядування. Проте сподівання індійського народу не виправдалися. Це дало новий поштовх до антиколоніальної боротьби, яку очолили індійська інтелігенція та підприємці.

Індійські підприємці в роки війни отримали можливість швидкого збагачення. Зокрема, зросли прибутки в бавовняній промисловості, чому сприяли військові замовлення та скорочення імпорту англійських тканин. Розширювався металургійний завод Тата, що отримав значні замовлення для армії.

Індійські промисловці в період війни вкладали свої капітали в подальше виробництво. Відчутною була залежність від постачання обладнання з Англії. Імперська політика гальмування промислового розвитку Індії шляхом підвищення цін на обладнання обмежувала підприємницьку діяльність. Унаслідок цього зростали суперечності між індійською національною буржуазією та англійськими колонізаторами у сфері економіки.

Ситуація загострилася і в політичній сфері. Так, індійська еліта підтримала військові зусилля Англії, сподіваючись після війни розширити свою участь в управлінні країною. **Індійський національний конгрес (ІНК)** допомагав вербувати солдатів до англійської армії та сприяв поширенню військових позик. Сподівання на поступки не виправдалися, Індія й далі потерпала від політичного безправ'я. Війна погіршила становище населення. У містах зростала вартість життя, зменшилася заробітна плата.

М. Ганді, Дж. Неру, А. К. Азат (зліва направо) — лідери ІНК

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Могандас Карамчанд (Магатма) Ганді (1869—1948) — ідеолог та один із лідерів індійського національно-визвольного руху. Походив із давньої заможної родини брахманів. Освіту здобув в Англії, отримавши найвищий адвокатський ступінь. У 1893—1914 рр. жив і працював адвокатом у Південній Африці, де фактично розробив і випробував теорію ненасильницького опору в боротьбі проти расизму. У 1915 р. повернувся до Індії та згодом очолив партію Індійський національний конгрес (ІНК). Вчення М. Ганді — гандизм — стало програмою національно-визвольної боротьби. Ним були організовані три потужні акції громадянської непокори (1919—1922, 1930—1931, 1932—1933 рр.), які примусили англійських колонізаторів піти на поступки й відкрили Індії шлях до незалежності. У 1948 р. М. Ганді загинув від руки індуїстського релігійного фанатика.

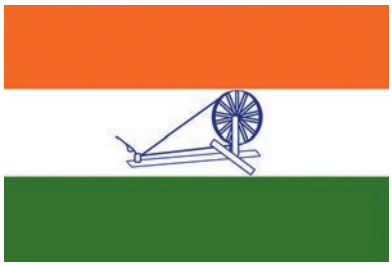

Прапор Індії із зображенням прядки

Селяни були пригнічені податками. Усі незадоволені існуючим ладом стали в опозицію до англійської влади. Проте єдності в опозиційному русі не було.

Англійська колоніальна адміністрація в боротьбі проти визвольного руху знаходила підтримку в індійському суспільстві — раджів (князів), великих землевласників, а також активно розпалювала релігійні та кастові суперечки.

2 НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ. КАМПАНІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ НЕПОКОРИ. Революційний рух у Європі мав величезний вплив на індійське суспільство. Безпосереднім поштовхом до піднесення національно-визвольного руху Індії в 1918—1921 рр. були заходи, якими англійська влада намагалася закріпити колоніальне становище цієї країни.

На чолі національно-визвольного руху залишався ІНК, лідером якого був **Могандас Ганді**. Ідеологією індійського національного руху став **гандизм**. Він поєднував у собі політичні, морально-етичні та філософські концепції, які базувалися на індійській культурі.

Гандизм із його соціальними ідеями про створення суспільства на засадах справедливості **(сарвадайя)** знаходив відгук в індійського селянства й міських низів. Заслугою М. Ганді було те, що ідеї боротьби за незалежність і перетворення суспільства він виклав у доступних і прийнятних для більшості населення образах. У народі його називали **Магатмою**, що означає «Велика душа». Широку підтримку здобули методи боротьби, які запропонував М. Ганді (бойкот, мирні демонстрації, відмова від співробітництва тощо). Вони не передбачали насилля. Важливим було те, що протест він поєднував із терпимістю до колонізаторів **(сатьяграха)**. В Індії з її багатонаціональним населенням, строкатим релігійним і соціальним складом ненасильницькі дії були єдиним прийнятним засобом для організації спільної боротьби.

У 1918 р. ІНК перетворився на масову загальноіндійську партію. Організовані ним акції мали широку підтримку в населення. Крім ІНК, свою діяльність розгорнула **Мусульманська ліга**, яка іноді вдавалася до збройних акцій.

Післявоєнне піднесення національно-визвольної боротьби розпочалося з масових страйків у великих промислових центрах — Бомбеї, Мадрасі, Канпурі, Ахмадабаді.

ПРИНЦИПИ ГАНДИЗМУ

Сарвадайя	Сатьяграха
▪ Повернення до витоків, до «золотого віку», коли індійці жили в гармонії з природою, панували селянська община, взаємодопомога. ▪ Захист людини від руйнівного впливу індустріальної цивілізації. ▪ Національне й духовне визволення від колоніалізму. ▪ Соціальна рівність і соціальна справедливість.	▪ Відданість релігійним, філософським і культурним національним традиціям. ▪ Протест проти колоніального статусу в поєднанні з терпінням і терпимістю (толерантністю). ▪ Ненасильницькі методи боротьби (ахімса) за незалежність: мітинги, демонстрації, відмова від участі в роботі колоніальної адміністрації, бойкот англійських товарів, як крайній засіб — демонстративне порушення законів колонізаторів

Англійська колоніальна адміністрація, щоб приборкати стихійний рух, за пропозицією міністра у справах Індії Е. Монтегю, вдалася до реформи управління. У 1919 р. англійський парламент прийняв закон про управління Індією. Він підтверджував колоніальний статус Індії, але передбачав розширення індійського представництва в раді при віце-королі Індії та губернаторів провінцій, а також збільшення кількості виборців з 1 до 3 %. Водночас було прийнято закон Роулетта, який визначав покарання за антиурядові акції.

Дії колоніальної адміністрації, особливо закон Роулетта, дали могутній поштовх до розгортання масового руху громадянської непокори. 6 квітня 1919 р. М. Ганді закликав до припинення будь-якої ділової активності й закриття магазинів на знак протесту проти закону Роулетта.

Відповіддю колонізаторів стало насилля. **13 квітня 1919 р.** в Амрітсарі (провінція Пенджаб) англійці розстріляли мирну демонстрацію. Загинуло понад 1 тис. осіб, 2 тис. осіб було поранено. Ця акція могла спровокувати стихійний бунт, але завдяки М. Ганді його вдалося уникнути.

Восени 1919 р. на з'їзді ІНК було ухвалено рішення про бойкот виборів за законом Монтегю. Бойкот досяг своєї мети.

Під впливом подій 1919 р. М. Ганді дійшов думки про необхідність чіткого плану подальшої боротьби. Він виробив тактику ненасильницького опору колонізаторам. На першому етапі передбачалася кампанія бойкоту колоніальних установ і товарів; на другому — ухилення від сплати податків. Це вже означало відкритий конфлікт із колоніальною адміністрацією.

Кампанія ненасильницького опору розпочалася **1 серпня 1920 р.** Її очолили ІНК, який на той час налічував 10 млн членів, і Мусульманська ліга.

На початку 1922 р. сталися події, що змусили припинити кампанію. В одному селищі натовп селян спалив живцем кількох поліцейських. У мусульманських районах спалахнуло повстання. Колонізатори кинули проти повсталих війська. М. Ганді засудив такі дії та оголосив про припинення акції.

Період стабілізації (1922—1929 рр.) Індія пережила без значних заворушень, хоча саме в той час один із лідерів ІНК **Джавахарлал Неру** висунув програмове гасло **«пурна сварадж»** — повна незалежність.

3 ПРОБЛЕМИ ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ ТА МАЙБУТНЬОГО КРАЇНИ. Світова економічна криза тяжко вразила економіку Індії. Впали ціни на її головні експортні товари. Розорення й зубожіння значної частини селян і підприємців спонукали до розгортання нової хвилі національно-визвольного руху. Новий період антиколоніальної боротьби вирізнявся більшою організованістю й чіткістю мети — «незалежність і конституція».

Поштовхом до боротьби став приїзд комісії британських політичних діячів на чолі із **Джоном Саймоном**, яка мала виробити нову конституцію для Індії. Громадськість Індії була обурена тим, що від цього процесу було усунуто індійських діячів. Усі індійські організації бойкотували роботу комісії.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

М. Ганді про неспівробітництво і ненасилля

Коріння мого неспівробітництва — не в ненависті, а в любові… Метою неспівробітництва не є покарання противника або завдання йому шкоди. За моїм неспівробітництвом — завжди непоборне бажання співпрацювати навіть із найгіршими з моїх недругів…

Істинна ахімса (безумовне непротивлення насильству — *Ред.*) має означати повну свободу від злої волі, гніву й ненависті та безмежну любов до всього сущого.

…Справжнє добро ніколи не може стати результатом неправди й насилля… Я твердо вірю в те, що свобода, завойована кровопролиттям та обманом, — не свобода.

? **1.** Чому М. Ганді засуджував насилля? **2.** Як його ідеї вплинули на національно-визвольний рух в Індії?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Символом сатьяграхи стала традиційна індійська прядка. М. Ганді закликав усіх індійців перейти на самозабезпечення, самостійно виготовляти для себе одяг, взуття, не купувати британських товарів, щоб відродити виробництво в країні. Проте це лише поверхово пояснює символ прядки. В індійській культурі колесо відіграє важливу роль. У перекладі із санскриту це слово звучить як «чакра». Чакрами в духовних практиках індуїзму й буддизму називають енергетичні центри тонкого тіла людини, крізь які тече життєва енергія. Дхармачакра — це «колесо закону», вчення Будди про просвітлення. А той, хто обертає це колесо, зветься чакравартіном, людиною, яка повертає світ із хаосу і беззаконня до порядку й миру.

М. Ганді під час «соляного походу» в 1930 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Виступ М. Ганді на «показовому суді» (1922 р.)

Я вважаю добром бути нелояльним щодо уряду, який завдає шкоди більше, ніж усі попередні йому… Я знаю, що найгідніших синів нашої Батьківщини було засуджено за цією статтею. Тому звинувачення за цією статтею я вважаю для себе честю… Ненасилля допускає добровільне підкорення покаранню за відмову співпрацювати зі злом. Це покарання може бути накладене на мене за те, що, згідно із законом, є свідомим злочином, що є для мене вищим обов'язком громадянина.

Єдиний шлях для вас, суддів і присяжних, полягає ось у чому:

- або піти у відставку й цим відмежуватися від зла, якщо ви розумієте, що закон, здійснювати який ви покликані, є злом і що насправді я невинний;
- або накласти на мене найсуворіше покарання, якщо ви вірите, що уряд і закон, якому ви служите, є благом для народу цієї країни і що, як наслідок, моя діяльність шкодить загальному благу.

? **1.** Які ідеї М. Ганді знайшли місце в промові на суді? **2.** Як ви поставилися б до слів М. Ганді на місці суддів?

За рішенням ІНК розпочалася нова кампанія громадянської непокори. Вона проходила за тією самою схемою, що й у 1920-ті рр. **26 січня 1930 р.** було проголошено днем незалежності Індії. Сигналом до початку другого етапу кампанії мало стати демонстративне порушення існуючої в Індії монополії колоніальної влади на видобування і продаж солі.

У **березні 1930 р.** М. Ганді в супроводі своїх послідовників вирушив у тритижневий похід до узбережжя Аравійського моря, щоб випарити сіль із морської води. Цей **«соляний похід»** мав величезний вплив на індійську громадськість. У деяких містах почалися стихійні повстання. Заворушення поширилися і на армію. Колоніальна влада оголосила ІНК поза законом. Близько 60 тис. учасників походу було заарештовано. Проте рух не припинявся та набув ще більшого розмаху. По всій країні населення протестувало проти арешту свого лідера. Учасники масових демонстрацій, що були віддані заповітам М. Ганді, не застосовували сили, навіть коли їх жорстоко били.

21 травня 1930 р. газета «Нью-Йорк таймс» про події в Джахарасані писала: «Несподівано загін місцевої поліції накинувся на демонстрантів і почав бити їх оббитими залізом киями. Жоден із демонстрантів навіть не підняв руки, щоб захиститися від удару. Я чув моторошні звуки ударів киями по черепах і бачив, як люди падають на землю з пробитими головами. На їхньому білому одязі швидко розпливалися плями крові. Інші, не порушуючи рядів, рухалися вперед до тих пір, доки перед шеренгою поліцейських не утворилася безперервна купа скривавлених тіл, що ворушаться».

Проте багато учасників руху відходили від принципів сатьяграхи, вступаючи в сутички з поліцією, влаштовуючи справжні повстання (у містах Шолапур, Алігарх, Пешавар). Хвиля насильств змусила колонізаторів та лідерів ІНК піти на переговори.

У 1931 р. було укладено угоду, за якою колонізатори припиняли репресії та звільняли ув'язнених, ліквідовували монополію на сіль, а ІНК згортав кампанію громадянської непокори. Віце-король Індії **Едвард Вуд** (лорд Галіфакс) дав обіцянку в майбутньому надати Індії незалежність.

М. Ганді дав згоду на участь у конференції, скликаній в Лондоні для обговорення проблем Індії. Отже, боротьбу було перенесено за стіл переговорів. На конференції ІНК подав проект конституції під назвою «Про основні права та обов'язки громадян Індії». Він містив такі пункти:

- введення в Індії демократичних свобод;
- визнання кастової та релігійної рівності;
- адміністративно-територіальна перебудова країни з урахуванням релігійного чинника;
- встановлення мінімуму заробітної плати;
- обмеження орендної плати за землю;
- зменшення податків.

Конференція завершилася повним провалом. Тоді ІНК у 1932 р. оголосив нову кампанію громадянської непокори.

У відповідь колонізатори заборонили ІНК і кинули до в'язниці М. Ганді.

Проте англійський уряд розумів, що не зважати на Індію небезпечно, оскільки із часом індійці самі вирішать проблему незалежності на свою користь. Тому в **1935 р.** британський парламент прийняв **Акт про управління Індією**, за яким Індійська імперія мала перетворитися на федеральний домініон, що складався з окремих штатів. Виборче право отримали 12 % населення, було розширено права місцевих законодавчих органів, проте колоніальне становище зберігалося.

У 1937 р. було проведено вибори, які засвідчили авторитет ІНК. Членами ІНК були 5 млн осіб. Він здобув більшість у восьми з 11 провінцій і сформував місцеві уряди. Це був великий крок уперед у здобутті влади і накопиченні демократичного, парламентського досвіду. Незважаючи на такий успіх, ІНК не міг об'єднати людей усіх релігійних конфесій Індії. Мусульманська ліга закликала своїх прихильників боротися за створення окремої мусульманської провінції — Пакистану («Країни чистих»).

Після початку Другої світової війни віце-король Індії оголосив країну у стані війни. Індія виступила на боці антигітлерівської коаліції. Реалізацію положень Акта 1935 р. було відкладено.

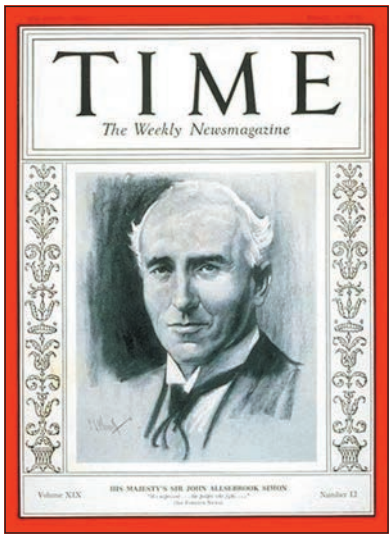

Обкладинка журналу «Тайм», присвячена міністру закордонних справ Великої Британії Джону Олсбруку Саймону

ВИСНОВКИ

- У 1920—1930-ті рр. розгорнувся новий етап національно-визвольної боротьби в Індії.
- Головну роль в індійському національно-визвольному русі відігравав М. Ганді. Вироблена ним ідеологія і запропоновані методи боротьби виявилися найбільш ефективними й дали змогу уникнути значних людських втрат.
- Хоча національно-визвольний рух в Індії не досяг своєї мети — здобуття незалежності країни, він примусив англійських колонізаторів піти на значні поступки.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які заходи англійських колонізаторів сприяли розгортанню масового національно-визвольного руху в Індії після Першої світової війни? **2.** Хто очолив національно-визвольну боротьбу в Індії в 1920—1930-ті рр.? **3.** Які методи застосовував ІНК у боротьбі за незалежність Індії? **4.** Коли і які акції громадянської непокори провів ІНК? **5.** Якою була мета «соляного походу»? **6.** У якому році було ухвалено конституцію Індії?

7. Чому символом сатьяграхи стала прядка? **8.** Охарактеризуйте механізм проведення акції громадянської непокори. Чому вона виявилася ефективнішою за зброю? **9.** Якими методами англійські колонізатори намагалися приборкати національно-визвольний рух в Індії? **10.** Що спонукало англійський уряд обіцяти Індії незалежність? **11.** Чому лідери Китаю в антиколоніальній боротьбі шукали активної підтримки в СРСР, а Індія — порозуміння з англійськими колонізаторами?

12. З'ясуйте основні етапи національно-визвольної боротьби індійського народу в 1920—1930-х рр. **13.** Охарактеризуйте ідеологічну основу боротьби індійського народу за незалежність. **14.** Охарактеризуйте політику англійської колоніальної адміністрації щодо національно-визвольного руху Індії. **15.** Обговоріть у групах, яким був результат національно-визвольної боротьби народів Індії в 1920—1930-х рр. **16.** Заповніть таблицю «Національно-визвольна боротьба в Індії».

Акції громадянської непокори	
Привід до проведення акції	
Суть акції. Масштаби, методи боротьби	
Основні вимоги	
Реакція колоніальної адміністрації	
Результати, наслідки	

17. У чому сила ненасилля? Поясніть свою думку у вигляді есе. **18.** Підготуйте презентацію на тему «М. Ганді — лідер національно-визвольної боротьби народів Індії».

§ 34—35. Країни Середнього та Близького Сходу

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати розвиток країн Середнього та Близького Сходу в 1920—1930-ті рр.; розповідати про видатні історичні постаті: К. Ататюрка і Реза-шаха Пехлеві; визначати зміст палестинської проблеми.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які фронти Першої світової війни існували на Близькому Сході?
2. Між якими державами були розподілені володіння Османської імперії на Близькому Сході?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із виступу М. Кемаля

Працюйте в межах наших національних кордонів, спираючись насамперед на нашу власну силу й охороняючи наше існування в ім'я щастя народу і країни. У жодному разі не слід відволікати народ нездійсненними ілюзіями і не слід шкодити йому цим.

? Чим керувався М. Кемаль у здійсненні реформ?

Мустафа Кемаль

1 СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТУРЕЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ. Перша світова війна, розвал Російської та Османської імперій призвели до значних змін у співвідношенні сил на Близькому й Середньому Сході. Цією ситуацією вирішила скористатися Англія, що залишилася єдиною впливовою силою в регіоні. Здавалося, що вона зуміє реалізувати свої давні прагнення: створити безперервні колоніальні володіння від Близького до Далекого Сходу. Досягти цього планувалося шляхом підпорядкування арабських володінь Османської імперії, повної колонізації Ірану, встановлення контролю над колишнім російським Закавказзям і Середньою Азією та ліквідації незалежності Афганістану. Проте цим планам не судилося здійснитися. Англії довелося зіткнутися з могутнім національно-визвольним рухом, протидією радянської Росії та прагненням США проникнути в цей регіон.

Поразка в Першій світовій війні призвела до краху Османської імперії. Країни Антанти прагнули поділу її спадку. Розділивши арабські володіння Османської імперії, Англія й Франція мали намір зробити те саме з областями із власне турецьким населенням. Країни Антанти встановили контроль над чорноморськими протоками, Франція окупувала Кілікію, Англія — Стамбул, Італія та Греція висадили свої війська в Малій Азії.

У відповідь на це в Туреччині виник рух за збереження цілісності країни як національної держави. Його очолив генерал **Мустафа Кемаль**. На неокупованій частині Туреччини в місті Анкара було скликано меджліс — великі національні збори. **23 квітня 1920 р.** меджліс утворив уряд і почав формування армії.

10 серпня 1920 р. маріонетковий султанський уряд підписав із країнами Антанти **Севрський мирний договір**, який закріпив поділ країни. Туреччина втрачала всі володіння на Близькому Сході. До Греції переходила частина європейських володінь і місто Ізмір у Малій Азії. На східних кордонах Туреччини була створена Вірменська держава. На території Туреччини було запроваджено режим капітуляції, що фактично перетворювало її на напівколонію. Уряд М. Кемаля відкинув такий договір.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Мустафа Кемаль Ататюрк (1881—1938) народився в місті Салоніки в родині дрібного чиновника Алі-Різи. Мустафа відмінно навчався в школі, за що отримав друге ім'я — Кемаль (Бездоганний). У 1904 р. закінчив Стамбульську академію Генерального штабу. Узяв активну участь у Молодотурецькій революції (1908 р.). Відзначився під час війни з Лівією (1911 р.). У роки Першої світової війни керував обороною Стамбула, не допустивши прориву десанту військ Антанти з Галліопольського півострова під час Дарданелльської операції 1915 р. Став популярним серед солдатів і населення. У 1916 р. під час війни з Росією йому надали титул паші й направили на фронт. Після поразки Туреччини у війні країна опинилася на межі перетворення на колонію. Активний бойовий генерал не міг змиритися з таким приниженням країни й очолив народний рух проти окупантів. Коли Туреччину було проголошено республікою, М. Кемаль став її першим президентом.

Тоді грецькі війська за підтримки Англії почали наступ у глиб країни, що призвело до **греко-турецької війни (1920—1921 рр.)**.

Першим зовнішньополітичним актом нової влади стало звернення до радянської Росії. М. Кемаль відправив до Москви на ім'я В. Леніна лист із пропозицією встановити між двома країнами дипломатичні відносини й проханням надати Туреччині допомогу в боротьбі проти імперіалізму.

В особі радянської Росії Туреччина знайшла союзника в боротьбі проти країн Антанти. Причиною зближення двох країн стало неприйняття ними Версальської системи. У **березні 1921 р.** між двома країнами був підписаний договір про дружбу й братерство. За його умовами було визначено радянсько-турецький кордон: Туреччина отримала території в Закавказзі, що раніше належали Росії (Карська область), а потім у Вірменії, яку в такий спосіб було розділено і ліквідовано. Туреччина також отримала фінансову й військову допомогу від РСФРР. У жовтні того самого року аналогічний договір був укладений із радянськими республіками Закавказзя, а в січні 1922 р. підписано договір з УСРР, делегацію якої очолював М. Фрунзе. Останній допоміг М. Кемалю розробити план розгрому грецьких військ.

У 1922 р. турецькі війська здобули перемогу у війні. Антанта змушена була підписати з урядом М. Кемаля перемир'я й цим визнати його. Положення Севрського договору було переглянуто. У 1923 р. було підписано Лозаннський мирний договір, згідно з яким зберігалася територіальна цілісність країни як національної держави.

Зовнішньополітична стабілізація створила умови для проведення внутрішніх реформ, які в народі були названі «**революцією Шапки**». Головним напрямком стала європеїзація країни. Туреччину було проголошено республікою **(1923 р.)**, а її президентом обрано М. Кемаля. Церкву відділили від держави, а школу — від церкви. У 1924 р. було скасовано халіфат. Було введено латинський алфавіт. Усіх турків зобов'язали взяти собі прізвища.

У 1934 р. Великі національні збори Туреччини присвоїли першому президенту країни генералу Мустафі Кемалю ім'я (фактично прізвище) **Ататюрк**, що в перекладі означає «батько турків».

За часів Ататюрка Туреччина була досить сильною державою в європейському розумінні. Він став прикладом для націоналістів Близького Сходу та Середньої Азії.

2 АРАБСЬКИЙ СВІТ. Наприкінці XIX ст. Османська імперія, Іран та Афганістан потрапили в економічну залежність від європейських держав. Османська імперія втратила всі свої північноафриканські володіння, що стали колоніями європейських держав.

Першою реакцією на посилення залежності від Європи була поява **пан-ісламізму** — політичної течії, спрямованої на створення єдиної ісламської держави як противаги європейській експансії. Цей рух знаходив підтримку в традиційних політичних еліт країн регіону, які боляче реагували на обмеження своєї влади й протидіяли будь-яким внутрішнім змінам у країнах ісламського світу.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Відносини Ататюрка з «червоною» Москвою були досить парадоксальними. За переконаннями він був антикомуністом. Прийшовши до влади, кемалісти не лише заборонили Комуністичну партію Туреччини, а і втопили в Чорному морі в районі Трабзона її керівників, що пробиралися на батьківщину з радянських закавказьких республік. Удавана дружба з радянською Росією лише допомогла М. Кемалю прорвати кільце воєнної блокади з боку Антанти.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після проголошення республіки в Туреччині було заборонено багатоженство, цивільний шлюб став обов'язковим. Уряд почав підтримувати національну промисловість, зосередивши увагу на розвитку імпортозамінних галузей. Після кризи 1930-х рр. у країні почали вводити елементи планової економіки та створювати державний сектор.

Монумент Республіки на майдані Таксім у Стамбулі, що був встановлений у 1928 р. Він прославляє Ататюрка, армію-визволительку та проголошення республіки

Томас Едуард Лоуренс
(відомий як «Лоуренс Аравійський»)

Деяким молодим ісламським політикам вихід із відсталості та іноземної залежності вбачався у створенні сильної національної держави. Такі ідеї суперечили традиційним політичним ідеям, коли держава вважалася не національною, а ісламською, що давало можливість співіснувати в межах однієї держави кільком народам. Ідеї націоналізму підривали стабільне становище в країнах ісламського світу. Цим скористалися англійці, підтримавши повстання арабів проти Османської імперії під час Першої світової війни. Велику роль в організації повстання відіграв один із найвідоміших англійських шпигунів Томас Едуард Лоуренс («Лоуренс Аравійський»). Араби виступали за створення власної держави. Проте реалізувати це прагнення їм не вдалося. Після закінчення війни арабські землі, які входили до складу Османської імперії, було поділено між Францією та Англією. Франція захопила Ліван і Сирію, Англія встановила контроль над Іраком, Палестиною та Трансйорданією. Частина арабів на Аравійському півострові на чолі з королем **Ібн Саудом** здобула незалежність і створила державу, яка згодом отримала назву **Саудівська Аравія** (1932 р.).

В арабських володіннях Велика Британія створила два формально незалежні королівства — Ірак (1930 р.) та Йорданію (1932 р.). Вона дозволила євреям переселятися на територію Палестини для створення їхнього національного осередку, що призвело до конфронтації переселенців із місцевими арабами.

Перша невдала спроба створити єдину арабську державу надала арабському націоналізму антианглійської та антифранцузької спрямованості. Як результат у 1930-ті рр., а особливо під час Другої світової війни, у цьому регіоні посилився вплив Німеччини та Італії.

3 ПАЛЕСТИНСЬКА ПРОБЛЕМА. Ідею створення національного осередку євреїв запропонував австрійський журналіст **Теодор Герцль** у середині XIX ст. На конгресі **сіоністського руху** в Базелі (Швейцарія) у **1897 р.** ця ідея отримала обґрунтування. Вирішено було створити єврейську державу на території Палестини. На цю територію площею 25 тис. км² передбачалося переселити 10 млн євреїв з усього світу. Спочатку сіоністи запропонували турецькому султану, під владою якого перебувала Палестина, продати ці землі, але він відмовився. Незважаючи на це, єврейське населення почало таємно переселятися до Палестини. Там вони створювали замкнуті громади, які вели натуральне господарство.

Король Ібн Сауд. 1927 р.

Під час Першої світової війни султан почав виселяти єврейське населення, звинувативши його в прихильності до Антанти. На завершальному етапі війни в **1917 р.** Англія та Франція проголосили «**декларацію Бальфура**», у якій ішлося про повернення частини євреїв на їхню історичну батьківщину і право створити національний осередок у Палестині. Ця декларація започаткувала нову хвилю переселення. У Палестині почали виникати єврейські політичні та військові організації. У 1922 р. Англія отримала від Ліги Націй мандат на управління Палестиною. Це викликало повстання арабів проти англійців і євреїв (на той час

євреї складали 18 % населення Палестини). Хоча повстання було придушене, напруженість у відносинах між арабською та єврейською громадами й колоніальною адміністрацією збереглася.

До кінця 1930-х рр. Англія сприяла переселенню єврейства. Коли співвідношення єврейського та арабського населення почало загрожувати стабільності Британської колоніальної імперії, Англія заборонила переселення. Проте в єврейських політичних колах уже міцно утвердилась ідея заснування своєї держави. У Палестині створювали єврейські «тіньові» політичні структури — уряд, місцеву владу, збройні формування, що готувалися проголосити державу Ізраїль.

Арабське населення виступило категорично проти створення єврейської держави, що посилило міжнаціональну боротьбу в Палестині.

Міністр закордонних справ Великої Британії Артур Бальфур

4 ІРАН (ПЕРСІЯ) У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД. Перша світова війна та революція на землях колишньої Російської імперії мали значний вплив на розвиток Ірану (Персії). Розвал Османської та Російської імперій створив передумови, які уряд Великої Британії оцінив як можливість завершити колонізацію Персії, Закавказзя та Середньої Азії.

У **1918 р.** англійські війська розпочали окупацію всього Ірану, узяли під контроль Баку (Азербайджан) та проникли в Середню Азію. У Тегерані, столиці Персії, було створено проанглійський уряд на чолі з Восугом ед-Доуле. Порушивши конституцію, без відома меджлісу він підписав англо-іранську угоду, яка передавала під контроль англійських радників та інструкторів армію, фінанси, будівництво доріг, зовнішню торгівлю та інші галузі суспільно-економічного життя Ірану.

Полонені арабські повстанці під конвоєм англійського офіцера

Англійський уряд негайно взявся за реалізацію цієї угоди. Іранські фінанси було підпорядковано англійському фінансовому раднику Е. Сміту. Англійські офіцери та інструктори господарювали в іранській армії. Англо-іранська митна конвенція передбачала низькі тарифи для англійських товарів і забороняла торгівлю з радянською Росією. Із країни вивозили хліб, що призвело до зростання цін на продовольство.

НАЦІОНАЛЬНІ РЕВОЛЮЦІЇ В ТУРЕЧЧИНІ ТА ІРАНІ

Країна	Туреччина	Іран (Персія)
Роки революції	1920—1923	1919—1922
Мета	Створення національної турецької держави. Ліквідація умов Севрського договору. Здійснення модернізації країни	Відновлення державного суверенітету. Ліквідація напівколоніальної залежності від Англії. Здійснення модернізації країни
Характер	Національно-визвольний	Національно-визвольний, антиколоніальний
Лідери	Мустафа Кемаль	Реза-хан
Зовнішня підтримка	Радянська Росія	Радянська Росія, США
Результати, наслідки	Створення національної турецької держави. Укладення Лозаннського договору. Початок модернізації Туреччини на європейський зразок (реформи Ататюрка)	Відновлення суверенітету. Встановлення нової династії Пехлеві (1925 р.). Початок модернізації країни

Реза-шах Пехлеві на тлі вавилонського лева. Художник С. Дж. Вульф

Жорсткий контроль було встановлено над суспільно-політичним та економічним життям країни. Будь-які виступи проти укладених угод придушували силою.

Окупація викликала антианглійський рух. **7 квітня 1920 р.** в **Тебризі** (Іранський Азербайджан) спалахнуло повстання проти шахської та англійської влади. Його очолив лідер азербайджанських автономістів шейх Хіабані. Він виступав проти кабальної англо-іранської угоди, вимагав зміцнення національної незалежності, проголошення Ірану республікою, проведення демократичних реформ та автономії для Азербайджану. Повсталі захопили владу в Тебризі та інших містах і районах Іранського Азербайджану. У вересні 1920 р. повстання було придушене англійськими і шахськими військами. У північній провінції Ірану Гіляні **5 червня 1920 р.** було проголошено **Гілянську республіку** й тимчасовий революційний уряд на чолі з Кучек-ханом. До нього увійшли представники різних політичних течій і соціальних груп. Суперечності між членами уряду і, відповідно, між політичними силами, які вони представляли, зумовили внутрішню слабкість республіки. Голова уряду Кучек-хан відкидав аграрну реформу, на якій наполягали комуністи й представники національних меншин, зокрема курди.

Проанглійська політика зазнала поразки, і уряд Восуга ед-Доуле пішов у відставку.

У країні панувало безладдя. На півночі країни влади прагнули комуністи, на півдні панували англійці, населення потерпало від банд грабіжників та озброєних загонів кочівників.

За такої ситуації, коли під загрозою було існування держави, син селянина, офіцер дивізії перських козаків (створена в роки Першої світової війни російським урядом) **Реза-хан** очолив похід 4-тисячного загону козаків на столицю Ірану Тегеран. Фактично це був державний переворот. У лютому 1921 р. на вимогу заколотників було створено новий уряд, у якому Реза-хан отримав посаду військового міністра. Через три місяці він усунув від влади прем'єр-міністра й вислав його з країни. Уся влада опинилася в руках Реза-хана, що спирався на вірну йому козацьку дивізію.

Реза-хан здійснив різкий поворот у зовнішній політиці країни: було ліквідовано політичну залежність від Великої Британії. Він змусив її вивести війська з Ірану. Одночасно було налагоджено відносини з радянською Росією (угода 1921 р.).

Реза-хан жорстоко розправився з повстанським рухом і навів лад у країні. Його опорою став **Національний блок**, створений у 1922 р. різними партіями. Реза-хан домігся призначення його прем'єр-міністром. На виборах до меджлісу, заручившись підтримкою республіканців, його блок отримав більшість голосів.

У 1925 р. меджліс під тиском військових призначив Реза-хана верховним головнокомандувачем із необмеженими повноваженнями, ухвалив рішення про зречення Каджарської династії, про передачу тимчасової влади Реза-хану, а також про скликання Установчих зборів, які мали визначити подальшу форму державного правління в Ірані. 12 грудня 1925 р. обрані з прихильників прем'єр-міністра Установчі збори проголосили

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Реза шах Пехлеві (1878—1944) — іранський політик, засновник династії Пехлеві. Шах Ірану в 1925—1941 рр. Кадровий офіцер. Узяв активну участь у військовому перевороті 21 лютого 1921 р., після чого став військовим міністром. Із його ініціативи в країні почалися реформи. Була реорганізована армія. Пехлеві домігся виведення з країни радянських військ у 1921 р. та англійських військ у 1923 р. У 1923 р. став прем'єр-міністром, незабаром встановив свою диктатуру. У 1925 р. позбавив трону останнього представника династії Каджарів Ахмеда Мірзу й проголосив себе шахом. Проводив політику модернізації Ірану за європейським зразком. Під час Другої світової війни його пронімецькі настрої стали приводом для окупації країни радянськими й англійськими військами. Був заарештований і вивезений до Південної Африки, де й помер у 1944 р.

Реза-хана спадкоємним шахом Ірану під іменем **Реза-шаха Пехлеві**. В Ірані утвердилася нова династія Пехлеві, яка правила до 1979 р.

Події в Ірані 1919—1922 рр. можна оцінити як національну революцію, основним завданням якої були ліквідація напівколоніальної залежності, збереження єдності країни та проведення в ній модернізації.

Реза-шах, спираючись на досвід Туреччини та американських радників, почав проводити реформи, спрямовані на модернізацію країни. Фінансові реформи забезпечувалися прибутками від продажу нафти. Основою економічної самостійності країни мала стати індустріалізація.

У зовнішній політиці в 1930-ті рр. Реза-шах пішов на зближення з Німеччиною, прагнучи знайти в ній противагу СРСР і Великій Британії.

У **1937 р.** Іран підписав задуманий з антирадянською метою **Садабадський пакт**. У **1938 р.** країна відмовилася укласти новий торговельний договір із СРСР, що призвело до майже повного припинення радянсько-іранської торгівлі, яка до того становила майже 40 % зовнішньоторговельного обігу Ірану. Територію Ірану як плацдарм для здійснення своїх завойовницьких планів намагалася використати Німеччина.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1920—1930-х рр. в Ірані було проведено деякі реформи в галузі культури й побуту: запроваджено світські школи, невелику кількість жіночих шкіл, відкрито університети в Тегерані та сільськогосподарський інститут у Кереджі. У 1935 р. було видано декрет про обов'язкове зняття чадри, запроваджено європейську форму одягу, пишні феодальні титули замінено прізвищами. Вплив духовенства на суспільно-політичне життя країни обмежувався, було проведено реформу календаря — замість місячного офіційним стало сонячне літочислення (запроваджувався григоріанський календар).
У цей самий час придушувалися будь-які виступи опозиції, селянські повстання.

5 ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ АФГАНІСТАНОМ. Просування англійських військ в Ірані та Середній Азії (1918 р.) створило, на їхню думку, умови для ліквідації незалежності Афганістану (дві попередні війни з Афганістаном у другій половині XIX ст. Велика Британія програла).

Англійський уряд використовував режим еміра **Хабібулли** (1901—1919 рр.) в Афганістані для придушення антиколоніальних виступів, а також для підтримки антирадянських сил у Середній Азії. Проанглійська політика режиму Хабібулли викликала глибоке невдоволення в країні. В опозиції до цієї політики перебували діячі, які відстоювали молодоафганські ідеї (модернізація країни), та деякі впливові представники консервативної орієнтації. Останніх підтримували й так звані староафганці, які виступали за обмеження іноземного впливу під гаслами «захисту мусульманської старовини», недопущення будь-яких змін. Опозиційні настрої посилилися в умовах зростання економічних труднощів, пов'язаних із погіршенням умов для афганської зовнішньої торгівлі. Скорочення митних надходжень влада еміра намагалася компенсувати новими податками, що погіршило становище населення. Різке невдоволення в армії викликало зменшення платні офіцерам і солдатам.

У лютому 1919 р. еміра Хабібуллу було вбито. Після короткої сутички за владу трон дістався сину Хабібулли **Аманулла-хану**, який був тісно пов'язаний із рухом молодоафганців і якого підтримували населення Кабула та армія. Аманулла намагався досягти незалежності країни та провести деякі внутрішні реформи.

28 лютого 1919 р. Аманулла-хан проголосив незалежність Афганістану. Було підвищено платню солдатам, заборонено

Хабібулла-хан

Аманулла-хан

відкупи на збір державних податків, ліквідовано внутрішні митниці. Владу нового еміра було визнано в усій країні.

Уряд Афганістану звернувся до британської влади в Індії з пропозицією переглянути англо-афганські відносини на основі рівноправності сторін. Відповідь, яка надійшла лише через півтора місяці, містила фактичні вимоги виконувати умови старих кабальних договорів. Діяльність колоніальної влади в Індії вказувала на те, що Англія готує війну проти Афганістану.

Радянська Росія підтримала національно-визвольну боротьбу Афганістану та першою оголосила про визнання його суверенітету.

У травні 1919 р. Велика Британія розв'язала загарбницьку війну проти Афганістану. Завдяки кількісній перевазі та кращій технічній забезпеченості англійські війська вдерлися на територію Афганістану, намагаючись здійснити наступ на Кабул.

Афганська армія чинила завзятий опір. Активну підтримку афганським військам надали пуштунські племена, які проживали на індо-афганському кордоні. Вони підняли повстання проти англійських колонізаторів і здійснили рейди на територію Індії.

Вторгнення англійських військ в Афганістан. 1919 р.

Англія змушена була піти на перемир'я. 8 серпня 1919 р. у Равалпінді було укладено англо-афганський попередній мирний договір, у додатку до якого Англія визнала незалежність Афганістану. Після підписання радянсько-афганської угоди 1921 р. Англія уклала остаточний мирний договір і встановила дипломатичні відносини з Афганістаном. Розширюючи свої міжнародні зв'язки, Афганістан установив дипломатичні відносини і з іншими державами Європи та Азії.

Договори про дружбу було підписано між Афганістаном і сусіднім Іраном (1921 і 1927 рр.), Туреччиною (1921 та 1928 рр.). У 1926 р. Аманулла прийняв титул падишаха (короля).

Король Аманулла розпочав здійснення реформ, спрямованих на модернізацію країни. Це викликало сильний опір із боку духовенства і племінних вождів. Загони опозиції захопили Кабул і примусили Амануллу зректися трону. Проте в жовтні 1929 р. їхнього лідера було скинуто, і королем обрано Надір-шаха, двоюрідного брата Аманулли. У 1931 р. Надір-шах прийняв конституцію, яка закріплювала в країні пануючий режим. У 1933 р. влада перейшла до Закір-шаха. Він продовжив поміркованy зовнішню і внутрішню політику.

ВИСНОВКИ

- Визначними подіями цього періоду стали національні революції в Туреччині та Ірані, арабське національно-визвольне повстання тощо. Хоча останнє зазнало поразки, англійський та французький уряди змушені були рахуватися з національними прагненнями населення. На території, заселеній арабами, було створено кілька держав: Ірак, Трансйорданія, Палестина — на англійській підмандатній території; Сирія, Ліван — на французькій.
- Національно-визвольна боротьба народів Середньої Азії та Близького Сходу не дала закріпитися владі колонізаторів. Туреччина, Іран, Афганістан, Єгипет відстояли свою незалежність. Англія й Франція були змушені пообіцяти незалежність своїм підмандатним територіям.
- 1920—1930-ті рр. стали періодом виникнення палестинської проблеми. Прагнення єврейського народу повернутися на свою історичну батьківщину (у Палестину) викликало опір арабського населення, яке вважало цю землю своєю. Жодна зі сторін не бажала шукати прийнятні умови для співіснування.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що стало поштовхом до національної революції в Туреччині? Хто її очолював? **2.** Коли тривала греко-турецька війна? **3.** Які реформи були проведені Ататюрком? **4.** Які арабські держави виникли після Першої світової війни? **5.** Коли зародилася ідея створення єврейської держави? **6.** Що проголошувала «декларація Бальфура»? **7.** У чому полягає сутність палестинської проблеми? **8.** Коли в Ірані відбулася національна революція? Хто її очолював? **9.** У якому році в Ірані встановилася династія Пехлеві?

10. Як відбувався процес створення національної турецької держави? **11.** Яким чином Реза-хан установив свою владу в Ірані? **12.** Як втілювалася в життя ідея створення єврейської держави? **13.** Яке значення для створення єврейської держави мала «декларація Бальфура»? **14.** Який вплив мали події в Росії на розвиток національно-визвольних рухів у Туреччині, Афганістані, Ірані? **15.** Чому між великими державами тривала боротьба за вплив на Іран?

16. Дайте оцінку діяльності Ататюрка та Реза-хана. **17.** Складіть хронологію подій історії країн Близького й Середнього Сходу в 1914—1924 рр. **18.** Порівняйте внутрішню і зовнішню політику Ірану до і після приходу Реза-хана до влади. Складіть таблицю.

19. Чому після Першої світової війни не вдалося створити єдину арабську державу? Складіть есе за цим питанням.

§ 36—37. Країни Латинської Америки

1 ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕГІОНІ. Латинська Америка — це та частина Північної, Центральної та Південної Америки, що розташована на південь від кордону між США й Мексикою. Назву цей регіон отримав через панування там іспанської та португальської мов, які виникли на основі стародавньої латинської мови. Провідна роль у політичному житті належала різним об'єднанням **латифундистів** — нащадкам іспанських і португальських дворян-колонізаторів, які використовували працю безземельних селян (переважно індіанців) та негрів-рабів (рабство в деяких країнах існувало до кінця XIX ст.). Латифундії ставали центрами життя цих країн.

Після здобуття незалежності ці країни, крім Бразилії (нетривалий час була монархією), були проголошені республіками. Повнота влади в них належала вождям, які спиралися на армію і деякі об'єднання латифундистів. При цьому в країнах формально зберігалися конституції, представницькі органи, імітувалося проведення виборів.

Панування латифундій визначало переважно аграрний характер розвитку цих країн. Це неодмінно ставило їх у залежність від промислово розвинених держав — спочатку Англії, а згодом Німеччини та США. Вони забезпечували країни Латинської Америки промисловими товарами, капіталами й були основними ринками збуту їхньої продукції. Сільське господарство країн мало монокультурний характер. В Аргентині переважало виробництво м'яса й зерна, у Бразилії та Колумбії — кави, на Кубі — цукру й тютюну, у центральноамериканських країнах — тропічних фруктів. Саме тому останні назвали «**банановими республіками**».

Поєднання політичного суверенітету та економічної залежності стало важливою особливістю розвитку країн цього регіону. Прагнення позбутися цієї залежності стало провідною тенденцією розвитку латиноамериканських держав у міжвоєнний період.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати розвиток країн Латинської Америки в 1920—1930-ті рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості економічного й політичного розвитку країн Латинської Америки на початку XX ст.? **2.** Укажіть хронологічні межі революції в Мексиці.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Перша світова війна безпосередньо не торкнулася країн Латинської Америки, проте мала для їхнього розвитку суттєві наслідки. Збільшення споживання сільськогосподарської продукції та сировини в країнах, що брали участь у війні, призвело до зростання цін на неї. Це збільшило прибутки цих країн. У країнах формувалися національний капітал і робітничий клас, який наполегливо заявляв про свої права.

Війна також призвела до згортання капіталовкладень європейських держав, із чого негайно скористалися США. Після відкриття в 1914 р. Панамського каналу, який став власністю США, посилилися їхній вплив та політична вага.

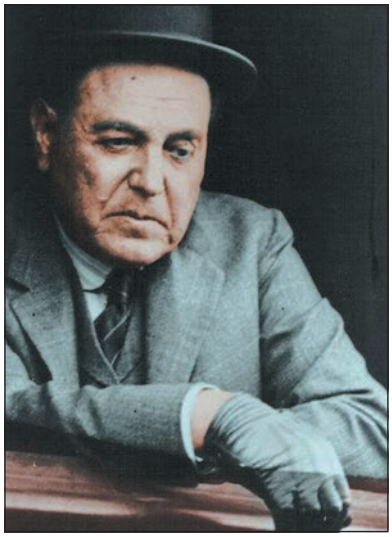

Президент Аргентини
Ірполіто Іригоєн

Президент Чилі Артуро Алессандрі

Президент Уругваю
Хосе Батльє-і-Ордоньєс

Наприкінці XIX ст. у країнах Латинської Америки почала розвиватися промисловість, переважно гірничодобувна і з переробки сільськогосподарської продукції. Проте вона була орієнтована на ринки Європи, США й залежала від іноземного капіталу.

2 ЛІБЕРАЛЬНИЙ РЕФОРМІЗМ. У 1920-ті рр. у країнах Латинської Америки стало популярним гасло зміцнення національної незалежності та усунення впливу інших держав. Це спонукало уряди деяких країн до проведення реформ. **Ліберальний реформізм** у Латинській Америці формувався під впливом європейського і північноамериканського ліберального реформізму, але він вирішував дещо ширше коло завдань. Так, поряд із реформами, які відбувалися в європейських державах у XIX ст., розв'язувалися завдання й національного характеру **(націонал-реформізм)**: розвиток національних економік і послаблення залежності від провідних країн світу й транснаціональних корпорацій. Найбільш радикальні реформи в першій чверті XX ст. були проведені в Аргентині, Чилі, Уругваї та Мексиці.

Так, в Аргентині президент **Ірполіто Іригоєн** (1916—1922, 1928—1930 рр.) підвищив заробітну плату, дозволив діяльність профспілок, запровадив 8-годинний робочий день і двотижневу оплачувану відпустку, пенсійне забезпечення. Було обмежено працю підлітків і дітей. Крім того, уряд наважився на проведення земельної реформи, згідно з якою з державного фонду селянам було передано 7,6 млн га землі. Реформа також захищала права орендарів. Прогресивний характер мали перетворення в галузі освіти: відкривалися школи в сільській місцевості, було проведено університетську реформу.

Схожу політику в 1920-ті рр. здійснював президент Чилі **Артуро Алессандрі.** Особливо вона торкалася робітничого законодавства. Проте обмеженість президентських повноважень не давала йому вагомих важелів управління для більш активного просування реформ.

В Уругваї, який у XIX ст. пережив низку громадянських війн і втручань із боку сусідніх держав, основи ліберального реформізму були закладені ще на початку XX ст. президентом **Хосе Батльє-і-Ордоньєсом.** Своїми реформами він випередив ті проблеми, які могли виникнути в майбутньому. Його реформи продовжили наступники. Завдяки цим діям вдалося стабілізувати становище в країні й забезпечити сталий демократичний розвиток.

Так, за президента Х. Батльє-і-Ордоньєса та його наступників було створено значний державний сектор економіки. Приватні підприємці мали відраховувати частину прибутків на соціальні потреби. Держава проводила протекціоністську політику. На виробництві було запроваджено 8-годинний робочий день, встановлено офіційний мінімум заробітної плати, вводилися пенсійне забезпечення, допомога з безробіття, безкоштовна освіта на всіх рівнях. Розпочалося будівництво дешевого житла, шкіл, медичних установ. Крім того, у країні було проведено демократичну реформу виборчої системи, обмежено

права президента, забезпечено права опозиції. Церква була відділена від держави, було скасовано смертну кару.

У Мексиці внаслідок революції 1910—1917 рр. до влади прийшла нова політична еліта. В умовах формального збереження демократичних свобод у країні було встановлено режим «**революційного каудилізму**» (каудиліо — вождь).

У 1920 р. до влади в країні в результаті повстання й наступних президентських виборів прийшов **Альваро Обрегон** — колишній революційний генерал. Президента Венуетіано Карранса було вбито. А. Обрегон пообіцяв реалізувати всі завоювання революції, які були закріплені в конституції країни. За відсутності сформованої партійної структури та інститутів демократії новий президент спирався на широкі верстви населення, які стали користуватися здобутками революції. Так, селянам передавали 700 тис. га поміщицьких земель. Було підвищено заробітну плату. Застосовувалися методи щодо дотримання підприємцями положень конституції про 8-годинний робочий день, визнання профспілок й укладення колективних договорів, про виплати в разі виробничих травм. Заходи А. Обрегона забезпечили подальший розвиток Мексики.

У 1924 р. Мексика стала першою країною в Західній півкулі, яка визнала СРСР і встановила з ним дипломатичні відносини.

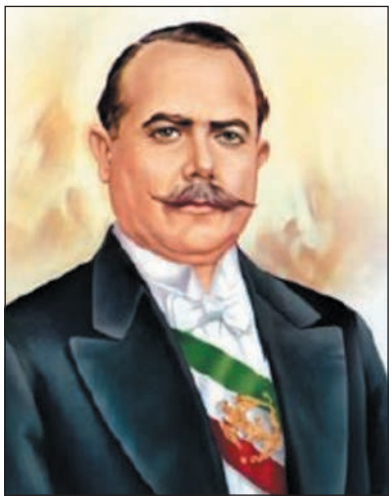

Президент Мексики Альваро Обрегон

3 ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА В ПЕРІОД «СТАБІЛІЗАЦІЇ». АНТИОЛІГАРХІЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1920-х рр. Ліберальний реформізм початку 1920-х рр. наштовхнувся на опір правих сил, які були представлені земельною аристократією. Під їхнім тиском відбувався деякий відхід від здобутих позицій.

В Аргентині президент **Марсело Торквато де Альвеар** (1922—1928 рр.) пішов на компроміс із правими силами, згорнувши реформи. Повернення на президентську посаду І. Іригоєна й нова хвиля реформ були перервані переворотом генерала **Хосе Фелікса Урибуру** (1930—1932 рр.).

Президент Аргентини
Марсело Торквато де Альвеар

У Чилі діяльність президента А. Алессандрі в 1924 р. завершив воєнний переворот. Заколотники, виступаючи під гаслом створення сильної національної держави, припинили демократичні реформи й жорстоко розправилися з робітничими організаціями. Натомість вони запровадили прогресивне робітниче законодавство: 8-годинний робочий день, пенсійне забезпечення, створення профспілок й укладення колективних договорів.

У 1925 р. в Чилі знову відбувся переворот, у результаті якого було відновлено конституційний порядок, прийнято нову конституцію, яка закріпила в країні президентську форму правління.

Незважаючи на відновлення демократичного правління, лідер заколотників **Карлос Ібаньєс** домігся перемоги на президентських виборах і в 1927—1931 рр. встановив свою особисту диктатуру. К. Ібаньєс у своїх діях наслідував політику Б. Муссоліні в Італії.

У Мексиці наступником А. Обрегона став генерал **Плутарко Еліас Кальєс** (1924—1928 рр.). Він виступав під гаслом

Генерал Хосе Фелікс Урибуру

Президент Чилі Карлос Ібаньєс

Президент Мексики
Плутарко Еліас Кальєс

Аугусто Сандіно

«продовження революції». За час його президентства між селянами було додатково розподілено 3,2 млн га землі. Держава під гаслом захисту власного товаровиробника й боротьби з імперіалізмом пішла на конфлікт з американськими корпораціями, особливо з нафтодобувними. Щоб показати «революційність» свого уряду, П. Е. Кальєс наважився на конфлікт із католицькою церквою. Це ледь не розпочало в країні нову громадянську війну. У **1926—1927 рр.** у країні діяли збройні загони **крістерос** — прихильників церкви, яких активно підтримувала земельна аристократія.

Зрозумівши, що подальша «революційність» може призвести до нового внутрішнього конфлікту і втрати всіх здобутків революції, уряд П. Е. Кальєса поступово згорнув свої реформи й повернувся до «нормального» управління країною. Таким чином, «революційний каудилізм» вичерпав себе, забезпечивши поступовий перехід від революції до стабільного життя.

Проте не всі країни Латинської Америки пережили період ліберального реформізму. Так, у Бразилії кавові плантатори не бажали поступатися владою і що-небудь змінювати. За таких умов ініціативу в боротьбі за демократизацію життя країни взяли на себе молоді офіцери — **тенентисти** (від порт. *tenente* — лейтенант). У 1922 р. вони здійснили заколот у Ріо-де-Жанейро, але він був жорстоко придушений. Не змирившись із поразкою, тенентисти в 1924 р. після декількох днів боїв захопили головний промисловий центр країни Сан-Паулу. Проте не маючи програми змін і не залучивши населення, вони опинилися в ізоляції урядових військ. Прорвавши блокаду, тенентисти рушили в рейд країною. У цей час відбулося повстання у військових гарнізонах на півдні Бразилії, яке очолив **Луїс Карлос Престес**. Об'єднавшись із повстанцями із Сан-Паулу, Л. К. Престес повів «непереможну колону» країною, завдаючи поразки урядовим військам. За два роки вона подолала 25 тис. км. Проте нечисленність «колони» (1,5—4 тис. бійців), маневрений характер боротьби не дозволяли тенентистам установити тісний зв'язок із населенням. Зрештою під тиском урядових військ «колона» була змушена відступити в Болівію, де була інтернована.

Незважаючи на поразку, рух тенентистів розхитав олігархічний режим і створив умови для його демократизації.

Ще одним прикладом боротьби із засиллям олігархів та американських компаній стала збройна боротьба в Нікарагуа під проводом **Аугусто Сандіно**. У 1926 р. під час повстання, організованого ліберальною партією проти земельних олігархів, він очолив один зі збройних загонів. У події втрутилися США, які окупували країну та примусили лібералів припинити виступи. Проте А. Сандіно відмовився скласти зброю і з 30 прихильниками розпочав боротьбу проти окупаційної влади. Незабаром його загін налічував декілька тисяч бійців. Повсталі проголосили своєю метою вигнання окупантів, відновлення справжнього суверенітету країни, встановлення демократичної влади. Здійснивши рейди плантаціями американських компаній, повсталі, підтримані народом, оточили столицю. Проамериканський уряд був змушений піти на переговори. У 1933 р. з країни

були виведені американські війська, а А. Сандіно розпустив свою армію. Однак плантатори не бажали поступатися владою. А. Сандіно було підступно вбито, владу в країні захопила родина Анастасіо Самоси. Він встановив диктаторський режим, що проіснував до 1979 р. і був повалений у результаті народної революції.

Збройні виступи в Бразилії та Нікарагуа можна характеризувати як антиолігархічні революції.

Президент Куби Херардо Мачадо-і-Моралес

4 РЕФОРМИ 1930-х рр. БОРОТЬБА ЗА ЕКОНОМІЧНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ. Ще одним поштовхом до зміцнення курсу на позбавлення залежності від європейських держав і США стала економічна криза 1929—1933 рр. Вона суттєво вплинула на економіку латиноамериканських країн. Відчутно знизилися надходження від експорту. На складах накопичилася значна кількість сільськогосподарської продукції, яку доводилося знищувати, щоб хоч якось утримати ціни від різкого падіння. Ця криза показала всю небезпечність збереження економічної залежності. Почалося нове піднесення **антиімперіалістичного руху** (значною мірою антиамериканського та антианглійського). Це привело до зближення країн Латинської Америки з Німеччиною та Італією, які конкурували зі США та Англією. Проте головною метою урядів Латинської Америки був пошук виходу зі скрутного становища.

Країни Латинської Америки розпочали індустріалізацію, яка, на їхню думку, мала компенсувати неспроможність імпорту машин та обладнання. Для розвитку власної промисловості місцевому капіталу були надані всілякі пільги. Держава почала вкладати кошти в розвиток промисловості, що привело до виникнення державного сектору економіки. Робилися спроби змінити структуру експорту, щоб зменшити його залежність лише від одного виду продукції. Встановлювався контроль за діяльністю іноземного капіталу. В Аргентині, Мексиці, Болівії було націоналізовано нафтодобувну промисловість.

Отже, у Латинській Америці, як і в країнах Заходу, криза привела до посилення державного регулювання економіки. Проте форми проведення перетворень були різними. У Бразилії з ініціативою проведення реформ виступив президент **Жетуліо Варгас** (1930—1945, 1951—1954 рр.). Він отримав владу на хвилі боротьби з традиційною олігархією, користуючись значною підтримкою населення.

За роки правління Ж. Варгаса у Бразилії було здійснено індустріалізацію, введено протекціоністські митні податки, розвідано й розпочато експлуатацію природних родовищ (боксити, залізна руда, нікель, золото). Освоювалися нові землі. У соціальній сфері було запроваджено страхування і трудове законодавство, введено 8-годинний робочий день, визначено розмір мінімальної заробітної плати, розмір пенсій і відпусток тощо. Значні кошти спрямовувалися на розвиток освіти й культури. Проводилися соціальні реформи й одночасно придушувався робітничий рух. У зовнішній політиці Ж. Варгас лавірував між США та Центральними державами. Зрештою Бразилія вступила в Другу світову війну на боці антигітлерівської коаліції.

ЦІКАВІ ФАКТИ

На Кубі, яка після тривалої національно-визвольної війни лише формально стала незалежною республікою, панували революційні настрої. На цій хвилі в 1925 р. на посаду президента країни було обрано героя війни генерала **Херардо Мачадо-і-Моралеса.** Проте останній установив у країні свою диктатуру, жорстоко розправився з опозицією. У своїх діях, як і К. Ібаньєс, він намагався наслідувати Б. Муссоліні. Скориставшись економічним піднесенням, Х. Мачадо-і-Моралес став ініціатором широкої кампанії будівельних робіт, які мали знизити безробіття і створити на острові сучасну інфраструктуру. Стрімкий розвиток будівництва сприяв збагаченню будівельних компаній і появі масштабної державної корупції. Таке становище в країні стало джерелом формування революційного руху, який призвів до революції 1933—1934 рр.

Президент Бразилії Жетуліо Варгас

30-тисячний бразильський корпус брав участь у бойових діях в Італії.

В Аргентині курс на імпортозамінну індустріалізацію здійснювався в умовах військової диктатури. Проте економічної незалежності країни не вдалося досягти, хоча Аргентина й стала аграрно-індустріальною країною.

У Чилі схожі реформи провів уряд Народного фронту на чолі з президентом **Педро Агірре Серда**.

Найбільш ґрунтовні перетворення здійснив у Мексиці президент **Ласаро Карденас** (1934—1940 рр.). За часів його правління було покінчено з пануванням латифундій, націоналізовано залізниці та нафтову промисловість, утвердився демократичний устрій.

Важливою політичною подією 1930-х рр. стала **революція на Кубі**, у результаті якої було повалено диктатуру Х. Мачадо-і-Моралеса й проведено демократичні та соціальні реформи (зокрема, обмежено вплив іноземного капіталу), ініціатором яких був **Антоніно Гітерас**. Однак реформи не були завершені. У результаті перевороту сержанта Ф. Батісти владу в країні отримали праві сили. Проте вони не наважилися скасувати завоювання революції. У 1940 р. на Кубі була прийнята нова демократична конституція, яка закріпила соціальні гарантії та необхідність проведення аграрної реформи.

5 США ТА ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА. Із кінця XIX ст., особливо після американо-іспанської війни 1898 р., щодо країн Латинської Америки США застосовували політику «**великого дрючка**», «**дипломатію канонерок**» та «**дипломатію долара**». Американські війська неодноразово здійснювали збройні агресії проти країн регіону. У 1915 р. вони вторглися на Гаїті, у 1916 р. — у Домініканську Республіку, у 1916—1917 рр. — у Мексику, у 1917 р. — на Кубу, у 1918 р. — у Панаму, у 1919 р. — у Гондурас та Коста-Рику, у 1920 р. — у Гватемалу, у 1924 р. — знову в Гондурас, а в 1927 р. — у Нікарагуа.

Американські монополії грабували природні ресурси (нафта, мідь, олово, деревина тощо). У деяких країнах політичне життя оберталося навколо представництва якоїсь могутньої американської компанії. Так, «Юнайтед фрут» повністю панувала в Центральній Америці. Кубу й Пуерто-Рико США взагалі фактично перетворили на свої колонії.

Посилення антизахідних, особливо антиамериканських, настроїв у країнах регіону змусило США скоригувати свою політику в Латинській Америці. Президент Т. Рузвельт заявив, що США проводитимуть політику «**доброго сусіда**» і не здійснюватимуть інтервенції (у 1933 р. США вивели свої війська з Нікарагуа). США стали покладатися на розвиток міжамериканського співробітництва на основі рівності. Така політика сприяла послабленню впливу Німеччини та Італії в Латинській Америці, створила умови для участі країн Латинської Америки в Другій світовій війні на боці антигітлерівської коаліції (19 країн регіону оголосили війну Японії, Італії, Німеччині та стали членами ООН). Реально взяли участь у війні Бразилія та Мексика.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Період 1920—1930-х рр. позначився декількома міждержавними конфліктами, які були зумовлені невизначеністю кордонів у важкодоступних регіонах. Зокрема, йдеться про конфлікти між Перу й Еквадором, Перу й Колумбією, Перу й Чилі, Чилі й Болівією, Парагваєм і Болівією. Найбільш серйозними стали збройні конфлікти між Перу й Колумбією — Летісійська війна (1932—1934 рр.), у якій Перу зазнала поразки, та між Болівією й Парагваєм — війна Чако (1928—1929, 1932—1935 рр.). Свою назву війна бере від пустельного району на кордоні двох держав, де були знайдені поклади нафти. Болівія, яка ретельно підготувалася до війни, так і не змогла здолати Парагвай, втратила нафтоносний район і не отримала річкового шляху для виходу до Атлантичного океану.

ВИСНОВКИ

- Перша світова війна мала позитивний вплив на розвиток економіки країн Латинської Америки.
- Формування широких соціальних груп підприємців і робітників зумовило їхній вихід на політичну арену та розгортання боротьби за демократичні й соціальні реформи, проти засилля земельної олігархії. У деяких країнах (Аргентина, Чилі, Мексика, Уругвай) ця боротьба вилилась у політику ліберального реформізму, а в Бразилії та Нікарагуа — у збройне протистояння.
- Завдяки реформам вдалося вирішити деякі нагальні проблеми регіону.
- Економічна криза 1930-х рр. дала новий поштовх до боротьби між прихильниками ліберальних реформ і консервативних сил. Подолання залежності вбачалося у здійсненні імпортозамінної індустріалізації (Аргентина, Чилі, Бразилія тощо). Криза вплинула і на політичне становище: у деяких країнах установилися диктаторські режими. Єдиною країною, яка послідовно розвивалася демократичним шляхом, була Мексика.
- США розглядали країни Латинської Америки, а особливо Центральної Америки, як свою виняткову зону впливу. Проте їхнє надмірне втручання у внутрішні справи наприкінці 1920-х рр. призвело до наростання антиамериканських настроїв у регіоні. Щоб подолати такі настрої, США стали проводити політику «доброго сусіда».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були наслідки Першої світової війни для країн Латинської Америки? **2.** Що таке ліберальний реформізм? **3.** Які реформи було проведено в 1920-ті рр. у Мексиці, Аргентині, Чилі, Уругваї? **4.** Хто такі тенентисти? У якій країні вони діяли, за що виступали? **5.** Які реформи було проведено в 1930-ті рр. у Мексиці, Бразилії та Аргентині? **6.** Події в якій країні змусили США переглянути політику щодо країн регіону на початку 1930-х рр.?

7. У чому полягає сутність реформ, проведених у країнах Латинської Америки в цей період? **8.** Чому в країнах Латинської Америки неодноразово відбувалися збройні виступи, воєнні перевороти? **9.** Чи був ліберальний реформізм закономірним явищем? Свою думку обґрунтуйте. **10.** Як складалися відносини між США і країнами Латинської Америки? Чому США скоригували свою політику щодо країн регіону в 1930-ті рр.? **11.** Назвіть причини економічної відсталості країн Латинської Америки. Якими шляхами її намагалися подолати в 1920—1930-ті рр.?

12. Порівняйте реформи 1920-х і 1930-х рр. у країнах Латинської Америки. Відповідь подайте у вигляді таблиці. **13.** Об'єднайтеся в групи та обговоріть, що було спільного й відмінного між ліберальним реформізмом і «революційним каудилізмом».

14. Складіть історичний портрет одного з видатних діячів регіону цього періоду.

Практичне заняття

Азія та Латинська Америка: протиборство демократичних сил і диктаторських режимів

Узагальнення знань

за розділом V «Держави Азії та Латинської Америки»

Тестові завдання

для підготовки до тематичного контролю за розділом V «Держави Азії та Латинської Америки»

§ 38. Утворення осередків Другої світової війни. Створення блоку Берлін—Рим—Токіо

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати вплив світової економічної кризи 1929—1933 рр. на міжнародні відносини; розповідати про зародження осередків Другої світової війни; пояснювати причини ліквідації Версальської системи.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли була створена Версальська система міжнародних відносин?
2. Які зміни були до неї внесені в 1920-ті рр.?

Учасники Лондонської конференції. 1930 р.

Женевський нотаріус із Ліги Націй: «Де війна? Яка війна? У мене ніякої війни не зареєстровано!» Карикатура 1932 р.

1 ВПЛИВ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ НА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ. Світова економічна криза загострила міжнародні відносини й призвела до появи осередків нової війни. Порівняно з Першою світовою війною, у 1930-ті рр. лише незначна кількість держав прагнула війни. Тому можна було усунути загрозу війни в разі спільних дій усього співтовариства. Звичайно, розвиток міжнародних відносин у 1930-х рр. не слід розглядати як єдину тенденцію, спрямовану на підготовку нової війни. Із поглибленням конфліктів наростало прагнення учасників вирішувати їх не шляхом компромісів, а нав'язуванням своєї волі силою.

Незважаючи на всю гостроту кризи, на початку 1930-х рр. навряд чи хто з тогочасних політиків наважився б стверджувати, що до кінця десятиліття може спалахнути нова, більш масштабна світова війна. На той час політиків непокоїли питання, якими зовнішньополітичними кроками можливо хоча б пом'якшити наслідки кризи.

Першим випробуванням здатності світового співтовариства діяти спільно стала економічна криза. Вона була світовою і поставила перед усіма країнами завдання скоординувати свої зусилля на її подолання. Дієвими кроками на цьому шляху вважали зменшення військових витрат (шляхом скорочення озброєнь та армій або створення такої системи міжнародної безпеки, яка б усунула необхідність у значних витратах на війну) і полегшення фінансового тягаря репарацій та боргів.

У **січні 1930 р.** у **Лондоні** відкрилася міжнародна конференція з обмеження морських озброєнь. На ній було здійснено спробу поширити умови «Договору п'яти» на інші класи бойових кораблів: крейсери, есмінці, підводні човни. У повному обсязі це питання вирішити не вдалося: Франція та Італія відмовилися підписати угоду. США, Англія, Японія домовилися щодо крейсерів та есмінців дотримуватися співвідношення 5:5:3. Щодо підводних човнів запроваджувався принцип рівності флотів.

У **лютому 1932 р.** після тривалої підготовчої роботи в **Женеві** нарешті відкрилася конференція, присвячена проблемі роззброєння. Із самого початку з'ясувалося, що між провідними державами існують серйозні розбіжності в підходах до її вирішення. Так, Франція вважала, що передусім треба створити міжнародну армію під зверхністю Ліги Націй. Її основна суперниця Німеччина вимагала скасування всіх обмежень Версальського договору. Англію цікавили проблеми ліквідації підводних човнів і хімічної зброї. США виступали за скорочення сухопутних сил. СРСР вимагав поставити на порядок денний конференції питання про загальне роззброєння або пропорційно поступове. Італія пропонувала для початку на рік увести мораторій на нарощування озброєння. Японія як попередню умову вимагала визнання її особливої ролі на Далекому Сході та в басейні Тихого океану.

Таким чином, кожна з великих держав не стільки думала про вирішення завдань конференції, а насамперед прагнула отримати власні вигоди. Конференція закінчилася безрезультатно.

Також здійснювалися спроби впорядкувати справи у сфері міжнародних фінансів. У 1931 р. США запропонували оголосити мораторій на один рік щодо виплати боргів та репарацій. Пропозиція була прийнята. У 1932 р. взагалі ліквідували репараційні зобов'язання Німеччини. Країни-боржники, зі свого боку, припинили сплачувати борги США. Здавалося, що розпочалися колективні дії перед лицем спільної загрози.

Проте майже одночасно США ввели високі митні податки, а Велика Британія відмовилася від «золотого стандарту», вільного обміну фунтів стерлінгів на золото за фіксованим курсом і спробувала встановити такий обмінний курс фунта, який би сприяв експорту англійських товарів. Такими діями США та Велика Британія спровокували митні й валютні «війни», що дезорганізувало світову торгівлю і ще більше поглибило кризу.

У **1933 р.** в **Лондоні** була скликана світова економічна конференція. На ній обговорювалися проблеми стабілізації валют і розроблення шляхів пожвавлення світової торгівлі. Вона закінчилася безрезультатно. Перемогло прагнення вирішувати економічні проблеми не спільно, а поодинці, коли кожна країна намагалася перекласти тягар кризи на сусіда. У результаті зросло економічне суперництво і зменшилася можливість чинити спільний опір перед загрозою війни.

Проте деякі держави були готові йти на злам існуючої системи міжнародних відносин і встановлення своєї гегемонії у світі.

Солдати імператорської армії Маньчжоу-Го. 1933 р.

2 ОСЕРЕДОК ВІЙНИ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ. Перший осередок війни виник на Далекому Сході. У 1927 р. прем'єр-міністр Японії Танака в меморандумі імператору виклав програму територіальних завоювань на Далекому Сході й знищення могутності США в Тихому океані.

Восени 1931 р. японські війська окупували територію Маньчжурії — важливу в стратегічному й економічному відношенні частину Китаю. Напад на Маньчжурію стався після провокаційного вибуху на залізниці неподалік **Мукдена**, влаштованого японцями **18 вересня 1931 р.** Протягом кількох місяців було окуповано всю територію Маньчжурії, хоча кількісний склад японської армії становив 14 тис. осіб, у той час як китайська налічувала 100 тис. осіб. Китай обмежився поданням скарги до Ліги Націй. На загарбаній території Північно-Східного Китаю японський уряд у 1932 р. створив маріонеткову державу **Маньчжоу-Го**, призначивши її правителем останнього китайського імператора Пу І.

Японські солдати з елітного підрозділу «Череп» у Маньчжурії. 1933 р.

Виправдовуючи агресію, Японія заявляла про загрозу проникнення СРСР у цей регіон і як приклад наводила китайсько-радянський конфлікт 1929 р. та підтримку Радянським Союзом китайських комуністів. Такі дії Японії спонукали світове товариство вжити відповідних заходів. Ліга Націй на прохання Китаю створила спеціальну комісію для вивчення цієї проблеми. Вона рекомендувала вивести японські війська й передати Маньчжурію під міжнародний контроль. Проте Японія не була

Заява японського представника про вихід із Ліги Націй. 1933 р.

Італійська армія вступає в Ефіопію. 1930-ті рр.

ШЛЯХ А. ГІТЛЕРА ДО СВІТОВОГО ПАНУВАННЯ

Перший етап
Перегляд і ліквідація Версальської системи

↓

Другий етап
Об'єднання всього німецького народу в одній державі

↓

Третій етап
Завоювання «життєвого простору» на сході

↓

Мета
Світове панування

Підписання радянсько-чехословацької угоди. 1935 р.

засуджена як агресор. Ліга Націй заявила, що Маньчжурія є невід'ємною частиною Китаю, і не визнала Маньчжоу-Го. У відповідь Японія в 1933 р. демонстративно вийшла з Ліги Націй. Передбачені на цей випадок санкції проти Японії так і не були запроваджені. США та Англія домоглися укладення між Японією й Китаєм компромісного миру: Японія виводить свої війська із Шанхаю, а Китай визнає Маньчжоу-Го. Уперше в історії агресія залишилася безкарною.

3 АГРЕСІЯ ІТАЛІЇ ПРОТИ ЕФІОПІЇ. Італія вважала себе обділеною результатами Першої світової війни й не приховувала загарбницьких планів, зокрема щодо Ефіопії.

3 жовтня 1935 р. 250-тисячна італійська армія, озброєна авіацією і танками, вдерлася на територію Ефіопії. Ефіопська армія чинила завзятий опір. Проте сили були нерівними. Рада Ліги Націй оголосила Італію агресором і зобов'язала всіх членів організації застосувати до неї економічні санкції. Ці заходи виявилися малоефективними. США та Велика Британія заявили про нейтралітет і відмовилися постачати Ефіопії сучасну військову техніку. Тим самим жертва й агресор були поставлені на один рівень.

У **травні 1936 р.** Італія оголосила про завоювання всієї Ефіопії. Вона була об'єднана з Еритреєю та Італійським Сомалі в Італійську Східну Африку. Народ Ефіопії розгорнув партизанську боротьбу проти агресорів, яка завершилася звільненням країни за підтримки Англії в 1941 р.

4 АГРЕСІЯ НІМЕЧЧИНИ. ЛІКВІДАЦІЯ ВЕРСАЛЬСЬКОЇ СИСТЕМИ. Після приходу до влади А. Гітлера Німеччина приєдналася до групи держав-агресорів. До 1933 р. становище Німеччини в межах Версальської системи було значно полегшено. Вона перестала сплачувати репарації. На переговорах щодо роззброєння в 1932 р. їй обіцяли рівні права з іншими державами в озброєнні. Навіть обговорювалося питання про повернення Німеччині колоній. Важливим кроком на шляху до подальшої ліквідації Версальської системи стало підписання в липні **1933 р.** за пропозицією Б. Муссоліні **«Пакту чотирьох»** між Англією, Францією, Італією та Німеччиною. Цей документ передбачав широке співробітництво держав у питаннях перегляду Версальської системи та юридично закріплював рівність Німеччини в озброєнні. Однак ратифікацію цього договору було зірвано.

Перегляд умов Версальського договору був для А. Гітлера лише першим кроком на шляху до світового панування. Другим кроком мало стати об'єднання всього німецького народу в одну державу, а це передбачало приєднання Австрії, населених німцями районів Франції, Бельгії, Чехословаччини, Польщі та Литви. Третім кроком він бачив завоювання «життєвого простору» на сході. Заволодівши сировинними й аграрними ресурсами Східної Європи, Німеччина, на думку А. Гітлера, зможе перемогти в боротьбі за світове панування.

Таким чином, визначений А. Гітлером шлях передбачав не просто перегляд Версальської системи, а й повну її ліквідацію

та докорінні зміни міжнародних відносин, що склалися. Це був шлях до війни.

Свідченням рішучих намірів А. Гітлера став вихід Німеччини з Ліги Націй у **жовтні 1933 р.** У 1934 р. була здійснена спроба приєднати Австрію. Цьому завадила Італія, яка загрожувала прямим воєнним втручанням. А. Гітлер тимчасово відступив.

У 1935 р. стався перелом. Після виплати Франції компенсації за вугільні шахти земля Саар за результатами плебісциту відійшла до Німеччини. Остання відмовилася від статей Версальського договору, які забороняли їй мати військову авіацію, оголосила про запровадження загальної військової повинності й формування армії із 36 дивізій.

Між Великою Британією й Німеччиною в **1935 р.** було укладено військово-морську угоду. За цією угодою Німеччині дозволялося збільшити тоннаж німецького флоту в 5,5 разу та будувати підводні човни. Тобто Німеччина могла мати флот більший, ніж французький. Угода була вже двостороннім порушенням Версальської системи.

Така ситуація занепокоїла найближчих сусідів Німеччини. Європейська дипломатія почала активно обговорювати ідею створення системи колективної безпеки. У **1934 р.** СРСР було прийнято до Ліги Націй. У **травні 1935 р.** СРСР і Франція уклали угоду про взаємодопомогу. Аналогічний договір був підписаний між СРСР і ЧСР. Проте ратифікацію цього договору Франція відкладала, використовуючи сам факт його підписання як засіб тиску на Німеччину. На Заході ще були досить стійкими антирадянські настрої. Зрозумівши це, А. Гітлер наважився на більш рішучі дії: у **березні 1936 р.** німецькі війська були введені в Рейнську демілітаризовану зону. Ні Англія, ні Франція не застосували передбачені в цьому випадку заходи.

У Німеччині нарощувалося виробництво озброєнь, здійснювалися програми створення синтетичного бензину й каучуку, що зменшило б залежність країни від імпорту. Йшла відкрита підготовка до війни. Таким чином, створена після Першої світової війни недосконала система колективної безпеки була ліквідована.

5 СТВОРЕННЯ БЛОКУ БЕРЛІН—РИМ—ТОКІО. Спільні інтереси Японії, Італії та Німеччини швидко зблизили країни. **25 листопада 1936 р.** Німеччина та Японія підписали Антикомінтернівський пакт, а 6 листопада 1937 р. до нього приєдналася Італія. Утворилася **«вісь» Берлін—Рим—Токіо.** Сторони зобов'язалися інформувати одна одну про діяльність Комінтерну й вести проти нього спільну боротьбу. На додаток до договору вони дали обіцянку у випадку війни однієї з країн із СРСР не робити нічого, що могло б полегшити становище СРСР.

Цей блок агресорів не був міцним. Між Німеччиною та Італією тривало суперництво в Австрії. Крім того, обидві держави претендували на гегемонію на Балканах, перш ніж їм вдалося домовитися про розмежування сфер впливу в цьому регіоні. Тоді ж Німеччина визнала завоювання Італією Ефіопії. Після цього Німеччина й Італія активно координували свою політику

Вступ німецької армії в Рейнську демілітаризовану зону. 1936 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У роботі Ліги Націй провідна роль належала Англії та Франції, тому діяльність організації була спрямована на зовнішньополітичні пріоритети цих держав. За час свого існування Ліга Націй не скористалася широкими повноваженнями, наданими їй Статутом. У ньому були передбачені обмеження озброєнь, взаємні гарантії територіальної цілісності й незалежності, заходи боротьби проти агресора, у тому числі й колективні санкції. На практиці Ліга Націй не стала інструментом захисту миру й приборкання агресорів. Жодне питання тут не вирішувалося конструктивно. Провідні держави були зацікавлені в нарощуванні своїх збройних сил, а тому нерідко займали вичікувальну позицію. Так, коли Китай звернувся зі скаргою на агресію Японії в Маньчжурії, то Рада Ліги Націй лише висловила надію на нормалізацію японо-китайських відносин. Спочатку Японія, а потім Німеччина вийшли з Ліги Націй, щоб продовжити здійснення своїх зовнішньополітичних планів. Проти Італії було застосовано економічні санкції, але не в повному обсязі, і вона не припинила загарбання Ефіопії. Не знайшли осуду й інші акти агресії, що підштовхувало світ до катастрофи. Не зважав на Лігу Націй і Радянський Союз, здійснивши в 1939 р. напад на Фінляндію.

Загадка Гітлера.
Художник Сальвадор Далі. 1938 р.

та спільно провели ряд міжнародних акцій. У 1936 р. вони підтримали заколот націоналістів в Іспанії, який у 1939 р. привів до влади Ф. Франко.

Відносини Німеччини та Японії ускладнювалися тим, що Японія захопила німецькі колонії в Тихому океані та Китаї і не збиралася їх повертати. Німеччина й Італія під час агресії Японії 1937 р. проти Китаю продавали зброю китайському уряду. Обидві країни розташовувалися далеко одна від одної та прагнули зберегти свободу дій у своїй сфері інтересів.

До середини 1930-х рр. Німеччина, Італія та Японія стали на шлях прямого порушення умов післявоєнного врегулювання. Над усією Версальсько-Вашингтонською системою виникла загроза. Альтернативою їй був запропонований Німеччиною, Італією та Японією «новий порядок», заснований на пануванні сили. Він зводився до розподілу світу між цими державами. Шлях до «нового порядку» йшов через війну.

ВИСНОВКИ

- Виникнення перших осередків війни наблизило світ до небезпечної межі нового глобального збройного конфлікту.
- Однак лідери провідних країн світу не змогли знайти дієвих засобів, щоб зупинити його ініціаторів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що стало приводом до перегляду Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин? **2.** Де виник перший осередок Другої світової війни? **3.** Які акти агресії були здійснені в другій половині 1930-х рр.? **4.** Коли було укладено Антикомінтернівський пакт? **5.** Коли було скасовано репараційні платежі Німеччини? **6.** Які держави уклали між собою «Пакт чотирьох»? **7.** Коли Японія й Німеччина вийшли з Ліги Націй? **8.** Якою була реакція європейських держав на зростання могутності Німеччини?

9. Як вплинула економічна криза 1929—1933 рр. на розвиток міжнародних відносин? **10.** Що дало змогу Німеччині відмовитися від дотримання статей Версальського договору? **11.** Який план розробив А. Гітлер для досягнення світового панування? **12.** Чому СРСР був прийнятий до Ліги Націй? **13.** Доведіть суперечливість зовнішньополітичних інтересів європейських країн та США. **14.** Охарактеризуйте роль Ліги Націй у міжнародних відносинах 1930-х рр.

15. Об'єднайтеся в групи та обговоріть, що зближувало Німеччину, Італію, Японію. **16.** Якими є головні відмінності між передумовами Першої та Другої світових війн? Складіть таблицю.

17. Чи можна дії Німеччини на міжнародній арені в 1933—1936 рр. характеризувати як акти агресії? Дайте розгорнуту відповідь.

§ 39. Політика «умиротворення» агресора та її крах

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати суть політики «умиротворення»; розповідати про аншлюс Австрії та Мюнхенську угоду щодо Чехословаччини; визначати прояви й наслідки політики «умиротворення».

ПРИГАДАЙТЕ
Які поступки на міжнародній арені були зроблені Німеччині в першій половині 1930-х рр.?

1 ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ПОЛІТИКИ «УМИРОТВОРЕННЯ».

В умовах, що склалися, мир означав збереження Версальсько-Вашингтонської системи, яка, незважаючи на всі недоліки, забезпечувала відносну стабільність і визнавала силу права. Ця система містила принцип запобігання міжнародним кризам. Він передбачав колективні дії проти агресора через Лігу Націй. Проте спільної відсічі не вийшло. Насамперед це пов'язано з тим, що здатність країн Заходу до колективних дій проти агресора знизилася через загострення взаємного суперництва в пошуках шляхів подолання економічної кризи. До того ж скрутне економічне становище відвертало увагу суспільства й політиків на внутрішні проблеми. Вирішення їх було пріоритетним.

Колективний опір агресорам потребував застосування різноманітних, у тому числі силових методів. Захист миру за тих умов вимагав мужності, волі й готовності до певних втрат. Однак людей лякала навіть думка про війну. Громадськість в Англії та Франції була налаштована категорично проти використання сили. Китай та Ефіопія здавалися занадто далекими, щоб вбачати в них загрозу колективній безпеці. Розуміння цілісності й неподільності світу не було притаманним для тогочасної суспільної свідомості. Такі настрої знайшли своє відображення в політиці «умиротворення», яка вела країни до пасивності й зайвої обережності.

Прихід А. Гітлера до влади не відразу почали вважати поворотним у політиці Німеччини. Тривалий час у ньому вбачали лише сильного національного лідера, який прагне відновити для Німеччини справедливість. Плани нацистської Німеччини про переділ світу спочатку не сприймали серйозно. Лідери Англії та Франції не бачили причин для зміни політичного курсу, який активно впроваджувався в 1920-х рр. і був спрямований на поступове послаблення тягаря Версальсько-Вашингтонської системи. Нацизм у Німеччині ще не встиг показати своє хижацьке обличчя. Країни Європи не зазнали жахів окупації. А. Гітлер здавався політиком, із яким можна домовитися.

Насправді А. Гітлер висував усе нові й більш зухвалі претензії. Вони ставали об'єктами міжнародного обговорення, і врешті всі територіальні прагнення Німеччини задовольнялися.

ПРИЧИНИ ПОЯВИ І РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ «УМИРОТВОРЕННЯ»

- Зосередження громадськості Англії та Франції на внутрішніх проблемах, породжених економічною кризою 1930-х рр.;
- стійкі пацифістські настрої в більшості населення Англії та Франції, страх повторення жахів світової війни;
- недооцінювання лідерами західних держав А. Гітлера;
- продовження лідерами Англії та Франції курсу на послаблення Версальсько-Вашингтонської системи;
- повне усунення США від втручання у європейські справи.

2 АНШЛЮС АВСТРІЇ ТА МЮНХЕНСЬКА УГОДА. Кульмінацією політики «умиротворення» стали аншлюс (приєднання) Австрії та Мюнхенська угода щодо Чехословаччини.

Приєднання Австрії було одним із важливих завдань політики Німеччини. У **лютому 1938 р.** канцлер Австрії К. Шушніг підписав із Німеччиною угоду, яка поставила Австрію під контроль Німеччини. **12 березня 1938 р.** німецькі війська за підтримки австрійських нацистів окупували Австрію. Наступного дня австрійський уряд оголосив про возз'єднання Австрії з німецькою імперією. Ні великі держави, ні Ліга Націй не відреагували на це. Протест проти таких дій висловив тільки СРСР.

Наступним об'єктом нацистської агресії стала Чехословаччина. Німеччина вимагала віддати **Судетську область**, де проживало 3 млн німців. 13 вересня 1938 р. судетські нацисти вчинили заколот. Після його придушення Німеччина стала загрожувати Чехословаччині розправою.

Однак у той час співвідношення сил було не на користь Німеччини. Чехословаччина мала добре озброєну й підготовлену армію із 45 дивізій, яка спиралася на прикордонні оборонні споруди. Німеччина мала 47 недостатньо озброєних дивізій. До того ж уряд СРСР відповідно до договору 1935 р. запропонував Чехословаччині всебічну допомогу.

Виникла міжнародна криза, для подолання якої Н. Чемберлен двічі зустрічався з А. Гітлером. Вони домовилися, що конфлікт буде вирішено в Мюнхені. Під час цієї зустрічі А. Гітлер

ЦІКАВІ ФАКТИ

Особливо слід сказати про позицію США щодо політики «умиротворення». Криза, яка охопила країну, зосередила увагу суспільства на внутрішніх проблемах. Наростання напруженості у світі породило в США прагнення відмежуватися від усього. Після прийняття в 1935 р. закону про нейтралітет найбагатша країна світу, що мала значні ресурси і здатність впливати на світову політику, наче усунулася з неї. Це різко підвищило шанси агресорів. Найбільш активним прихильником політики «умиротворення» був прем'єр-міністр Великої Британії Н. Чемберлен. На його думку, небезпека полягала не в агресивних намірах Німеччини, а в недооцінюванні міжнародної кризи. Він вважав, що Перша світова війна виникла тому, що великі держави на певний час втратили контроль над розвитком подій, і в результаті місцевий конфлікт переріс у світову війну. Для того щоб відвернути таку небезпеку, потрібно зберегти контакти з усіма учасниками міжнародного конфлікту й вирішувати проблеми на основі взаємних поступок.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Мюнхенська угода — одна з найганебніших сторінок західної дипломатії. Англія й Франція зрадили Чехословаччину — країну, саме виникнення якої було пов'язане з Версальською системою, одну з небагатьох реальних демократій у Європі. Цинічним було посилання на право націй на самовизначення, на право німців, угорців, поляків об'єднатися зі своєю батьківщиною. Достатньо пригадати, як у 1919 р. в Парижі це право було принесене в жертву стратегічним антинімецьким та антиугорським інтересам. Ситуація повторилася в 1938 р., коли поширення набула політика «умиротворення». Посланець Чехословаччини в Англії після підписання угоди сказав радянському послу: «Вони продали мене в рабство німцям, як колись негрів продавали в США!».

Поглинення Чехословаччини Німеччиною. Карикатура 1938 р.

заявив, що Судетська область — остання територіальна вимога Німеччини в Європі. Англія та Франція висунули чехословацькому уряду ультиматум про негайну передачу Німеччині територій ЧСР, населених німцями. За спиною Чехословаччини главами урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії **29—30 вересня 1938 р.** було укладено **Мюнхенську угоду.**

Наслідком угоди стало відторгнення від ЧСР на користь Німеччини всіх прикордонних західних і північно-західних районів. ЧСР втратила 20 % населення і майже 50 % важкої промисловості, усі прикордонні укріплення. Кордон із Німеччиною тепер проходив за 40 км від Праги.

Мюнхенська угода зобов'язала ЧСР задовольнити претензії Польщі та Угорщини. Польщі була передана Тешинська Силезія, Угорщині за I Віденським арбітражем — частина Словаччини та Карпатської України. Чехословаччина перетворилася на федеративну державу.

Мюнхенська угода означала перетворення Німеччини на найсильнішу державу Центральної Європи. Усі малі держави цього регіону зрозуміли, що ні Ліга Націй, ні Англія та Франція не можуть гарантувати їхній суверенітет, і пішли на зближення з Німеччиною. У цьому розумінні Мюнхенська угода була стратегічною поразкою Англії та Франції й наблизила початок війни.

Проте на той час на Заході результати змови сприйняли з полегшенням. Повернувшись до Лондона, Н. Чемберлен заявив, що привіз мир цілому поколінню. До того ж 27 лютого 1939 р. уряди Англії та Франції визнали режим Ф. Франко в Іспанії, який активно підтримували Німеччина та Італія.

Однак узимку **1938—1939 рр.** лідери Англії та Франції зрозуміли, що помилялися.

Тим часом Німеччина не залишала часу на роздуми. 15 березня 1939 р. німецькі війська окупували Чехію й Моравію, Словаччина була проголошена незалежною, а Угорщина захопила всю Карпатську Україну.

Далі Німеччина почала домагатися від Польщі згоди на передачу їй Данцига і побудови через польський коридор екстериторіальної траси, яка б зв'язала Німеччину з Пруссією. Німецькі війська вступили в Мемельську область (Клайпеда),

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Заява В. Черчилля 21 вересня 1938 р. для преси щодо Мюнхенської угоди

Розчленування Чехословаччини під тиском Англії та Франції рівносильно повній капітуляції західних демократій перед нацистською загрозою застосування сили. Такий крах не принесе миру або безпеки ні Англії, ні Франції. Навпаки, він поставить ці дві країни в становище, за якого ставатиме все небезпечніше. Сама лише нейтралізація Чехословаччини означає звільнення 25 німецьких дивізій, які загрожуватимуть Західному фронту. Крім того, вона відкриє нацистам шлях до Чорного моря. Йдеться про загрозу не тільки Чехословаччині, але й свободі й демократії всіх країн. Думка, наче можна гарантувати безпеку, кинувши малу державу на поталу вовкам, — фатальна помилка. Військовий потенціал Німеччини зростатиме значно швидше, ніж Англія та Франція зможуть завершити заходи, необхідні для їхньої оборони.

? **1.** Чому В. Черчилль виступив проти Мюнхенської угоди? Які він наводить аргументи? **2.** Чи справдилися прогнози В. Черчилля?

яка належала Литві. У **квітні 1939 р.** Італія здійснила агресію проти Албанії та захопила її.

Крах політики «умиротворення» став очевидним. У суспільній свідомості стався злам. Від урядів вимагали рішучості у ставленні до Німеччини. Англія та Франція обмінялися зверненнями про взаємну допомогу на випадок агресії і надали відповідні гарантії державам, які мали спільний кордон із Німеччиною. Світ розпочав підготовку до війни.

Виникнення безпосередньої загрози війни спонукало уряди Англії та Франції до зближення із СРСР, який західні лідери раніше намагалися усунути з європейської політики.

Німецькі війська в Мемелі. 1939 р.

ВИСНОВКИ

- Визначивши стратегію шляху до світового панування, А. Гітлер став цілеспрямовано впроваджувати її в життя. Лише за декілька років Німеччина стала однією з найсильніших держав Європи й була готова до розв'язування нової війни.
- Політика «умиротворення» стала поразкою дипломатії країн Заходу. Зрадивши своїх союзників на сході Європи (Чехословаччину та інші держави), Англія й Франція так і не досягли бажаного миру. Потурання агресору лише наблизило початок Другої світової війни.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. З'ясуйте причини виникнення політики «умиротворення». Назвіть її основних провідників. **2.** Коли відбувся аншлюс Австрії? **3.** Що стало приводом до Мюнхенської конференції? **4.** Лідери яких держав брали участь у Мюнхенській конференції? **5.** Які території приєднали Німеччина та Італія в першій половині 1939 р.?

6. Чому політика «умиротворення» зазнала краху? **7.** Якою була позиція СРСР щодо Мюнхенської угоди?

8. Складіть перелік дій урядів Англії та Франції, які можна віднести до проявів політики «умиротворення». **9.** Назвіть чинники, які зміцнювали блок держав-агресорів, і чинники, які ускладнювали відносини між ними. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

10. Порівняйте рівень консолідації сил агресії та міць системи колективної безпеки. Дайте розгорнуту відповідь.

§ 40. СРСР у системі міжнародних відносин напередодні Другої світової війни

1 СИСТЕМА КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ. Протягом 1920—1930-х рр. політика СРСР зазнала суттєвих змін. Зрозумівши нездійсненність найближчим часом світової революції, радянське керівництво шукало виходу з міжнародної ізоляції.

У роки світової економічної кризи СРСР прагнув використати суперечності між капіталістичними країнами для забезпечення перетворень першої п'ятирічки. Невдовзі стало зрозуміло, що дії Німеччини та Японії загрожують безпеці СРСР. Це змінило його зовнішньополітичну доктрину. Загроза з боку Японії змусила СРСР піти на зближення із Чан Кайші та рекомендувати КПК діяти спільно з Гоміданом у боротьбі проти Японії.

СРСР виступив за створення системи колективної безпеки й стримування агресорів. Провідником цього курсу став народний комісар (нарком) закордонних справ СРСР **Максим Литвинов.** СРСР вдалося зміцнити своє становище. У 1933 р. були встановлені дипломатичні відносини зі США, а в 1934 р. СРСР був

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати суть системи колективної безпеки; розповідати про зміну зовнішньополітичного курсу СРСР наприкінці 1930-х рр.; визначати зміст і наслідки таємних домовленостей між Німеччиною та СРСР.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Який зовнішньополітичний курс проводив СРСР у 1920-х рр.? **2.** Якою була реакція СРСР на політику «умиротворення»?

Народний комісар закордонних справ СРСР Максим Литвинов

прийнятий до Ліги Націй як член Ради, що означало визнання його великою державою.

Успіхом на шляху створення системи колективної безпеки стало укладення в **1935 р.** радянсько-французького договору про взаємну допомогу. Щоправда, у ньому були відсутні військові статті, але в будь-якому випадку договір відкривав шлях до спільної боротьби з агресором. Аналогічний договір того ж року був укладений із Чехословаччиною.

2 ЗМІНА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ СРСР. Результати зустрічі в Мюнхені створили в радянського керівництва враження про неможливість сформувати систему колективної безпеки й намагання усунути його з європейської політики. Радянсько-французький і радянсько-чехословацький договори існували лише на папері.

Незабаром Франція й Німеччина уклали угоду, рівноцінну пакту про ненапад. СРСР зрозумів це як спробу Заходу спрямувати агресію Німеччини на схід.

Поразка СРСР на європейському дипломатичному фронті проходила на тлі загострення відносин із Японією, наслідком чого став конфлікт біля **озера Хасан** у **липні 1938 р.** На думку радянського керівництва, СРСР опинився перед перспективою агресії зі сходу й заходу. Втративши надію на можливість створення системи колективної безпеки, опинившись у політичній ізоляції, маючи недовіру до Англії та Франції, радянське керівництво почало шукати шляхи зближення з Німеччиною. Важливою ознакою зміни зовнішньополітичної орієнтації СРСР стала заміна М. Литвинова на посаді наркома закордонних справ. Новим наркомом став **В'ячеслав Молотов** (травень 1939 р.), а це означало, що сам Й. Сталін береться за керівництво зовнішньою політикою.

Перелом у зовнішній політиці СРСР збігся з початком перегляду політики країн Заходу. СРСР рухався від Англії та Франції до Німеччини, а Англія й Франція шукали зближення із СРСР.

Англія й Франція, стурбовані непередбаченим розвитком подій, виступили із заявою про гарантії допомоги ряду європейських держав — Польщі, Румунії, Бельгії, Нідерландам, Швейцарії тощо. Гарантії створили нову ситуацію в Європі. Німеччина не могла здійснити агресію проти СРСР, не порушивши суверенітету Польщі та Румунії і, відповідно, не ризикуючи опинитися у стані війни з Англією й Францією.

У березні 1939 р. Англія запропонувала СРСР підписати спільно із Францією й Польщею загальну декларацію про взаємодію. У квітні 1939 р. західні держави звернулися до Радянського Союзу із пропозицією надати гарантії Польщі та Румунії. У відповідь СРСР запропонував пакт про взаємодопомогу між Англією, Францією та СРСР з одночасним наданням гарантій усім прикордонним із СРСР державам. Розпочалися переговори із цього питання, що виявили взаємну недовіру й небажання сторін іти на компроміс. Не вдалося подолати суперечку щодо «непрямої агресії». Англія й Франція вбачали в радянському

ЦІКАВІ ФАКТИ

Країни Заходу байдуже поставилися до створення системи колективної безпеки. Радянсько-французький договір був ратифікований Францією лише через рік. Сумніви викликало насамперед те, що СРСР не має спільного кордону з Німеччиною, і щоб виконати свої зобов'язання, радянським військам довелося б перетинати територію Польщі та Румунії. Однак ці держави боялися СРСР більше, ніж Німеччину, і категорично відмовлялися пропускати радянські війська. У французького керівництва склалося враження, що СРСР хоче втягнути Францію в конфлікт із Німеччиною, а сам залишитися осторонь. Коли на Заході дізналися про наслідки репресій у радянській армії, то військовий союз із СРСР почали розцінювати як неважливий.

формулюванні загрозу для суверенітету сусідніх із СРСР держав, тому що будь-які зміни в них могли бути кваліфіковані радянським керівництвом як агресія, і туди б вводилися радянські війська. До того ж Англія розглядала ці переговори як засіб тиску на Німеччину та не бажала укладення угоди.

Разом із політичними переговорами Англія, Франція та СРСР домовилися розпочати переговори військових місій для укладення спільної конвенції. Ці переговори також виявилися малоефективними.

Формальною перешкодою для підписання конвенції стало небажання Польщі та Румунії пропустити через свою територію радянські війська. Проте насправді радянське керівництво вивчало питання про зближення з Німеччиною.

У **серпні 1939 р.** СРСР опинився в центрі світової політики. Його прихильності домагалися як Англія із Францією, так і Німеччина. Перед радянським керівництвом постала проблема остаточного вибору, від якого залежала доля світу.

На думку Й. Сталіна, союз з Англією й Францією у кращому випадку міг призвести до загострення відносин із Німеччиною, а в гіршому — до війни з нею. Натомість союз із Німеччиною залишав би СРСР тимчасово осторонь світового конфлікту. Можна було сподіватися на припинення бойових дій із Японією на **річці Халхін-Гол** (відбувалися протягом **травня—серпня 1939 р.** на території Монгольської Народної Республіки), на яку могла вплинути лише Німеччина, і на територіальні придбання за рахунок Польщі, країн Балтії (Естонія, Латвія, Литва), Фінляндії та Румунії.

Німеччина була згодна на це, щоб тільки вивести СРСР із гри і розв'язати собі руки для агресії проти Польщі. Початок війни з нею було призначено на 26 серпня, а згодом на 1 вересня 1939 р.

Радянський солдат встановлює прапор на сопці Заозерна як символ перемоги в боях біля озера Хасан. 1938 р.

3 РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ПАКТ ПРО НЕНАПАД І ТАЄМНИЙ ПРОТОКОЛ ДО НЬОГО. 21 серпня Й. Сталін отримав від А. Гітлера телеграму, у якій той заявляв, що прагне укласти пакт про ненапад із СРСР і готовий підписати будь-яку додаткову угоду, яка стосується всіх суперечливих питань. А. Гітлер просив прийняти міністра закордонних справ Німеччини **Йоахіма фон Ріббентропа** для підписання відповідних документів. Того ж дня Й. Сталін дав розпорядження припинити переговори з Англією та Францією, але подати це так, наче не СРСР винен у їх зриві. Він направив А. Гітлеру телеграму, де висловлював надію на суттєвий поворот у радянсько-німецьких відносинах і згоду прийняти Й. Ріббентропа у визначений термін. Радянська розвідка достеменно знала про плани А. Гітлера щодо нападу на Польщу.

Після нетривалих переговорів Й. Ріббентроп та В. Молотов підписали в Москві **23 серпня 1939 р.** Пакт про ненапад і таємний протокол до нього. Цей протокол згодом отримав назву **«Пакт Молотова—Ріббентропа»**. У ньому сторони домовлялися про розмежування «сфер інтересів» у Східній Європі. Німеччина визнавала сферою інтересів СРСР Фінляндію, Латвію, Естонію та Бессарабію. Литву було визнано сферою інтересів Німеччини.

Гітлер і Сталін: «Цікаво, як довго триватиме медовий місяць?». Карикатура на пакт Молотова—Ріббентропа

Підписання «Пакту Молотова—Ріббентропа». 23 серпня 1939 р.

Протокол передбачав розподіл Польщі. Лінія розподілу мала проходити по річках Нарев, Вісла, Сян.

Зміст підписаних у Москві документів показав, що СРСР змінив свою зовнішню політику. Таємний протокол свідчив, що СРСР остаточно повернувся до політики, яку проводив царський уряд: її рисами були таємна дипломатія і територіальна експансія. СРСР фактично опинився серед держав — «підпалювачів війни». Німецькі війська вранці **1 вересня 1939 р.** здійснили напад на Польщу. 3 вересня Англія й Франція оголосили війну Німеччині. Розпочалася **Друга світова війна.**

Пакт і додатковий протокол мали вплив і на японо-німецькі відносини. Японія розцінила ці документи як зраду Німеччини і після нападу останньої на СРСР відмовилася її підтримати. До того ж Японія припинила свою агресію проти Монголії.

ВИСНОВКИ

- Напередодні Другої світової війни склалася ситуація, за якої від Радянського Союзу залежало, коли буде розв'язано війну. Він міг об'єднатися із країнами західної демократії або посісти вичікувальну позицію. Й. Сталін обрав останній шлях, до того ж вступивши в змову з А. Гітлером про розподіл сфер впливу у Східній Європі (між Німеччиною та СРСР було укладено Пакт про ненапад і таємний протокол до нього).
- «Пакт Молотова—Ріббентропа» відкривав шлях до безкарної німецької агресії проти Польщі й розв'язування Другої світової війни, у яку незабаром було втягнуто і Радянський Союз.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли було укладено договори про взаємодопомогу між СРСР та Францією, СРСР та Чехословаччиною? **2.** У якому році СРСР став членом Ліги Націй? **3.** Із якими державами СРСР мав збройні конфлікти в 1930-ті рр.? **4.** Нерозв'язаність яких питань було використано Радянським Союзом для зриву переговорів англо-франко-радянських військових місій? **5.** Коли було укладено «Пакт Молотова—Ріббентропа»?

6. Які зміни сталися в зовнішній політиці СРСР у 1930-ті рр.? **7.** Які проблеми викликали суперечки між СРСР і країнами Заходу під час проведення переговорів? **8.** Дайте оцінку таємному протоколу до договору про ненапад між СРСР і Німеччиною. **9.** Як складалися радянсько-німецькі відносини в період між двома світовими війнами? **10.** Якими були причини збройних конфліктів СРСР із Японією в 1938 і 1939 рр.? **11.** Який існує взаємозв'язок між Пактом про ненапад між Німеччиною та СРСР і конфліктом між СРСР та Японією на Халхін-Голі?

12. Складіть хронологію подій участі СРСР у міжнародних відносинах у 1930-ті рр. **13.** Об'єднайтеся в групи та обговоріть питання: чому СРСР погодився на союз із Німеччиною? **14.** Визначте причини та наслідки радянсько-німецького зближення та укладення «Пакту Молотова—Ріббентропа». Відповідь подайте у вигляді структурно-логічної схеми.

15. Чому не було створено системи колективної відсічі агресорам? Дайте розгорнуту відповідь.

Практичне заняття

Міжнародні відносини в другій половині 1930-х рр. у світлі історичних джерел

Узагальнення знань

за розділом VI «Передумови Другої світової війни»

Тестові завдання

для підготовки до тематичного контролю за розділом VI «Передумови Другої світової війни

§ 41—42. Початок Другої світової війни

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати причини, передумови і привід до початку Другої світової війни; визначати ключові події початкового етапу війни та періодизацію Другої світової війни; характеризувати перебіг бойових дій, цілі основних учасників війни.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які країни в 1930-ті рр. проводили агресивну політику на розпалювання нової світової війни? **2.** Коли між Німеччиною та СРСР було укладено Пакт про ненапад і таємний додатковий протокол до нього?

1 ПРИЧИНИ, ПЕРЕДУМОВИ, ХАРАКТЕР ВІЙНИ. У Другій світовій війні брали участь понад 72 держави, на території яких проживало 80 % населення Землі. Бойові дії точилися в Європі, Азії, Африці, Океанії на площі 22 млн км^2 і на просторах Світового океану. За роки війни до армій воюючих держав було призвано 110 млн осіб. На фронтах загинуло, за різними підрахунками, від 50 до 65—67 млн осіб, 95 млн було поранено або покалічено. Близько половини загиблих становило мирне населення. Матеріальні втрати склали 4 трлн доларів.

Несправедливість Версальсько-Вашингтонської системи поставила багато народів у принизливе становище, унаслідок чого до влади прийшли сили, які прагнули реваншу — нового переділу світу. Найбільшою мірою це проявилося в політиці Німеччини, Італії та Японії. Вони й стали підпалювачами війни.

Економічна криза 1930-х рр. загострила суперечності між країнами, що позбавило їх можливості об'єднати зусилля в боротьбі за збереження миру. Систему безпеки, створену в 1920-ті рр., було зруйновано.

Розв'язанню війни сприяла політика урядів Англії та Франції, спрямована на «умиротворення» агресора, а також ізоляція США. Прийнявши закон про нейтралітет, Сполучені Штати фактично самоусунулися від впливу на розвиток подій у світі.

Чималу роль у розв'язанні війни відіграв СРСР. Підписавши з Німеччиною Пакт про ненапад і таємний протокол до нього (про поділ сфер впливу у Східній Європі), він відкрив Німеччині шлях для нападу на Польщу.

Держави-агресори прагнули розширення власних територій, завоювання ринків збуту та джерел сировини. Головною їхньою метою було світове панування. Вони вели несправедливу

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Період	Дати	Події
I	Вересень 1939 — червень 1941 р.	Початок Другої світової війни. Вторгнення німецьких військ у країни Західної Європи
II	Червень 1941 — листопад 1942 р.	Напад Німеччини на СРСР. Розширення масштабів війни, крах гітлерівської доктрини бліцкригу й міфу про непереможність німецької армії
III	Листопад 1942 — грудень 1943 р.	Корінний перелом у перебігу Другої світової війни. Провал наступальної стратегії Центральних держав
IV	Січень 1944 — травень 1945 р.	Розгром блоку Центральних держав, вигнання німецьких військ та їх союзників за межі СРСР, створення Другого фронту, звільнення від окупації країн Європи, цілковита поразка Німеччини та її беззастережна капітуляція
V	Травень—вересень 1945 р.	Розгром Японії, звільнення народів Азії від японської окупації. Завершення Другої світової війни

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ЦИФРАХ

- Тривала 2194 дні (із 1 вересня 1939 до 2 вересня 1945 р.)
- 72 країни-учасниці
- Кількість населення країн — учасниць війни — 1700 млн осіб (80 % населення світу)
- Кількість мобілізованих — 110 млн осіб
- Загинуло від 50 до 67 млн осіб
- Бойові дії тривали на території 40 країн
- Шість країн оголосили про свій нейтралітет
- Матеріальні втрати — 4 трлн доларів
- Загальні прямі витрати на війну — 1117—1384 млрд доларів

і загарбницьку війну. Для країн, які зазнали агресії та були окуповані, війна була визвольною. Найбільш складно визначити характер війни стосовно СРСР. У період із 17 вересня 1939 до 22 червня 1941 р. він сам виступав у ролі агресора, приєднавши до себе значні території, які на той час належали Польщі, Румунії, Фінляндії, а також країни Балтії. Однак після нападу Німеччини СРСР ніс на собі основний тягар боротьби з нею.

2 ПОЧАТОК ВІЙНИ. НАПАД НА ПОЛЬЩУ. Друга світова війна розпочалася з нападу Німеччини на Польщу. Польща якнайкраще підходила для випробування на практиці стратегії **бліцкригу («блискавичної війни»)** — війни, успіх у якій передбачалося досягти швидкими діями, захопивши противника зненацька, не давши йому отямитися й організувати ефективний опір. Спільний польсько-німецький кордон простягався на 1750 миль, і захистити його не могла жодна армія світу, оскільки противник міг розпочати наступ у будь-якому місці з будь-якого напрямку. Серйозних оборонних споруд і природних перешкод на польсько-німецькому кордоні майже не існувало.

За німецьким **планом «Вайс»**, затвердженим ще у квітні 1939 р., стратегічне зосередження й розгортання німецьких військ завершилося 25 серпня, але наступ було відкладено через виявлену готовність Англії виступити на боці Польщі та нерішучість Італії.

Загалом на польському кордоні **вермахт** (війська нацистської Німеччини) зосередив понад 50 із 75 наявних дивізій кількістю 1,5 млн осіб. Німецьким військам протистояла польська армія, що налічувала понад 1 млн солдатів та офіцерів, але мала обмаль танків, літаків, гармат.

До війни також готувався Радянський Союз, якому згідно з таємним протоколом мала відійти територія Польщі до річки Вісли.

Вторгнення німецьких військ на територію Польщі розпочалося **1 вересня 1939 р.** Йому передувала провокація Німеччини у прикордонному містечку Глейвіц.

Уже в перші дні наступу опір польської армії було зламано. До 8 вересня її головні сили були розгромлені, незважаючи на відчайдушний опір. Значна їхня частина опинилася в оточенні або була захоплена в полон. Героїчною сторінкою польської історії стала оборона півострова Вестерплятте, міст Варшави, Кракова, Гдині.

17 вересня, коли крах Польщі став уже очевидним, а польський уряд залишив країну, польський кордон перейшли радянські війська. Для здійснення вторгнення до Польщі було

ЦІКАВІ ФАКТИ

31 серпня 1939 р. о 20.00 спеціально підготовлений загін із карних злочинців, переодягнених у польську форму, здійснив напад на радіостанцію німецького прикордонного містечка Глейвіц. Після її «захоплення» перед мікрофоном було зроблено кілька пострілів. Один із нападників, що знав польську мову, зачитав заяву. Зміст її полягав у тому, що «настав час війни Польщі проти Німеччини». Потім почалася перестрілка із загоном поліції, що оточив станцію. Щоб приховати наслідки цієї провокації, усі її учасники були розстріляні.

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ СТОРІН на 1 вересня 1939 р.

Держави	Солдати (млн осіб)	Танки	Гармати/міномети	Літаки
Німеччина	1,5	2533	13 500	2231
Польща	1,0	887	4300	824
СРСР	0,617	4733	4959	3298

створено два фронти — Український та Білоруський. На вимогу А. Гітлера Червона армія форсовано просувалася в напрямку Коломиї—Косова, щоб перетнути шлях відступу польським солдатам і біженцям до Румунії. Після 12-денного маршу і коротких боїв із деякими польськими частинами (командування польською армією віддало наказ не чинити опір) Червона армія вийшла на Західний Буг і Сян, де й зупинилася.

Відповідно до домовленостей, досягнутих на переговорах 23 серпня 1939 р. і зафіксованих у таємному протоколі, німецьке командування відвело свої війська за демаркаційну лінію (лінію розмежування) від Львова й Бреста. Напередодні у Бресті, Гродно, Ковелі й Пінську відбулися спільні паради військ-переможців (німецьких і радянських).

Підсумком агресії Німеччини та СРСР стало укладення між ними **28 вересня 1939 р.** у Москві Договору про дружбу і кордон, до якого додавалися таємні протоколи про поділ сфер впливу і співпрацю між двома країнами. Цей договір зафіксував розділ Польщі та уточнив лінію радянсько-німецького кордону. За домовленістю його було пересунуто на схід порівняно з умовами таємного протоколу від 23 серпня 1939 р. Ця межа проходила приблизно по етнографічному кордону проживання поляків, з одного боку, українців, білорусів — з іншого (**«лінія Керзона»**). Землі з виключно польським населенням залишилися у складі Німеччини, а натомість СРСР отримав у свою сферу впливу Литву. Таким чином, до Німеччини відійшло 48,6 % території Польщі й 69,9 % її населення, а до СРСР — 51,4 % території і 30,1 % населення.

Незважаючи на всі недоліки такого поділу, він мав і позитивну рису: нарешті дві частини братніх народів, українського й білоруського, об'єдналися в єдині республіки, хоча і в межах сталінського репресивного режиму. Такі зміни дали змогу радянському керівництву називати агресію й поділ Польщі як «визвольний похід» заради возз'єднання Західної України й Західної Білорусії відповідно з УРСР та БРСР. Вони також свідчили про небажання радянського керівництва давати привід Англії та Франції до оголошення війни СРСР, тому що Червона армія так і не перетнула «лінію Керзона», яку самі англійці визначили як оптимальний радянсько-польський кордон ще в 1919 р.

«Парад переможців» у Бресті (Білорусь) 22 вересня 1939 р. після вторгнення в Польщу військ Німеччини та СРСР. На трибуні — німецький генерал Хайнц Гудеріан і радянський командир танкової бригади Семен Кривошеїн

ЦІКАВІ ФАКТИ

Із новим поділом Польщі пов'язаний ще один злочин сталінізму. Під час наступу Червоної армії було взято в полон близько 250 тис. польських військовослужбовців, із яких значну частину солдатів та сержантів відпустили, іншу — депортували у віддалені райони СРСР. Близько 20 тис. офіцерів були ув'язнені в таборах поблизу Козельська, у Старобельську, Осташкові. Дві третини ув'язнених становили офіцери запасу — лікарі, інженери, учителі, письменники, громадські діячі, які вдягли військову форму після нападу Німеччини. Це була інтелектуальна еліта польського суспільства. У квітні 1940 р. 15 тис. осіб було знищено НКВС під Смоленськом (Катинь) та Харковом.

3 «ДИВНА ВІЙНА». Англія, а згодом і Франція після марних спроб схилити А. Гітлера стати на шлях переговорів і вивести війська з Польщі й окупованої частини Чехословаччини оголосили Німеччині війну. Проте переходити в наступ союзники не поспішали. Період війни між **3 вересня 1939 та 10 травня 1940 р.** дістав назву **«дивної війни»**, оскільки, оголосивши війну, жодна сторона її фактично не вела.

Французькі війська залишалися за **«лінією Мажіно»** (110 дивізій), до яких стали прибувати ще й англійські дивізії. Німецькі війська розміщувалися за **«лінією Зігфріда»** (23 дивізії). На захід від кордону з Бельгією союзники споруджували нову лінію укріплень аж до самого Північного моря. Не бажаючи

Британські та французькі військові під час «дивної війни». 1939 р.

«Лінія Мажіно»

Протитанкові надовби вздовж німецької «лінії Зігфріда» в 1938 р.

Залишки «лінії Маннергейма». Сучасний вигляд

Карл Густав Маннергейм

втягуватися в тривалі криваві бої, як це було в роки Першої світової війни, союзники розпочали блокаду Німеччини й СРСР та рейди бомбардувальників на промислові центри Німеччини.

Одразу після розгрому Польщі А. Гітлер наказав генералам вермахту готуватися до негайного наступу на заході. Проте навіть зібравши всі свої війська, німецька армія поступалася союзникам. Тому було розроблено план на основі стратегії бліцкригу. Передбачався наступ через Арденнську ущелину на стику кордонів Бельгії—Люксембургу—Франції в обхід «лінії Мажіно» з півночі з виходом ударних танкових груп у район Кале—Дюнкерк. Цей план (**«Грюн»**) отримав образну назву «удар серпом» — він мав відрізати, оточити та знищити угруповання союзників на північному фланзі. Далі ударні групи мали повернути на південь і вийти в тил частин, що обороняли «лінію Мажіно». Реалізацію цього плану було відкладено до весни 1940 р.

4 НАПАД СРСР НА ФІНЛЯНДІЮ («ЗИМОВА ВІЙНА»). Тим часом бойові дії спалахнули на півночі Європи між СРСР та Фінляндією. Тривалий час між двома країнами велися переговори, у ході яких Радянський Союз вимагав від фінської сторони поступитися на його користь значними територіями в районі Ленінграда та узбережжям Фінської затоки в обмін на болотисті й лісисті території на півночі. Проте це зовсім не компенсувало втрату Виборга та стратегічно важливої оборонної **«лінії Маннергейма»** — системи фінської оборони, спорудженої в 1927—1939 рр. Уряд Фінляндії відхилив цю пропозицію.

На світанку **30 листопада 1939 р.** радянські війська атакували прикордонні укріплення фінської армії.

Угруповання радянських військ налічувало 240 тис. осіб, 1915 гармат різних калібрів, 1131 танк та 967 бойових літаків. 140-тисячна фінська армія мала на своєму озброєнні 400 гармат, 60 танків і 270 літаків.

Здавалося, що долю Фінляндії вже вирішено. Проте сталося непередбачуване. Невелика фінська армія змогла стримати перший потужний удар і навіть завдала поразки деяким радянським частинам. 30 грудня наступ радянських військ припинився. Й. Сталін вжив жорстоких заходів для наведення порядку у військах. Почалися нещадні бомбардування фінських міст. Фінляндія фактично опинилася наодинці з агресором. Жодна з країн не надала їй дієвої допомоги.

11 лютого 1940 р. розпочався другий наступ радянських військ, що завершився проривом «лінії Маннергейма». У наступальних діях брали участь 1,5 тис. танків і 3 тис. літаків. Ціною значних втрат (234 тис. осіб убито, поранено та взято в полон) радянські війська домоглися перемоги. Головнокомандувач фінської армії **Карл Густав Маннергейм** погодився на переговори.

12 березня 1940 р. СРСР і Фінляндія підписали мирний договір, за яким жертва агресії втрачала значну частину своєї території, де до війни проживало 450 тис. осіб, тобто 1/8 населення країни. Тяжкими були міжнародні наслідки війни й для СРСР. Ліга Націй виключила СРСР зі свого складу, ускладнилися його відносини практично з усіма європейськими країнами

та США. СРСР опинився в міжнародній ізоляції. У листопаді 1940 р. нейтральна напередодні конфлікту Фінляндія приєдналася до агресивної «осі» Берлін—Рим—Токіо і взяла участь у війні проти СРСР («війна продовження», як її називають фіни).

Також війна показала всю слабкість і непідготовленість радянської армії до сучасної війни. Це згодом дало привід А. Гітлеру говорити, що СРСР — це «Колос на глиняних ногах».

ЦІКАВІ ФАКТИ

Наступу радянських військ 30 листопада 1939 р. передував випадок на кордоні. На території радянської прикордонної застави вибухнув важкий снаряд, який прилетів невідомо звідки. Загинуло декілька прикордонників. Радянська сторона звинуватила в цьому фінів. Фіни свою причетність заперечували, стверджуючи, що не мають таких гармат на відстані пострілу. Проте СРСР шукав лише привід до війни, і його було знайдено.

5 ОКУПАЦІЯ НІМЕЧЧИНОЮ ДАНІЇ, НІДЕРЛАНДІВ, БЕЛЬГІЇ ТА ЛЮКСЕМБУРГУ. ПОРАЗКА ФРАНЦІЇ. Події на півночі Європи спонукали Англію та Францію до рішучих дій. Спочатку країни прагнули сильніше стиснути блокаду навколо Німеччини (припинити вивезення залізної руди зі Швеції через норвезький порт Нарвік і блокувати німецький флот у Балтійському морі). Вони почали мінування прибережних вод Норвегії і 8 квітня спрямували туди транспорт з армією. Проте німецькі війська випередили своїх противників. **9 квітня 1940 р.** Німеччина без оголошення війни напала на Данію та Норвегію (операція «**Везерські навчання**»). Данія відразу капітулювала, Норвегія чинила опір агресії. Однак у командуванні норвезькою армією активізувалися прихильники нацистів на чолі з колишнім військовим міністром В. Квіслінгом. У червні 1940 р. у зв'язку із загрозливим становищем на Західному фронті десант союзників було евакуйовано до Англії. Уся Норвегія була окупована німецькими військами. Незважаючи на поразку, бойові дії в Норвегії мали для союзників і позитивне значення: німецький флот зазнав настільки відчутних втрат, що так і не зміг відновити свою силу. Це був один із чинників, який примусив Німеччину відмовитися від десанту в Англію.

Полонені бельгійські солдати під німецьким конвоєм у травні 1940 р.

10 травня 1940 р. німецька армія вторглася в Бельгію, Нідерланди й Люксембург. Англо-французькі війська прийшли їм на допомогу. У цей момент головні сили німецьких військ завдали головного удару в Арденнах, які союзники вважали непридатними для дій танків. Прорвавши на цій ділянці слабку оборону, німецький танковий клин генерала Г. Гудеріана, обійшовши «лінію Мажіно», повернув на північ і 20 травня вийшов до Ла-Маншу. У районі Кале—Дюнкерка було відрізано й притиснуто до моря 40 англійських, бельгійських і французьких дивізій (близько 400 тис. осіб). Ще 15 травня капітулювали Нідерланди, 28 травня склала зброю Бельгія. Спроби англо-французького командування організувати контрудари успіху не мали. Однак несподівано Г. Гудеріан отримав особистий наказ А. Гітлера зупинити війська. Це дало змогу забезпечити евакуацію солдатів та офіцерів союзників на Британські острови (операція «Динамо»).

Кадр із кінофільму «Дюнкерк» (2017 р., режисер Крістофер Нолан), події якого відбуваються в 1940 р. під час евакуації формувань британських та французьких військ у ході битви за Дюнкерк

5 червня німецькі війська розпочали наступ на південь. Спроби генерала **Шарля де Голля** організувати лінію оборони на підступах до Парижа успіху не мали. 10 червня уряд Франції переїхав до міста Бордо, а 14 червня німці увійшли в Париж. Уряд Франції подав у відставку. Новий голова уряду маршал **Анрі-Філіпп Петен 22 червня 1940 р.** підписав із Німеччиною перемир'я. Щоб принизити французів, перемир'я було

ЦІКАВІ ФАКТИ

Відчайдушним кроком Англії, що лишилася без союзників, стала операція, метою якої було захоплення або знищення французького флоту, щоб він не дістався противнику. Під час проведення операції «Катапульта» (3 липня 1940 р.) у портах Оран, Алжир, Александрія, Касабланка, Дакар було знищено або захоплено значну частину французького флоту. Хоча ця операція й забезпечила перевагу Англії на морі, проте вона на тривалий час зіпсувала й ускладнила відносини із Францією.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Вступ Червоної армії в Західну Україну й Західну Білорусію населення сприйняло неоднозначно. Частина людей вітала радянські війська як визволителів, інші ж вважали їх окупантами. У 1939 р. в Західній Україні було заборонено діяльність українських національних партій, багатьох громадських, культурних, наукових, торговельних і промислових товариств та установ. ОУН змушена була перейти до підпільної роботи. Для вирішення питання про суспільний лад і державну владу на території Західної України були проведені вибори до Народних зборів. На основі звернення Народних зборів позачергова сесія Верховної Ради СРСР у листопаді 1939 р. прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР. На території Західної України було створено шість областей — Львівську, Станіславську (згодом Івано-Франківська), Волинську, Тернопільську, Рівненську й Дрогобицьку, яку в 1959 р. було об'єднано зі Львівською. Аналогічно вирішилася доля Західної Білорусії, яка була включена до складу Білоруської РСР.

підписано у вагончику маршала Ф. Фоша, який спеціально для цієї події привезли в Комп'єнський ліс із музею. Під впливом успіху німецьких військ війну союзникам оголосила Італія, яка прагнула взяти участь у поділі Франції. Напередодні перемир'я італійські збройні сили перейшли кордон Франції. Проте зустрівши опір, війська Б. Муссоліні не змогли просунутися вперед. У боях за Францію німецькі війська зазнали таких втрат: 27 тис. убитими, 111 тис. пораненими, 18,4 тис. осіб зникли безвісти.

За умовами перемир'я Франція втратила понад 2/3 своєї території, що переходила під контроль окупаційної влади. Ельзас і Лотарингія увійшли безпосередньо до складу Третього рейху. Маріонетковий уряд А.-Ф. Петена контролював так звану «вільну зону», що мала вихід лише до Середземного моря, а не до Атлантики. Місцем його розташування було обрано містечко Віші, від якого влада маршала отримала свою назву — **«режим Віші»**. А. Гітлер свідомо зберіг французьку державу, забезпечивши собі контроль над величезною французькою колоніальною імперією та її флотом.

Деякі французи не погодилися на капітуляцію. Центром їх об'єднання став **Французький національний комітет**, утворений генералом Ш. де Голлем у Лондоні. **7 серпня 1940 р.** між В. Черчиллем і Ш. де Голлем було укладено угоду, яка давала право формувати в Англії французькі збройні сили.

6 ДОЛЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ, ЗАХІДНОЇ БІЛОРУСІЇ, ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ, БЕССАРАБІЇ, ДЕРЖАВ БАЛТІЇ. У той час як Німеччина була зайнята на заході, СРСР «упорядковував» свою зону впливу, відведену йому за таємними протоколами 23 серпня і 28 вересня 1939 р. Західна Україна була включена до складу УРСР, а Західна Білорусія — до складу БРСР. На цих територіях активно запроваджували заходи радянізації.

Наступним об'єктом експансії СРСР стали країни Балтії. **28 вересня 1939 р.** в Москві було підписано пакт про взаємодопомогу з Естонією, за яким СРСР отримав право ввести на її територію свої війська. Такі договори було підписано також із Латвією і Литвою. У всіх договорах радянська сторона брала на себе зобов'язання не втручатися у внутрішні справи держав Балтії. Також СРСР передавав Литві Віленську область, яку в 1920 р. окупувала Польща.

Влітку 1940 р. СРСР висунув урядам країн Балтії необґрунтовані ультиматуми про порушення зобов'язань. На територію Литви, Латвії та Естонії увійшли додаткові радянські війська. Під наглядом окупаційної влади в країнах було проведено вибори до нових органів влади, а в серпні 1940 р. ці республіки увійшли до складу СРСР.

У 1940 р. ускладнилися відносини СРСР із сусідньою Румунією. Користуючись тим, що головні сили вермахту були зосереджені на заході, радянські війська зайняли територію Бессарабії і Північної Буковини. Це викликало обурення в Берліні, оскільки територію Буковини не було зазначено в таємному протоколі як зону впливу СРСР. До того ж радянські війська

підійшли занадто близько до румунських нафтових родовищ, які забезпечували німецьку армію пальним.

Сабуро Курусу (представник Японії), Далеаццо Чіано (Італії) та Адольф Гітлер (Німеччини) під час підписання пакту в Берліні 27 вересня 1940 р.

7 ЗМІЦНЕННЯ БЛОКУ ДЕРЖАВ-АГРЕСОРІВ. ВІДНОСИНИ МІЖ СРСР ТА НІМЕЧЧИНОЮ. **27 вересня 1940 р.** Німеччина, Італія та Японія уклали між собою пакт. Таким чином було завершено формування блоку держав-агресорів і розподілу між ними сфер впливу.

Німеччина почала готуватися до війни із СРСР. Щоб утримати СРСР у межах своєї політики до вирішення ситуації з Англією, А. Гітлер вдався до складної дипломатичної гри. У **жовтні 1940 р.** він надіслав Й. Сталіну листа із запрошенням здійснити офіційний візит. Пропозицію було прийнято. **12 листопада 1940 р.** до Берліна прибув нарком закордонних справ СРСР В. Молотов. А. Гітлер запропонував СРСР приєднатися до пакту для ведення спільних бойових дій проти Великої Британії. Він пообіцяв СРСР вихід до Перської затоки, передачу нафтових промислів на півдні Ірану. Також Німеччина брала на себе зобов'язання врегулювати відносини між Туреччиною і СРСР у питаннях використання чорноморських проток. Такі пропозиції позитивно зустріло радянське керівництво, яке навіть почало підготовку до «кидка на південь».

Таким чином А. Гітлеру вдалося виграти час для підготовки нападу на СРСР у зручний для нього час. Однак у плани Німеччини втрутилися події на Балканах.

8 ЗМІНА ПОЛІТИКИ США. Воєнна катастрофа, якої зазнала Франція, викликала занепокоєння в США. Кількість прихильників політики ізоляціонізму невпинно зменшувалася. Що стосується президента Ф. Рузвельта, то він одразу після початку Другої світової війни взяв курс на зміну законодавства щодо нейтралітету США на користь Англії. Спочатку було запроваджено принцип **«кеш енд кері»** («плати і вези»), який дозволяв закуповувати зброю в США й вивозити її на англійських суднах. У вересні 1940 р. було досягнуто домовленості про передачу Англії 50 американських есмінців в обмін на отримання в аренду терміном на 99 років військово-повітряних і військово-морських баз у Вест-Індії (Багамські острови, Ямайка, Карибські острови тощо), на Бермудських островах та Ньюфаундленді. Після свого переобрання на третій термін у листопаді 1940 р. Ф. Рузвельт рішуче взявся за ліквідацію закону про нейтралітет. Зрештою в березні 1941 р. було прийнято закон про **ленд-ліз**. Він передбачав надання зброї та іншого військового спорядження в борг або оренду тим країнам, оборона яких є важливою для інтересів США. Це дало змогу Англії, фінансові ресурси якої вже були вичерпані, отримувати достатньо зброї, продовольства, сировинних ресурсів для продовження війни з Німеччиною.

Президент США Франклін Делано Рузвельт підписує законодавство про ленд-ліз для надання допомоги, зброї та іншого військового спорядження в борг або оренду тим країнам, оборона яких є важливою для інтересів США. Березень 1941 р.

9 ПОВІТРЯНА ВІЙНА НАД АНГЛІЄЮ. БОРОТЬБА ЗА АТЛАНТИКУ. Після поразки Франції Англія залишилася сам-на-сам із Німеччиною. **16 липня 1940 р.** А. Гітлер підписав план **операції «Морський лев»**, яка передбачала завоювання Англії. Можливостей

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час повітряної війни над Англією заступник А. Гітлера, рейхсміністр без портфеля, член міністерської ради оборони Німеччини, член таємної німецької ради кабінету міністрів і лідер нацистської партії Рудольф Гесс здійснив таємний візит до Великої Британії. Він прагнув вступити в переговори з королівською родиною й укласти мир з Англією. Ним керувало прагнення перевершити А. Гітлера. Проте англійський уряд не пішов із ним на контакт. Р. Гесс був ув'язнений, а після завершення війни переданий Нюрберзькому трибуналу й засуджений до довічного ув'язнення. У 1987 р. Р. Гесс повісився в камері в'язниці Шпандау.

здійснити масову висадку військ на Британських островах в Німеччини не було. У неї не вистачало потрібної кількості плавучих засобів. Тоді Німеччина вдалася до повітряного наступу на англійські міста з метою примусити Велику Британію капітулювати. Наступ розпочався 15 серпня, а завершився пізньої осені. Англія вистояла, зазнавши значних матеріальних і людських втрат (понад 30 тис. осіб). Повітряна війна над Великою Британією, або **«битва за Англію»**, коштувала Німеччині приблизно 2 тис. літаків і життя 1 тис. досвідчених льотчиків.

Іншим серйозним випробуванням для Англії була боротьба за Атлантику. Країна отримувала водними шляхами 50 % стратегічної сировини й продовольства. Проте Німеччині не вдалося перерізати атлантичні комунікації.

Завоювання Франції, Норвегії, Данії дало можливість Німеччині перейти в рішучий наступ. Вирішальну роль у цій боротьбі було відведено лінкорам «Бісмарк», «Тірпіц» тощо. Проте вона зазнала поразки, не завдавши значних втрат Англії.

Успішніше діяли німецькі підводні човни, якими командував адмірал К. Деніц. Навесні 1941 р. для боротьби з англійськими конвоями німецькі підводники застосували тактику «вовчих зграй» (відкрита атака відразу декількох підводних човнів). Англійський флот зумів вистояти, а після вступу у війну США союзники поступово відновили контроль над Атлантикою.

10 **АГРЕСІЯ В ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ ТА НА БАЛКАНАХ.** Війна набирала масштабів, захоплюючи нові регіони світу. Після поразки Франції серйозну небезпеку для Великої Британії становила не лише Німеччина, а й Італія, яка мала досить значні сухопутні, військово-морські та повітряні сили.

Влітку 1940 р. Італія розпочала воєнні дії проти Англії у Східній Африці. Італійські війська мали в Ефіопії 300 тис. солдатів та офіцерів проти 30 тис. англійських воїнів у Сомалі, Кенії та Судані. У липні італійська армія зайняла частину Кенії, ряд пунктів у Судані й захопила Британське Сомалі. Однак у Судані й Кенії італійським військам не вдалося досягти успіху, і вони змушені були перейти до оборони. Головні сили вони кинули на захоплення Єгипту та Суецького каналу, сподіваючись встановити свій вплив на всьому Близькому Сході. У вересні 1940 р. італійські війська завдали удару з Лівії (Кіренаїка, Триполітанія) у Єгипет і просунулися в глиб країни на 90 км, але були зупинені англійською армією.

Ще 28 жовтня 1940 р. під час «битви за Англію» Б. Муссоліні без попередніх консультацій з А. Гітлером розпочав наступ із території Албанії на Грецію, прагнучи реалізувати плани створення Середземноморської імперії. Прем'єр-міністр Греції І. Метаксас оголосив загальну мобілізацію й звернувся по допомогу до Великої Британії. Англія була стурбована становищем у Єгипті й переживала не найкращі часи. Проте вона перекинула в Грецію та на острів Крит деякі сухопутні й авіаційні частини і надіслала на допомогу кілька кораблів. Італійський наступ дуже швидко здав позиції, і грецька

Німецький адмірал Карл Деніц на обкладинці журналу «Тайм». 1941 р.

армія, перейшовши в контрнаступ, відкинула італійські дивізії за кордон Албанії.

Між Великою Британією та Італією тривала боротьба за Середземне море. У **листопаді 1940 р.** англійські торпедоносці завдали вирішального удару італійському флоту, влучивши по головній військово-морській базі Італії Таранто. Італія втратила три лінкори. Італійський флот більше не наважувався на активні дії, а Англія змогла утримати свої бази в Гібралтарі, а особливо на острові Мальта. У **січні—травні 1941 р.** англійські війська вигнали італійську армію з Британського Сомалі, Кенії, Судану, Ефіопії. На початку лютого 1941 р. раптовим контрударом англійські солдати оточили італійські війська в Єгипті та оволоділи Кіренаїкою. Італійські війська були повністю деморалізовані й ледве стримували наступ британських частин у Триполітанії. Таким чином, плани Б. Муссоліні створити Середземноморську імперію зазнали поразки.

У січні 1941 р. А. Гітлер мав намір надати Б. Муссоліні допомогу в Греції. Проте втягуватися у війну на Балканах напередодні війни із СРСР він не бажав. У вирішенні цієї справи він поклався на дипломатію. Однак проанглійський переворот в Югославії перекреслив ці плани.

У відповідь німецькі війська напали на Югославію (**операція «Маріта»**). Спільно з ними діяли армії Болгарії та Угорщини, до агресії проти Югославії приєдналася Італія. Лідер хорватських усташів А. Павелич оголосив про утворення Незалежної Хорватської держави (НХД), що згодом приєдналася до держав «осі». Королівство Югославія припинило своє існування.

Майже одночасно німецька армія завдала удару по Греції. Грецька армія капітулювала. Англійські війська, що перебували в Греції, відступили на Крит. Щоб оволодіти цим стратегічно важливим островом, **27 травня 1941 р.** німецьке командування здійснило масштабну повітряно-десантну операцію. Обидві сторони зазнали значних втрат. Німецькі повітряно-десантні війська так і не відновили свою колишню кількість і боєздатність, тож надалі їх застосовували не як самостійну бойову одиницю, а лише у взаємодії із сухопутними військами.

ТРИВАЛІСТЬ ВОЄННИХ КАМПАНІЙ НІМЕЧЧИНИ ПРОТИ КРАЇН ЄВРОПИ в 1939—1941 рр.

Країни	Дата	Кількість днів
Польща	1 вересня — 5 жовтня 1939 р.	35
Данія	3 квітня 1940 р.	1
Норвегія	3 квітня — 10 липня 1940 р.	63
Люксембург	10 травня 1940 р.	1
Нідерланди	10—14 травня 1940 р.	5
Бельгія	10—28 травня 1940 р.	19
Франція	10 травня — 22 червня 1940 р.	44
Югославія	6—18 квітня 1941 р.	13
Греція	6 квітня — 1 червня 1941 р.	52

ЦІКАВІ ФАКТИ

А. Гітлер прагнув використати територію Болгарії для розгортання німецьких військ і подальшого удару по Греції. Проте болгарський уряд не поспішав погоджуватися на це. Тоді А. Гітлер домігся підписання з Югославією 25 березня 1941 р. договору про приєднання до Антикомінтернівського пакту, а також до Берлінського пакту 1940 р. Проте патріотично налаштовані офіцери на чолі з генералом Д. Сімовичем здійснили державний переворот і звернулися з проханням до Москви підписати договір про взаємодопомогу. Угоду було укладено 5 квітня 1941 р. в Белграді.

Німецькі танки під час військової операції «Маріта» на Балканах. 1941 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

А. Гітлер не зміг скористатися перевагами, які здобула Німеччина після захоплення Балканського півострова й острова Крит, для просування на схід. Так само марними для Німеччини були успіхи німецького корпусу під командуванням генерала Е. Роммеля в Єгипті, який прибув на допомогу італійським військам. Напад на СРСР і так уже затримувався на місяць, а новий театр воєнних дій вимагав напруження й концентрації всіх сил Третього рейху.

ВИСНОВКИ

- Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу.
- Причиною війни стало прагнення Німеччини, Японії, Італії щодо переділу світу та світового панування.
- Заволодівши стратегічною ініціативою на початку війни, Німеччина до літа 1941 р. встановила свій контроль над континентальною Європою (крім СРСР).
- Німеччині не вдалося зламати опір Англії. Італія зазнавала постійних поразок в Африці. США, маючи потужний промисловий потенціал, усе більше схилялися до підтримки Англії. Розгортався рух опору поневолених народів. Усе це вело Німеччину до майбутніх поразок, але поки що вона вважала себе непереможною.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були причини й передумови Другої світової війни? **2.** Який характер мала війна? **3.** Що таке бліцкриг? **4.** Коли почалася Друга світова війна? **5.** Яка країна першою зазнала нападу нацистів?

6. Чи можна події вересня 1939 р. називати «четвертим поділом Польщі»? **7.** Чому Німеччині вдалося відносно швидко захопити Данію, Норвегію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, Францію? **8.** Завдяки чому Велика Британія вистояла в боротьбі з Німеччиною? Як відбувалася боротьба за Атлантику? **9.** Чим була зумовлена агресія на Балканах? Яким був перебіг подій у цьому регіоні? **10.** Що завадило Німеччині скористатися перемогами на Балканах і в Африці в 1941 р.?

11. Дайте оцінку «дивній війні». Складіть тези. **12.** Розкрийте причини та наслідки війни між СРСР та Фінляндією. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

13. У 1939 р. військово-політичний діяч А. Мехліс говорив: «Товариш Сталін поставив завдання: у випадку війни примножити кількість радянських республік». Як це завдання Й. Сталіна реалізовувалося в 1939—1941 рр.? Чи можна говорити, що СРСР у 1939—1941 рр. був союзником Німеччини? **14.** Чому напад на Польщу вважають початком Другої світової війни? Обґрунтуйте свою відповідь. **15.** 22 серпня 1939 р. А. Гітлер під час наради з вищим генералітетом вермахту заявив: «Я дам пропагандистський привід для розв'язання війни, а чи буде він правдоподібним — значення не має. Переможця потім не запитають, говорив він правду чи ні. Для розв'язання й ведення війни важливо не право, а перемога». Який привід вибрав А. Гітлер для вторгнення в Польщу? Якими були основні причини Другої світової війни?

§ 43—44. Воєнні дії в середині 1941 — 1942 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати перебіг бойових дій у 1941—1942 рр.; визначати причини перемог нацистської Німеччини та Японії в цей період; характеризувати зміни, які відбулися в Другій світовій війні після вступу до неї США.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли розпочалася Друга світова війна? **2.** Які країни були союзниками Німеччини в 1939—1941 рр.?

1 ПІДГОТОВКА НІМЕЧЧИНИ ДО НАПАДУ НА СРСР. ПЛАН «БАРБАРОССА».

Із завершенням воєнних дій у континентальній Європі Німеччина взяла під свій контроль величезний геополітичний простір. Вона окупувала Польщу, Нідерланди, Бельгію, Данію, Норвегію, Люксембург, значну частину Франції, Югославію, Грецію. Безпосередньо до Третього рейху увійшли: Саар, Австрія, Судетська область, Мемельська область. Залишки незалежної Чехії стали «протекторатом». Після захоплення Польщі до Третього рейху повернулися землі, що відійшли від Німеччини за Версальським договором: Данія втрачала частину Шлезвіг-Гольштейну, а Франція — Ельзас і Лотарингію. До складу Третього рейху від Югославії відійшли Словенія, Штирія та інші землі.

Важливою часткою підготовки Німеччини до війни із СРСР було використання промислових, сировинних, продовольчих та фінансових ресурсів поневолених країн.

Порівняно з німецьким промисловим потенціалом економічні потужності СРСР були не такими значними. Частка СРСР сягала 10 % світового промислового виробництва. Хоча СРСР і випереджав Німеччину у виробництві танків, гармат, літаків, проте відставав у виготовленні автоматичної зброї,

автотранспорту, засобів зв'язку, оптичних приладів тощо — тобто того, без чого сучасна війна була неможлива.

Значну частину стратегічної сировини відповідно до господарських договорів СРСР постачав до Німеччини. До початку війни вона отримала від СРСР не менш ніж 2 млн т зерна, кукурудзи, бобових, 1 млн т нафти, 100 тис. т бавовни, тисячі тонн кольорових металів тощо. Натомість із Німеччини в СРСР надходила значна кількість новітнього промислового обладнання, верстатів, машин, зразків зброї; радянські спеціалісти знайомилися з німецькою промисловістю, у тому числі військовою.

18 грудня 1940 р. А. Гітлер підписав **план «Барбаросса»**. Згідно з ним війна на сході мала розпочатися відразу після весняного бездоріжжя й закінчитися до настання зимових холодів, тобто відбутися протягом травня—листопада 1941 р. Приготування для здійснення операції мали бути завершені до 15 травня 1941 р. Проте події на Балканах змінили ці плани.

Станом на 21 червня на західних кордонах СРСР Німеччина та її союзники зосередили три групи армій: група армій **«Північ»** (командувач фельдмаршал В. Леєб), найсильніша група армій **«Центр»** (командувач фельдмаршал Ф. Бок), група армій **«Південь»** (командувач фельдмаршал Г. Рундштедт). Союзники Німеччини (Фінляндія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Італія, Хорватія) виставили ще 29 дивізій та 16 бригад (за іншими даними — 42,5 дивізії).

Кожна група мала своє завдання і напрямок дій: «Північ» — Ленінград, «Центр» — Мінськ і Москва, «Південь» — Київ і далі на південь до Ростова-на-Дону. На території Норвегії та Фінляндії діяли німецька армія «Норвегія» і 2-га фінська армія. Армія «Норвегія» мала оволодіти Мурманськом і Полярним, а фінські війська — сприяти групі армій «Північ» у захопленні Ленінграда. Загалом німецьке угруповання разом із союзниками налічувало 190 дивізій — 5,5 млн солдатів і офіцерів, 47,2 тис. гармат, 3,8 тис. танків, близько 5 тис. літаків (за іншими даними: 166 дивізій — 4,306 млн особового складу, 42,6 тис. гармат і мінометів, 4,1 тис. танків і штурмових гармат, 4,8 тис. літаків).

Радянський Союз також готувався до війни. На червень 1941 р. на західному кордоні СРСР були зосереджені 171 дивізія Червоної армії — 3,25 млн осіб, 37,5 тис. гармат, 10,4 тис. танків, а також 8,6 тис. літаків (за іншими даними: 190 дивізій — 3,2 млн особового складу, 59,7 тис. гармат і мінометів, 15,6 тис. танків, 10,7 тис. літаків).

ЗБРОЙНІ СИЛИ СРСР у 1939—1941 рр.

Збройні сили	На 01.01.1939 р.	На 22.06.1941 р.
Особовий склад (млн осіб)	1,943	5,710
Дивізії	136	303
Танки	18 400	23 300
Гармати й міномети	55 800	115 900
Бойові літаки	17 500	22 400

ЦІКАВІ ФАКТИ

Значні території отримали союзники Німеччини. Угорщині відійшли землі від Словаччини (прикордонні території), Румунії (Трансильванія) та Югославії (Воєводина). Болгарія повернула собі Південну Добруджу, а також приєднала частину югославської та грецької Македонії, Фракію. Італія отримала деякі прикордонні території Франції, частини Греції та Югославії.

Союзні Німеччині держави несли тягар нерівноправних торговельних договорів. Вони були змушені за безцінь збувати в Німеччину свою аграрну продукцію в обмін на вироби промисловості, причому ціни диктував рейхсбанк. На таких умовах до агресивного союзу з Німеччиною та Італією вступили Угорщина, Болгарія, Румунія, Хорватія, Словаччина та Фінляндія, а також «режим Віші» у Франції. Країни «осі» підтримувала Іспанія. Це не завадило А. Гітлеру подавати майбутню агресію проти СРСР як хрестовий похід проти більшовизму. Значних переваг держави «осі» досягли в Африці, Китаї та Індокитаї.

СТАЛІНСЬКА ВІЙСЬКОВА ДОКТРИНА

- Радянському Союзу ніколи не доведеться вести бойових дій на своїй території.
- Готуватися слід до наступальної (у випадку нападу противника), а не до оборонної війни.
- Будь-яка агресія проти СРСР буде негайно зупинена загальним повстанням пролетаріату країн Заходу.

Німецькі війська перетинають кордон СРСР 21 червня 1941 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

29 червня 1941 р. з'явилася директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про надзвичайні заходи в боротьбі з Німеччиною. 23 червня 1941 р. була організована Ставка Головного Командування (із 8 серпня — Ставка Верховного Головнокомандувача, очолювана Й. Сталіним) — вищий орган стратегічного керівництва збройними силами. Уся повнота влади в країні перейшла до створеного 30 червня 1941 р. Державного Комітету Оборони (ДКО). Навколо великих промислових центрів формувалися укріпрайони, почалася евакуація промисловості та матеріальних цінностей на схід.

Наміри Червоної армії (план «Гроза») та й сама розстановка збройних сил на західному кордоні свідчили, що Й. Сталін готувався до наступальної, а не до оборонної війни проти Німеччини. Проте рівень підготовки й оснащення Червоної армії не відповідали сучасним вимогам. Значна частина техніки вимагала належної підготовки, особливо не вистачало засобів зв'язку і транспорту.

2 НАПАД НІМЕЧЧИНИ ТА ЇЇ СОЮЗНИКІВ НА СРСР. Наступ німецьких військ розпочався на світанку **22 червня 1941 р.** Перш ніж гармати відкрили вогонь, сотні літаків перетнули радянські кордони й бомбардували 66 основних аеродромів, міста, у тому числі бази флотів Кронштадт, Севастополь, Ізмаїл. Незважаючи на відчайдушний опір, німецькі танкові колони просунулися на окремих ділянках у тил радянських військ на глибину до 50 км і подекуди перетнули навіть старий радянсько-польський кордон. Слід відзначити подвиг захисників Брестської фортеці, яка трималася два тижні, а останній її захисник склав зброю лише навесні 1942 р.

Головний удар німецькі війська завдали проти військ Західного фронту (командувач генерал Д. Павлов). Уже в перші дні радянські війська на цьому напрямку були оточені (Білосток—Мінськ) і розгромлені. У полон потрапили 329 тис. солдатів, були захоплені 3,3 тис. танків, 1,8 тис. гармат. 28 червня німецькі війська взяли Мінськ і продовжували рухатися на схід.

Група армій «Північ» успішно просувалася територією республік Балтії, захопивши Вільнюс, Ригу, підійшовши до Пскова й Новгорода. На цій ділянці фронту виникла загроза прориву німецьких військ до Ленінграда.

Проте в Україні просування німецьких військ було не таким успішним. У районі **Луцьк—Броди—Рівне—Дубно** розгорілась одна з найбільших у Другій світовій війні танкових битв, яка тривала п'ять діб. Хоча радянські механізовані корпуси зазнали цілковитої поразки, вони затримали просування німецьких військ на Київ.

У середині **липня 1941 р.** відбулися битви за Київ, Смоленськ, у районі Новгорода (Лузький оборонний рубіж). Ціною

Німецькі солдати на Хрещатику в Києві у вересні 1941 р.

Хрещатик після підриву та пожежі 24—28 вересня 1941 р.

героїчних зусиль наступ німецьких військ за всіма напрямками було призупинено.

Наразившись на сильний опір, німецьке командування змінило напрямок головного удару в бік України. У **серпні 1941 р.** було завдано поразки військам Південного фронту (генерал І. Тюленєв) на Правобережжі. У районі Умані радянські війська були оточені й опинилися в полоні (103 тис. осіб). В облогу потрапила Одеса, оборона якої тривала з 5 серпня до 16 жовтня 1941 р. Німецькі війська вийшли до Дніпра майже по всій довжині його течії та захопили ряд плацдармів на його лівому березі. Радянські війська Південно-Західного фронту (командувач генерал-полковник М. Кирпонос), що захищали Київ, опинилися перед загрозою флангових ударів. Розуміючи небезпеку становища, командувач фронту запросив дозвіл залишити Київ, але Й. Сталін категорично відмовив. Це дорого коштувало радянським військам. Німецькі війська, форсувавши Дніпро в районі Кременчука, вийшли на Лівобережжя. Тим часом танкові частини групи армій «Центр» повернули на південь, форсували Десну й теж вийшли на Лівобережжя. 15 вересня 1941 р. вони з'єдналися. У результаті 665 тис. радянських солдатів потрапило в полон. М. Кирпонос під час спроби прориву з оточення загинув. 19 вересня 1941 р. німецькі війська вступили до Києва.

У **жовтні 1941 р.** було захоплено Крим і взято в облогу Севастополь, який чинив опір 250 днів (**30 жовтня 1941 — 4 липня 1942 р.**). 16 жовтня 1941 р. радянські війська непомітно залишили Одесу.

Проте суттєво змінити ситуацію на фронтах не вдалося. Вермахт захопив територію СРСР площею 1,5 млн км^2 із населенням 74,5 млн осіб.

Наприкінці 1941 р. лише полоненими Червона армія втратила 3,8 млн осіб. За весь період війни в полон потрапило 4,5 млн радянських воїнів, а повернулося лише близько 2 млн осіб. Інші померли або були знищені в німецьких концентраційних таборах.

Лист до мами.
Художник Микола Бут, 1970 р.

ПРИЧИНИ ПОРАЗОК ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ влітку-восени 1941 р.

- Німецька армія була краще підготовлена до ведення сучасної війни;
- радянським керівництвом було допущено грубі прорахунки у визначенні часу початку війни, побудові й розташуванні військ, їхній підготовці;
- напередодні війни Й. Сталін відмовився привести війська західних округів у бойову готовність, хоч мав точні дані про початок війни;
- репресії 1937—1938 рр. знищили кращі офіцерські й командні кадри Червоної армії (загалом було репресовано 43 тис. осіб командного складу)

3 БИТВА ЗА МОСКВУ. Восени 1941 р. ситуація на фронтах набула для Радянського Союзу трагічного характеру.

24 вересня командувач групи армій «Центр» Ф. фон Бок скоригував план наступу й захоплення Москви (**«Тайфун»**). Німецькі

ЕВАКУАЦІЯ ВЕЛИКИХ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ*

Район, із якого евакуйовано	Кількість	Район, куди евакуйовано	Кількість
Україна	550	Поволжя	226
Білорусія	109	Урал	667
Естонія	62	Західний Сибір	244
Москва й Московська область	498	Східний Сибір	78
Ленінград	92	Казахстан та Середня Азія	308
Інші райони	212	—	—

* До весни 1942 р. до ладу було введено 1200 евакуйованих підприємств, а також 850 нових.

Військовий парад на Красній площі в Москві 7 листопада 1941 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

7 листопада 1941 р. в Москві, у Куйбишеві (Самара) та Воронежі для піднесення морального духу відбулися військові паради на честь річниці Жовтневої революції. Військові частини, що брали участь у параді, одразу направляли на фронт. Щоб уникнути бомбардування, парад розпочався вранці значно раніше, ніж звичайно. У своїй промові Й. Сталін висловлював упевненість у майбутній перемозі.

Маршал Георгій Жуков

війська налічували 1,708 млн осіб, 13,5 тис. гармат і мінометів, 1,7 тис. танків і 1,3 тис. літаків. Радянські фронти, які прикривали Москву, мали у своєму складі 1,25 млн осіб, 7,6 тис. гармат і мінометів, 9,9 тис. танків, 677 літаків.

Перший етап німецького наступу на Москву тривав із **30 вересня до початку листопада 1941 р.** Німецьким військам вдалося оточити в районі Брянська й на захід від Вязьми та розгромити основні сили Західного фронту радянських військ (у полон потрапило 663 тис. солдатів, було захоплено 1,2 тис. танків, 5,4 тис. гармат), що прикривали Москву. Німецькі війська взяли міста Калінін (Твер), Малоярославець, Можайськ, Волоколамськ, близько підійшли до Тули. Їхні танки стояли вже за 80—100 км від Москви.

Другий етап тривав із **15—18 листопада до початку грудня 1941 р.** Німецькі війська намагалися знайти слабкі місця в обороні столиці й обхідними ударами оточити все московське угруповання радянських військ. Німецькі війська наблизилися до Москви, але зустріли відчайдушний опір радянських військ.

У той час як захисники Москви стримували наступ німецьких військ, командування накопичувало сили й готувало контрудар. До Москви було перекинуто частини з Далекого Сходу та Середньої Азії. Командувачем Західного фронту, що обороняв Москву, було призначено **Георгія Жукова**.

Після напружених оборонних боїв у ніч із **5 на 6 грудня 1941 р.** Червона армія перейшла в наступ. Розпочався третій етап битви за Москву **(5 грудня 1941 — початок весни 1942 р.)**. У результаті контрнаступу радянських військ німецькі сили були відкинуті від Москви на 100—300 км.

У ході контрнаступу радянських військ під Москвою група армій «Центр» зазнала значних втрат: було знищено 38 дивізій (170 тис. осіб), у тому числі 11 танкових і чотири моторизовані. Загальні втрати Німеччини в битві за Москву сягали 500 тис. осіб, 1,3 тис. танків, 2,5 тис. гармат і 15 тис. автомашин.

Поразка під Москвою завдала остаточного удару по планах «блискавичної війни». Після цього розпочався загальний наступ Червоної армії на декількох ділянках фронту. Так, у районі Ленінграда було зірвано спробу німецьких військ створити подвійне кільце блокади міста. У районі Харкова в результаті наступу радянських військ утворився Барвінківський виступ, що був вдалим плацдармом для продовження наступу з метою визволення міста. Найбільш успішною під час зимової кампанії була **Керченсько-Феодосійська операція (26 грудня 1941 — 2 січня 1942 р.)**, наслідком якої стало визволення Керченського півострова й послаблення німецького тиску на Севастополь.

4 ХІД ВІЙНИ НА РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОМУ ФРОНТІ НАВЕСНІ — ВЛІТКУ 1942 р. Незважаючи на поразку під Москвою, стратегічна ініціатива залишалась у вермахту. А. Гітлер планував на 1942 р. широкомасштабний наступ на південному фланзі радянсько-німецького фронту з метою оволодіти Волгою, Кавказом, нафтовими родовищами Північного Кавказу й Закавказзя, а після цього завдати вирішального удару в напрямку Москви.

Цей наступ мав стати складовою загального плану А. Гітлера, який передбачав захоплення Суецького каналу, Близького Сходу й нафтових родовищ Перської затоки.

За рішенням Й. Сталіна радянські війська мали завдавати німецьким військам випереджальних ударів, не чекаючи початку їхнього наступу.

У квітні на Керченському півострові радянські частини готувалися перейти в наступ для зняття облоги із Севастополя. Однак вони зазнали раптового удару німецьких військ під командуванням Е. Манштейна. Червона армія втратила понад 200 тис. осіб і велику кількість зброї. Німецькі війська взяли Керч, а залишки оточених радянських частин ще довго вели боротьбу в **Аджимушкайських каменоломнях.**

Наступного удару німецька армія завдала по оточеному гарнізону **Севастополя (2 червня — 4 липня 1942 р.).** Німецькі війська, підтримувані румунськими частинами, вийшли до Північної бухти, і фортеця впала. Втрати радянських військ склали понад 200 тис. осіб.

Навесні 1942 р. південний фланг радянського фронту був значно ослаблений, а армія залишилася без резервів. У червні 1942 р. розпочався генеральний наступ вермахту на Волгу та Північний Кавказ. У середині липня 1942 р. німецькі війська вийшли до річки Дон і розгорнули наступ на Сталінград. **Сталінградська битва** тривала із **17 липня 1942** до **2 лютого 1943 р.** і завершилася перемогою радянських військ.

Одночасно тривала битва за Кавказ, у якій радянська армія зуміла зупинити німецькі війська на Кавказьких перевалах.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Трагічної поразки радянські війська зазнали під **Харковом. 12 травня 1942 р.** розпочався наступ радянських військ із Барвінківського виступу на Харків, але він мав катастрофічні наслідки. Радянський удар припав на район, де були зосереджені основні сили німецьких військ, що готувалися до наступу на південь. Після кривавих боїв дивізії трьох армій потрапили в оточення й були розгромлені. Радянські втрати складали: 227 тис. солдатів, 652 танки, 1,6 тис. гармат, 3,2 тис. мінометів. З оточення вдалося вирватися лише 22 тис. осіб.
Невдало завершився наступ і на північно-західній ділянці радянсько-німецького фронту, де 2-га ударна армія намагалася зняти облогу з Ленінграда. Командувач армії генерал А. Власов здався в полон і згодом очолив Російську визвольну армію (РВА), яка воювала на боці Німеччини.

5 СТВОРЕННЯ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ. Із перших годин нападу Німеччини на СРСР стало зрозумілим, що розрахунки А. Гітлера на міжнародну ізоляцію СРСР зазнали краху. В. Черчилль заявив: «Кожний, хто воює проти А. Гітлера, — друг Англії, кожен, хто воює на його боці, — ворог Англії». 22 червня 1941 р. у зверненні до нації англійській прем'єр-міністр заявив, що Велика Британія надасть «Росії і російському народу всю допомогу, яку тільки зможе». Про свою підтримку СРСР заявив і президент США. Почала формуватися **антигітлерівська коаліція.**

12 липня 1941 р. було підписано англо-радянську угоду про спільну боротьбу проти Німеччини. Першою акцією СРСР і Великої Британії стала окупація Ірану з метою не допустити його зближення з Німеччиною.

14 серпня 1941 р. після зустрічі Т. Рузвельта та В. Черчилля з'явився документ під назвою **Атлантична хартія,** який підвів під майбутню коаліцію ідеологічне підґрунтя. До цієї угоди в грудні 1941 р. приєднався і Радянський Союз. Хартія стала першим документом, у якому були викладені цілі США і Великої Британії у війні й загальні положення післявоєнного облаштування світу. Атлантична хартія висунула такі завдання: знищення нацистської тиранії, роззброєння агресора, загальне роззброєння світу.

1 жовтня 1941 р. між СРСР, США та Великою Британією в Москві була підписана угода про допомогу Радянському

Американський плакат, присвячений підписанню Декларації Об'єднаних Націй у 1942 р. (напис: «Об'єднані нації борються за свободу»)

ЦІКАВІ ФАКТИ

У грудні 1941 р. на СРСР було поширено дію законодавства США про ленд-ліз. Перша військова техніка (особливо танки) з'явилася на радянсько-німецькому фронті під час битви під Москвою. Допомога союзників переважно відбувалася північними морськими конвоями (до Мурманська та Архангельська) під охороною британських військово-морських сил, а також через Іран та Далекий Схід. Незважаючи на значні втрати від німецьких човнів і літаків, із жовтня 1941 до червня 1942 р. СРСР отримав 3 тис. літаків, 4 тис. танків, 20 тис. різноманітних транспортних засобів. Загалом СРСР отримав 4% (за іншими даними — 7—11%) зброї, обладнання від обсягу власного виробництва. На СРСР припала третина поставок США за ленд-лізом (10,8 млрд доларів із 30,3 млрд).

Союзу зброєю і продовольством. Постачання почались одразу (400 танків, 500 літаків щомісяця, а також стратегічна сировина). США надали безвідсотковий кредит в 1 млрд доларів (листопад 1941 р.). Крім США, військову продукцію до СРСР направляли Велика Британія й Канада.

1 січня 1942 р. у Вашингтоні 26 держав, у тому числі СРСР, США й Велика Британія, підписали **Декларацію Об'єднаних Націй**, яка спиралася на принципи і завдання Атлантичної хартії. Вони зобов'язалися використовувати свої ресурси для боротьби проти агресорів, співпрацювати у війні й не укладати сепаратного миру. У Декларації зазначалося, що повна перемога над нацизмом є запорукою захисту життя, свободи й незалежності всіх народів.

В умовах створення антигітлерівської коаліції радянське керівництво визнало емігрантські уряди Польщі, Чехословаччини, Франції.

26 травня 1942 р. в Лондоні було підписано договір між СРСР і Великою Британією про союз у війні проти Німеччини та її сателітів (пособників) у Європі. Договір передбачав співробітництво й надання взаємної допомоги після війни. У Вашингтоні відбулися радянсько-американські переговори, які завершилися підписанням **11 червня 1942 р.** угоди про взаємодопомогу й ведення війни проти агресорів. Обидві сторони зобов'язалися постачати одна одній оборонні матеріали, інформацію, розвивати торгівлю та здійснювати економічне співробітництво. Ці дві угоди завершили формування антигітлерівської коаліції.

Найголовнішим у відносинах між СРСР, США та Великою Британією стала проблема відкриття Другого фронту в Європі. Спочатку це планувалося на 1942 р.

6 НАПАД ЯПОНІЇ НА «ПЕРЛ-ХАРБОР» ТА ПОЧАТОК ВІЙНИ В ТИХОМУ ОКЕАНІ. Після підписання пакту 1940 р. Японія проводила активну загарбницьку політику в Азії. Японські мілітаристи захопили частину Китаю, а після поразки Франції підписали угоду з урядом А.-Ф. Петена (липень 1941 р.) на право створення баз у французьких колоніях — Лаосі, В'єтнамі, Камбоджі. Проникнення Японії до Індокитаю спонукало США до заморожування японського капіталу в американських банках і до ембарго (заборони) на постачання Японії нафти. Рішення США підтримали Велика Британія та Нідерланди. Унаслідок цього японська зовнішня торгівля скоротилася на 3/4, а імпорт нафти — на 9/10. Японська економіка опинилася на межі краху. 2 липня 1941 р. уряд Японії прийняв рішення «просуватися на південь», тобто захопити країни Південної і Південно-Східної Азії. Японія мала намір вступити в боротьбу зі США за панування в Тихому океані.

7 грудня 1941 р. японський флот атакував американську військово-морську базу **«Перл-Харбор»**. США втратили 19 військових кораблів, 272 літаки і понад 3 тис. військовослужбовців. Японія одним раптовим ударом на певний час здобула перевагу на морі й захопила стратегічну ініціативу. 8 грудня США й Велика Британія оголосили війну Японії. Німеччина й Італія заявили про

ВТРАТИ СРСР І НІМЕЧЧИНИ
на 10 липня 1941 р.

Сторони	Особовий склад	Танки	Гармати	Літаки
Радянські війська	815 700	11 783	21 500	4013
Німецькі війська	79 058	350	1061	826

? Проаналізуйте таблицю. Чим було зумовлене таке співвідношення втрат між СРСР і Німеччиною?

свій намір воювати зі США. Таким чином, наприкінці 1941 р. всі великі держави були втягнуті в Другу світову війну.

Протягом кількох місяців японські війська окупували Малайю, Гонконг, Сингапур, усі острови Індонезії, Філіппіни, висадились у Новій Гвінеї й підійшли до Австралії. Таким чином, було загарбано величезну територію з населенням 150 млн осіб і значними природними багатствами.

Продовжуючи наступ в Індії, на Австралію та острови Тихого океану, Японія намагалася оволодіти всіма важливими стратегічними пунктами в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні й примусити США та Велику Британію укласти вигідний для неї мир.

Атака Японії на американську військово-морську базу «Перл-Харбор» на острові Оаху (Гаваї) 7 грудня 1941 р.

7 ВІЙНА В ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ ТА СЕРЕДЗЕМНОМОР'Ї. На початку 1941 р. до Північної Африки на допомогу італійським військам прибув Німецький Африканський корпус на чолі з генералом Ервіном Роммелем. Його прибуття дало змогу не тільки зупинити успішний наступ англійських військ у Лівії, а й відкинути їх до Єгипту. У червні 1941 р. війська Е. Роммеля захопили Тобрук — ключовий пункт британської оборони і взяли в полон 33 тис. його захисників. За це А. Гітлер присвоїв Е. Роммелю звання генерал-фельдмаршала. Успішні дії генерала принесли йому прізвисько «Лис пустелі». Ініціативою в Північній Африці заволоділи Німеччина та союзні з нею держави. Проте в тилу німецьких військ англійські війська утримували важливий стратегічний пункт Тобрук, який не давав Е. Роммелю продовжувати наступ. Усі спроби зломити опір англійської армії були невдалими. У листопаді 1941 р. англійські війська здійснили наступ зі звільнення Тобрука й знову оволоділи Кіренаїкою. Ці успіхи порушили морські перевезення Італії та Німеччини в Середземному морі й поставили корпус Е. Роммеля перед загрозою залишитися без підкріплення та припасів. Це примусило німецьке командування зосередити посилену увагу на Середземномор'ї.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Ключовим пунктом англійського панування в Середземному морі був острів Мальта. Спочатку німецька авіація й підводні човни разом з італійським флотом завдали досить відчутних ударів по англійському флоту в Середземномор'ї: було потоплено або виведено з ладу найбільші кораблі. Найвдаліша операція була проведена в Александрії 19 грудня 1941 р., коли італійськими диверсантами було пошкоджено два англійські лінкори. Потім почалися систематичні бомбардування Мальти, які мали завершитися німецьким десантом у липні 1942 р. Проте А. Гітлер віддав перевагу наступу Е. Роммеля, який мав захопити Александрію й Суецький канал. У березні італо-німецькі війська почали наступ у Єгипті й були з великими труднощами зупинені за 100 км від Александрії.

8 КОРІННИЙ ПЕРЕЛОМ НА ТИХООКЕАНСЬКОМУ ТЕАТРІ БОЙОВИХ ДІЙ. До весни-літа 1942 р. стратегічна ініціатива на всіх фронтах належала Німеччині та її союзникам. Союзники в антигітлерівській коаліції вели важкі оборонні бої. Проте на середину 1942 р. ситуація почала змінюватися.

Перші успіхи, що дозволили змінити загальне стратегічне становище, були досягнуті на Тихому океані. **7—8 травня 1942 р.** відбулася битва в **Кораловому морі** біля берегів Нової Гвінеї. Японська ударна ескадра, що рухалася для захоплення Порт-Морсбі, зазнала першої значної поразки. Особливістю цієї морської битви було те, що надводні кораблі обох сторін не зробили жодного пострілу один по одному. Долю бою вирішила авіація. Японія, втративши один авіаносець, один есмінець та 80 літаків, змушена була відступити. Від планів вторгнення до Австралії їй довелося відмовитися.

4—6 червня 1942 р. біля атолу **Мідуей** японський флот (адмірал І. Ямамото) зазнав поразки від американського флоту

Битва біля атолу Мідуей. Червень 1942 р.

(адмірал Ч. Німіц) і вже не зумів відновити свою могутність до кінця війни. У бою Японія втратила чотири авіаносці, один крейсер і 253 літаки, США — один авіаносець, один есмінець і 150 літаків.

У результаті цих двох поразок Японія втратила половину своїх авіаносців і змушена була перейти до стратегічної оборони. Американці ж перейшли до активних бойових дій. У **серпні 1942 р.** вони почали боротьбу за острів **Гуадалканал** (група Соломонових островів). Жорстокі бої тривали до лютого 1943 р. і завершилися поразкою Японії в цьому регіоні. Перемога американців у боротьбі на Тихому океані загалом означала перехід ініціативи до США.

ВИСНОВКИ

- У 1941—1942 рр. відбулися події, що стали визначальними для подальшого перебігу війни. У війну вступили й були втягнуті СРСР, Японія, США. Вона стала справді світовою.
- У 1941 р. зазнала краху стратегія «бліцкригу» для Німеччини, а в 1942 р. — і для Японії.
- Хоча Центральні держави утримували стратегічну ініціативу, але їхня поразка була вже очевидною.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли Німеччина та її союзники здійснили напад на СРСР? Як називався план нападу на СРСР? **2.** Поразка в якій битві перекреслила плани на «блискавичну» перемогу над СРСР? **3.** Коли було створено антигітлерівську коаліцію? **4.** Які держави були союзниками Німеччини? **5.** Яка подія призвела до вступу США в Другу світову війну? **6.** Що таке корінний перелом?

7. Якими були причини нападу Німеччини та її союзників на СРСР? **8.** Визначте основні положення плану «Барбаросса». Чи вдалося його реалізувати? **9.** Як розгорталися події на радянсько-німецькому фронті в 1941 р.? Що зумовило поразку Червоної армії на початковому етапі війни? **10.** Якою була роль битви за Москву в перебігу Другої світової війни? **11.** Що зумовило поразки Червоної армії навесні 1942 р.? **12.** Якими були причини нападу Японії на США? **13.** Як розгорталися події війни в басейні Середземного моря й Північній Африці в другій половині 1941 — на початку 1942 р.?

14. Порівняйте сталінську і гітлерівську військові доктрини. **15.** Складіть синхроністичну таблицю подій на фронтах Другої світової війни в 1941—1942 рр.

Радянсько-німецький фронт	Африканський, Середземноморський театри бойових дій	Тихоокеанський театр бойових дій

16. Маршал О. Василевський після війни стверджував, що вина Й. Сталіна в тому, що він «не вловив тієї межі, далі якої його політика ставала не тільки непотрібною, але й небезпечною. Таку межу потрібно було сміливо перейти». Про яку «межу» йдеться? Дайте розгорнуту відповідь. **17.** Втрати Червоної армії в 1941 р. складали 67 % стрілецької зброї, 91 % танків, 90 % гармат і мінометів, 90 % літаків, майже весь кадровий склад армії. Як ви вважаєте, завдяки чому Радянському Союзу вдалося вистояти і перемогти у війні? Складіть есе.

§ 45—46. Воєнні дії в другій половині 1942 — 1943 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати, у результаті яких подій стався корінний перелом у Другій світовій війні; характеризувати історичне значення Сталінградської битви; визначати роль радянсько-німецького фронту в Другій світовій війні.

1 СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА. Наступ німецьких військ на Сталінград розпочався із Харківського напрямку. Німецькі війська форсували Сіверський Донець і Дон.

25 серпня 1942 р. 6-та німецька армія досягла західних околиць міста на Волзі. Окрім неї, на Сталінград наступала ще й 4-та танкова армія. Їм протистояли ослаблені вдвічі менші сили.

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ ПІД СТАЛІНГРАДОМ на вересень 1942 р.

Сторони	Солдати (тис. осіб)	Танки	Гармати
Радянські війська	54	110	2000
Німецькі війська	100	500	900

14 жовтня німецькі війська після потужної авіаційної та артилерійської підготовки пішли на штурм міста. Спалахнули жорстокі вуличні бої. Обидві сторони зазнали тяжких втрат. 14 листопада німецькі війська почали останній штурм міста, на окремих ділянках їм вдалося пробитися до Волги, але це був їх останній успіх.

На той час воєнно-стратегічна ситуація змінилася на користь СРСР. У другій половині 1942 р. економіка СРСР безперервно нарощувала випуск військової продукції. Шляхом запровадження жорстокої дисципліни й експлуатації за короткий час за Уралом було налагоджено роботу потужного військово-промислового комплексу. Літні люди, жінки, діти, що замінили біля верстатів мобілізованих на фронт робітників, самовіддано працювали, згуртовані гаслом: «Усе для фронту! Усе для перемоги!». Саме їхніми зусиллями в другій половині 1942 р. було випущено 15,8 тис. бойових літаків, 13,6 тис. танків, 15,6 тис. гармат.

Для забезпечення головного удару передбачалося на шість днів раніше здійснити відволікаючий удар у районі Сталінграда. Згідно з **планом «Уран» 19 листопада 1942 р.** радянські війська силами трьох фронтів — Південно-Західного, Сталінградського і Донського — перейшли в контрнаступ, завдавши флангових ударів. У вирішальний момент Сталінградської битви перевага в живій силі й техніці вже була на боці радянських військ.

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ НАПЕРЕДОДНІ РАДЯНСЬКОГО КОНТРНАСТУПУ

Сторони	Солдати (млн осіб)	Танки	Гармати	Літаки
Радянські війська	1,103	1463	15 500	1350
Німецькі війська	1,011	675	10 290	1216

23 листопада 1942 р. радянські війська замкнули кільце навколо 330-тисячного угруповання німецьких військ (22 дивізії, командувач фельдмаршал Ф. Паулюс). Після невдалих спроб прорватися з оточення **30 січня 1943 р.** Ф. Паулюс підписав акт про капітуляцію. Загальні втрати німецької армії під Сталінградом становили 1,5 млн осіб, майже 3,5 тис. танків і штурмових гармат, 12 тис. гармат і мінометів, 3 тис. літаків. Від такої поразки німецька армія вже не змогла отямитися. Ініціатива на Східному фронті перейшла до СРСР.

2 КУРСЬКА БИТВА. **У січні 1943 р.** радянські війська досягли ще одного значного успіху. Блокаду Ленінграда було прорвано, а на заході Радянська армія підійшла до Смоленська.

12 січня 1943 р. війська під командуванням генерала Ф. Голікова перейшли в наступ із-під Воронежа в загальному напрямку на Харків. 7 лютого було звільнено Курськ,

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли Німеччина здійснила напад на СРСР, а Японія — на США?
2. Чому стратегічна ініціатива в 1939—1942 рр. належала Центральним державам?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Сталінградська битва — одна з найбільших і найважливіших операцій Другої світової війни. Умовно її можна поділити на дві частини. Перша — це наступ німецьких військ влітку 1942 р. і вихід їх до Волги й на Північний Кавказ. Друга — контрнаступ радянських військ і розгром угруповання німецьких, італійських, румунських та угорських частин на Волзі. Сталінградська битва стала символом боротьби двох тоталітарних режимів, протистояння їхніх лідерів.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СТАЛІНГРАДСЬКОЇ БИТВИ

- Започаткувала корінний перелом у ході Другої світової війни;
- було завдано удару по військовій міці Третього рейху, престижу німецької армії, моральному духу вермахту;
- почався загальний наступ радянських військ від Ленінграда до Кавказу;
- було завдано удару Німеччині та її союзникам загалом. Японія й Туреччина відмовилися вступити у війну проти СРСР. Керівництво Румунії, Італії, Угорщини (їхні армії були серед тих, хто був розгромлений під Сталінградом), а також Фінляндії почали шукати привід до виходу з війни;
- поразка німецьких військ та їхніх союзників стала могутнім імпульсом для розгортання антинацистського та національно-визвольного рухів, сприяла консолідації сил антигітлерівської коаліції.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У той час як під Сталінградом було здобуто блискучу перемогу, Ржевсько-Сичовська операція зазнала повного провалу (згодом вона була названа відволікаючою для забезпечення успіху під Сталінградом). За 23 дні боїв на цьому напрямку радянські війська втратили 215 тис. осіб убитими й пораненими.

а 9 лютого — Бєлгород. Війська під командуванням генерала М. Ватутіна 16 лютого оволоділи Харковом і рушили на Дніпропетровськ (Дніпро), Запоріжжя, відрізаючи німецькі війська, що відступали з Кавказу.

У другій половині лютого ситуація змінилася. Побоюючись загрози оточення, німецькі війська завдали потужного контрудару у фланг по розтягнутих військах Ф. Голікова й М. Ватутіна. Харків, Бєлгород та інші міста знову були захоплені. Утворився величезний вигин у фронті, що отримав назву Орловсько-Курська дуга.

Навесні 1943 р. радянсько-німецький фронт від Ленінграда й до Чорного моря стабілізувався. Обидві сторони накопичували сили для наступу влітку.

Навесні 1943 р. німецьке командування вирішило знову перебрати на себе ініціативу. Відповідно до **плану «Цитадель»** воно ставило завдання розгромити радянські війська на Орловсько-Курській дузі й розгорнути наступ на Москву. Для наступу були створені нові зразки зброї (танки «Тигр», «Пантера», самохідні гармати «Фердінанд» тощо), які мали забезпечити німецьким військам технічну перевагу.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КУРСЬКОЇ БИТВИ

- Було розгромлено кращі дивізії німецьких військ;
- стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Радянської армії, почався загальний наступ радянських військ по всьому фронту;
- були закладені передумови для висадки англо-американських військ і розпаду блоку Центральних держав.

Радянське командування дістало точні відомості про підготовку Німеччини до наступу. І хоч на цей час сили СРСР кількісно переважали сили вермахту, було прийнято рішення про «навмисну оборону» з метою знекровити військовий потенціал німецьких військ і завдати їм контрудару.

Для здійснення прориву з обох кінців Орловсько-Курської дуги німецьке командування зосередило в районі Орла сім танкових, дві моторизовані й дев'ять піхотних дивізій, а в районі Бєлгорода — десять танкових, одну моторизовану й сім піхотних дивізій. Загалом німецьке угруповання налічувало 900 тис. осіб, 10 тис. гармат і мінометів, 2,7 тис. танків і штурмових гармат, 2,05 тис. літаків. Проте й радянська сторона створила в районі виступу потужне угруповання. До літа 1943 р. в Радянській армії було понад 6,6 млн осіб, 105 тис. гармат і мінометів, близько 2,2 тис. бойових установок реактивної артилерії, понад 10 тис. танків і самохідних артилерійських установок (САУ), 10,3 тис. літаків. Перевага цього разу була на боці радянських військ.

Наступ німецьких армій із-під Бєлгорода та від Орла в напрямку на Курськ розпочався **5 липня 1943 р.** Коли вони були вже знесилені, але ще не встигли перейти до оборони, у наступ рушили війська Брянського, Степового й Південно-Західного фронтів. Слідом за ними перейшли в наступ Центральний та Воронезький фронти.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Курська битва засвідчила, що ініціатива повністю належить радянським військам. Вона ознаменувала завершення корінного перелому на рядянсько-німецькому фронті. Перемога на Курській дузі була досягнута дорогою ціною: радянські втрати складали 863 тис. осіб, 6 тис. танків і 1,6 тис. літаків. У той самий час за 50 днів безперервних боїв німецька армія втратила 30 дивізій: 500 тис. осіб, 1,3 тис. танків, 3 тис. гармат, 1 тис. літаків. Незважаючи на значні втрати, радянська армія мала значні резерви, у той час як міць вермахту була підірвана.

12 липня 1943 р. під селищем **Прохорівка** відбулася велика танкова битва, що показала марність подальшого німецького наступу. З обох сторін у ній брало участь 1,2 тис. танків і самохідних гармат (800 радянських і 400 німецьких). Хоча німецькі війська зазнали менших втрат, змінився характер усієї Курської битви, радянські війська перейшли в рішучий наступ. **5 серпня** вони звільнили Орел (операція «Кутузов») і Бєлгород, **23 серпня** прорвалися до Харкова (операція «Рум'янцев»).

3 БИТВА ЗА ДНІПРО. Розвиваючи наступ, радянські війська до кінця **вересня 1943 р.** вийшли до Дніпра. Тут німецьке командування вздовж правого високого берега річки створило систему укріплень — так званий **«Східний вал»**. Воно намагалося використати повноводну річку з високим правим берегом як природне укріплення.

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ НАПЕРЕДОДНІ БИТВИ ЗА ДНІПРО

Сторони	Солдати (млн осіб)	Танки	Гармати	Літаки
Радянські війська	2,633	2400	51 200	2850
Німецькі війська	1,240	2100	12 600	2100

Перевага радянських військ була незначною. У планах осінніх операцій 1943 р. першочерговим завданням було захоплення плацдармів на правому березі Дніпра, закріплення там і початок наступальних операцій на Правобережжі. Битва за Дніпро розгорнулася від Лоєва до Запоріжжя.

Радянські війська за допомогою партизанів наприкінці вересня 1943 р. в дуже складних умовах форсували Дніпро й створили плацдарми на північ та південь від Києва (загалом 23). Основний прорив передбачалося здійснити з Букринського плацдарму, проте всі спроби виявилися марними.

Після невдалих спроб під Букрином (загинуло 250 тис. радянських солдатів) головні сили радянських військ непомітно для німецького командування були зосереджені на Лютізькому плацдармі (150 тис. осіб, 1,5 тис. гармат і мінометів, близько 800 танків).

У перші дні листопада почалися вирішальні бої за Київ. Й. Сталін віддав наказ узяти місто до річниці Жовтневої революції. Цей наказ було виконано **6 листопада 1943 р.** За успішне форсування Дніпра 2438 радянським бійцям було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, близько 10 тис. отримали бойові ордени.

У результаті героїчного форсування Дніпра ціною значних втрат (за різними оцінками, від 417 тис. до 1 млн осіб) радянські війська 14 жовтня звільнили Запоріжжя, 25 жовтня — Дніпропетровськ, 6 листопада — Київ.

Пізньої осені 1943 р. радянські війська вийшли на правий берег Дніпра, закріпилися там, відбили контрнаступ німецьких військ у районі Житомира та підготували умови для подальшого наступу й визволення території СРСР.

Форсування Дніпра (фрагмент діорами). Художник В. Дмитрієвський, 1995 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Із 1 січня 1943 р. в Червоній армії були введені погони для солдатів, сержантів, офіцерів, генералів, маршалів. Червона армія стала називатися Радянською армією. Поява радянських солдатів у погонах іноді неоднозначно сприймалася населенням, що перебувало на окупованій території. Це їм нагадувало Білу армію часів громадаянської війни.

ЦІКАВІ ФАКТИ

5 серпня 1943 р. на честь перемог Радянської армії, звільнення міст Орел і Бєлгород у Москві відбувся перший артилерійський салют. У подальшому Москва 347 разів салютувала воїнам Радянської армії за визволення і взяття міст, в окремі дні — по 4—5 разів.

4 КОРІННИЙ ПЕРЕЛОМ У БОЙОВИХ ДІЯХ У ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ. КАПІТУЛЯЦІЯ ІТАЛІЇ. У жовтні-листопаді 1942 р. у Північній Африці теж відбувся корінний перелом на користь англо-американських союзників. Вирішальна битва відбулась у районі містечка **Ель-Аламейн** (Єгипет). У **жовтні 1942 р.** британські війська завдали поразки італо-німецькій армії, яка змушена була спішно відійти на захід. У листопаді 1942 р. з протилежного боку Північної Африки (Марокко, Алжир) почалася висадка американських військ під командуванням Д. Ейзенхауера (**операція**

ЦІКАВІ ФАКТИ

Прагнучи піднести бойовий дух військ, які з виходом в Україну поповнювалися здебільшого за рахунок місцевих жителів, Ставка перейменувала Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти відповідно в 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські фронти.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У липні 1943 р. парашутисти й морська піхота союзних військ висадилися на острові Сицилія (операція «Хаскі»). Слідом на транспортних суднах прибували дивізії 7-ї американської та 8-ї англійської армій під командуванням Дж. Паттона і Б. Монтгомері. Загальне керівництво операцією із захоплення Сицилії здійснював американський генерал Д. Ейзенхауер. Після тривалих боїв, що велися з перемінним успіхом, залишки німецьких частин евакуювалися на Апеннінський півострів, а солдати Б. Монтгомері та Дж. Паттона очистили останній рубіж оборони німців на Сицилії — порт Мессіну.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Приблизно через півтора місяці після ув'язнення Б. Муссоліні на віллі в скелях Абруцьких гір туди за спеціальною вказівкою фюрера прибув загін есесівців під командою О. Скорцені й звільнив деморалізованого дуче.

Й. Сталін, Ф. Рузвельт, В. Черчилль (зліва направо) на Тегеранській конференції 1 грудня 1943 р.

«Торч»). Італо-німецькі війська потрапили в пастку на морському узбережжі в Тунісі. Їхній відчайдушний опір і навіть деякі успіхи на лівому фланзі американської армії не змінили загальної розстановки сил, і 13 травня 1943 р. вони капітулювали.

Серйозні поразки, яких зазнали в 1943 р. країни блоку Центральних держав, стали поштовхом до його розвалу. Першою з війни намагалася вийти Італія.

Значні втрати в людській силі та техніці, яких зазнали держави «осі» в Тунісі (близько 130 тис. лише полонених), сприяли успішному десанту союзних військ на острові Сицилія та його захопленню.

25 липня 1943 р. в Італії відбувся державний переворот за участю короля Віктора Еммануїла й маршала П. Бадольйо. Б. Муссоліні було заарештовано. Король був проголошений головнокомандувачем, а П. Бадольйо очолив уряд і став міністром закордонних справ. 8 вересня 1943 р. новий уряд підписав перемир'я із союзниками.

Через зволікання Д. Ейзенхауера, що не налагодив швидкої висадки військ на півдні Італії і вимагав від П. Бадольйо беззастережної капітуляції, союзники не змогли скористатися сприятливими умовами. А. Гітлер віддав наказ дивізіям рушити на південь та окупувати Апеннінський півострів. Союзним військам довелося долати сильний опір Німеччини у районі Салерно, Неаполя та інших південно-італійських міст (**«лінія Густава»**). Операції тут набули затяжного характеру. Північну частину Італії утримували німецькі війська під командуванням Е. Роммеля. Туди ж було доставлено й визволеного дуче. Він очолив маріонетковий режим, який тримався лише на німецьких багнетах (Держава Сало).

В. Черчилль квапив генерала Г. Александера, який очолив італійську кампанію після Д. Ейзенхауера, щоб той якомога швидше взяв Рим. Проте фельдмаршал Третього рейху А. Кессельрінг хоч і був авіаційним генералом, уміло налагодив оборону. Лише **4 червня 1944 р.** Рим було взято союзними військами. Далі вони просунутися не могли. Оборона стратегічного чотирикутника Італії Турин—Мілан—Генуя—Болонья з його потужним військово-промисловим комплексом тривала до квітня 1945 р. (**«готська лінія»**).

5 **ТЕГЕРАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ.** **28 листопада — 1 грудня 1943 р.** у столиці Ірану Тегерані після тривалих консультацій відбулася перша зустріч на вищому рівні між «великою трійкою» — Й. Сталіним, Ф. Рузвельтом, В. Черчиллем, яка увійшла в історію під назвою **Тегеранська конференція**. На ній обговорювалися питання подальшого ведення війни й повоєнного облаштування світу. В. Черчилль пропонував відкриття Другого фронту на Балканах, Й. Сталін — у Північній Франції, звідки відкривався найкоротший шлях до кордонів Німеччини. Незважаючи на суперечності між керівниками союзних держав, за результатами обговорень СРСР домігся необхідних для нього рішень ключових питань:

- було прийнято остаточне рішення про висадку у Франції в травні 1944 р. союзних військ;

ТЕГЕРАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ (28 листопада — 1 грудня 1943 р.)

Проблема Другого фронту	Польське питання	Німецьке питання	Іранське питання	Японське питання
В. Черчилль і Ф. Рузвельт дали обіцянку здійснити вторгнення через Ла-Манш (тобто відкрити Другий фронт) у травні 1944 р.	Радянський Союз наполягав на розширенні території Польщі за рахунок західних (німецьких) земель, на встановленні західного кордону країни по річках Одер і Нейсе, східного кордону — по «лінії Керзона»	Виявило серйозні розбіжності: Ф. Рузвельт виступав за розчленування Німеччини; В. Черчилль — за створення Дунайської федерації, до якої мала увійти й частина німецьких земель; Й. Сталін — за збереження єдності Німеччини	Прийнято рішення про надання допомоги Ірану та виведення військ союзників із його території після завершення війни	Передбачалося позбавити Японію її колоніальних володінь, передати Китаю Маньчжурію і Тайвань, надати незалежність Кореї

- перенесення кордонів Польщі на захід до Одеру й визнання майбутнього східного кордону по «лінії Керзона»;
- визнання радянських претензій на Кенігсберг;
- визнання анексії держав Балтії Радянським Союзом.

Й. Сталін дав згоду на участь СРСР у війні з Японією після розгрому нацистської Німеччини.

Під час обговорення проблеми післявоєнного облаштування світу згоди досягти не вдалося, і обговорення було відкладено.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТЕГЕРАНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

- Це була перша зустріч «великої трійки»;
- незважаючи на те, що з деяких ключових питань між сторонами були виявлені розбіжності й не було досягнуто домовленостей, сам факт проведення конференції лідерів країн СРСР, США, Англії зміцнив антигітлерівську коаліцію;
- вона засвідчила рішучість сторін покінчити з нацизмом у Європі;
- обговоривши ключові питання післявоєнного облаштування, сторони з'ясували для себе межі поступок і компромісів у майбутньому.

ВИСНОВКИ

- Перемоги радянських військ у Сталінградській, Курській битвах і битві за Дніпро, військ союзників у битві під Ель-Аламейном у Північній Африці свідчили про корінний перелом у Другій світовій війні на користь країн антигітлерівської коаліції.
- Наступальна стратегія Німеччини зазнала остаточної поразки. До кінця 1943 р. у стані війни з державами «осі» було 37 країн. Розпочався розпад блоку Центральних держав (капітуляція Італії).
- Тегеранська конференція сприяла зміцненню антигітлерівської коаліції.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як називалась операція радянських військ з оточення угруповання німецьких військ під Сталінградом? **2.** Який німецький фельдмаршал потрапив у полон під час розгрому радянських військ під Сталінградом? **3.** Де під час Курської битви відбулась одна з найбільших танкових битв? **4.** Яка битва стала переломною на Африканському театрі бойових дій? **5.** У якому році італо-німецькі війська зазнали поразки на Африканському театрі бойових дій? **6.** Лідери яких держав брали участь у Тегеранській конференції?

7. Яким був основний зміст подій у 1942—1943 рр. у Другій світовій війні? **8.** Якою була роль Сталінградської і Курської битв у розгромі Німеччини? **9.** Яким було історичне значення битви за Дніпро? **10.** Які битви стали переломними в Другій світовій війні? **11.** Охарактеризуйте бойові дії на півночі Африки в 1942—1943 рр. **12.** Чим була обумовлена висадка союзників у 1943 р. в Італії, а не у Франції? **13.** Чи можна вважати висадку союзників на Сицилії та в Італії відкриттям Другого фронту? **14.** Як розвивалися події на Італійському фронті? **15.** Якими були основні рішення Тегеранської конференції?

16. Визначте взаємозалежність подій на фронтах Другої світової війни (радянсько-німецький фронт; театр бойових дій у Північній Африці та басейні Середземного моря; Тихоокеанський театр бойових дій). Складіть синхроністичну таблицю.

17. Чи можна назвати Тегеранську конференцію лідерів держав антигітлерівської коаліції успішною? Розкрийте її історичне значення у вигляді есе.

§ 47—48. Окупаційний режим у поневолених країнах. Рух Опору

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати нацистський «новий порядок» у Європі та окупаційну політику Японії; пояснювати причини розгортання руху Опору; визначати відмінності руху Опору в різних країнах світу.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які країни були окуповані Німеччиною, Японією та їхніми союзниками в 1939—1942 рр.? **2.** Якою була мета країн-агресорів у Другій світовій війні?

Колабораціонізм — співробітництво урядів, окремих осіб з окупаційною владою.

Голокост (у перекладі з давньогрецької — всеспалення) — планомірне й організоване знищення єврейського населення в роки Другої світової війни.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

А. Гітлер про мету війни

Ми маємо знищити населення — це належить до нашої місії охорони німецького населення. Нам доведеться розвинути техніку винищення населення. Якщо я посилаю цвіт німецької нації в пекло війни, то я маю право знищувати мільйони людей нижчої раси, що розмножуються, як черви… На сході жорстокість є благом для майбутнього. Росіяни, поляки, українці, білоруси мають зникнути. Їх слід використати на благо Рейху.

? **1.** Якою була мета нацистського «нового порядку»? **2.** Чим виправдовує А. Гітлер свою людиноненависницьку політику?

1 НАЦИСТСЬКИЙ «НОВИЙ ПОРЯДОК» У ЄВРОПІ. ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА ЯПОНІЇ. Окупація значних територій у Європі, Азії, Африці супроводжувалася встановленням **«нового порядку»**. Він базувався на нещадному терорі й пограбуванні.

Окуповані країни Європи та Азії зазнали значних територіальних змін. На карті світу з'явилися нові держави: Словаччина (1939 р.), Хорватія (1941 р.), Бірма (1944 р.), Індонезія (1945 р.). Однак незалежність цих держав була дискредитована співробітництвом з агресорами. Такі держави, як Австрія, Чехословаччина, Польща, Югославія, Люксембург, Греція були ліквідовані. У Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландах, Франції до влади прийшли **колабораціоністські** уряди.

Держави — союзниці Німеччини, Італії та Японії отримали значні територіальні придбання. Так, Угорщина отримала Карпатську Україну, Трансильванію, частину Словаччини та Югославії, Румунія — Трансністрію, Болгарія — південну частину Добруджі, Македонії, Фракії, Фінляндія повернула собі втрачені в 1940 р. території.

Окупаційна політика на території Східної Європи та СРСР проводилася згідно з **планом «Ост»**. Окуповані радянські території було розділено на частини. Тилові райони німецьких груп армій передавали під управління військового командування. Інші було підпорядковано «східному міністерству» на чолі з А. Розенбергом і поділено на два рейхскомісаріати — «Остланд» (країни Балтії й більша частина Білорусії) та «Україна». Західноукраїнські землі було приєднано до польського генерал-губернаторства.

Нацистський уряд прагнув створити на завойованих територіях «життєвий простір для німецької нації». Місцеве населення мало бути перетворене на рабів або знищено. На окуповані території планувалося переселити близько 10 млн німців.

Основними засобами, якими нацисти користувалися в утвердженні свого панування, були нацьковування одних націй на інші й фізичне знищення. Повній ліквідації підлягали також представники ромської громади та єврейське населення.

Важливим елементом у насадженні «нового порядку» були **концентраційні табори**, до яких відправляли всіх невдоволених і тих, кого нацисти вважали небезпечними для свого режиму. У Європі таких таборів налічувалося близько 30. Найбільші з них — Дахау, Бухенвальд, Майданек, Аушвіц-Біркенау (Освенцим).

Окупаційна політика Японії за формою була дещо іншою, але суть зберігалася така сама. Агресивні прагнення приховували гаслами: «Створення процвітаючої Азії», «Звільнення Азії від білих колонізаторів». До утворюваних окупаційних адміністрацій намагалися залучити лідерів національно-визвольних рухів поневолених народів. Така політика давала можливість здійснити загарбання колоніальних володінь

європейських держав без значного опору місцевого населення. Однак уже перші місяці японської окупації довели, що відбулася лише зміна колонізаторів. Японія відверто грабувала захоплені території.

Після запровадження «нових порядків» поневолені народи Європи й Азії стали на боротьбу.

2 ГОЛОКОСТ. Антисемітська політика, яку проводили нацисти після приходу до влади в Німеччині в 1933 р., після початку Другої світової війни набула ще більш жахливого вигляду. Почалося планомірне й систематичне знищення нацистами та їхніми пособниками єврейського населення Європи. Цей процес отримав назву **Голокост**.

Жертвами Голокосту стали 6 млн євреїв (в Україні — 1,4 млн). Це становило близько 63 % європейського і 36 % світового єврейського населення.

Одразу після загарбання Польщі, де проживала одна з найбільших єврейських громад, усе єврейське населення було переселено в гетто, а їхню власність конфісковано. Створення гетто мало лише одну мету — подальше повне знищення їх мешканців.

Після нападу на СРСР нацисти взялися за остаточне вирішення єврейського питання. Спочатку повному винищенню підлягали євреї, що проживали на території СРСР, а згодом і всієї Європи (близько 11,5 млн). Уже перші місяці війни позначилися масовими знищеннями євреїв у Литві, Білорусії, Україні. Їх здійснювали спеціальні **айнзатцгрупи**. Уособленням цього процесу стала трагедія в **Бабиному Яру** (29—30 вересня 1941 р.). Айнзатцгрупи знищили близько 750 тис. євреїв.

Проте методи масових убивств були визнані неефективними. У січні 1942 р. нацистське керівництво прийняло рішення про створення на території Польщі шести **таборів смерті**, обладнаних газовими камерами та крематоріями (Треблінка, Хелмно, Собібор, Майданек, Аушвіц-Біркенау, Белжец). У таборах смерті не було бараків для ув'язнених, які існували в концентраційних таборах. Жертв, що прибували на залізничні станції, під приводом гігієнічних процедур направляли в «душові». Потім туди подавали отруйний газ «Циклон Б», який за 5 хвилин знищував 2 тис. осіб. У таборі Аушвіц-Біркенау за добу вбивали до 12 тис. осіб. У таборах смерті загалом було ліквідовано 2,5 млн євреїв.

Разом із тим масово винищувалося населення гетто. На території СРСР протягом 1941—1942 рр. були ліквідовані майже всі гетто, а їхнє населення відправлено до таборів смерті або знищено на місці.

Така політика нацистів викликала опір у єврейського населення. Перше збройне повстання відбулося у Вільнюському гетто, згодом у гетто Мінська, Каунаса, Тудіно, Мізачева, Кременця, Луцька, Бродів, Львова тощо. Найбільше повстання відбулось у Варшавському гетто (квітень—червень 1943 р.). Лише через три місяці нерівної боротьби повстання було придушено, у результаті чого загинуло 76 тис. осіб.

Діти в концтаборі Аушвіц-Біркенау. 1940-ві рр.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Нацисти здійснювали тиск на населення окупованих країн, щоб не допустити з їхнього боку допомоги євреям. Антисемітською пропагандою розпалювалася національна нетерпимість. Однак відомо багато фактів допомоги євреям із боку представників інших народів, навіть із ризиком для власного життя. Тисячі людей за рятування євреїв удостоєні парламентом Ізраїлю почесного звання «**Праведник народів світу**», зокрема Олена Вітер.

Олена Вітер

Депортація польських євреїв до концентраційного табору Треблінка. 1942 р.

Напис над входом у концтабір Аушвіц-Біркенау: «Праця звільняє». 1940-ві рр.

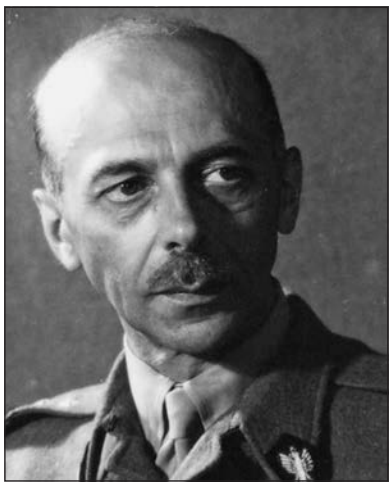

Командувач Армії крайової Тадеуш Бур-Коморовський

3 РУХ ОПОРУ. У результаті перемог на фронтах військ антигітлерівської коаліції значно посилився **рух Опору** проти окупантів у країнах Європи. У багатьох із них створювалися партизанські загони, підпільні організації. Рух Опору об'єднував усіх небайдужих до долі своєї Батьківщини. Однак були й такі, які йшли на співробітництво з окупаційною владою, стаючи колабораціоністами.

У Франції з нацистською окупацією і колабораціоністським урядом маршала А.-Ф. Петена боролися партизанські загони та підпільні групи, очолювані комуністами й соціалістами. Створена Ш. де Голлем організація «Вільна Франція» в 1942—1943 рр. встановила контроль над африканськими колоніями Франції.

Значного розмаху набув народно-визвольний рух у Югославії. Партизанський рух тут був представлений загонами емігрантського уряду — четніки (командувач Д. Міхайлович) і Народно-визвольною армією Югославії (НВАЮ) під керівництвом комуністів на чолі з Й. Броз Тіто. У 1943 р. було створено уряд нової Югославії — Національний комітет визволення Югославії на чолі з Й. Броз Тіто. Партизанські армії формувалися також в Албанії, Греції та Болгарії. Значну роль у цьому процесі відігравали комуністи.

У Польщі емігрантський уряд та його представництво — «делегура» — керували боротьбою загонів **Армії крайової**. Комуністи на противагу їм створили **Армію людову**.

У 1944 р. в ряді європейських країн відбулися антинацистські повстання. Поразкою завершилося повстання, організоване 1 серпня у Варшаві Армією крайовою (командувач генерал Т. Бур-Коморовський). 29 серпня почалося Словацьке національне повстання за участі партизанів та словацької армії. Ціною великих зусиль німецьким військам вдалося придушити і його.

У СРСР боротьба досягла особливо великого розмаху. Її очолював Центральний штаб партизанського руху. Основною партизанською базою була Білорусія. В Україні центр партизанського руху було зосереджено в північних районах. Існував постійний зв'язок між партизанськими базами і «Великою землею», звідки партизанам постачали зброю, спорядження, кваліфікованих військових спеціалістів. У 1942 р. радянські партизани налічували 125 тис. осіб, у 1943 р. — 250 тис. осіб. Боротьбу з нацистами вели також загони Української повстанської армії (УПА).

Широкомасштабні диверсійні операції партизанів, винищувальні рейди зробили значний внесок у перемогу над нацистами. Масштабні операції провели партизанські з'єднання С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, М. Наумова та ін. Усього на території СРСР діяло понад 6 тис. партизанських загонів, які знищили близько 1 млн німецьких військ.

Найбільш широкомасштабні диверсії були проведені **влітку 1943 р.** під час Курської битви під назвою **«рейкова війна»** та у вересні 1943 р. під назвою «Концерт». Німецькі війська змушені були для охорони своїх комунікацій від партизанів тримати в тилу значні сили.

Загалом у боротьбі з рухом Опору Німеччині та її союзникам довелося задіяти більше ніж 10 % своїх сил.

Японська окупація теж дала поштовх розгортанню руху Опору. Найбільшого розмаху він набув у Бірмі, Малайї та на Філіппінах, де діяли цілі партизанські армії. Японські окупанти змушені були надати Бірмі формальну незалежність. У В'єтнамі та Індонезії на перших етапах війни переважали пасивні форми боротьби, і лише на завершальному етапі рух Опору набув широкого розмаху. Зрештою лідери національно-визвольного руху проголосили незалежність цих держав.

4 ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ В НІМЕЧЧИНІ, ЯПОНІЇ, ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ, США ТА СРСР. Господарство воюючих країн переважно працювало на потреби війни. Виробництво бойової техніки та спорядження стало пріоритетним. У Німеччині військової промисловості практично не було ще в 1932 р. Проте під час війни щороку виробляли близько 25 тис. бойових літаків, 20 тис. танків, 50 тис. гармат і мінометів. Із 1935 р. Німеччина перебудовувала свою економіку на військовий лад. Із початком Другої світової війни промисловість Третього рейху працювала на військові потреби на повну потужність, випускаючи танки, літаки, гармати, що вважалися одними з кращих у світі.

Починаючи з 1943 р. німецькі інженери активно розробляли «диво-зброю», яка б дала можливість Німеччині переломити хід війни на свою користь. Напрацювання інженерів були втілені у виробництво, але в США та СРСР уже після Другої світової війни. Німецька промисловість першою у світі налагодила серійне виробництво реактивних літаків, балістичних ракет тощо. Проте це не врятувало нацистський режим від краху.

Виробництво військової техніки та зброї стимулювало розвиток важкої промисловості. Легка промисловість набагато відставала від неї. У сільському господарстві головними виробниками товарної продукції були великі землевласники й фермери (бауери). Проте вони не покривали потреб Німеччини та її армії в сільськогосподарській продукції.

Успіхи Німеччини на початковому етапі війни дали їй можливість використовувати економічний потенціал завойованих країн. У 1930—1940-х рр. основою економіки Німеччини була військова промисловість. У 1939 р. її питома вага в загальній вартості валової продукції становила 80 %. Кількість населення, зайнятого в цьому виробництві протягом 1939—1943 рр., зросла вдвічі та становила 5 млн осіб. Дефіцит робочої сили Німеччина покривала за рахунок примусової праці військовополонених, мільйонів депортованих з окупованих країн.

Незважаючи на повну мілітаризацію, економіка Німеччини була неспроможна повністю задовольнити потреби фронту. Із кінця 1943 р. країна переживала серйозні труднощі в усіх напрямках господарства. Порушувалися зв'язки між окремими економічними комплексами, головні виробництва відчували

ЦІКАВІ ФАКТИ

З окупованих територій до Німеччини вивозили продовольство й сировину, інші матеріальні цінності. Населення цих територій спочатку взагалі нічого не отримувало за свою працю, згодом почали видавати мізерні пайки. У жахливих умовах перебували 5,5 млн радянських військовополонених, 3,5 млн із них загинуло. За період 1941—1944 рр. із полону втекло 450 тис. радянських солдатів та офіцерів. Хоча значну їх частину було схоплено, ті, що вирвалися, приєдналися до руху Опору різних країн Європи. Втеч із полону таких масштабів не знала жодна армія світу.

Для використання в Німеччині дешевої робочої сили проводилися депортації працездатного населення. Близько 4,9 млн жителів окупованих областей СРСР опинилися на чужині в тяжких умовах життя і праці (**остарбайтери**), із них 1,4 млн загинуло. Усього жертвами окупації стали 10 млн радянських людей (3,18 млн в Україні, 1,36 млн у Білорусії). Економіка окупованих країн працювала на військові потреби Німеччини.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Посилювалися антинацистські настрої і в Німеччині. Група офіцерів та урядових чиновників здійснила спробу державного перевороту з метою знищення нацистського режиму та припинення війни. 20 липня 1944 р. полковник К. Штауффенберг залишив портфель із бомбою вповільненої дії в приміщенні, де перебував А. Гітлер. Бомба вибухнула, однак фюрер залишився живим. Виступ заколотників було жорстоко придушено.

ЦІКАВІ ФАКТИ

На осінь 1942 р. німецькі війська та їхні союзники окупували 1,8 млн км² території СРСР (10% території), де до війни проживало 80 млн осіб (45% населення), вироблялося 60—70% вугілля, чавуну, сталі, пролягало 40% залізниць, перебувала половина поголів'я худоби і посівних площ, із яких збиралося 45% зерна.

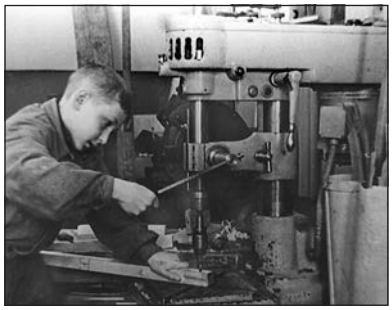

Хлопчик за верстатом під час евакуації заводів на схід СРСР. 1940-ві рр.

ДИНАМІКА ВИРОБНИЦТВА ЛІТАКІВ І ТАНКІВ У СРСР

Роки	Літаки	Танки
1942	21700	24400
1943	34900	20000
1944	40900	29000

Собор Св. Павла на тлі руїн Лондона під час «Бліцу» — німецьких бомбардувань британської столиці в 1940—1941 рр.

нестачу сировини, палива, людських ресурсів, фінансових коштів. Із другої половини 1944 р. промислове виробництво різко знизилося. До цього призвели й масові стратегічні бомбардування союзників, що забрали життя 1 млн німецьких мирних громадян. Були повністю зруйновані Гамбург, Кельн, Дармштадт, Лейпциг та інші німецькі міста.

Унаслідок занепаду сільського господарства скоротилися посівні площі, зменшилися валовий збір зернових, поголів'я худоби. Різко знизилося споживання продуктів харчування. Дефіцит бюджету уряд намагався ліквідувати шляхом інфляції. Різко впав добробут населення. Зрештою економіка Німеччини зазнала краху.

Не могла витримати тривалого суперництва з економікою Сполучених Штатів і військова економіка Японії. Частка важкої промисловості у виробництві значно збільшилася. Водночас війна призвела до погіршення становища населення: витрати на війну перевищували прибутки в 4 рази. Інфляція відчутним тягарем лягла на плечі населення. Рівень життя досяг найнижчого рівня за історію країни. Після систематичних бомбардувань американської стратегічної авіації, втрати основних джерел сировини й продовольства економіка Японії занепала. Щоб мати можливість забезпечувати армію зброєю, японські інженери досягли майстерності в заміні дорогих матеріалів дешевими. Усю техніку випускали з найменшим набором необхідних приладів і деталей. Масово випускали одноразові літаки для солдатів-смертників — камікадзе.

Радянський Союз опинився у важкому становищі. Були втрачені важливі промислові й сільськогосподарські райони, що призвело до падіння виробництва. А фронт вимагав усе більше зброї. Завдяки героїчним зусиллям людей наприкінці 1941 р. становище вдалося виправити. За Уралом було створено потужну промислову базу. Запрацювали 1360 евакуйованих підприємств. У гіршому становищі перебувало сільське господарство. У 1942 р. було зібрано 1/3 зерна від довоєнного рівня. За допомогою жорсткої регламентації та розподілу вдалося уникнути голоду й забезпечити продовольством армію. Із 1942 р. радянська економіка почала працювати не тільки на кількість, але й на якість.

Англії довелося пережити загрозу вторгнення. Масових повітряних бомбардувань зазнали Лондон, Бірмінгем, Ковентрі та інші міста. Німецькі кораблі блокували морські комунікації, було окуповано ряд колоній — Бірму, Сингапур, Малайю, втрачено велику частину торговельного й військово-морського флоту. Промислове виробництво країни за роки війни скоротилося на 5%. Різке зниження виробництва спостерігалось у вугільній промисловості — на 21%, у легкій, зокрема бавовняній, більш ніж у 2 рази, вовняній — на 27%. Витрати на війну становили 25 млрд фунтів стерлінгів.

Тягар війни в першу чергу позначився на добробуті населення. Податки в розрахунку на одну особу зросли в 3 рази, вартість життя — на 72%.

Війна й окупація завдали Франції значних збитків, що оцінювались у 1,44 трлн довоєнних франків. Людські жертви становили 1,1 млн осіб. Промислове виробництво скоротилося до 30 % щодо рівня 1938 р., продукція сільського господарства — у 2 рази. Франція залишилася без військового й торговельного флотів. Закордонні капіталовкладення країни до 1945 р. зменшилися наполовину. До того ж Франція втратила свої колонії: Індокитай, Сирію, Ліван, які здобули незалежність.

США не брали участі на початковому етапі війни, але посідали антинімецькі позиції. Після вступу у війну проти Японії та Німеччини американський уряд був змушений переорієнтувати господарство на військовий лад.

США, ще не вступивши у війну, надавали в позику або оренду озброєння, боєприпаси, стратегічну сировину, продовольство та інші матеріальні ресурси країнам-союзницям в антигітлерівській коаліції за ленд-лізом. Він забезпечив масовий збут американських товарів на зовнішньому ринку, що сприяло підтриманню високого рівня виробництва в США. Американські витрати на проведення операцій за ленд-лізом перевищували 30,3 млрд доларів.

За роки війни в США були введені в дію нові промислові підприємства військового призначення вартістю в 25 млрд доларів. США стали «арсеналом» антигітлерівської коаліції. За рік (1944 р.) американська промисловість випустила стільки літаків, як німецька за всі роки війни.

США були єдиною країною, де війна не погіршила добробут населення, а навпаки, підвищила його. Вдалося подолати безробіття.

Канадський військовий завод. Художник Льюїс Віндем. 1943 р.

ВИСНОВКИ

- Розпочинаючи Другу світову війну, Центральні держави прагнули не лише розгромити противників, а встановити в світі «новий порядок», який мав триматися на насильстві.
- В окупованих країнах розгорнувся масовий рух Опору. Форми й методи боротьби були різними: від пасивного спротиву до збройних повстань.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які країни Європи були окуповані нацистами? **2.** У яких країнах Європи нацисти створили колабораціоністські уряди? **3.** Що таке Голокост? **4.** У якій країні Європи рух Опору набув найбільшого розвитку? Які країни самостійно звільнилися від нацистського поневолення?

5. Що таке нацистський «новий порядок»? **6.** Які причини зумовлювали появу такого явища, як колабораціонізм? **7.** Як нацисти намагалися остаточно вирішити єврейське питання? **8.** Які чинники найбільше впливали на розвиток руху Опору в європейських країнах? **9.** Що зумовлювало розкол у русі Опору? Які політичні сили відіграли провідну роль у русі Опору? **10.** Який вплив справила війна на економічний розвиток воюючих країн?

11. Якими були відмінності у внутрішньому становищі країн-агресорів і країн антигітлерівської коаліції? Складіть тези. **12.** Порівняйте окупаційну політику нацистської Німеччини і мілітаристської Японії. Відповідь подайте у вигляді таблиці. Питання для порівняння: 1) окуповані країни; 2) мета окупаційної політики; 3) основні заходи окупаційної політики.

13. За роки війни радянська економіка випустила зброї у 2 рази більше, ніж німецька, хоча промисловий потенціал СРСР був у декілька разів меншим. Що сприяло перемозі економіки СРСР над економікою Німеччини? Дайте розгорнуту відповідь. **14.** Чому США називали «арсеналом» країн антигітлерівської коаліції? Чи можлива була б перемога над країнами-агресорами без економічного потенціалу США? Викладіть свої думки у вигляді есе.

§ 49—50. Воєнні дії в 1944 р.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати перебіг подій Другої світової війни в 1944 р.; визначати, яку мету ставили перед собою лідери великих держав; характеризувати значення відкриття Другого фронту.

ПРИГАДАЙТЕ

1. У результаті яких битв було досягнуто корінний перелом у Другій світовій війні на користь країн антигітлерівської коаліції? **2.** Де відбулася перша зустріч лідерів США, Англії та СРСР?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Ряд операцій радянського командування завершального етапу війни став зразком в історії воєнного мистецтва. Замість широкомасштабного наступу по всьому фронту послідовно проводилися операції на різних ділянках. Перенесення ударів з одного напрямку на інший змушувало німецьке командування перекидати сили з одного місця радянсько-німецького фронту на інше.

Війна висунула багато енергійних, талановитих радянських воєначальників, таких як: Г. Жуков, І. Конєв, Ф. Толбухін, О. Василевський, Р. Малиновський, Л. Говоров, К. Рокоссовський, А. Єременко, К. Мерецков, І. Баграмян та ін.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Вигнання загарбників супроводжувалося новими злочинами Й. Сталіна. У травні 1944 р. з Криму було депортовано кримськотатарське населення. Депортація стала геноцидом кримськотатарського народу. Також депортації зазнали народи Північного Кавказу (чеченці, інгуші та ін.), болгари, вірмени, греки та інші народи, що проживали на Півдні України.

1 НАСТУПАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК, ВИЗВОЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ СРСР. ПЕРЕНЕСЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ У СХІДНУ ЄВРОПУ.

До 1944 р. війська нацистської Німеччини та її союзників ще утримували значну частину окупованих територій. Союзники вели бої в Південній Італії. Німеччина зуміла розширити випуск озброєнь, провести тотальну мобілізацію, але стратегічну ініціативу вже втратила.

14 січня — 29 лютого 1944 р. було проведено успішну наступальну операцію під Ленінградом. Місто було повністю деблоковано. Закінчилася 900-денна блокада.

Практично одночасно із цим тривала кампанія з визволення Правобережної України. Ключовою стала **Корсунь-Шевченківська операція**. Війська 1-го Українського фронту (командувач М. Ватутін) і 2-го Українського фронту (командувач І. Конєв) оточили корсунь-шевченківське угруповання противника. У результаті було знищено 55 тис. німецьких солдатів, 18 тис. взято в полон. За тактикою і військовим мистецтвом оточення цю операцію назвали «**другим Сталінградом**».

26 березня 1944 р. з'єднання 2-го Українського фронту першими вийшли до державного кордону СРСР. У середині квітня війська 1-го Українського фронту підійшли до передгір'я Карпат. Більшу частину Правобережної України було звільнено.

За наступом на Правобережній Україні **8 квітня 1944 р.** почалася **Кримська операція** 4-го Українського фронту (командувач Ф. Толбухін). Вона завершилася 12 травня повним розгромом німецько-румунського угруповання.

Німецьке командування вважало, що влітку 1944 р. радянська армія продовжить наступ у південному напрямку. Однак радянська армія зосередилася на розгромі групи армій «Центр».

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ НА РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОМУ ФРОНТІ влітку 1944 р.

Сторони	Особовий склад (млн осіб)	Танки	Гармати	Літаки
Радянські війська	6,5	8000	83 200	11 800
Німецькі війська та їхні союзники	4,0	5200	49 000	2800

Наступ радянських військ розпочався 10 червня 1944 р. Було завдано потужного удару по фінській армії на Карельському перешийку. 2 вересня 1944 р. уряд Фінляндії підписав перемир'я із СРСР. Радянський Союз залишив за собою територію, яка відійшла до нього в 1940 р. У жовтні 1944 р. за згодою норвезького уряду радянська армія вступила на територію Норвегії, визволивши її північну частину.

Влітку основний удар радянських військ був спрямований на Білорусію. Білоруська операція під кодовою назвою «**Багратіон**» почалася **23 червня** і тривала до **29 серпня 1944 р.** Наступ здійснювався силами чотирьох фронтів під загальним командуванням Г. Жукова (1,2 млн осіб, 4 тис. танків, 24 тис. гармат, 5,4 тис.

літаків). Маючи дані про слабкі сторони оборони противника (радянським військам протистояли 850 тис. осіб — 42 дивізії), Г. Жуков під час наступу в Білорусії вирішив змінити раніше визначену ділянку прориву. Сміливим ударом танкового корпусу вдалося захопити переправи через річку Березину, і близько десяти дивізій німецьких військ опинилися в оточенні (100 тис. осіб).

Добре продумана довгострокова система оборони Німеччини перетворилася на «котли» — Бобруйський, Мінський, Могильовський, Вітебський. 3 липня було визволено Мінськ, від якого залишилися лише руїни. Фронт було прорвано на ділянці 400 км. Радянські війська вийшли до кордонів Східної Пруссії та Польщі. Лише завдяки серії продуманих потужних контрударів танковими частинами німецькому командуванню вдалося уникнути остаточної поразки.

Розвиваючи успіх у Білорусії, війська 1-го Українського фронту (командувач маршал І. Конєв) успішно провели **Львівсько-Сандомирську операцію (13 липня — 29 серпня 1944 р.)**. Під Бродами було розбито вісім німецьких дивізій загальною кількістю майже 60 тис. осіб. Отже, радянська армія швидко пройшла Східну Галичину, зайнявши Львів, Перемишль і Станіслав. Було звільнено Білорусію й Західну Україну, 29 липня радянські війська вийшли до Вісли, захопили передмістя Варшави. Радянський наступ зупинився.

Саме в цей час у Варшаві Армія крайова підняла антинімецьке повстання, метою якого було відновлення влади довоєнного уряду Польщі. Повсталі захопили центральні райони столиці й сподівалися на підхід радянських військ. Проте Й. Сталін відмовився надати допомогу повсталим. Після майже місячних боїв повстання з великою жорстокістю було придушене. Варшава лежала в руїнах. Так руками нацистів Й. Сталін фактично усунув політичних конкурентів — польських комуністів у післявоєнній Польщі.

Одночасно з наступом у Білорусії радянські війська здійснювали операцію зі звільнення країн Балтії. Наприкінці літа на центральній ділянці радянсько-німецького фронту ситуація стабілізувалася до початку 1945 р.: радянська армія звільнила Білорусію, Східну Галичину, частину Литви й Латвію, підійшла до кордонів Східної Пруссії, форсувала річки Нарев і Віслу.

Після захоплення радянськими військами Дрогобицько-Бориславських нафтових родовищ єдиним джерелом нафтопродуктів для німецької армії залишалися нафтові родовища Румунії. Тому їх оборона для німецького командування мала першочергове значення. Угруповання «Південна Україна» було одним із наймогутніших у вермахті. Для його розгрому радянське командування розробило **Яссько-Кишинівську операцію (20—29 серпня 1944 р.)**. У результаті її проведення було оточено і розгромлено основні сили групи армій «Південна Україна», звільнено Молдавію. Успіх операції примусив Румунію слідом за Фінляндією шукати миру й виходу з війни.

У **жовтні 1944 р.** у результаті **Карпатсько-Ужгородської операції** була повністю звільнена територія України. До середини осені 1944 р. кордон СРСР було відновлено майже на всій його довжині.

Льотчиця Валентина Гризодубова, уродженка Харкова, перша жінка, удостоєна звання Героя Радянського Союзу

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час проведення Білоруської операції 17 липня 1944 р. близько 60 тис. полонених німецьких солдатів під конвоєм радянських військ пройшли вулицями Москви. Слідом за ними рухалися машини, що вимивали асфальт, символізуючи цим очищення батьківщини від загарбників.

«Король тарану» льотчик-ас Амет-Хан Султан, герой кримськотатарського народу. 30 червня 1945 р. за збиті особисто 30 літаків противника різних типів і 19 літаків, збитих у групових боях, удостоєний звання двічі Героя Радянського Союзу

Англійський генерал
Бернард Монтгомері

ЦІКАВІ ФАКТИ

Другий фронт був відкритий у «день Д» — 6 червня 1944 р. У ході операції «Оверлорд» була здійснена наймасштабніша у світовій історії висадка десанту. Було залучено 12 тис. літаків, майже 160 тис. солдатів морського десанту на 5 тис. десантних кораблів, що одночасно перетнули Ла-Манш та висадилися на узбережжі Нормандії. Із моря цю армаду підтримували 600 військових кораблів. Хоч союзники забезпечили собі величезну перевагу в повітрі й деморалізували німців нищівними бомбардуваннями, їм не вдалося виконати план першого дня. Їхні втрати становили майже 5 тис. осіб. Особливо постраждали повітряно-десантні частини.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час визволення Франції союзники втратили 40 тис. осіб загиблими, 165 тис. пораненими, 20 тис. осіб зникли безвісти. Німецькі втрати становили близько 700 тис. осіб (убиті, поранені, полонені тощо). Проте німецьке командування зберегло дисципліну, систему управління, залишався високим і бойовий дух армії. Німецькі війська відійшли до кордонів Третього рейху.

2 ВІДКРИТТЯ ДРУГОГО ФРОНТУ. ВИЗВОЛЕННЯ ФРАНЦІЇ. Й. Сталін вимагав від союзників якомога швидше розпочати бойові дії проти німецьких військ на заході Європи. Об'єднане ж союзне командування вважало за необхідне ретельно підготуватися до відкриття Другого фронту.

Англо-американська конференція в **Каїрі** (Єгипет) **5 грудня 1943 р.** визначила, що найважливішими операціями 1944 р. мають бути вторгнення на півночі Франції у Нормандії («Оверлорд»), і на півдні Франції («Енвіл»). За новим планом, розробленим командувачем сухопутних військ союзників у Європі Б. Монтгомері й схваленим Д. Ейзенхауером, головних напрямків було два: на схід у район Руру та на південь із метою об'єднати зусилля з військами, що мали висадитися на Середземноморському узбережжі Франції.

Намірам союзників протистояв план німецького командування, що передбачав захист **«Атлантичного валу»** — оборонних споруд уздовж морського узбережжя Франції. Німецька система оборони «Атлантичний вал» простягалася від Антверпена до Біскайської затоки й далі на все Середземноморське узбережжя Франції (понад 2 тис. км). Проти неї союзники зосередили могутні сили вторгнення: 45 дивізій (1 млн осіб), оснащених усім необхідним, які підтримувалися 15 тис. літаків й 1 тис. кораблів. Німецьке угруповання в районі висадки налічувало 526 тис. солдатів, 2 тис. танків, 6,7 тис. гармат і мінометів, 160 боєздатних літаків.

На світанку **6 червня 1944 р. (день «Д»**, або **операція «Оверлорд»**), незважаючи на складну штормову обстановку на морі, почалася висадка союзних військ у Нормандії. Так було **відкрито Другий фронт** у Європі.

Невдовзі союзники розвинули успіх і звільнили від німців півострів Котантен, захопили стратегічно важливі порти Шербур і Кан. Вони остаточно перехопили ініціативу, коли генералу Б. Монтгомері вдалося розгромити німецькі танкові й механізовані частини в районі Фалез — Аржантан.

Виконання плану **«Енвіл»**, що передбачав висадку на півдні Франції, довго відкладалося. Лише **15 серпня 1944 р.** повітряний і морський десанти висадилися в районі Сен-Тропеза й Кана.

У тилу німецьких військ діяли багатотисячні загони партизанів. Після того як французькі дивізії оточили Тулон і Марсель із суходолу, а флот перекрив вихід у море, німецькі гарнізони капітулювали. Наступ на півдні був найбільш вдалою операцією. Союзники мінімальними втратами (1,3 тис. осіб) вщент розгромили німецьке угруповання (у полон потрапили 47 тис. солдатів противника).

У той час як розгорталися події на півдні Франції, війська союзників підійшли до Парижа. У місті розпочалося збройне повстання. На допомогу повсталим рушили танки французької дивізії, а також частини американської піхотної дивізії. Залишки німецького гарнізону капітулювали. Ш. де Голль наказав частинам генерала Ф. Леклерка влаштувати парад на Єлисейських полях. Після звільнення Парижа союзні армії вийшли на кордони Третього рейху.

Англійський генерал Б. Монтгомері та американський генерал-лейтенант О. Бредлі вважали, що удар, завданий німецьким військам у Франції, створив сприятливі умови для розгрому Німеччини. Вони розробили план із захоплення мостів у нижній течії річок Маас і Рейн, що мало відкрити шлях танковим частинам в обхід «лінії Зігфріда» з півночі й дати можливість виходу їх на оперативний простір. Вирішальну роль в операції відводили повітряно-десантним частинам. **Операція «Маркет-гарден»** («Город») увійшла в історію під назвою **Арнемська повітряно-десантна операція (17—26 вересня 1944 р.)**. Проте через збіг обставин (погодні умови, невдале обрання району висадки, несподіване зосередження німецьких танкових частин СС у цьому регіоні тощо) та сильний опір німецьких військ вона не досягла своєї мети. Позитивним наслідком цієї операції було те, що вона створила умови для визволення великого портового міста Антверпен у Бельгії, яке стало основним для постачання військ союзників.

Шарль де Голль

3 ВИЗВОЛЕННЯ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ. 20 липня 1944 р. війська Радянської армії увійшли на територію Польщі. Наступного дня було оприлюднено маніфест Польського комітету національного визволення (ПКНВ), який був сформований із прорадянськи налаштованих діячів. Через кілька днів радянський уряд визнав за ПКНВ право створювати органи польської національної адміністрації на визволеній території. Керівники польського емігрантського уряду в Англії вважали, що в майбутньому уряді країни їм має належати щонайменше 80 % місць. Радянський уряд підтримував ПКНВ у його незгоді із цими домаганнями.

Із метою зберегти вплив у звільненій Польщі емігрантський уряд і його збройні формування (Армія крайова) прагнули поставити радянське керівництво перед фактом відновлення польської адміністрації. Так, Армія крайова намагалася захопити Вільнюс і взяти під контроль значні райони Польщі. **1 серпня 1944 р.** сили, що діяли за вказівками польського уряду в Лондоні, підняли антинімецьке повстання у Варшаві. Керівники повстання (Т. Бур-Коморовський та ін.) прагнули закріпитися у Варшаві, перш ніж туди увійдуть радянські війська. Проте їхній план не вдався. Німецькі війська придушили повстання, а місто перетворили на руїни. Лише в січні 1945 р. Радянська армія звільнила Варшаву від нацистів. Таким чином, після вступу радянських військ до країн Східної Європи в їхніх діях почали чітко простежуватися політичні мотиви.

Успішний розвиток Ясько-Кишинівської операції дав змогу перенести бойові дії на територію Румунії, а згодом Болгарії.

Патріотично налаштовані військові Румунії на чолі з королем Міхаєм та бойові загони, які їх підтримували, визволили столицю країни — Бухарест та утримували його до підходу радянських військ. Після повалення диктатури генерала Й. Антонеску країна оголосила про приєднання до антигітлерівської коаліції. Уже в **серпні 1944 р.** територію Румунії було визволено.

Радянські війська вийшли на кордон Болгарії. Болгарська армія не стала чинити опору. Тим часом комуністи підняли повстання в Софії та повалили пронацистський режим.

Висадка військ союзників на узбережжі Нормандії в день «Д» 6 червня 1944 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Радянський уряд виступив із заявою, у якій зазначалося, що СРСР не прагне отримати будь-яку частину території Румунії або змінити існуючий лад, а має на меті разом із румунським народом відновити незалежність країни й визволити її від німецьких військ. За умови, якщо румунські війська припинять воєнні дії проти радянської армії і зобов'яжуться спільно з радянськими військами вести визвольну війну проти нацистської Німеччини, Радянська армія «не роззброюватиме їх, збереже їм повністю все озброєння і всіма засобами допоможе виконати це почесне завдання».

ЦІКАВІ ФАКТИ

Визволяючи територію Румунії, підрозділи 3-го Українського фронту вийшли на румуно-болгарський кордон. Болгарський уряд ще в 1941 р. приєднався до Антикомінтернівського пакту, оголосив війну США і Великій Британії, але не наважився вчинити так само щодо Радянського Союзу. Наприкінці липня 1944 р. болгарський уряд розпочав таємні переговори з англо-американськими представниками в Каїрі, порушуючи питання про направлення англо-американських військ у Болгарію. 5 вересня радянський уряд зробив заяву: оскільки Болгарія була в стані війни з країнами антигітлерівської коаліції, то й Радянський Союз віднині вважатиме себе в стані війни з Болгарією. Переговори в Каїрі було припинено.
Уранці 8 вересня 1944 р. радянські частини готові були відкрити вогонь. Однак коли передові загони радянської армії перейшли болгарський кордон, одна з піхотних дивізій болгарської армії зустріла їх із розгорнутими прапорами й урочистою музикою. Унаслідок збройного повстання патріотичних сил Болгарії та дій Радянської армії пронацистський режим у Болгарії було повалено, а з ним і монархію.

Болгарська армія та партизанські загони, що діяли на території країни, спільно з радянськими військами вибили розрізнені групи німецьких частин, які розташовувалися в Болгарії, і вийшли на болгаро-югославський кордон.

Кожна з країн, у визволенні якої брала участь Радянська армія, відзначалася своєрідністю політичного становища. Для Югославії була характерна масова збройна боротьба із загарбниками. Народно-визвольна армія Югославії (НВАЮ) налічувала близько 400 тис. бійців. Союзники всіляко допомагали антинімецьким силам Югославії. Наприкінці вересня 1944 р. було розроблено план спільних дій частин 3-го Українського фронту й підрозділів НВАЮ. Під час штурму столиці Югославії Белграда командування фронту виконало прохання югославів: їхні частини увійшли до міста першими. Після визволення Белграда надійшов наказ Ставки закріпитися і «далі в глиб Югославії не просуватися». Югославські частини звільнили свою територію самостійно.

Уряд Угорщини на чолі з диктатором М. Горті за умов наближення фронту намагався найти порозуміння з країнами антигітлерівської коаліції. Переговори про вихід Угорщини з війни були успішними. Однак про це стало відомо німецькому командуванню. Випередивши війська союзників, Німеччина окупувала Угорщину. М. Горті заарештували, а на його місце призначили лідера угорських праворадикальних сил національно-консервативного характеру Ф. Салаші. У результаті Угорщина залишилася єдиним союзником Німеччини, що воював до кінця війни. Війська вермахту за активної підтримки угорської армії чинили запеклий опір. Зусиллями 2-го і 3-го Українських фронтів вдалося оточити німецько-угорські війська в районі Будапешта. Боротьба за місто, не припиняючись ні на день, тривала до середини **лютого 1945 р.** Ще одна велика битва відбулася в районі **озера Балатон**, де німецьке командування організувало останній значний наступ проти Радянської армії. Лише на початку квітня бої на території Угорщини закінчилися. Після цього радянські війська вступили в Австрію й звільнили Відень.

Восени 1944 р. Радянська армія надала допомогу народному антинімецькому повстанню в Словаччині. Тут, у Карпатах, разом із радянськими солдатами за свою батьківщину билися чехословацькі воїни. Було визволено закарпатські землі України й частину районів Словаччини. Остаточно Чехословаччину було звільнено в **травні 1945 р.** Вдалі наступальні дії радянських військ у Східній Європі створили сприятливі умови для звільнення Албанії та Греції, де партизанські армії завдали поразки німецьким військам.

УКЛАДЕННЯ ПЕРЕМИР'Я ІЗ СОЮЗНИКАМИ НІМЕЧЧИНИ

Дата	Країна
12 вересня 1944 р.	Румунія
19 вересня 1944 р.	Фінляндія
28 жовтня 1944 р.	Болгарія
20 січня 1945 р.	Угорщина

4 НАСТУП НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК В АРДЕННАХ. У **жовтні 1944 р.** союзники розпочали операцію, метою якої було прорвати «лінію Зігфріда», форсувати Рейн та оволодіти Руром — промисловою базою Німеччини. Проте наступ було зупинено.

Війська союзників забезпечували всім необхідним США та Англія. Вони були прив'язані до чіткості роботи атлантичних комунікацій, які, у свою чергу, залежали від пропускної здатності портів на півночі Франції, у Бельгії, Нідерландах.

Німецькі війська, що відступали, намагалися якнайбільше зруйнувати портові споруди, комунікації. Союзникам без значних ушкоджень дістався єдиний великий порт Антверпен. Він розміщувався близько до фронту та був ідеальним із точки зору постачання військ союзників.

А. Гітлер, програючи на всіх фронтах, не залишав надій переломити хід війни на свою користь. Він прагнув скористатися суперечностями між союзниками. Із цією метою німецьке командування підготувало великий наступ на Заході в районі **Арденн**. Метою операції було оточення союзних військ і захоплення Антверпена. Німецький наступ **16—26 грудня 1944 р.** спочатку мав успіх. Німецьким військам вдалося просунутися на 90 км углиб оборони союзників. На початку січня 1945 р. німецька армія завдала ще одного удару в Ельзасі. Склалася ситуація, за якої ні союзники, ні німецькі війська не могли переломити хід боїв на свою користь.

В. Черчилль звернувся до Й. Сталіна з проханням розпочати наступ радянських військ. **12 січня 1945 р.** радянські війська перейшли в наступ на 1200-кілометровій ділянці фронту. Також від несподіваного удару оговталися й союзники, які стали тіснити німецькі війська. Таким чином, останнє сподівання А. Гітлера на злам у ході війни не справдалося. Зрозумівши марність подальшого наступу, він наказав відвести війська за «лінію Зігфріда». Найбільш боєздатні частини були направлені на радянсько-німецький фронт у район Будапешта, де тривали запеклі бої біля озера Балатон.

5 ТИХООКЕАНСЬКИЙ ТЕАТР БОЙОВИХ ДІЙ. **На початку 1944 р.** США встановили свій контроль над Маршалловими островами, а із часом — над Маріанськими островами. У липні розпочалася операція зі звільнення Філіппін. Їх захоплення означало б для Японії розподіл її володінь на дві частини і втрату джерел сировини, що розміщувалися південніше. У той самий час американська стратегічна авіація розпочала «повітряний наступ» проти Японії, здійснюючи систематичні бомбардування військових та економічних об'єктів країни. За таких умов японське командування наказало дати вирішальну битву в районі острова Лейте (Філіппіни), розгромивши американський десант і флот (план «Се»).

Однак битва завершилася перемогою американських військ. Після цього вони розгорнули вирішальний наступ на Філіппінах і до кінця року звільнили їх. Фактично Японія вже програла війну, але ще не була готова визнати це. Війна тривала.

Щоб відновити доступ до джерел сировини на півдні, японське командування успішно провело наступальну операцію в Китаї, захопивши південь країни. Значну частину військового виробництва було перенесено в Корею і Маньчжурію. Проти американського флоту японське командування масово використовувало атаки камікадзе. Це означало, що остаточний розгром Японії потребує часу й зосередження всіх сил країн антигітлерівської коаліції. Однак це було можливо лише після завершення бойових дій у Європі.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Організації німецького наступу сприяли погодні умови, які не дозволяли союзникам використовувати перевагу в авіації. Маючи 39 дивізій проти 89 дивізій союзників, німецьке командування зосередило їх на відносно вузькій ділянці фронту. Німецький план був справжньою авантюрою. Німецькі танки мали пального на 100 км. Увесь розрахунок прориву фронту базувався на несподіваності захоплення складів пального американської армії. Для успішного просування німецьких військ був створений підрозділ, переодягнений у форму американської армії на чолі з О. Скорцені. Він мав просуватися тилами військ союзників, поширювати паніку й захоплювати важливі об'єкти.

Американські військові висаджуються на острові Лейте. Жовтень 1944 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

23 жовтня 1944 р. біля острова **Лейте** розпочалася найбільша в історії Другої світової війни морська битва. За чотири дні японський флот було розгромлено й він припинив своє існування як організована бойова сила. Вирішальної поразки зазнала і японська авіація. Втрати Японії становили: чотири авіаносці, три лінкори, десять крейсерів, велика кількість менших суден, а також 500 літаків. Американські втрати: два авіаносці, три есмінці й 200 літаків.

ВИСНОВКИ

■ У 1944 р. країни антигітлерівської коаліції здобували вирішальні перемоги. Війська Центральних держав остаточно втратили стратегічну ініціативу, а до кінця року їхній блок фактично розвалився.

■ Посилення могутності Радянської армії, бойова майстерність її командувачів, відкриття Другого фронту остаточно поховали будь-які сподівання Німеччини на завершення війни зі сприятливими для неї наслідками.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які країни були звільнені радянськими військами в 1944 р.? **2.** Де відбулися антинімецькі повстання в 1944 р.? **3.** Які союзники Німеччини капітулювали в 1944 р.? **4.** Де й коли було відкрито Другий фронт? Яку назву мала десантна операція союзних військ у Нормандії? Як називалася оборонна лінія німецьких військ уздовж узбережжя Франції? **5.** У якій битві американський флот вщент розгромив японський?

6. Як розвивалися події на радянсько-німецькому фронті в 1944 р.? **7.** Як відбувалося звільнення Франції та Бельгії? **8.** Які країни були визволені радянськими військами в 1944 р.? **9.** Чим можна пояснити запеклий опір німецьких військ на завершальному етапі війни? **10.** Що мало на меті німецьке командування, здійснюючи наприкінці 1944 р. наступ в Арденнах? Якими були його наслідки? Чому наступ не досяг мети? **11.** Якими міркуваннями — переважно військовими чи політичними — керувалися країни антигітлерівської коаліції під час ведення бойових дій у 1944 р.? **12.** Якими були підсумки бойових дій у Тихому океані в 1944 р.?

13. Складіть таблицю «Основні наступальні операції радянських військ у 1944 р. щодо звільнення території СРСР».

Назва операції	Дата проведення	Результат

14. Угорський письменник Шандор Мараї, у будинку якого жили радянські солдати, писав: «…цей молодий солдат приніс і своєрідне визволення, порятунок від нацистського терору. Однак свободи він принести не міг, бо не мав її сам». Яким є ваше ставлення до визвольної місії Радянської армії у Східній Європі в 1944—1945 рр.? Обґрунтуйте свою відповідь. **15.** Чому радянські війська не прийшли на допомогу повстанню у Варшаві? Напишіть есе за цим питанням.

§ 51. Завершення та підсумки Другої світової війни

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: розповідати про завершальний рік Другої світової війни; визначати основний зміст Кримської і Потсдамської конференцій для післявоєнного світу; характеризувати наслідки Другої світової війни.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли розпочалася Друга світова війна? **2.** Які рішення прийняла «велика трійка» під час Тегеранської конференції? **3.** Де було відкрито Другий фронт?

1 ЗАВЕРШЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ У ЄВРОПІ. КАПІТУЛЯЦІЯ НІМЕЧЧИНИ. На початку 1945 р. відбулися вирішальні бої з метою розгрому нацистської Німеччини. **12 січня 1945 р.** радянські й польські війська розгорнули **Вісло-Одерську операцію.** Протягом перших днів наступу німецьку оборону було прорвано і 17 січня звільнено Варшаву. Розвиваючи наступ, на початку 1945 р. радянські війська вийшли до річки Одер (60—70 км від Берліна). Також було оточено й незабаром знищено німецьке угруповання у Східній Пруссії. Ціною значних втрат радянські війська 13 лютого оволоділи Будапештом, 4 квітня — Братиславою, а 7 квітня — Віднем. Південне угруповання німецько-угорських військ було розгромлене.

9 квітня 1945 р. розпочався наступ англо-американських військ на півночі Італії. Визволення країни було завершено 2 травня. Мільйонне угруповання німецьких військ склало зброю. Під час цих боїв партизани захопили в полон Б. Муссоліні та багатьох керівників фашистської партії та держави. Усі вони були страчені.

Розвиваючи успіх, війська союзників звільнили Баварію, Західну Австрію й частину Чехії (міста Пльзень і Карлові Вари).

Найдраматичнішою сторінкою Другої світової війни стала **Берлінська операція.** Із радянського боку в ній брали участь війська трьох фронтів: 2-го Білоруського, 1-го Білоруського та 1-го Українського. Ними командували відповідно К. Рокоссовський, Г. Жуков та І. Конєв.

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ НА ПОЧАТКУ БЕРЛІНСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ

Сторони	Особовий склад (млн осіб)	Танки	Гармати	Літаки
Радянські війська	2,5	6250	41 600	7500
Німецькі війська та їхні союзники	1,0	1500	10 400	3300

Битва почалася **16 квітня 1949 р.** о 3 годині ранку за берлінським часом під потужним світлом прожекторів в атаку рушили танки і піхота. Війська під командуванням Г. Жукова наступали через так звані Зеєловські висоти. Лінію оборони перед висотами подолали досить швидко, далі почалися ускладнення. Лише вранці 18 квітня рубіж було взято. Зав'язалися бої на околицях Берліна. Ще через чотири дні фронти Г. Жукова й І. Конєва зімкнули кільце навколо міста.

А. Гітлер прийняв рішення не тікати на південь, а особисто керувати обороною Берліна. Запеклі бої відбувалися в центрі міста. Усі спроби деблокувати його з боку інших угруповань німецьких військ були марними. Майже кожен будинок доводилося брати штурмом. 30 квітня штурмом було взято рейхстаг. Над ним замайорів червоний прапор.

Під час оборони Берліна німецьке командування робило все для реалізації гасла: «Берлін залишиться німецьким!». Було мобілізовано все населення, здатне тримати в руках зброю. Формувалися загони винищувачів танків із «гітлер'югенду», житлові квартали перетворювалися на фортеці. На оборонних роботах працювали близько 400 тис. осіб. Із боєздатних частин створювались армійські групи для завдання удару по флангах радянських військ. Відмова А. Гітлера від капітуляції, його розрахунки на чвари серед союзників затягували кінець війни, призводили до непотрібних жертв. Втрати Німеччини становили 150 тис. убитими.

«На третій день боїв у Берліні, — згадував Г. Жуков про штурм Берліна, — спеціально розширеною колією із Силезького вокзалу було подано фортечні гармати, які відкрили вогонь по центру міста. Вага кожного їхнього снаряду становила півтонни. Оборона Берліна розліталась у пух і прах. Навіть в імперській канцелярії розуміють, що наближається розв'язка битви за столицю Німеччини...».

1 травня начальник генштабу сухопутних військ Німеччини генерал Г. Кребс запропонував розпочати переговори про перемир'я. Й. Сталін погоджувався тільки на беззастережну капітуляцію. Відповіді від наступників А. Гітлера не надійшло, і бойові дії поновилися. Наступного дня штаб оборони Берліна віддав наказ про припинення бойових дій. Місто впало. Під час штурму німецької столиці радянські війська втратили 300 тис. убитими й пораненими.

Залишки німецьких військ на півночі Німеччини, притиснуті до узбережжя Балтійського моря, теж капітулювали. **7 травня 1945 р.** в штабі Д. Ейзенхауера в Реймсі (Франція) генерал А. Йодль підписав попередній протокол про капітуляцію

ЦІКАВІ ФАКТИ

8 лютого 1945 р. війська союзників почали операцію з форсування Рейну й захоплення Руру (промислового центру Німеччини). У результаті німецьке угруповання в районі Руру було оточено і 17 квітня 1945 р. припинило опір. У полон потрапило 325 тис. солдатів. Після цієї поразки німецькі війська майже не чинили опору на Західному фронті. Війська союзників швидко просувалися на схід, і 18 квітня їх передові частини вийшли до Ельби. 26 квітня в районі Торгау відбулася зустріч американських і радянських військ. Тим часом радянські війська завершували знищення берлінського гарнізону, який капітулював 2 травня.

Знеславлені німецькі прапори під час Параду Перемоги в Москві 24 червня 1945 р.

ЯЛТИНСЬКА (КРИМСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ (4—11 лютого 1945 р.)

Німецьке питання	▪ Визначено зони майбутньої окупації Німеччини військами СРСР, Великої Британії, США та Франції. Берлін виділявся в особливий район, який також окуповували війська чотирьох держав. ▪ Управління Німеччиною мала здійснювати Контрольна рада союзників, яка включала головнокомандувачів окупаційних військ. ▪ Німеччина мала сплатити 20 млрд доларів репарацій. ▪ Досягнуто домовленості про роззброєння і розпуск збройних сил Німеччини, встановлення контролю над військовою промисловістю, заборону нацистської партії, покарання воєнних злочинців
Польське питання	▪ Західний кордон Польщі визначався по річках Одер та Нейсе. Західна Україна і Західна Білорусія залишалися у складі СРСР. ▪ Радянський Союз погоджувався визнати польський Тимчасовий уряд національної єдності, який мав провести в країні вільні вибори
Японське питання	▪ СРСР зобов'язувався вступити у війну з Японією не пізніше ніж через три місяці після розгрому Німеччини на умовах приєднання Південного Сахаліну, Курильських островів, прав на оренду Порт-Артура й спільну експлуатацію разом із Китаєм залізниць у Маньчжурії
Питання створення міжнародної організації та інші	▪ Ухвалено рішення про скликання установчої конференції ООН для вироблення Статуту організації. Визначено основні принципи діяльності організації, її структуру. ▪ Прийнято «Декларацію про визволення Європи», у якій заявлялося, що союзні держави узгоджуватимуть свої дії в разі вирішення політичних, економічних проблем визволеної Європи

В. Черчилль, Г. Трумен, Й. Сталін під час Потсдамської конференції

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Г. Трумен про успішні випробування атомної бомби (1945 р.)

[Атомна бомба] найбільша штука у світі. Наші капіталовкладення у 2 млрд доларів окупилися. Баланс сил у світі кардинально змінився… Атомна зброя не тільки революціонізує війну, а зможе змінити й хід історії.

? Із якою метою створювали атомну зброю?

Німеччини. **8 травня 1945 р.** в передмісті Берліна Карлсхорсті перед представниками СРСР, США, Англії, Франції генерал-фельдмаршал В. Кейтель від імені німецького уряду підписав **Акт про беззастережну капітуляцію німецьких збройних сил.**

Однак угруповання німецьких військ на території Чехословаччини й Австрії ще не склало зброї. Його частини в Празі вели бої з учасниками антинімецького повстання, яке почалося 5 травня. За сприяння військ 1-го Українського фронту, насамперед танкових підрозділів, місто та його жителів було звільнено.

2 ЯЛТИНСЬКА (КРИМСЬКА) ТА ПОТСДАМСЬКА КОНФЕРЕНЦІЇ ТА ЇХНІ РІШЕННЯ. Передчуття завершення війни все гостріше ставило на порядок денний питання про післявоєнне облаштування Європи й світу. Цьому були присвячені дві конференції лідерів США, Англії і СРСР — Ялтинська й Потсдамська, що відбулися в 1945 р. Рішення цих конференцій були покладені в основу Ялтинської системи післявоєнного облаштування світу, яка змінила Версальсько-Вашингтонську.

4—11 лютого 1945 р. «велика трійка» зібралася в **Ялті** в тому самому складі, що і в Тегерані: Й. Сталін, Ф. Рузвельт та В. Черчилль.

Низку питань було розглянуто на **Потсдамській конференції**, що відбулася **17 липня — 2 серпня 1945 р.** після завершення бойових дій у Європі. У складі її учасників відбулися зміни: інтереси США представляв Г. Трумен, який став президентом після смерті Ф. Рузвельта; В. Черчилля з 28 липня змінив новообраний прем'єр-міністр К. Еттлі. Від СРСР, як і раніше, був присутній Й. Сталін.

У центрі уваги стояло німецьке питання. Учасники конференції узгодили й схвалили загальні принципи окупаційної політики: демілітаризація, денацифікація, демократизація та декартелізація країни. Було створено військовий Міжнародний трибунал для покарання воєнних злочинців. Радянському Союзу передавалися території колишньої Східної Пруссії з містом Кенігсбергом (сучасний Калінінград, Росія). СРСР підтвердив, що вступить у війну з Японією відповідно до Ялтинської угоди.

На порядку денному були також питання про мирні договори з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією. На конференції був створений постійний орган — Рада міністрів закордонних справ (США, СРСР, Велика Британія, Франція, Китай) для узгодження питань, які мають спільний інтерес. Незважаючи на розбіжності між учасниками конференції (США намагалися вплинути на хід конференції, повідомивши про успішні випробування атомної бомби), вона дала позитивний імпульс для розвитку міжнародних відносин в умовах післявоєнного світу.

3 РОЗГРОМ ЯПОНІЇ. АТОМНЕ БОМБАРДУВАННЯ МІСТ ХІРОСІМА ТА НАГАСАКІ. Розгром нацистської Німеччини не означав припинення Другої світової війни. Японія продовжувала чинити опір союзникам.

Навесні 1945 р. англійські війська вибили японські частини із Бірми. Американські бомбардувальники атакували Японські острови. Один з американських генералів запевняв, що Японія «незабаром повернеться в кам'яний вік».

Незважаючи на це, японці були сповнені рішучості битися до останнього. Про це свідчили бої за **острови Іводзіма** та **Окінава**. Так, для захоплення невеликого острова Окінава американській 500-тисячній армії, що мала повну перевагу на морі та в повітрі, знадобилося майже три місяці запеклих боїв **(квітень-червень 1945 р.)**. У цій битві Японія втратила залишки своєї боєздатної авіації — 4 тис. літаків, а також останні великі кораблі флоту. Американські втрати складали 50 тис. убитими й пораненими, 763 літаки і 36 кораблів.

Розуміючи, що бої за Японію будуть не менш запеклими, американське керівництво наважилося на використання проти Японії нової зброї — атомної бомби. Хоча більшою мірою рішення про атомне бомбардування мало політичне значення: показати всьому світу, зокрема СРСР, могутність США.

6 серпня 1945 р., за два дні до вступу СРСР у війну з Японією, було скинуто атомну бомбу на японське місто **Хіросіма**, а **9 серпня** — на місто **Нагасакі**. Загальна кількість загиблих становила 200 тис. осіб. Кількість постраждалих сягнула 500 тис. осіб.

Ще 5 квітня 1945 р. посол Японії в Москві отримав від імені радянського уряду заяву про те, що СРСР скасовує пакт про нейтралітет із Японією. **8 серпня 1945 р.** СРСР оголосив війну Японії. Відповідно до своїх планів радянські війська основний удар завдали по Квантунській армії, яка зосереджувалася в Маньчжурії і налічувала 1,1 млн осіб. Загальне керівництво військами здійснював О. Василевський. У боях брали участь війська Монгольської народно-революційної армії. За короткий

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час битви за острів Окінава японське командування кинуло в останній бій залишки японського флоту на чолі з лінкором «Ямато» (найбільший лінкор у світі з 460-міліметровими гарматами). Японський флот був споряджений максимальною кількістю боєприпасів і пальним лише в один кінець. Американці вчасно довідалися про вихід у море «дивокорабля» й вирішили його знищити за допомогою авіації. 7 квітня 1945 р. близько 700 японських літаків (із них 355 були камікадзе) атакували американський флот. У свою чергу, американська авіація напала на «Ямато», який після чотирьох годин безперервних бомбардувань затонув, забравши із собою життя 2488 японських моряків. Також було затоплено японський крейсер і чотири есмінці. Японський флот припинив своє існування.

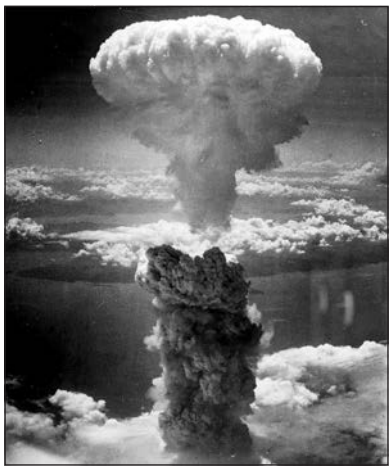

Вибух атомної бомби, скинутої на Нагасакі 9 серпня 1945 р.

Купол Гембаку, торговельно-виставкової палати Хіросіми — одна з небагатьох вцілілих будівель у місті після вибуху атомної бомби. 1945 р.

час Квантунська армія була розгромлена. 14 серпня японський уряд прийняв рішення про капітуляцію. 1 вересня радянський десант висадився на південні острови Курильської гряди та оволодів островом Сахалін.

2 вересня 1945 р. у Токійській бухті на борту американського крейсера «Міссурі» в присутності представників країн, що брали участь у війні з Японією, було підписано акт про беззастережну капітуляцію Японії, що означало завершення Другої світової війни. Японія та захоплені нею території були розділені на окупаційні зони між США, СРСР, Англією, Китаєм. Власне Японія потрапила в американську окупаційну зону, і 6 вересня 1945 р. війська США висадилися на її території.

4 РЕЗУЛЬТАТИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. Друга світова війна не мала собі рівних за розмахом воєнних дій, застосуванням бойової техніки, кількістю учасників і жертв, політичними, економічними й технологічними наслідками.

З усіх регіонів світу від війни найбільше постраждала Європа. Багато міст і сіл було зруйновано вщент. Мільйони людей опинилися на чужині. Промислове виробництво в країнах

Полонені, визволені з концтабору військами союзників. 1940-ві рр.

ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ ОСНОВНИХ УЧАСНИКІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Країна	Втрати
СРСР	27 млн осіб
США	297 тис. осіб
Англія	335 тис. (Австралія — 23 (34)* тис., Канада — 37 (43) тис., Індія — 24 (48) тис., Нова Зеландія — 1 (12) тис., ПАС — 6 (9) тис. осіб)
Франція	373 (418) тис. осіб
Бельгія	100 тис. осіб
Нідерланди	256 тис. осіб
Норвегія	13 тис. осіб
Польща	4,5 (6,6) млн осіб
Югославія	1,7 млн осіб (3/4 — жертви етнічних різанин, громадянської війни)
Чехословаччина	317 тис. осіб
Греція	170 (408) тис. осіб
Китай	20 млн осіб
Німеччина	13 млн осіб
Італія	373 (556) тис. осіб
Японія	2,23 (3,55) млн осіб
Угорщина	427 тис. осіб
Румунія	558 тис. осіб
Болгарія	20 тис. осіб
Фінляндія	90 тис. осіб

* У дужках — за іншими даними.

Обличчя війни. Художник Сальвадор Далі. 1940—1941 рр.

Європи скоротилося на 40 %. Фінансове становище більшості воюючих країн було катастрофічним. Франк подешевшав на 80 %, фунт — на 38 %. Англії навіть довелося продати 19 % своєї закордонної власності, щоб стабілізувати фінансове становище. Значних збитків зазнало й сільське господарство: впала врожайність, незасіяними залишалися великі площі.

Головним підсумком війни був розгром нацистської Німеччини, фашистської Італії та мілітаристської Японії. Нищівної поразки зазнав фашизм (нацизм) — одна з найбільш реакційних та людиноненависницьких моделей тоталітаризму. Дискредитувала себе фашистська (нацистська) ідеологія.

Демократія стала визначальною силою суспільного розвитку. Однак не було усунуто всіх суперечностей тогочасного світу. Для народів Східної Європи й частини країн Азії перемога обернулася насадженням тоталітаризму, але радянського зразка.

Стало формуватися протистояння між Сходом і Заходом, комунізмом і демократією. Уособленням цієї боротьби стало протиборство двох наддержав — США і СРСР, що вилилося у «холодну війну»: нестримну гонку озброєнь, неприховану недовіру й ворожнечу протилежних таборів.

Війна започаткувала розпад колоніальної системи. Боротьба народів колоній проти нацистської агресії поєдналася з національно-визвольним рухом проти метрополій, зростанням національної самосвідомості в країнах Азії та Африки, що зрештою призвело до падіння колоніальних імперій і демократизації ряду європейських країн.

Друга світова війна змінила не тільки політичну карту світу, але й долю цілих народів, зокрема депортованих і тих, що зазнали масового геноциду (євреї, роми, серби тощо). Відбувся розкол окремих народів і країн на два державні формування (В'єтнам, Корея, Німеччина, Китай), що на довгі роки затримало процес їхнього об'єднання.

Друга світова війна дала могутній поштовх розвитку науки й техніки. До найбільших винаходів періоду війни слід віднести виготовлення атомної бомби, що зрештою позначилося на всьому розвитку науки й техніки. Створення в Англії радарних установок для виявлення німецьких повітряних армад сприяло подальшому розвитку радіоелектроніки. Загалом обидва ці напрямки в галузі фізики обумовили форсований розвиток кібернетики.

Німецьким інженерам вдалося, хоча й наприкінці війни, розпочати серійне виготовлення літаків із реактивним двигуном. До серйозних винаходів періоду війни належать і німецькі ракети ФАУ-1 та ФАУ-2. Зусиллями вчених США та СРСР їх вдалося трансформувати в ракети-носії ядерної зброї та космічних кораблів.

Після війни. Художник Петро Сулименко. 1970-ті рр.

Атомна бомба «Товстун», яку було скинуто на Нагасакі

Німецька «диво-зброя» — балістична ракета ФАУ-2

ВИСНОВКИ

■ Головним підсумком Другої світової війни був розгром нацистської Німеччини, фашистської Італії та мілітаристської Японії. У цей період стали проявлятися риси майбутнього протистояння двох наддержав — США і СРСР. Завершення Другої світової війни стало одночасно й початком нової, ядерної ери.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли радянські війська захопили Берлін? **2.** У якому місті відбулася зустріч радянських та американських військ? **3.** Столиця якої держави була звільнена вже після капітуляції Німеччини? **4.** Де відбулися конференції «великої трійки», що заклали основу післявоєнного світу? **5.** Які японські міста зазнали атомного бомбардування? **6.** Коли завершилася Друга світова війна?

7. З'ясуйте основні рішення Ялтинської (Кримської) і Потсдамської мирних конференцій. Як були розв'язані німецьке й польське питання? **8.** Якою була роль Берлінської операції в Другій світовій війні? Чому її здійснювали радянські війська, а не війська союзників або спільно? **9.** Що зумовило вступ СРСР у війну проти Японії? **10.** Із якою метою США застосували атомні бомби проти Японії? **11.** Поміркуйте над причинами поразки Німеччини та її союзників і перемоги країн антигітлерівської коаліції. **12.** Якими були основні підсумки Другої світової війни?

13. Складіть хронологічну таблицю ключових подій останнього етапу війни.

14. Кому належить головна заслуга в перемозі у Другій світовій війні? Підготуйте есе за цим питанням. **15.** За словами англійського історика Л. Гарта, військова політика Англії в 1939—1945 рр. визначалася принципом: «Під час ведення війни треба постійно пам'ятати про ті цілі, яких ви прагнете досягти після війни». Розкрийте зміст цього висловлювання й підтвердьте його фактами з історії Другої світової війни.

§ 52. Світ після Другої світової війни

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати, із якою метою було створено ООН; визначати підсумки роботи Міжнародних військових трибуналів для воєнних злочинців; характеризувати мирні договори із союзниками Німеччини.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли завершилася Друга світова війна? **2.** Якими були основні рішення Ялтинської (Кримської) і Потсдамської конференцій?

1 НАСЛІДКИ ВІЙНИ. Після радісних днів святкування перемоги перед світом постали жахливі наслідки війни. Було зруйнувано тисячі міст, десятки тисяч сіл, підприємств. За роки війни було повністю розладнано транспортну систему, виведено з ладу велику кількість залізничних та автомобільних магістралей. У всіх країнах, що постраждали від війни, гостро постала житлова проблема. Фактично розпалася система торгівлі.

Війна завдала величезної шкоди сільському господарству. Мільйони мін, непідірваних боєприпасів, покинутої військової техніки заважали обробітку земель. Унаслідок постійних військових реквізицій та воєнних дій у зоні боїв зменшилися запаси зерна, поголів'я худоби й птиці. Різко загострилася продовольча проблема. Недоїдання, хвороби погіршували здоров'я населення, загрожували здоров'ю майбутніх поколінь і спалаху епідемій хвороб, як це сталося після Першої світової війни.

Англія уникла вторгнення, але зазнала руйнівних бомбардувань. Їй вдалося зберегти потенціал своїх промислових центрів, але вона фактично залишилася без золотого запасу, який перейшов до США як розрахунки за озброєння. У занепаді перебувала промисловість Франції, Італії, Японії.

У катастрофічному становищі опинилася Німеччина. Вщент були зруйновані міста, не працювала промисловість. До цього додавалися людські втрати, мільйони біженців і переселенців, моральне пригнічення населення. Крім того, Німеччина була зобов'язана відшкодувати союзним державам їхні військові витрати за репараціями, у тому числі у вигляді промислового обладнання, наукових розробок, технологій тощо.

У державах, які або не брали участі у війні, або на території яких не відбувалися бої, промисловість вціліла. Однак і вони потерпали через розпад міжнародної торгівлі, повсюдне скорочення торговельного флоту, нестачу сировини.

Переможне завершення війни країнами антигітлерівської коаліції оголило ті суперечності, які існували між СРСР та країнами Заходу.

2 СТВОРЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (ООН). Під час Другої світової війни постало питання про утворення міжнародної організації, яка б перебрала на себе функції Ліги Націй.

Восени 1944 р. на конференції у **Вашингтоні** представники СРСР, США, Англії та Китаю підготували пропозицію про створення **Організації Об'єднаних Націй (ООН)** та обговорили основні положення її Статуту.

Конференція в **Сан-Франциско** проходила **25 квітня — 26 червня 1945 р.** Її учасниками стали всі держави, які оголосили війну Німеччині та Японії до 1 березня 1945 р. Право стати членами ООН отримали Українська РСР і Білоруська РСР. У роботі конференції взяли участь близько 300 делегатів із 46 країн світу.

Під час обговорення Статуту ООН виникло дві проблеми: щодо прийняття рішень у Раді Безпеки та питання про опіку над колоніями та залежними територіями. Відносно першої було прийнято радянську пропозицію, згідно з якою рішення Ради Безпеки приймаються одноголосно. Країни — постійні члени (СРСР, США, Англія, Франція, Китай) отримали право «вето». Завдяки цьому праву виключалася можливість використання авторитету міжнародної організації для виправдання дій, які суперечать принципам Статуту ООН. Проте це знижувало ефективність ООН як інструменту захисту миру, оскільки дійти

ОСНОВНІ СТРУКТУРИ ООН

Генеральна Асамблея	▪ Входять усі члени ООН ▪ Працює сесійно ▪ Розглядає всі питання в межах Статуту ООН
Рада Безпеки	▪ Складається з п'яти постійних і шести (згодом із десяти) непостійних членів ▪ Усі питання приймаються постійними членами одноголосно ▪ Мета: підтримання миру і безпеки ▪ Застосовує санкції, у тому числі воєнні
Економічна і Соціальна рада	▪ Вивчення міжнародних проблем ▪ Складає рекомендації для Генеральної Асамблеї ▪ У її складі діють спеціальні функціональні комітети (у тому числі з прав людини, статистики тощо)
Міжнародний суд	▪ Розглядає суперечки між державами, які визнали юрисдикцію суду
Секретаріат ООН	▪ Очолює Генеральний секретар ООН ▪ Виконує адміністративні функції

ЦІКАВІ ФАКТИ

Серед учасників війни тільки одна країна — Сполучені Штати Америки — зміцнила свій економічний потенціал, значно збільшила промислове виробництво (порівняно з 1937 р. — на 14%), хоча значною мірою це відбувалося за рахунок випуску військової продукції. У 1948 р. на США припадало більше половини світового промислового виробництва, а в 1949 р. вони володіли 2/3 світових державних золотих запасів. У 1946—1949 рр. США вдвічі більше продавали товарів за кордон, ніж ввозили.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час обговорення питання про механізм діяльності ООН між лідерами трьох держав виникла дискусія. Позиція Й. Сталіна полягала в тому, що держави, які взяли на себе основний тягар війни, несуть відповідальність і за мир. Тому малим країнам в ООН не потрібно надавати таких прав, завдяки яким вони могли б суперечити великим державам. Ф. Рузвельт погодився із цією думкою. Однак В. Черчилль заперечив: «Нехай орел дозволить малим пташкам співати, проте звертати увагу на їхній спів не варто — нехай собі співають».

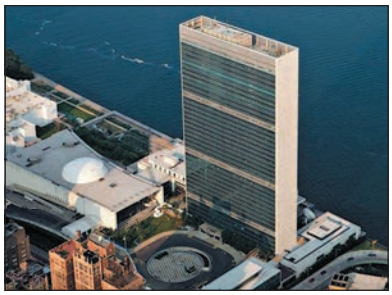

39-поверхова будівля штаб-квартири ООН, зведена в 1950 р. на березі Іст-рівер у Мангеттені в Нью-Йорку. Сучасний вигляд

ЦІКАВІ ФАКТИ

Вищим органом ООН було визначено Генеральну Асамблею, яка збирається на свої сесії один раз на рік. До її обов'язків входять затвердження бюджету організації, прийняття нових членів, обрання непостійних членів Ради Безпеки, Економічної і Соціальної ради, Ради з питань опіки, Міжнародного суду, Секретаріату на чолі з Генеральним секретарем ООН. Рада Безпеки за Статутом є постійним органом, на який покладаються обов'язки щодо підтримання миру. Для реалізації своїх повноважень Рада Безпеки має право накладати на агресора санкції, вводити блокаду й застосовувати проти нього силу. У вирішенні всіх питань, крім процедурних, потрібна одностайність постійних членів Ради Безпеки.

згоди країнам із різними інтересами було складно. Водночас рішення, прийняті Радою Безпеки, задовольняли інтереси всіх держав. Щодо другої проблеми було вирішено, що система опіки має сприяти розвитку народів залежних територій «у напрямку до самоуправління або незалежності».

У прийнятому на конференції Статуті ООН зазначалося, що метою нової організації є підтримання міжнародного миру й безпеки колективними заходами, розвиток дружніх відносин між країнами, здійснення міжнародного співробітництва під час вирішення проблем економічного, соціального та гуманітарного характеру. ООН базувалася на принципах суверенної рівноправності всіх членів, мирного вирішення спірних питань, утримання від застосування сили. ООН не мала права втручатись у внутрішні справи країн, крім випадків, коли таке втручання необхідне для підтримання миру.

Офіційною датою створення ООН вважається **24 жовтня 1945 р.**, коли було затверджено Статут ООН.

Під егідою ООН було створено різні спеціалізовані організації: **ЮНЕСКО** (ООН із питань освіти, науки і культури), **ВООЗ** (Всесвітня організація охорони здоров'я), **МОП** (Міжнародна організація праці), **ФАО** (Продовольча і сільськогосподарська організація), **ЮНІСЕФ** (Дитячий фонд ООН) тощо.

Зараз налічується близько 190 членів ООН. Генеральна Асамблея ООН розпочала свою діяльність у 1946 р. На першій сесії були обрані непостійні члени Ради Безпеки, призначено першого Генерального секретаря ООН (ним став Трюгве Лі), створено Комісію з атомної енергетики. Однак через суперництво СРСР і США та їхніх прихильників робота ООН була ускладнена.

У **1948 р.** ООН прийняла Декларацію прав людини та Пакт про громадянські й політичні права. У документах містився заклик до всіх країн дотримуватися у своїй політиці пріоритету інтересів особи над класовими та національними.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час Нюрнберзького судового процесу Герману Герінгу, Йоахіму фон Ріббентропу, Вільгельму Кейтелю, Ернсту Кальтенбруннеру, Альфреду Розенбергу, Гансу Франку та іншим воєнним злочинцям (загалом 12 осіб) було винесено смертний вирок, деяких (Рудольф Гесс, Вальтер Функ) засуджено до довічного ув'язнення. Трибунал оголосив злочинним керівний склад нацистської партії, СС, СД, гестапо. Вимога СРСР визнати злочинними організаціями гітлерівський уряд, верховне командування та генеральний штаб не була підтримана.

3 НЮРНБЕРЗЬКИЙ ТА ТОКІЙСЬКИЙ СУДОВІ ПРОЦЕСИ. За рішенням Потсдамської конференції був створений Міжнародний військовий трибунал, який мав засудити воєнних злочинців за вчинені злочини. **Із 20 листопада 1945 до 1 жовтня 1946 р.** тривав **Нюрнберзький судовий процес** над групою головних німецьких воєнних злочинців. Міжнародний військовий трибунал визнав підсудних винними у здійсненні підготовки й веденні агресивних війн проти миролюбних країн, у порушенні міжнародних договорів та угод, у здійсненні спланованих воєнних злочинів, що проводилися з особливою жорстокістю, у злочинах проти людства (знищення народів за расовими та національними ознаками). У Німеччині в перші післявоєнні роки відбулося 2 млн процесів над воєнними і нацистськими злочинцями.

Із 3 травня 1946 до 12 листопада 1948 р. проходив **Токійський судовий процес** над головними японськими воєнними злочинцями. За участь у підготовці та розв'язанні агресивної війни, здійснення масового знищення мирного населення

в окупованих країнах і полонених та інші злочини семи підсудним було винесено смертний вирок, 16 осіб отримали довічне ув'язнення. Серед страчених були колишні прем'єр-міністр Японії, військовий міністр, представники вищого генералітету.

Такі самі процеси охопили і всі країни Європи, особливо Францію, Бельгію, Нідерланди, Норвегію, Югославію, Польщу. В Україні також пройшли судові процеси над нацистами та їхніми пособниками, що здійснили злочини на території УРСР. Найбільшим із них був Київський процес.

Рейхсмаршал Герман Герінг (ліворуч), рейхсміністр авіації, найважливіший з уцілілих високопосадовців Третього рейху, на лаві підсудних під час Нюрнберзького процесу. 1945 р.

4 МИРНІ ДОГОВОРИ З КОЛИШНІМИ СОЮЗНИКАМИ НІМЕЧЧИНИ. Для підготування мирних угод із Німеччиною, Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією було створено Раду міністрів закордонних справ. Для узгодження питань, пов'язаних із мирними договорами, у Парижі відбулася мирна конференція за участі 21 держави (**29 липня — 15 жовтня 1946 р.**).

Після завершення роботи конференції на засіданнях Ради міністрів закордонних справ найбільш гострі проблеми мирних договорів були вирішені шляхом взаємних поступок і компромісів. **10 лютого 1947 р.** в Парижі було укладено мирні договори з Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною та Румунією. Їхні умови передбачали переважно повернення до довоєнних кордонів, проведення демілітаризації, денацифікації, демократизації, декартелізації. Італія відмовлялася від усіх своїх колоній, мала знищити військові укріплення на кордонах й обмежити загальну кількість збройних сил. Місто Трієст із прилеглими землями перетворювалося на вільну територію Трієст.

Мирні договори із союзниками Німеччини після Другої світової війни суттєво відрізнялися тим, що вони не були принизливими для переможених держав, як після Першої світової війни.

Мирні договори з Німеччиною та Японією на той час не були розроблені, тож їх розгляд відкладався. Мирний договір із Японією датовано **1951 р.**, а з Німеччиною питання остаточно було вирішено тільки в **1990 р.**

Тимчасово в Німеччині, Австрії, Японії, Кореї вводилися окупаційні режими країн-переможниць. Так, Німеччина, Австрія, міста Берлін і Відень були поділені на чотири окупаційні зони Англії, США, СРСР та Франції. Метою окупації Німеччини проголошувалися відродження єдиної країни, яка не становитиме загрози війни, ліквідація небезпечних для збереження миру державних, політичних і військових структур. Проте реалізувати цю мету в післявоєнні роки не вдалося. «Холодна війна», що розпочалася, привела до утворення в 1949 р. двох німецьких держав: Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) та Німецької Демократичної Республіки (НДР).

Окупація Японії здійснювалася з метою створення таких політичних й економічних структур, які б забезпечували розвиток країни демократичним шляхом і перетворили Японію на країну, що не становить загрози війни.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Італія мала сплатити СРСР репарації в розмірі 100 млн доларів. Фінляндія зобов'язувалася передати СРСР на півночі область Петсамо (Печенга), а також в оренду на 50 років військово-морську базу Порккала-Удд у Фінській затоці. Румунія, Фінляндія мусили сплатити СРСР по 300 млн доларів репарацій у вигляді поставок товарів, Угорщина — 200 млн доларів. Передбачалося виведення окупаційних військ із території цих держав, крім Угорщини та Румунії, де залишалися радянські війська.

ВИСНОВКИ

- Друга світова війна докорінно змінила світ — відбулася зміна світових лідерів, сформувалися дві наддержави.
- Провідні країни світу були змушені створити принципово нову систему міжнародних відносин, яка б забезпечувала інтереси інших.
- Ураховуючи негативний досвід урегулювання відносин між державами після Першої світової війни, лідери країн антигітлерівської коаліції вже не прагнули приниження переможених держав і вирішення за їхній рахунок власних проблем. Зміни кордонів у Європі були незначними.
- Для підтримання миру й безпеки у світі було створено ООН.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яку дату вважають днем заснування ООН? **2.** Назвіть керівні органи організації. **3.** У чому звинувачували воєнних злочинців, що опинилися на лаві підсудних Міжнародного військового трибуналу? **4.** Як називався судовий процес над японськими воєнними злочинцями? **5.** Коли відбулася Паризька мирна конференція? **6.** У якому році було підписано мирні договори із союзниками Німеччини?

7. Із якої метою було створено ООН? Якими принципами керується у своїй діяльності ця організація? **8.** Яким є механізм діяльності ООН? Що таке Рада Безпеки, які її функції? **9.** Якими були людські і матеріальні втрати в Другій світовій війні? **10.** Із якою метою було проведено Нюрнберзький і Токійський судові процеси? Які їхні підсумки?

11. З'ясуйте загальні підсумки Другої світової війни. Викладіть їх у вигляді тез. **12.** Складіть таблицю «Мирні договори із союзниками Німеччини».

Питання для порівняння	Фінляндія	Італія	Румунія	Угорщина	Болгарія

13. Складіть есе за одним із питань (на вибір): 1) Чому участь в антигітлерівській коаліції не переросла в післявоєнне співробітництво її учасників? 2) Якими є основні відмінності в підходах до підписання мирних договорів після Першої і Другої світових війн?

Практичне заняття

Праведники народів світу: подвиг в ім'я людини

Узагальнення знань

за розділом VII «Друга світова війна»

Тестові завдання

для підготовки до тематичного контролю за розділом VII «Друга світова війна»

Розділ VIII. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 53—54. Освіта та наука

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: скласти уявлення про розвиток освіти та науки в першій третині XX ст.; ознайомитися з основними здобутками науки й техніки цього періоду.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли почалося запровадження обов'язкової початкової освіти в країнах Європи? **2.** Які найважливіші винаходи й відкриття були здійснені в XIX — на початку XX ст.?

1 ОСВІТА. До початку XIX ст. абсолютна більшість людей у світі була неосвіченою. Це значно гальмувало подальший розвиток індустріального суспільства. Щоб подолати це негативне явище, із кінця XIX ст. в країнах Західної Європи та Америки почали вводити систему загальної обов'язкової початкової освіти, а з початку XX ст. — загальну обов'язкову середню освіту. Існували різні типи шкіл: духовні, світські, платні та безкоштовні, початкові, середні, вищі, державні, приватні.

У XX ст. у зв'язку з розвитком педагогічної науки систему освіти було дещо вдосконалено: проведено чіткий розподіл навчальних закладів, запроваджено міжнародні дипломи, для спілкування вчителів та учнів використовувалися здобутки психології.

Так, у Великій Британії в 1918 р. було прийнято закон про обов'язкове навчання до 14 років. Активно розвивалася система професійного навчання (початкова й середня). Центрами вищої освіти були університети: Кембриджський, Оксфордський, Единбурзький та ін. Вони одночасно стали й центрами розвитку світової науки.

У США закони про обов'язкову початкову освіту було прийнято в 1918 р. в усіх штатах. Усіх учнів було поділено на «академічно здібних» і «практично мислячих», а програми пристосовано до практичних потреб людини в житті. Крім того, розвивалася університетська система. Найбільш відомими стали Гарвардський, Колумбійський, Каліфорнійський, Іллінойський, Стенфордський університети.

Найґрунтовніші зміни в 1920—1930-х рр. відбулися в системі освіти СРСР. Вдалося загалом подолати безграмотність населення. Було запроваджено загальну початкову, а згодом

ЦІКАВІ ФАКТИ

Оксфордський університет (є свідоцтва, що він працював уже в 1096 р.) складається з 38 коледжів; Кембриджський (заснований у 1209 р. колишнім оксфордським професором) — із 31 коледжу. У кожному із цих старих англійських університетів навчається приблизно по 20 тис. студентів.

Центральна будівля бібліотеки Оксфордського університету («Камера Редкліфа»). Сучасний вигляд

Каплиця собору Королівського коледжу в Кембриджському університеті та річка Кем. Сучасний вигляд

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Б. Муссоліні про мету шкільної освіти

Немає ніякої потреби перевантажувати дітей викладанням вчень, що походять як із минулого, так і з сьогодення. Те, що нам дійсно треба, так це щоб школи розвивали характер італійців. Уся шкільна система має навчати молодих людей розуміти фашизм, щоб вони самі оновлювалися у фашизмі й жили в тій історичній атмосфері, яку створила фашистська революція.

Уривок із Кодексу законів про народну освіту в УСРР (1922 р.)

…Мета радянського виховання й освіти — розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їхньої самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, із твердою волею, громадсько необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, який би ґрунтувався на ясному розумінні законів розвитку природи й суспільства.

? **1.** Яку мету шкільної освіти проголошували в Італії та радянських республіках? **2.** Від чого залежала мета освіти в 1920—1930-ті рр.?

Будівля Гарвардського університету (штат Массачусетс, США). Сучасний вигляд

і середню освіту. Проте вона набула чіткого ідеологічного спрямування, стала засобом виховання «нової людини» — будівника комунізму.

Крім зазначених країн, високого рівня освіта досягла в Німеччині, Бельгії, Нідерландах, Швеції тощо.

Незважаючи на якісні позитивні зрушення в системі освіти провідних країн світу, для більшості людей на Землі вона залишалася недоступною, особливо в колоніальних і залежних територіях. Низький освітній рівень був також у незалежних країнах Азії та Латинської Америки.

2 РОЗВИТОК НАУКИ. У фундаментальних і галузевих науках першість належала країнам Європи та Північної Америки. Англійський фізик **Джозеф Томсон** у 1897 р. відкрив першу елементарну частинку, що входить до складу атома, — електрон. Ефект радіоактивності досліджували **Антуан Беккерель, П'єр Кюрі** та **Марія Склодовська-Кюрі.** Німецький фізик **Макс Планк** і данський фізик **Нільс Бор** своїми відкриттями започаткували новий розділ **фізики** — квантову механіку.

У цей самий час російський фізик **Олександр Столєтов** дослідив фотоелектричні явища, що згодом стали застосовувати в радіоелектроніці.

У 1905 р. німецький фізик **Альберт Ейнштейн** заклав основи теорії відносності, яка змусила переглянути традиційні уявлення про простір, час і рух. Визначаючи рух світла у вакуумі, залежність його напрямку й швидкості від джерела світла, вчений дійшов висновку, що абсолютного, незалежного від спостерігача простору й часу не існує. У 1919 р. цю теорію було підтверджено експериментально. Ще одним видатним фізиком цього періоду став італієць **Енріке Фермі**.

Відкриття російських математиків **Пафнутія Чебишева** та **Олександра Ляпунова** започаткували низку найважливіших напрямків **математики**. Цим вченим належать великі відкриття в галузі математичного аналізу, теорії чисел і теорії відносності.

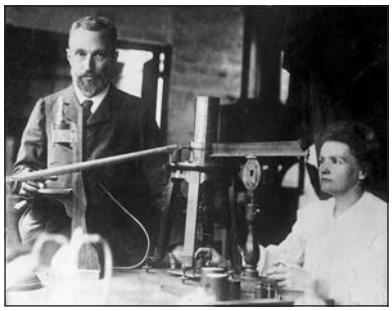

П'єр Кюрі та Марія Склодовська-Кюрі в лабораторії. 1898 р.

Відкриття фундаментальних наук сприяли появі нових міждисциплінарних досліджень і зародженню нових наук. Так, періодичний закон хімічних елементів **Дмитра Менделєєва** був доповнений електронною теорією будови атома. Вчені встановили, що порядковий номер елемента в періодичній системі відповідає кількості елементів того чи іншого атома.

Перша світова війна стала потужним імпульсом розвитку **хімії**. Терміново створювали виробництво отруйних газів (у Німеччині цим займався хімік Ф. Габер) і протигазів (перший протигаз створив російський хімік М. Зелінський), нарощували випуск вибухових речовин. У Німеччині тривали пошуки штучних замінників недоступних природних продуктів. На межі наук з'явилися нові дисципліни — хімічна фізика, геофізика.

У пошуку штучних речовин особливо плідним був метод французького вченого **Віктора Гріньяра**. Використовуючи його, можна було синтезувати велику кількість органічних речовин.

У **біології** інтенсивно розвивалися дослідження в галузі генетики. Данський біолог **Вільгельм Йогансен** розробив генну теорію. Важливий внесок у цю справу зробили німецький вчений **Август Вейсман**, американський вчений **Томас Морган** (розробив основні уявлення хромосомної теорії спадковості) та радянський вчений **Микола Вавилов**. Застосування фізичних і хімічних методів дослідження сприяло створенню біофізики та біохімії.

Працюючи в галузі біохімії, російський вчений **Василь Докучаєв** з'ясував складний і тривалий процес утворення ґрунтів і заклав основи сучасного ґрунтознавства.

Нові відкриття було зроблено в **геології**. Провісником великих змін у геології стало обґрунтування німецьким геофізиком **Альфредом Вегенером** гіпотези про дрейф континентів. Порівнявши протилежні берегові лінії Атлантичного океану та аналізуючи геологічні й палеонтологічні відомості, А. Вегенер висловив припущення, що раніше існував єдиний праматерик, який потім розколовся на теперішні. Теоретичні розробки дали вагомий практичний результат. У розвідці корисних копалин стали широко застосовуватися нові методи пошукових робіт, прилади та інструменти.

Важливими були здобутки і в дослідженні людини. Російський фізіолог **Іван Сєченов** зробив важливі відкриття у вивченні людської психіки. Його лекції з біоелектрики стали відомими в усьому світі. Австрійський психоаналітик **Зігмунд Фрейд** оприлюднив свою теорію підсвідомого. Російський учений **Іван Павлов** створив теорію умовних рефлексів.

Мікробіологи продовжували розробляти вірусну теорію. Так, англійський бактеріолог **Фредерік Творт** у 1915 р. зробив відкриття, що бактерії мають вірусні хвороби, які призводять до загибелі їхніх колоній. Канадський бактеріолог **Фелікс д'Ерелль** у 1917 р. повторив відкриття й назвав віруси, що знищують бактерії, бактеріофагами. На базі цих відкриттів було розроблено нові ліки — антибіотики, першим із яких став пеніцилін, створений англійцем **Александром Флемінгом**.

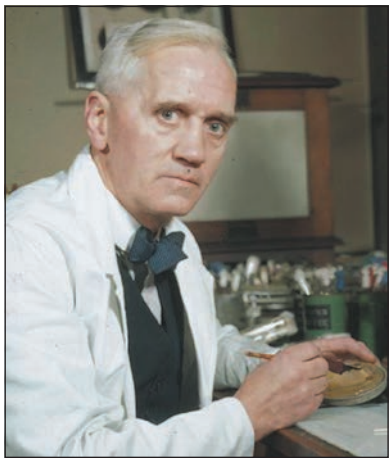

Александр Флемінг із чашкою з пліснявою — пеніциліном

Юрій Кондратюк

ЦІКАВІ ФАКТИ

Протягом тривалого часу маловідомими на Батьківщині були розробки в галузі ракетобудування українського вченого-винахідника **Юрія Кондратюка (Шаргея).** Його праця «Завоювання міжпланетних просторів» (1929 р.), перекладена англійською мовою на замовлення американського космічного агентства, використовувалася для підготовки польоту космічного корабля на Місяць (1960-ті рр.).

Будівництво Дніпрогес у Запоріжжі. 1930-ті рр.

Амелія Ерхарт на двомоторному літаку «Локхід-Електра», на якому вона збиралася облетіти навколо світу в 1937 р. Пролетівши понад 80% маршруту, літак з А. Ерхарт та двома штурманами на борту зник у Тихому океані

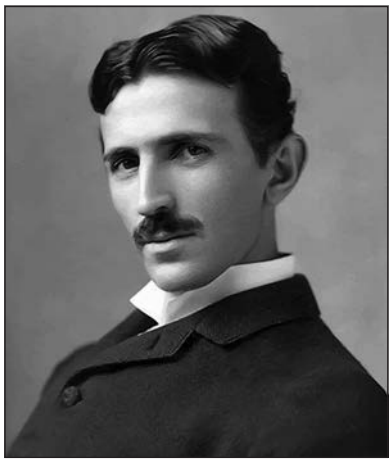

Нікола Тесла

ЦІКАВІ ФАКТИ

Усі найновіші досягнення в техніці та технологіях насамперед упроваджували у військову техніку. Перша світова війна показала, що майбутнє за новими видами зброї: танками, літаками, підводними човнами, авіаносцями тощо. Тому, незважаючи на пацифістські настрої, відбувалося стрімке переозброєння армій новими зразками зброї, почали розробляти нову тактику й стратегію їх використання. Армії моторизувалися, їхня зброя стала більш смертоносною. Ускладнення військової техніки тягнуло за собою й докорінні зміни в підготовці солдатів та офіцерів. Високий рівень технічного оснащення військ надавав суттєву перевагу.

Значні зрушення відбулися в **економічній науці**. Вони були зумовлені активним державним регулюванням економіки. Для його обґрунтування виникла потреба переглянути класичну політичну економію, яка розглядала ринкову економіку як своєрідну саморегульовану систему, що виключає будь-який зовнішній вплив. Некоректність такого уявлення й необхідність державного регулювання економіки для підтримання ринкової рівноваги обґрунтував англійський економіст **Джон Кейнс** у 1936 р. На основі його праць набув розвитку новий напрямок в економічній науці — кейнсіанство. Одночасно розроблялися конкретні методи планування й прогнозування економіки як на Заході, так і в СРСР у роки перших п'ятирічок. У США впроваджували стандартизацію виробництва.

Важливою рисою розвитку науки стала її інтернаціоналізація — здобутки науковців якоїсь однієї країни ставали надбанням усього людства.

3 ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКА ТА ЗМІНИ В ТЕХНОЛОГІЇ ВИРОБНИЦТВА. На межі XIX—XX ст. у більшості країн світу почалася швидка електрифікація. Лампочку електричного розжарювання винайшов **Томас Едісон**. Виходець із Югославії **Нікола Тесла** створив першу ГЕС і зробив чимало винаходів в електричних процесах.

Електрика, яка до Першої світової війни була розкішшю в побуті, поступово ставала звичною для жителів міст. Разом із нею в будинках з'явились і нові електричні побутові прилади — пилососи, праски, пральні машини. Виробництво електроенергії перетворилося на важливу галузь економіки. Зводили великі електростанції, у тому числі гідроелектричні. Найбільшою з побудованих у ці роки була ГЕС Боулдер на річці Колорадо в США. Найбільша в Європі ГЕС — Дніпрогес (Запоріжжя).

Розвиток енергетики забезпечив потужний імпульс для виробництва. У XX ст. було впроваджено конвеєрне виробництво. Це дало змогу запровадити технології масового виробництва відносно дешевої продукції.

4 ЗМІНИ У ТРАНСПОРТНІЙ ГАЛУЗІ ТА ЗВ'ЯЗКУ. У першій половині XX ст. транспорт і зв'язок зазнали стрімких змін. Залізничний транспорт швидко вдосконалювався: зростали швидкість та обсяги перевезень, на зміну паровозам поступово приходили тепловози й локомотиви на електричній тязі. Залізниця почала електрифікуватися.

У 1920-ті рр. швидкими темпами став розвиватися новий вид транспорту — авіаційний. Від першого польоту літака братів Райт у 1903 р. до Першої світової війни авіація була різновидом спорту й цікавим видовищем. У роки війни вона продемонструвала набагато ширші можливості. Після війни авіацію активно застосовувала поштова служба, вона стала необхідною в пошукових заходах, для перевезення термінових вантажів, а згодом і пасажирів. Розвиток авіації дав можливість здійснювати польоти на далекі відстані зі значним навантаженням. У 1927 р. американець **Чарльз Ліндберг** здійснив перший трансатлантичний переліт за 33 години. Створювалися перші авіакомпанії, відкривалися перші постійні маршрути пасажирських перевезень, зокрема в Україні.

Авіаконструктори провідних держав світу (США, Англії, Німеччини, СРСР тощо) у гонитві за швидкістю почали активно розробляти реактивні двигуни й ракетну техніку, а також теорію космічних польотів.

Поява авіації була не єдиною зміною в розвитку транспорту. Автомобіль серйозно потіснив залізниці. У світі сформувалося декілька потужних центрів машинобудування: США («Форд», «Дженерал Моторс», «Крайслер»), Франція («Рено», «Пежо-Сітроєн» тощо), Англія («Остін», «Ягуар» тощо), Німеччина («Мерседес-Бенц», «БМВ», «Опель» тощо).

Разом із розвитком автомобільного транспорту почалося створення мережі доріг із твердим покриттям. Швидкому збільшенню випуску автомобілів сприяло запровадження **Генрі Фордом** конвеєрного методу виробництва автомобілів. Символом автомобільної ери 1920—1930-х рр. став Форд-Т.

Швидко розвивалася і система зв'язку: поширювався телефонний зв'язок, прокладалися міжконтинентальні лінії зв'язку. Завдяки винаходу радіо **Гульєльмо Марконі** та **Олександром Поповим** тепер можна було забезпечувати зв'язок із кораблями в океані та віддалених районах Землі. Радіостанція поступово стала невід'ємною складовою експедицій дослідників, моряків, пілотів та військових.

5 ЗМІНИ В ПОБУТІ. НОВА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ. У перші десятиліття XX ст. з'явилася велика кількість винаходів, які полегшували працю людей і змінювали побут. У провідних державах почали використовувати такі звичні нам тепер речі, як холодильники, пральні машини, електрочайники, електропраски, фени, радіоприймачі тощо.

Перші радіомовні передачі з'явилися в США в 1919—1920 рр., в Англії та Франції — у 1922 р. В Україні радіомовлення розпочалося в 1924 р. в Харкові.

Ідею послідовної передачі елементів зображення, яка базувалася на інерційності зору людини, уперше висловили незалежно

Луї Рено на своєму автомобілі на початку XX ст.

Складання автомобілів «Форд» на конвеєрі. Початок XX ст.

Реклама телефоністок компанії «Телефонні системи Белла»: «Вона каже "Будь ласка" та "Дякую"»

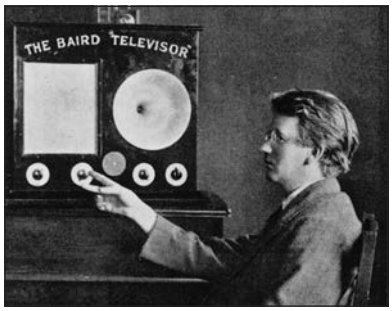

Джон Берд зі своїм телевізійним апаратом. 1925 р.

Американський актор і режисер Орсон Веллс у радіостудії. 30 жовтня 1938 р. він запустив в ефір радіоспектакль за романом Герберта Веллса «Війна світів». Багато радіослухачів сприйняли постановку як справжню радіотрансляцію про вторгнення прибульців, у деяких містах здійнялася паніка

один від одного Н. Санлек (Франція) та А. ді Пайва (Португалія). На практиці цю ідею реалізував польський інженер П. Ніпков. Подальший розвиток телемеханіки був пов'язаний із працями В. Сміта (США). Він поєднав явища внутрішнього та зовнішнього фотоефекту з практичним використанням електронно-променевої трубки. Практичне впровадження телебачення почалося з чорно-білих передач, проведених у 1925 р. Дж. Бердом в Англії та Р. Дженкінсом у США. В Україні перший телепередавач почав діяти в Києві в 1938 р.

Важливим для змін у побуті стало винайдення пластмаси (1910 р.).

6 ВЧЕНІ — ЛАУРЕАТИ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ. За визначні наукові дослідження й відкриття або великий внесок у культуру та розвиток суспільства у світі запроваджено **Нобелівську премію**. Ознайомимося з найвідомішими вченими-лауреатами.

Альберт Ейнштейн (1879—1955) народився в місті Ульмі, а його дитинство проминуло в Мюнхені. У школі йому не подобалися зубріння й надмірна дисципліна. Виявивши здібності до математики й фізики, він багато читав самостійно. Батько хотів бачити сина інженером, але той на вступних іспитах у Цюриху «провалився» і змушений був закінчити гімназію. У Швейцарії А. Ейнштейн відмовився від німецького громадянства.

У 1914 р. його, уже всесвітньовідому людину, запросили повернутися до Німеччини та очолити Інститут фізики. За заслуги перед теоретичною фізикою в 1921 р. А. Ейнштейну було присуджено Нобелівську премію.

У 1920-х рр. А. Ейнштейн був переконаним пацифістом. Світ він розглядав як гармонійне ціле, схоже на велику й вічну загадку. Заздрісники в Німеччині називали праці вченого «єврейською фізикою», а його досягнення вважали такими, що не відповідають вимогам арійської науки.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Щоб увічнити своє ім'я в пам'яті людства, шведський хімік і підприємець **Альфред Нобель** (1833—1896) заповів більшу частину своєї спадщини на створення благодійного фонду. Нобелівську премію щорічно присуджують Шведська королівська академія наук та інші авторитетні установи Швеції, починаючи з 1901 р. Премії в галузі фізики, хімії, фізіології та медицини, літератури, економіки вручають у Стокгольмі, премію миру — в Осло 10 грудня, у день смерті А. Нобеля. На церемонію вручення запрошують лауреатів і членів сім'ї, а також королівську родину. Лауреат має виголосити перед високим зібранням свою Нобелівську лекцію. Унікальність нагороди визначається тим, що вона має міжнародний характер, тобто її може отримати людина з будь-якої країни й будь-якого походження. За більш ніж столітню історію Нобелівської премії жінки ставали лауреатками 49 разів.

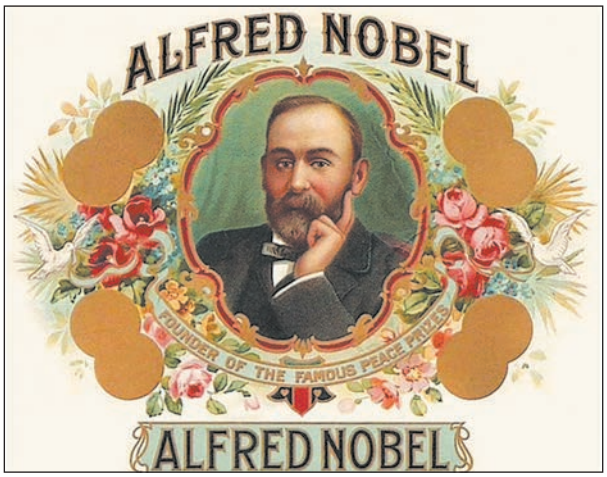

Листівка з портретом Альфреда Нобеля (напис: «Альфред Нобель — засновник найвідомішої у світі премії»)

А. Ейнштейн дізнався про прихід до влади А. Гітлера, перебуваючи за кордоном. Вчений розумів небезпеку нацизму, прагнув не допустити, щоб нацисти оволоділи атомною зброєю. У США йому запропонували посаду професора фізики, а в 1940 р. надали громадянство.

У післявоєнний період А. Ейнштейн домагався вільного обміну ідеями та досягненнями науки між країнами й народами, підкреслював відповідальність вченого за долю людства. А. Ейнштейна справедливо вважають найвідомішим ученим XX ст.

Портрет Альберта Ейнштейна, викладений із різноманітних радіодеталей та комп'ютерних запчастин за відомою світлиною 1951 р. Художник К. Пієріні. 2015 р.

Макс Планк (1858—1947) народився в місті Кілі, що належало Пруссії. Він мав чудові музичні здібності, але в гімназії вчитель математики відкрив у ньому схильність до природничих і точних наук. Навчаючись в університетах Мюнхена та Берліна, М. Планк віддав перевагу фізиці, хоч один із його професорів стверджував, що там уже відкривати нічого. М. Планк захопився вивченням явищ теплоти, механічної енергії та перетворення енергії. Він вважав, що електромагнітне випромінювання відбувається не суцільним потоком, а порціями. Їх А. Ейнштейн пізніше назвав квантами. Отже, праці М. Планка ознаменували народження квантової теорії. Це був справжній переворот у фізиці. За відкриття квантів енергії вченому в 1919 р. було присуджено Нобелівську премію.

У Німеччині М. Планк був президентом Товариства фундаментальних наук кайзера Вільгельма. Свій авторитет він використовував для захисту вчених, змушених емігрувати. Відкрито підтримував А. Ейнштейна, якого переслідували нацисти. Одного із синів М. Планка було страчено в 1944 р. за участь у замаху на життя А. Гітлера.

Заслуги вченого цінувалися високо. М. Планк був членом багатьох іноземних академій наук, у тому числі АН СРСР, як і А. Ейнштейн, обирався членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, яке було попередником Української академії наук. Товариство, яке він очолював до війни, було перейменоване на Товариство Макса Планка.

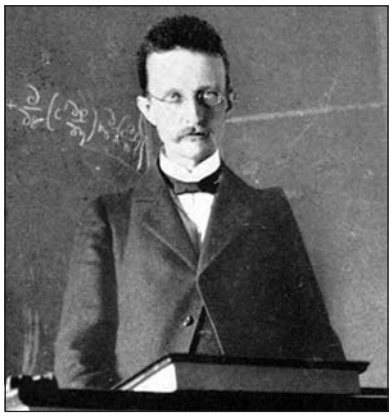

Макс Планк

Нільс Бор (1885—1962) народився в Копенгагені. У дитинстві він був завзятим футболістом, пізніше захопився лижами і парусним спортом. В університеті його дипломний проект отримав золоту медаль Данської королівської академії. Н. Бор навчався в Англії у Дж. Томсона, який відкрив електрон, та Е. Резерфорда — дослідника радіоактивності елементів та будови атома. Тогочасні фізики не могли з'ясувати, чому електрон, перебуваючи на орбіті, не втрачає енергії. Н. Бор довів, що електрон має постійну орбіту, і лише з її зміною вивільнюється енергія. Модель атома Н. Бора було високо оцінено у світі.

Із 1920 р. до кінця життя вчений керував заснованим ним же Інститутом теоретичної фізики в Копенгагені. За заслуги в дослідженні будови атомів та їхнього випромінювання Н. Бор в 1922 р. був удостоєний Нобелівської премії. Завдяки йому набула розвитку нова галузь науки — квантова механіка.

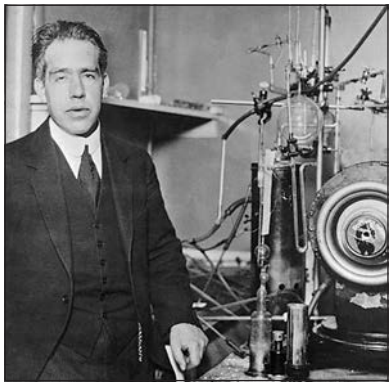

Нільс Бор у своїй лабораторії після отримання Нобелівської премії у 1922 р.

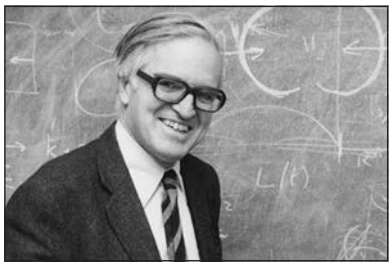

Оге Бор, син Нільса Бора

У роки Другої світової війни Н. Бор не залишився в окупованій Німеччиною Данії. Його вивезли спершу до Швеції, а потім до Англії (у бомбовому відсіку літака). Далі Н. Бор працював у Лос-Аламосі, США. Він відігравав провідну роль у реалізації Мангеттенського проекту — проекту створення атомної зброї. Асистентом Н. Бора був його син **Оге Бор**, який у 1975 р. теж став лауреатом Нобелівської премії.

Н. Бор намагався переконати прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчилля та президента США Ф. Рузвельта бути відвертими з Радянським Союзом, установити жорсткий контроль над виготовленням зброї масового знищення. Він активно виступав за мирне використання атомної енергії та за широке міжнародне співробітництво.

Енріко Фермі

Енріко Фермі (1901—1954) народився в Римі. Юнак мав визначні здібності до фізики й математики. До навчання в університеті знання він здобував самотужки. У 21-річному віці Е. Фермі отримав ступінь доктора наук. Він заснував першу в Італії школу сучасної фізики. Після встановлення фашистської диктатури Е. Фермі залишив Італію і виїхав до США. У 1938 р. йому було присуджено Нобелівську премію з фізики за доведення існування нових радіоактивних елементів та відкриття ядерних реакцій.

У США Е. Фермі працював над Мангеттенським проектом. Дослідження були суворо засекречені. Перший у світі ядерний реактор будували під трибунами університетського футбольного стадіону. Вважають, що Е. Фермі відкрив двері в атомний вік. Він зумів пояснити природу космічних променів і джерело їхньої високої енергії. Після його смерті новий хімічний елемент у таблиці Д. Менделєєва назвали фермієм.

Ірвінг Ленгмюр. Портрет з обкладинки журналу «Тайм». 1950 р.

Ірвінг Ленгмюр (1881—1957) народився в Нью-Йорку, навчався в США та Німеччині. Компанія «Дженерал Електрик» надала йому можливості для проведення досліджень. І. Ленгмюр спростував твердження, що світіння лампи залежить лише від вакууму. Наповнивши лампу азотом, він довів, що його лампа горить краще, до того ж потребує меншої кількості енергії. Винахід І. Ленгмюра приніс величезні прибутки компанії «Дженерал Електрик». Згодом І. Ленгмюр винайшов насос, у 100 разів потужніший за ті, що використовувалися. Світове визнання як вчений І. Ленгмюр здобув за відкриття й дослідження в хімії поверхневих явищ. У 1932 р. йому було присуджено Нобелівську премію.

Праці І. Ленгмюра мали великий вплив на розвиток хімії, біології, фізики. Вчений ввів термін «плазма» для газу, що утворювався в разі застосування сильного змінного струму. У роки Другої світової війни розробляв апаратуру для створення димової завіси, методи запобігання зледеніння літаків, цікавився способами контролю за погодою. І. Ленгмюр часто повторював, що свобода, притаманна демократії, є необхідною умовою наукових відкриттів.

Петер Дебай (1884—1966) народився в місті Маастрихті в Нідерландах. Після десяти років навчання і дослідницької діяльності в університетах Німеччини вирушив у Швейцарію до А. Ейнштейна. Там він став професором теоретичної фізики.

П. Дебай переглянув квантову теорію А. Ейнштейна в окремих її аспектах і зміг суттєво розширити знання про зв'язки між атомами й молекулами. У своїх працях він увів поняття, яке дістало назву «температура Дебая». Виведена ним формула дала можливість вести розрахунки фізичних властивостей твердого тіла — тепло- та електропровідності, теплоємності тощо. У 1936 р. П. Дебай отримав Нобелівську премію в галузі хімії за внесок у дослідження молекулярної будови речовин. На той час він уже працював у лабораторії Берлінського університету, читав студентам лекції, був членом ряду іноземних наукових товариств та академій наук, у тому числі АН СРСР.

Через відсутність німецького громадянства П. Дебая звільнили з лабораторії. Він переїхав до США, де очолив хімічний факультет Корнельського університету. Проведені ним у місцевих лабораторіях дослідження складних полімерів знайшли широке практичне застосування.

Петер Дебай

Карл Ландштайнер (1868—1943) народився у Відні. Він вивчав медицину, хімію. У 1923 р. вчений переїхав до США, згодом отримав американське громадянство. У 1930 р. йому було присуджено Нобелівську премію за відкриття груп крові людини. Метод К. Ландштайнера дав можливість переливати кров однієї людини іншій. Він вивчав особливо небезпечну хворобу — поліомієліт. Завдяки К. Ландштайнеру було відкрито нові напрями досліджень у бактеріології, імунології, досягнуто успіхів у практичній медицині.

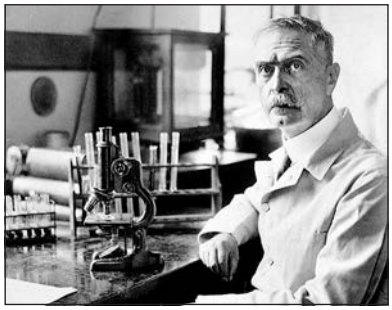

Карл Ландштайнер

ВИСНОВКИ

- У першій третині XX ст. наука продовжувала розвиватися швидкими темпами. Вагомі відкриття, які докорінно змінили уявлення про світ, відбувалися як у фундаментальних, так і у прикладних науках. Найбільші відкриття були здійснені в галузі фізики.
- Відкриття почали активно впроваджувати в життя, змінюючи його на краще.
- Нові відкриття й дослідження були надбаннями не окремих країн, а людства загалом.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У яких країнах було запроваджено обов'язкову середню освіту? **2.** Як змінилася роль освіти в першій третині XX ст.? **3.** Які чинники впливали на розвиток науки в першій третині XX ст.? **4.** Назвіть найважливіші наукові досягнення першої третини XX ст. **5.** Які нові види транспорту та зв'язку з'явилися в цей час? **6.** Як електрифікація вплинула на життя людей?

7. У яких галузях науки відбулися найбільші зміни й чому? **8.** Як зміни в техніці позначилися на побуті та якості життя людей у провідних держав світу?

9. Як Перша світова війна вплинула на розвиток науки й техніки?

10. Складіть розгорнутий план відповіді на тему «Розвиток науки в першій третині XX ст.».

11. Які з наукових відкриттів першої третини XX ст. ви вважаєте найбільш важливими для людства? Обґрунтуйте свою відповідь. **12.** Складіть розповідь про одного з вчених — лауреатів або лауреаток Нобелівської премії (на вибір).

§ 55—56. Література й мистецтво

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: ознайомитися з розвитком літературного процесу; визначити течії та напрямки літератури й мистецтва першої третини XX ст.; охарактеризувати Олімпійський рух, що відродився наприкінці XIX ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яка течія була панівною в літературі наприкінці XIX ст.? **2.** Які нові явища були характерні для розвитку літератури й мистецтва наприкінці XIX ст.?

Собори Бродвея. Художниця Флорін Стеттхаймер. 1929 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Рисою масової культури є культ «зірки» — нерідко штучно створена популярність письменника, художника, співака, актора, спортсмена, а також «приручення» різноманітними способами талановитих людей із метою їх комерційної та ідеологічної експлуатації. Масова культура урізноманітнювала побут, змушувала заробляти й витрачати гроші.

1 ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРИ ТА МИСТЕЦТВА.

У 1920—1930-ті рр. тривав розвиток літератури й мистецтва. Поряд із тенденціями, започаткованими наприкінці XIX — на початку XX ст., виникали нові жанри, напрямки, школи.

На межі XIX—XX ст. відбувався перехід до нових ідей, що ламав традиційні уявлення про мистецтво. Цей перехід мистецтвознавці іноді називають **декадансом** (занепадом). Хоча насправді це був не занепад, а пошук нових форм художнього зображення дійсності.

У 1920—1930-ті рр. на розвиток мистецтва й літератури величезний вплив мали Перша світова війна, революції, зародження й становлення тоталітаризму. У цей час на зміну традиційним течіям прийшли нові, що урізноманітнило культурне життя.

Новим явищем у розвитку культури стала поява масової та елітарної культур. **Масова культура** була спрямована на масового споживача культурних надбань людства. На відміну від традиційної культури, основним двигуном масової культури є вигода — фінансова, політична тощо, а основною якістю — доступність і розважальність.

Поява масової культури була зумовлена збільшенням кількості міського населення й поширенням грамотності, розвитком засобів масової інформації (преса, радіо, кіно, звукозапис тощо) та технологізацією тиражування мистецьких творів.

Масова культура стала невід'ємною складовою життя індустріального суспільства. І якщо в 1930-х рр. масова культура Заходу була демократичною за своєю суттю, то в тоталітарних країнах її використовували для маніпулювання й контролю за суспільною свідомістю, вона була дозованою й ретельно відібраною.

2 ГРОМАДСЬКА Й ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у країнах Європи та Північної Америки відбувалися вагомі зміни в інтелектуальному та духовному житті, які знову поставили на порядок денний питання про сенс життя. У середовищі творчої інтелігенції і діячів науки ширилися настрої песимізму й очікування майбутньої катастрофи.

У цей переломний час зіткнення протилежних думок породило різноманіття філософських шкіл. Частина філософів звернулася до класичної філософської спадщини **Георга Гегеля** (новогегельянство) та **Іммануїла Канта** (неокантіанство). Російські філософи **Дмитро Мережковський**, **Микола Бердяєв**, **Сергій Булгаков** та інші звернулися до православної християнської традиції. Американські філософи-прагматики закликали до вирішення практичних завдань, які виникають у реальному житті. Німецькі філософи **Артур Шопенгауер** та **Фрідрих Ніцше**, прихильники «філософії життя», заперечували раціональне й закликали дослуховуватися до ірраціонального в людському єстві.

Смерть та життя. Художник Густав Климт. 1908—1916 рр.

Часи. Художник Поль Серюзьє. 1919 р.

Ф. Ніцше піддавав критиці християнство та раціоналізм за те, що вони «пригнічують волю до життя». Він пропонував подолати гніт шляхом звільнення «життєвих сил», які мають відкрити шлях до «надлюдини», що стоїть по інший бік «добра і зла». Твори Ф. Ніцше були насичені афоризмами, пророцтвами і таємничістю. Їх сприймали як заклик до підриву традиційних моральних цінностей, до насильства.

Французький філософ **Анрі Бергсон** протиставляв інтуїцію інтелектуальним методам пізнання. Він стверджував, що лише інтуїція здатна проникнути в суть речей.

Відкриття австрійським вченим **Зігмундом Фрейдом** безсвідомого мало величезний вплив на суспільство. Здавалося, що знайдено пояснення всім вчинкам людини. Вчення З. Фрейда філософ **Карл Юнг** переніс на поведінку великих мас людей — натовпу, яким, пробуджуючи його несвідоме, можна керувати.

На початку XX ст. у країнах Європи та США набула поширення **соціологія** — наука про розвиток суспільства. У цей час стали популярними теорії **соціального дарвінізму**, згідно з якою розвиток суспільства обумовлюється біологічною боротьбою за виживання, та **географічного детермінізму**, коли географічне розташування є визначальним у долі народів, їхніх характерах. На основі цих положень сформувалися расова теорія, антисемітизм тощо.

Деяких людей не задовольняло таке різноманіття думок, і вони зверталися до окультизму, містики або східних релігій.

Війна, труднощі післявоєнних років, поява тоталітарних режимів ще більше посилили у свідомості людей занепадницькі настрої. Німецький історик **Освальд Шпенглер** опублікував у 1918—1922 рр. книгу «**Загибель Європи**», у якій історія людства показана як ланцюжок не пов'язаних між собою культур, кожна з яких народжується, досягає свого апогею, занепадає й нарешті вмирає. Залишаються лише спогади та руїни.

Смерть та чоловік.
Художник Егон Шилє. 1911 р.

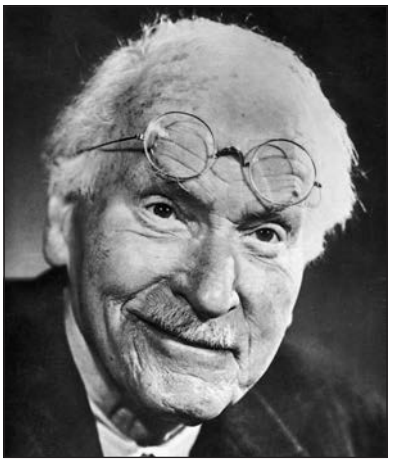

Карл Юнг

19-річний Ернест Хемінгуей під час Першої світової війни в Мілані. 1918 р.

Характерною рисою філософії міжвоєнних років стало подальше зосередження уваги на людині та її місці в конфліктному світі. Найбільш впливовим у ці роки стає **екзистенціалізм** — філософія існування. Її найвидатнішими представниками в Німеччині були К. Ясперс, М. Хайдеггер, у Франції — письменники й філософи Ж. П. Сартр, А. Камю, Г. Марсель, в Іспанії — Х. Ортега-і-Гассет. Екзистенціалізм намагався допомогти людині знайти своє місце у світі, своє «я» (свою екзистенцію), подолавши відчуження. Людина створює саму себе, пізнає свою сутність — ось головний заповіт екзистенціалізму, ідеї індивідуальної відповідальності людини за все, що відбувається з нею та іншими людьми. Ситуація особистого вибору — головна тема екзистенціальної філософії та літератури міжвоєнних років.

3 ЛІТЕРАТУРНІ ТЕЧІЇ першої третини XX ст. У літературі початку XX ст. провідні позиції посідав реалізм. На відміну від реалізму другої половини XIX ст., який переважно описував реальність, реалізм першої половини XX ст. критично осмислював дійсність, тому його називають **критичним реалізмом**. В Англії, Франції, Німеччині, США та інших країнах у цьому жанрі були створені видатні романи, повісті, п'єси. Найбільшою популярністю в цей період користувалися твори англійців Дж. Голсуорсі, Б. Шоу, С. Моема, Г. Веллса, французів А. Франса, Р. Роллана, німців Г. Манна, Т. Манна, Л. Фейхтвангера, норвежця К. Гамсуна, американців Дж. Лондона, Е. Сінклера, Ф. Норріса, росіян Л. Толстого, А. Чехова та ін. Їхня творчість вирізнялася особливою увагою до проблем людини й суспільства загалом.

Визначальними подіями, що вплинули на розвиток літератури 1920-х рр., стали війна, революції, післявоєнна криза.

Явищем 1920-х рр. була поява в літературі «**втраченого покоління**» — письменників, становлення яких відбувалося в роки війни. Це американець Е. Хемінгуей, англієць Р. Олдінгтон, німець Е. М. Ремарк. Їхні герої — молоді люди, які пройшли окопи Першої світової війни, багато пережили, розчарувалися, але не втратили людської гідності. Написані в традиціях реалізму книги Е. М. Ремарка («На Західному фронті без змін»), французького письменника А. Барбюса («Вогонь» і «Ясність»), Р. Олдінгтона («Смерть героя») не тільки зображували кривавi події війни, але й застерігали людство від небезпеки нової катастрофи.

Письменник Еріх Марія Ремарк і найбільше кохання його життя — кінозірка Марлен Дітріх. Їхній роман тривав майже 40 років, до самої смерті письменника

В антивоєнну тематику органічно впліталися антинацистські мотиви. Світового визнання здобули філософський роман німецького письменника Т. Манна «Йосиф та його брати» та роман Л. Фейхтвангера «Іудейська війна» (1932 р.), де війну зображено в усій її антилюдській сутності.

Межі реалізму не відповідали потребам часу, тому літературному процесу 1920—1930-х рр. притаманні глибокий творчий пошук, виникнення нових стилів і жанрів. У творах ряду авторів традиційний сюжет відступав на другий план, а іноді й зовсім зникав, поступаючись місцем філософським роздумам, почуттям, переживанням, іноді — містичним сценам. Нові стилі

ЛІТЕРАТУРА МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Течії та напрямки

Критичний реалізм		**Модернізм**	**Авангардизм**
«Революція в головах», боротьба за визволення людства від забобонів буржуазного суспільства та релігії	Література «втраченого покоління»: розчарування в сучасній цивілізації, втрата ідеалів після Першої світової війни	Прагнення змінити не тільки зміст, а й форму літературних творів	Сюрреалізм, футуризм, дадаїзм тощо
Т. Гарді А. Франс Г. Гросс Г. Веллс Б. Шоу	Е. Хемінгуей В. Фолкнер Р. Олдінгтон Е. М. Ремарк А. Барбюс	Дж. Джойс Ф. Кафка М. Пруст Т. Еліот В. Вульф	Т. Тцара А. Бретон Х. Балл Л. Арагон

й жанри називали **модерністськими**. До письменників-модерністів відносять француза М. Пруста, австрійця Ф. Кафку, англійку В. Вульф, ірландця Дж. Джойса та ін.

У 1920-ті рр. у літературі й філософії зародився новий напрямок — **екзистенціалізм** (у перекладі з латини — існування). Екзистенціалісти прагнули зрозуміти, відтворити потаємні, підсвідомі думки й почуття людини, розібратися в її ставленні до життя й смерті, до існування загалом.

Із початку XX ст. у літературі та мистецтві почала швидко розвиватися нова течія — **авангардизм**.

Маючи великий вплив на суспільство, література ставала заручником авторитарних і тоталітарних режимів. Вони прагнули спрямувати її розвиток у вигідне русло, зробити своєю опорою. Письменники й поети нерідко опинялися в центрі політичних подій, і треба було мати міцну волю й талант, щоб не зрадити правді історії, читачу. Особливо нелегко це було зробити в державах, де надовго утвердився тоталітаризм як форма політичного правління й духовного одурманювання мас.

Трагічними нотами пронизана творчість письменників і поетів Італії. У героїв їхніх творів переважають почуття відчаю й самотності. У творчості митців країни спостерігалися відхід від соціальної тематики, захоплення формою, байдужість до змісту.

У СРСР після відносної свободи творчості на початку 1920-х рр. комуністична партія як основний метод у літературі й мистецтві цілеспрямовано нав'язувала **соціалістичний реалізм**. Його насаджували всіма засобами. Принцип «партійності» літератури, визначений В. Леніним, був головним у перевірці лояльності письменників і поетів до існуючого ладу. Упокорення

Вірджинія Вульф. 1927 р.

Джеймс Джойс. 1926 р.

Портрет Франца Кафки з гігантським жуком у руці. Художник Томмасо Пінчіо. 2008 р.

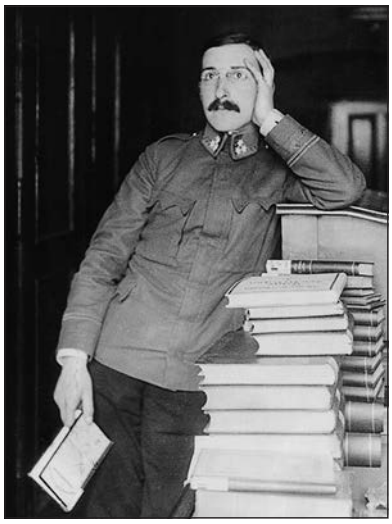

Стефан Цвейг. 1915 р.

талановитих митців способом репресій поєднувалося з «піклуванням» про нову, радянську прозу й поезію. Провідниками сталінізму виступали в першу чергу партійні чиновники, які вимагали уславлення радянської дійсності й керівної ролі більшовицької партії. Постанова ЦК ВКП(б) у 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» надовго визначила долю радянської літератури. Ця постанова стала ідеологічною основою для безмежного втручання держави в літературно-мистецьке життя, що за умов однопартійності системи було особливо небезпечним для розвитку культури.

Перша хвиля репресій, спрямована проти творчої інтелігенції в СРСР, прокотилась у 1920-х рр. Ті, хто вижив, змушені були пристосовуватися до вимог офіційної ідеології та більшовицької практики будівництва соціалізму або залишити країну. Проте в 1930-х рр. на них чекала нова, ще більша хвиля репресій. Поширеними стали теми перемоги більшовиків у 1917 р., політики колективізації та індустріалізації. Водночас у жорстких межах тоталітарної держави з'являлися твори, освячені письменницьким талантом.

Позитивним у СРСР у ті часи було подолання масової неграмотності населення. Деякі народи вперше здобули власну писемність і почали розвивати самобутню літературну творчість.

У країнах західної демократії літературна діяльність була більш незалежною. Проте політична свобода ще не давала матеріального комфорту. Якщо в країнах із тоталітарним режимом творчість залежала від відносин із правлячою елітою, то у відносно демократичних державах значний тиск чинили видавці. Надзвичайно популярною в цей час стала література, розрахована на масового читача, зокрема пригоди, фантастика, психологічні романи. Визнаними майстрами детективного жанру стали А. Крісті (Англія), Ж. Сіменон (Франція), Р. Стаут і Е. Гарднер (США).

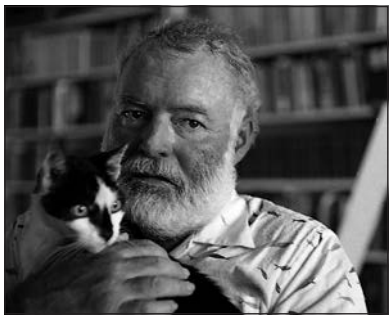

Ернест Хемінгуей з однією зі своїх улюблених кішок

4 **ПИСЬМЕННИКИ — ЛАУРЕАТИ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ.** Єднальними для прозаїків, поетів, публіцистів усіх країн незалежно від панівних форм і методів політичного правління були теми війни і миру, життя і смерті, любові й ненависті. Концентроване вираження вони отримали у творчості американського письменника **Ернеста Хемінгуея** (1899—1961). Йому судилося взяти участь у Першій і Другій світових війнах, захищати республіку в Іспанії. Перший роман «Фієста» Е. Хемінгуей надрукував у 1926 р. Це книга-протест проти «безглуздої війни», крик душі «втраченого покоління». Відверто антивоєнну спрямованість мав роман «Прощавай, зброє!». Ненавистю до війни, любов'ю до Іспанії та її народу сповнено його роман «За ким калатає дзвін» (1940 р.). Літературна творчість та активна громадянська позиція письменника були відзначені Нобелівською премією в 1954 р. після виходу повісті «Старий і море».

Анатоль Франс

Французький письменник **Анатоль Франс** (1844—1924) став лауреатом Нобелівської премії в 1924 р. Його історико-філософські романи спрямовані проти поширення впливу церкви.

Паралелі сучасної Франції письменник шукав у XVIII ст. Перейнявшись соціальними проблемами, А. Франс зблизився із соціалістичним рухом, підтримував радянську Росію.

Із літературою та музичною культурою Франції тісно пов'язане ім'я **Ромена Роллана** (1866—1944). Долю митця в суспільстві він відобразив у романі-епопеї «Жан-Крістоф». У роки Першої світової війни Р. Роллан виступав із гострими відгуками і статтями. Він не сприймав методів революційної боротьби, а свій протест проти війни й насильства передав у романі «Клерамбо» та повісті «П'єр і Люс». Духовне життя європейської інтелігенції, застереження від небезпеки війни й насильства є лейтмотивом роману «Зачарована душа». Антивоєнний пафос був притаманний не лише творчості Р. Роллана, а і його життєвій позиції. Разом з А. Барбюсом він ініціював проведення антивоєнних конгресів. Слід зазначити, що обох письменників після відвідин ними СРСР використовували для формування в країнах Заходу громадської думки про відсутність у Радянському Союзі репресій та голодомору.

Ромен Роллан і Магатма Ганді

На творчість англійського письменника **Джона Голсуорсі** (1867—1933) значною мірою вплинули гуманістичні погляди Ч. Діккенса, І. Тургенєва, Л. Толстого. Залишаючись активним прихильником англійського суспільства, він зумів відтворити його життя з усіма проблемами й суперечностями. Відома трилогія «Сага про Форсайтів», інші романи, новели і драми Дж. Голсуорсі зображують долю однієї сім'ї на тлі кризових явищ у суспільстві та в людських стосунках.

Томас Манн

Видатний німецький письменник **Томас Манн** (1875—1955) — автор романів «Будденброки», «Чарівна гора», історичної тетралогії на біблійні теми «Йосиф та його брати». Він аналізував витоки німецького нацизму й гостро засуджував його наслідки. У 1947 р. Т. Манн завершив роботу над романом «Доктор Фаустус», у якому розкрив тісний зв'язок між кризами суспільства, культури і людської особистості.

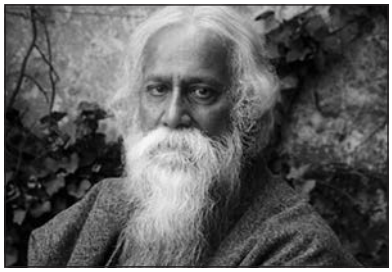

Рабіндранат Тагор

Славетний індійський письменник **Рабіндранат Тагор** (1861—1941) був усебічно обдарованою людиною. Деякий час він очолював національно-визвольний рух. Його патріотична пісня «Моя золота Бенгалія» стала національним гімном Бангладеш, а пісня «Душа народу» — гімном Індії. Він був автором численних поетичних збірок, романів, драматичних творів. У творчості Р. Тагора переважали соціально-психологічні мотиви, оспівувалися природа й кохання. Р. Тагор — перший виходець з Азії, удостоєний Нобелівської премії. Він багато працював у живописі, вів просвітницьку діяльність. Поблизу Калькутти Р. Тагор заснував університет, у якому навчалися, зокрема, Індіра Ганді, багато інших політичних лідерів, відомих діячів індійської науки і культури.

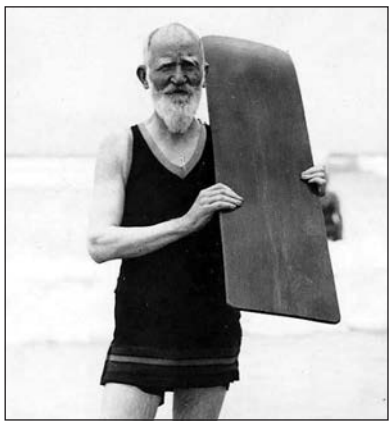

Джордж Бернард Шоу
з дошкою для серфінгу

Англійський драматург, публіцист, критик **Джордж Бернард Шоу** (1856—1950) літературну діяльність почав у 1875 р.

Іван Бунін. 1933 р.

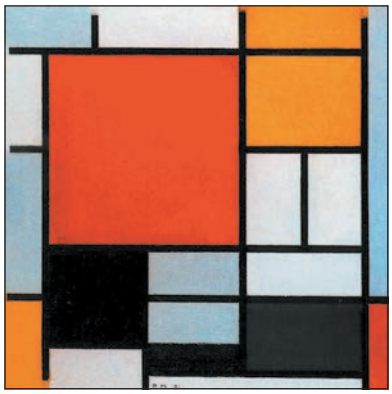

Композиція з великою червоною площиною, жовтою, чорною, сірою та блакитною.
Художник Піт Мондріан. 1921 р.

Акцент на рожевому. Художник Василь Кандинський. 1926 р.

Тоді його творчість заперечувалася видавцями. Викриття лицемірства, користолюбства за допомогою їдкої іронії та спростування існуючих форм забезпечили оригінальність творчого методу Б. Шоу. Він вважав, що буржуазне суспільство зайшло в глухий кут і тому приречене (твори «Візок із яблуками», «Гірко, але правда», «Женева»). Публіцистика Б. Шоу поєднувалася з роздумами про долю людства, а засудження західного парламентаризму — зі схваленням радянського суспільного ладу.

Російський письменник **Іван Бунін** (1870—1953) народився поблизу Воронежа. Його батьки належали до старовинних дворянських родів. 22-річним юнаком він приїхав в Україну; жив у Полтаві й Харкові, відвідував Київ, Миргород, Черкаси, Чигирин, тому природними в його творчості є українські мотиви та образи. Із 1895 р. письменник жив у Москві та Петербурзі, листувався з М. Горьким, товаришував із композитором С. Рахманіновим, співаком Ф. Шаляпіним, зустрічався з М. Коцюбинським. І. Бунін перекладав твори Дж. Байрона, А. Міцкевича, Т. Шевченка.

І. Бунін засудив Жовтневий переворот 1917 р., вважаючи, що перемога більшовиків приведе Росію до катастрофи. Під час громадянської війни в Росії жив в Одесі, звідти перебрався до Франції. Якщо в перших творах І. Бунін тужив за «дворянськими гніздами», то в еміграції він торкався тем кохання, ностальгії та смерті. У щоденнику «Окаянні дні» він із ненавистю писав про більшовицький режим. Кращою вважається автобіографічна повість 1933 р. «Життя Арсеньєва». Тоді ж І. Бунін отримав Нобелівську премію за майстерність у розвитку традицій російської класичної прози та вміння надзвичайно виразно й точно описувати реальне життя. У 1930-х рр. І. Бунін був провідним російським письменником-емігрантом.

5 ОСНОВНІ ІДЕЇ ТА НАПРЯМКИ В РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА. До Першої світової війни в європейському образотворчому мистецтві панував **реалізм**. Світ тоді уявляли гідним його реалістичного зображення. Особистість художника, його смаки та вподобання могли виявитись у виборі жанру, композиції, у перевазі форми або кольору.

Постійність пам'яті.
Художник Сальвадор Далі. 1931 р.

Фальшиве дзеркало.
Художник Рене Магрітт. 1928 р.

Перша світова війна й післявоєнна нестабільність призвели до того, що світ втратив гармонійність і раціональність в очах художників, його реалістичне відбиття начебто втрачало сенс. Сталася зміна в розумінні художника. Вона полягала не в адекватному відображенні світу, а у виявленні художником його бачення світу. Таке розуміння світу могло звестися, наприклад, до певного співвідношення ліній та геометричних фігур. Цей вид живопису отримав назву **абстракціонізму**.

На зміну модерністським напрямкам кінця XIX — початку XX ст. (фовізм, кубізм, футуризм, сюрреалізм і додекафонія в музиці) прийшов **авангардизм**. Митці нового напрямку не лише писали картини, а й створювали філософські трактати. Засновником авангардизму був російський художник **Василь Кандинський**. Визначний представник цього напрямку **Казимир Малевич** у 1915 р. створив шедевр абстрактного мистецтва «Чорний квадрат на білому тлі». Також він заснував новий напрямок авангардного мистецтва — **супрематизм**.

Сюрреалісти на чолі із **Сальвадором Далі** намагалися зобразити ірраціональний світ. На їхніх картинах, на відміну від картин абстракціоністів, наявні предмети, які можна пізнати, але інколи вони мають дивний вигляд і розміщені в незвичайних композиціях, як у сновидіннях. Світ у творах сюрреалістів є нагромадженням парадоксів і кошмарів. Проте таке мистецтво не завжди було зрозумілим суспільству.

У той самий час **реалізм** не здавав своїх позицій. Його представниками були, зокрема, художники А. Фужерон і Б. Таслицький (Франція), Р. Гуттузо (Італія), Г. Ерні (Швейцарія).

Важливою рисою в розвитку мистецтва стало те, що ідеї європейських художніх шкіл і течії почали активно переймати митці Азії, Африки, Латинської Америки. На основі синтезу місцевих традицій і європейської техніки з'являлися справжні нові шедеври. Так, у Мексиці виникла «Велика трійка» художників-**монументалістів** — Д.-А. Сікейрос, Д. Рівера, Х.-К. Ороско. У своїх творах, інколи у прямій публіцистичній формі, вони прагнули наочно пояснити соціальні та історичні проблеми.

Проявом масової культури в мистецтві стала поява **кітчу** — картинок, статуеток дівчат, тварин, які прикрашали оселі пересічних жителів.

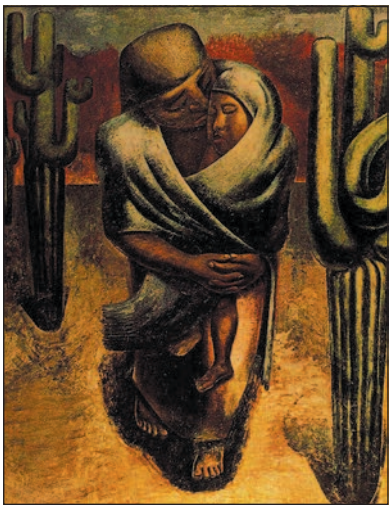

Селянська мати.
Художник Давід Альфаро Сікейрос.
1929 р.

Сім слонів щастя. Кітч

Автопортрет із терновим намистом і колібрі. Художниця Фріда Кало (дружина Дієго Рівери). 1940 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Кінематограф мав величезну пропагандистську роль. Жодні маніфести й гасла не могли зрівнятися з яскравим кінообразом. Артист, що грав улюбленого кіногероя, перетворювався на справжнього ідола. Цю особливість кіно активно використовували тоталітарні режими для пропаганди та агітації. Потужною пропагандистською силою стало документальне кіно, яке, здавалося, є об'єктивним і неупередженим. Умілий монтаж кадрів, звуку, сюжет давали можливість укорінювати у свідомості людей певну ідеологію. Кіно також стало потужним засобом пропаганди нового способу життя, моди тощо.

Кадр із кінофільму «Великий диктатор», 1940 р. Це перший повністю звуковий фільм Чарлі Чапліна

Кадр із кінофільму «Земля». 1930 р.

6 **ТЕАТР І КІНО.** Вагомих успіхів було досягнуто в театральному мистецтві й кіномистецтві. Це стосується насамперед країн Європи та США.

На початку XX ст. відбувалося фактичне оновлення драматургії. В Англії цю революційну зміну здійснив Б. Шоу. Його п'єса «Пігмаліон» була поставлена в усіх провідних театрах світу. Не менш революційною стала творчість норвезького драматурга Г. Ібсена і російського А. Чехова, режисера К. Станіславського. Широкого визнання набули п'єси німецького неоромантика Г. Гауптмана.

У театральному житті 1920-х рр. органічно поєдналися класичні традиції з новаторством модернізму та авангарду.

Кінематограф зародився наприкінці XIX ст. У 1920-х рр. він довів, що є своєрідним мистецтвом, яке поєднує в собі переваги майже всіх традиційних мистецтв. А поява звуку й кольору збагатила кінематограф елементами літератури, музики, живопису. У перші роки його існування глядачів приваблювали примітивні мелодраматичні сюжети або ексцентрична гра талановитих акторів. Проте вже в 1920-ті рр. кінематограф виробив належний тільки йому набір прийомів, які дозволяли особливим чином впливати на почуття глядачів. Кіно урізноманітнилося: з'явилися історичні, пригодницькі, документальні картини. Кінематограф перетворився на справжню індустрію. Світовим лідером кіновиробництва поступово став Голлівуд (заснований у 1908 р.).

Найвидатніша постать американського кіно в ті роки — режисер **Девід-Ворк Гріффіт**, який у своїх історичних фільмах заклав основи кіно як самостійного мистецтва. Цьому сприяла діяльність режисерів Т.-Х. Інса, який започаткував фільми-вестерни, та М. Сеннетта, позначена високою професійною культурою. Визнаним майстром кінокомедії в ті часи був **Чарлі Чаплін**. Найпопулярніші зірки міжвоєнного періоду — М. Пікфорд, Д. Фербенкс, Р. Валентіно, Г. Гарбо, Л. Гірш, Б. Кітон, К. Гейбл, Ф. Астор, Г. Купер, Х. Богарт. У той час В. Дісней розробив основи мультиплікаційного кіно.

У ряді країн склалися власні режисерські та акторські школи зі своїми особливими традиціями (США, СРСР, Франція, Індія тощо). У 1933 р. в США було знято перший кольоровий фільм. За своїми творчими можливостями кіномистецтво перевершило театральне мистецтво й охоплювало значно більшу аудиторію.

У СРСР мистецтво кіно розвивалося в тому самому напрямку, що й в інших країнах, але було пов'язано зі становленням тоталітарної держави. У 1920-ті рр. було знято фільми «Панцерник "Потьомкін"», «Чапаєв», творили видатні режисери С. Ейзенштейн, О. Довженко та ін. Фільм О. Довженка «Земля», що відображав своєрідність українського народного життя й оспівував українську природу, визнано одним із найкращих у радянському кінематографі.

7 **МУЗИКА.** У музичному житті міжвоєнного періоду теж відбувався активний пошук нових форм та стилів. Композитори

намагалися пристосувати до музичної творчості ідеї експресіонізму, сюрреалізму (І. Стравінський, Б. Барток). У той самий час сформувалася група композиторів (Л. Дюррей, Ж. Мійо, Ф. Пуленк), які стали засновниками стилю музичного конструювання, заперечуючи емоційність у музиці. Музиканти активно експериментували з різноманітними новими музичними інструментами, які фактично підготували перехід до епохи електронної музики.

У 1920—1930-ті рр. прискорилося становлення національних музичних і виконавських шкіл. Світової слави набули Бостонський та Філадельфійський симфонічні оркестри. США стали одним із центрів музичного життя. Тут творили композитори Дж. Гершвін, С. Рахманінов (емігрував із Росії), працювали диригенти А. Тосканіні і Л. Стоковський.

США також стали батьківщиною **мюзиклу** і **джазу**.

Джордж Гершвін

8 **АРХІТЕКТУРА.** Після панування наприкінці XIX ст. в архітектурі модерну, який був, по суті, поєднанням усіх попередніх стилів і течій, на початку XX ст. зароджувалися нові напрямки.

В Амстердамі (Нідерланди) у 1920-ті рр. було зведено чимало житлових будинків за проектами, які розробили архітектори-**експресіоністи**. Споруди нагадували корабельні форми, як облицювання використовували грубу цеглу. Основну увагу було зосереджено на емоційній насиченості. Не дивно, що будівлі дуже відрізнялися одна від одної, оскільки емоції у всіх індивідуальні. Символом німецького експресіонізму стала «Вежа Ейнштейна» — будівля астрофізичної лабораторії, зведеної за проектом Е. Мендельсона.

Одним із найвидатніших архітекторів цієї доби був **Вальтер Гропіус**, який заснував у Веймарі вищу школу будівництва й художнього конструювання «**Баухауз**» (1919—1932 рр.). Зведена за його проектом будівля школи з однойменною назвою стала символом довершеності нового стилю — **конструктивізму**. У руслі цієї школи розроблялися естетика функціоналізму, принципи сучасного формоутворення в архітектурі та дизайні, принципи формування матеріально-побутового середовища засобами пластичного мистецтва. Конструктивісти заклали основи такого стилю як **функціоналізм**.

Творчість представників «Баухаузу» справила значний вплив на мистецтво та архітектуру Європи, Америки, Азії. Спадок школи включає пам'ятки сучасної архітектури, зразки класичного дизайну, скульптури, сценічні постановки, плакати, фотографії, зразки оформлення книг тощо. Найбільш активно конструктивізм розвивався в СРСР у 1920-ті рр.

Французький архітектор **Ле Корбюзьє**, прихильник функціоналізму, розглядав архітектуру як складову суспільного прогресу й віддавав перевагу розробці зручних житлових будинків і комплексів, підтримував необхідність серійного проектування та індустріалізації будівництва.

За допомогою архітектури зодчі-фукціоналісти намагалися ліквідувати існуючу несправедливість, удосконалити

Мюзикл — музично-сценічна вистава, у якій поєднуються різні види мистецтва (музика, хореографія, театр, опера).

Джаз — напрям легкої музики, який виник на основі народних ритмів афроамериканців.

«Вежа Ейнштейна» («Ейнштейніум») у Потсдамі, зведена в 1921 р. Сучасний вигляд

ЦІКАВІ ФАКТИ

Італієць **Антоніо Сант'Еліа** (прихильник футуризму) розробив проект футуристичного міста у вигляді величезної верфі. Будинки такого міста являли собою гігантські машини. Це стало першою спробою функціонально вибудувати місто по вертикалі, але вона так і не була реалізована за життя архітектора. 28-річний архітектор загинув під час Першої світової війни.

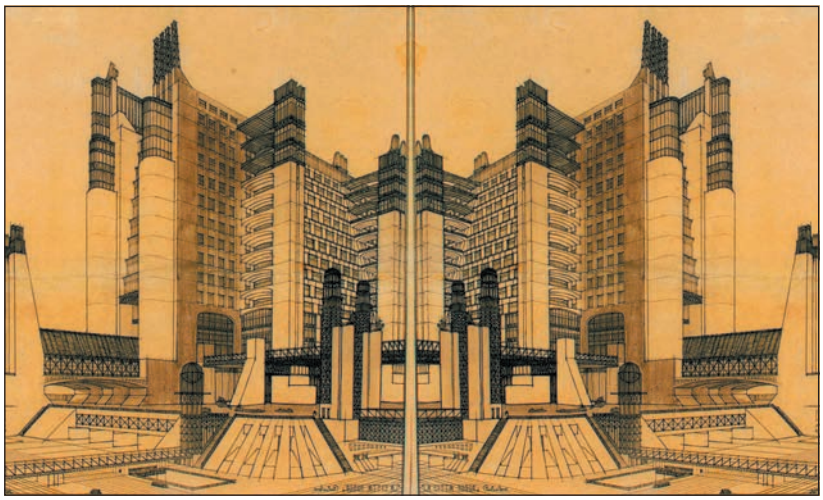

«Нове місто». Креслення Антоніо Сант'Еліа, 1914 р. Таке бачення урбаністики надихало не тільки архітекторів, а й кінорежисерів. Його відлуння можна побачити в кінострічках Фріца Ланга «Метрополіс» (1927 р.) та Рідлі Скотта «Той, що біжить по лезу» (1982 р.)

Вілла «Савой», зведена під Парижем за проектом французького архітектора Ле Корбюзьє. 1929 р.

«Емпайр стейт білдинг» на Мангеттені в Нью-Йорку. Сучасний вигляд. Ця будівля, зведена в 1931 р., — рекордсмен свого часу: 381 м заввишки (448 м з антеною), 102 поверхи

суспільство. З'явилася ідея розосередити населення великих міст у містах-супутниках (Великий Лондон — місто із 14 супутниками), вибудувати місто вгору (місто хмарочосів), створити «місто-сад». Такі проекти здійснювалися в Англії, Франції, Нідерландах. У різних формах ідею гармонійного поєднання людського житла й природи реалізували в США, Фінляндії, Чехословаччині, Швеції та інших країнах. Її підхопили в СРСР, але при цьому вона була зведена до пропагандистських гасел.

У країнах із тоталітарним режимом мистецтву прагнули нав'язати ідеї переваги одного суспільного устрою над іншим, прищепити символи вічності й непорушності влади, яка піклується про добробут народу та його духовну чистоту. Такі ідеї привели до появи **неокласицизму**. В архітектурі й скульптурі Італії втілювалися ідеї беззаперечної покори, національної зверхності, культивувалися сила і грубість. Б. Муссоліні здійснив грандіозну перебудову Рима в новому стилі. У нацистській Німеччині архітектура мала на меті увічнити в камені велич нової імперії — Третього рейху, приголомшити уяву простого німця й представника підкореного народу. Величезні витрати на такі монументальні споруди не бралися до уваги. У СРСР підтримували тих митців, які зуміли виразніше й переконливіше показати запал соціалістичного будівництва та заслуги в ньому більшовицької партії та її вождів. Й. Сталін також прагнув звеличити себе і свою епоху в монументальних спорудах, але мав стримувати себе через обмеженість ресурсів.

9 ОЛІМПІЙСЬКИЙ РУХ. РОЗВИТОК СПОРТУ В МІЖВОЄННІ РОКИ.

Завдяки барону П'єру де Кубертену наприкінці XIX ст. було відновлено проведення Олімпійських ігор. Перші Олімпійські ігри в Новітній історії відбулися в 1896 р. в Афінах. Змагання

ОЛІМПІЙСЬКІ ІГРИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Дата	Назва
1920 р.	VII Літні Олімпійські ігри, Антверпен (Бельгія)
1924 р.	VIII Літні Олімпійські ігри, Париж (Франція)
	I Зимові Олімпійські ігри, Шамон (Франція)
1928 р.	IX Літні Олімпійські ігри, Амстердам (Нідерланди)
	II Зимові Олімпійські ігри, Сент-Моріц (Нідерланди)
1932 р.	X Літні Олімпійські ігри, Лос-Анджелес (США)
	III Зимові Олімпійські ігри, Лейк-Плесід (США)
1936 р.	XI Літні Олімпійські ігри, Берлін (Німеччина)
	IV Зимові Олімпійські ігри, Гарміш-Паркенкірхен (Німеччина)

У 1928 р. в Олімпіаді в Амстердамі вперше змогли взяти участь жінки

проводилися з дев'яти видів спорту: боротьба, велоспорт, легка атлетика, плавання, спортивна гімнастика, стрільба, теніс, важка атлетика, фехтування. Першим переможцем став спортсмен зі США Джеймс Кенноллі. Найбільше золотих медалей (чотири) завоював спортсмен із Німеччини Карл Шуман.

Перші ігри відзначалися домінуванням атлетів зі США та Західної Європи. Цікавим є те, що переможцями, як правило, ставали атлети країни, що організувала ігри. Щоб залучити до ігор більше глядачів, їх проводили в містах, де відбувалися Всесвітні виставки. Перша світова війна перервала цю традицію. Після її завершення Олімпійський рух відновився й набув популярності. У 1912 р. результати стали фіксувати за допомогою електрогодинника. У 1920 р. було введено клятву олімпійців.

Із 1924 р. почали проводити регулярні ігри із зимових видів спорту, першість на яких мали спортсмени Скандинавії. Із 1928 р. до участі в Олімпіаді були допущені жінки.

Олімпійські ігри дали потужний імпульс розвитку спорту. У 1920—1930-ті рр. спорт став загальним захопленням.

Українська команда на Олімпійських іграх у міжвоєнні роки представлена не була (СРСР не брав участь в Олімпійському русі до 1952 р.), але українські спортсмени брали в них участь у складі команд Польщі, Румунії, Чехословаччини, Латвії, США, Канади. Серед українців, що здобули олімпійське золото, були кіннотник Адам Круликевич, шабліст Тадей Фрідріх.

Із початку XX ст. стрімко набирав популярність футбол. У 1904 р. була створена Міжнародна федерація футбольних асоціацій (ФІФА). Із 1930 р. регулярно проводили чемпіонати світу. Перший із них відбувся в Уругваї, де місцева команда й стала першим чемпіоном.

У 1900 р. було засновано один із найпрестижніших перехідних кубків тенісистів — Кубок Девіса.

Особливістю розвитку спорту в міжвоєнні роки стало те, що він почав набувати рис професійного. У 1917 р. в Канаді виникла перша професійна спортивна організація — Національна хокейна ліга (НХЛ).

Джессі Оуенс — чотирикратний олімпійський чемпіон і світовий рекордсмен зі спринту та стрибків у довжину — на п'єдесталі пошани під час Олімпіади 1936 р. в Берліні

ЦІКАВІ ФАКТИ

У тоталітарних державах (Італії, Німеччині, СРСР) спорт став своєрідним культом, формою вираження могутності нації, режиму. Так, у нацистській Німеччині Олімпіаду, що проходила в Берліні в 1936 р., прагнули перетворити на тріумф «арійської раси». Однак перемога чорношкірого американського бігуна Джессі Оуенса (завоював чотири золоті медалі) перекреслила ці плани, незважаючи на загальнокомандну перемогу німецької збірної.

ВИСНОВКИ

- Післявоєнний період позначився впливом війн і революцій, а також криз. Особливо це відчувалося в розвитку літератури.
- Поява і становлення тоталітарних режимів негативно позначилися на розвитку культури Італії та СРСР. У цих країнах митці були поставлені під суворий контроль держави.
- На початку XX ст. з'явилася масова культура, яка витіснила традиційну народну культуру.
- У 1896 р. було відроджено Олімпійські ігри. Під їхнім впливом відбувався стрімкий розвиток фізкультури і спорту.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які етапи в розвитку літератури і мистецтва можна виділити в міжвоєнний період? **2.** Що таке масова культура? **3.** Як позначилася на літературному процесі Перша світова війна? **4.** Які течії переважали в літературі та мистецтві в міжвоєнний період? **5.** Що нового з'явилося в Олімпійському русі в 1920—1930-ті рр.?

6. Які чинники зумовили появу масової культури? **7.** Якими були провідні ідеї філософської думки в 1920—1930-ті рр.? **8.** Чому тоталітарні режими не були зацікавлені в різноманітті мистецьких стилів і напрямків та прагнули нав'язати один стиль, метод? **9.** Який вплив мав кінематограф на суспільство? **10.** Що спільного й відмінного було у творчості письменників міжвоєнного періоду? Які жанри літератури стали популярними? **11.** Чому в міжвоєнний період центри музичної культури, кіно перемістилися до США?

12. Як політика впливала на розвиток спорту? Наведіть приклади. **13.** Об'єднайтеся в групи та обговоріть, чи можна твори, створені за часів тоталітаризму, вважати мистецтвом.

14. Як ви вважаєте, чому вождь більшовиків В. Ленін назвав кіно «найважливішим із мистецтв»? **15.** Напишіть есе на тему «Кіно: від наукового експерименту до мистецтва». **16.** Складіть розповідь про життя й творчість одного з письменників 1920—1930-х рр. **17.** Чи згодні ви з думкою, що період 1918—1939 рр. був позначений у європейському мистецтві найбільш яскравим протистоянням так званих авангардистів і традиціоналістів? Обґрунтуйте свою думку.

Практичне заняття
Друга світова війна в об'єктиві кінокамери

Узагальнення знань
за розділом VIII «Повсякденне життя та культура в міжвоєнний період»

Тестові завдання
для підготовки до тематичного контролю за розділом VIII «Повсякденне життя та культура в міжвоєнний період»

Основні поняття і терміни

Авторитаризм — державний лад, для якого характерні режим особистої влади, диктаторські методи управління за допомогою репресивного апарату й соціальної демагогії.

Агресія — застосування якою-небудь державою сили першою.

Анархізм — суспільно-політична течія, що заперечує необхідність державної та іншої політичної влади й пропагує необмежену свободу особистості.

Анексія — насильницький акт приєднання державою всієї або частини території іншої держави в односторонньому порядку. За міжнародним правом анексія — один із видів агресії, що спричиняє міжнародно-правову відповідальність.

Антисемітизм — одна із форм національної нетерпимості, яка виражається у ворожому ставленні до єврейського населення і прагненні обмежити його права.

Аншлюс (приєднання, союз) — ідея об'єднання Австрії з Німеччиною; анексія Австрії Німеччиною 12—13 березня 1938 р.

Біржа — торговельно-фінансовий заклад ринкової економіки, який регулює оптовий ринок товарів, цінних паперів та іноземної валюти. Фондова біржа здійснює операції із цінними паперами.

Бліцкриг («блискавична війна») — теорія ведення агресивної війни, розрахована на капітуляцію противника в найкоротші строки внаслідок раптового нападу на нього й швидкого просування в глиб країни.

Блокада — військова, політична або економічна ізоляція чи оточення держави або її частини, групи держав, їхніх збройних сил, насильницьке порушення їхніх зовнішніх зв'язків із метою примусити виконати вимоги організаторів блокади.

Вашингтонська конференція 1921—1922 рр. — конференція, на якій вирішували питання обмеження озброєнь і співвідношення сил між державами на Далекому Сході та в басейні Тихого океану, що склалося після Першої світової війни.

«Воєнний комунізм» — внутрішня політика радянської влади, запроваджена в роки громадянської війни з метою зосередження всіх трудових і матеріальних ресурсів у руках держави й будівництва комунізму.

Геноцид — дії, вчинені з наміром знищити (повністю або частково) яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку.

Геополітика — концепція, за якою на політику держав визначальний вплив мають географічні чинники: просторове розташування, розмір території, забезпеченість природними ресурсами й кількість населення.

Гетто — спеціальна частина міста, яка виділялася для примусового поселення певної групи людей за расовими, національними або релігійними ознаками.

Гібридна війна — війна, основним інструментом якої є створення державою-агресором у державі, обраній для агресії, внутрішніх суперечностей та конфліктів із подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії, які досягаються звичайною війною.

Голодомор в Україні — масова загибель людей від голоду на території УСРР, спричинена діями влади і спрямована на знищення місцевого населення.

Голокост (у перекладі з давньогрецької — всеспалення) — планомірне й організоване знищення єврейського населення в роки Другої світової війни.

Декларація — офіційна заява або нормативний документ, призначений для повідомлення офіційних осіб.

Демілітаризація (роззброєння) — ліквідація військових укріплень і споруд на певній території, а також заборона тримати на цій території збройні сили на підставі договору між зацікавленими державами (у міжнародному праві).

Джаз — напрям легкої музики, який виник на основі народних ритмів афроамериканців.

Демілітаризована зона — визначена міжнародною угодою територія, де заборонено тримати війська, озброєння, зберігати старі та споруджувати нові укріплення й військово-промислові підприємства.

Диктатура — форма правління, за якої вся повнота державної влади належить одній особі — диктатору,

групі осіб або представникам одного соціального стану (наприклад, диктатура пролетаріату).

«Диригентство» (від слова «диригент») — назва, що використовувалася щодо політики державного регулювання економіки на основі принципів кейнсіанства у Франції.

Експансія — розширення сфери панування, впливу, поширення чого-небудь за початкові межі (територіальна, економічна, політична).

Імпортозамінна індустріалізація — створення промислової бази, яка забезпечить заміну імпортної промислової продукції на продукцію власного виробництва.

Інвестиції — довгострокові вкладення капіталу в економіку з метою отримання доходу.

Індустріальна революція — процес докорінних якісних змін, пов'язаних із формуванням індустріального суспільства.

Інтегральний націоналізм — різновид націоналізму, прибічники якого вважають ліберальні цінності застарілими, висувають на перше місце національні інтереси певної спільноти й виступають за рішучі й беззастережні дії для їх реалізації.

Інформаційна революція — процес докорінних якісних змін, пов'язаних із формуванням інформаційного суспільства — того, де інформаційні технології та засоби масової комунікації відіграють провідну роль.

Історія Новітнього часу — період всесвітньої історії після історії Нового часу, що охоплює події, які відбувалися в 1914 р. — на початку XXI ст.

Капітуляція — особливий вид нерівноправних договорів, що фіксують привілейований режим для іноземців порівняно з громадянами держави перебування.

Колабораціонізм — співробітництво урядів, окремих осіб з окупантами; явище, притаманне періоду Другої світової війни.

Колективізація сільського господарства — об'єднання індивідуальних селянських господарств у спілки, засновані на колективній власності на засоби виробництва.

Контрибуція — примусовий збір матеріальних цінностей із населення окупованої місцевості, який здійснюється переможцями.

Корпоративна держава — одна із форм авторитарного режиму (наприклад у фашистській Італії)

Ксенофобія — вороже, нетерпиме ставлення до всього чужого, іноземного.

Латифундія — велике землеволодіння; у Стародавньому Римі — назва великого маєтку, на якому використовували працю рабів.

Ліга Націй — перша міжнародна міждержавна організація, створена з метою розвитку співробітництва, досягнення безпеки й миру між народами на Паризькій конференції 1919—1920 рр. Проіснувала до 1946 р.

«Лінія Керзона» — умовна назва східного кордону Польщі, визнаного Антантою 8 грудня 1919 р. після завершення Першої світової війни та розпаду Російської імперії. Назва походить від імені автора пропозиції британського дипломата Дж. Керзона.

Меджліс — назва законодавчо-представницького органу (парламенту) низки країн (Іран, Азербайджан), народів (меджліс кримських татар), а також узагалі народних зборів, переважно в арабських та ісламських країнах.

Мілітаризація (озброєння) — підпорядкування економіки, політики й суспільного життя держави військовим цілям.

Модернізм — течія в мистецтві XX ст., якій властиві змішання стилів і революційні перетворення засобів виразності.

Мюзикл — музично-сценічна вистава, у якій поєднуються різні види мистецтва (музика, хореографія, театр, опера).

Науково-технічна революція — процес докорінних якісних змін у техніці й технології виробництва, перетворення науки на безпосередню виробничу силу.

Нацизм (національний соціалізм) — назва фашизму в гітлерівській Німеччині. Для його ідеології характерні реваншизм, расизм, шовінізм та антикомунізм.

Націоналізм — ідеологія та політика, основою яких є ідея винятковості національних пріоритетів і національної зверхності, трактування нації як вищої форми суспільства.

Національно-визвольний рух — боротьба поневолених народів за повалення чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

Опозиція — партія або група, що виступає врозріз із думкою більшості або панівною думкою та висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблеми.

Пакт — угода між суспільними інститутами або державами про спільні дії.

Панамериканізм — політична доктрина, в основу якої покладена ідея спільності історичної долі, економіки й культури США та інших країн Американського континенту.

Паризька мирна конференція 1919—1920 рр. — міжнародна конференція, зібрана державами-переможницями в Першій світовій війні для вироблення умов і підписання договорів із переможеними державами.

Плебісцит — опитування громадян, як правило, із метою визначення долі відповідної території. У деяких країнах (наприклад у Франції) вважається синонімом референдуму. Із юридичної точки зору процедури плебісциту й референдуму збігаються.

Пропаганда — форма комунікації, спрямована на поширення в суспільстві світогляду, тверджень, фактів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку з метою формування певного спільного ставлення до подій або громадської позиції.

Ратифікація — процес надання юридичної сили документу (наприклад договору) шляхом затвердження його відповідним органом кожної зі сторін. До ратифікації такий документ, як правило, не має юридичної сили і не обов'язковий для нератифікованих сторін.

Регент — у монархічних державах тимчасовий правитель, який виконує обов'язки глави держави замість монарха.

Режим «санації» — авторитарний режим на чолі з Ю. Пілсудським, встановлений в умовах кризи парламентської системи й польської державності, який базувався на лавіруванні між різними політичними силами, що не дозволяло опозиції чітко організуватися. Влада відверто зневажала сенат і сейм, подаючи тимчасові успіхи в економіці як власні заслуги.

Реквізиція — примусове вилучення (за певну плату, на відміну від контрибуції) майна громадян, підприємств або установ.

Репарація — форма матеріальної відповідальності суб'єкта міжнародного права за шкоду, завдану в результаті вчиненого ним міжнародного правопорушення іншому суб'єкту міжнародного права; зокрема, відшкодування державою відповідно до мирного договору або інших міжнародних актів збитків, завданих нею державам, які зазнали нападу.

Репресія — захід державного примусу, покарання, у тому числі за ідейні переконання, нерідко позасудовим шляхом.

Санітарний кордон — назва, що використовується в геополітиці для визначення системи держав, об'єднаних для створення бар'єру між державами, взаємодія яких становить небезпеку для інших.

Світова війна — організована збройна боротьба між державами, у якій брала участь більшість країн світу.

Сегрегація — політика примусового відокремлення якої-небудь групи населення за расовою або етнічною ознакою; один із видів расової дискримінації.

Сепаратний мир — мирний договір, укладений одним з учасників воюючої коаліції без відома та згоди союзників.

Система колективної безпеки — сукупність спільних дій держав із метою здійснення захисту від внутрішніх та зовнішніх загроз. Її створення передбачає реалізацію комплексу заходів політичного, екологічного й правового характеру, а також військово-організаційних дій, спрямованих на відсіч агресії.

Терор — політика залякування, придушення політичних противників насильницькими методами, що використовується як засіб досягнення якої-небудь мети.

Технократ — завзятий прихильник техніки й технічних наук, що намагається протиставити їх наукам гуманітарним.

Тоталітаризм — політичний режим, який прагне повного (тотального) контролю держави над усіма сторонами життя суспільства.

Тотальна війна — війна, де використовуються всі засоби для знищення противника та мирного населення країни.

Фашизм — соціально-політичні рухи, ідеологія та державні режими тоталітарного типу. Протиставляє інститутам демократії так званий «новий порядок» і гранично жорстокі засоби його встановлення.

Шовінізм — одна з агресивних форм націоналізму, для якої характерна пропаганда непереможності й винятковості своєї нації, її зверхності над усіма іншими.

Основні події

Дата	Подія
28 червня 1914 р.	Убивство ерцгерцога Ф. Фердінанда в Сараєві
1 серпня 1914 — 11 листопада 1918 р.	Перша світова війна
1917 р.	«Декларація Бальфура»
8 січня 1918 р.	Оприлюднення «14 пунктів» В. Вільсона
27—29 вересня 1918 р.	Владайське повстання (Радомирський бунт)
28 жовтня 1918 р.	Проголошення Чехословацької республіки
3 листопада 1918 р.	Початок Листопадової революції в Німеччині
16 листопада 1918 р.	Проголошення Угорської республіки
Листопад 1918 р.	Відновлення Польщі
1 грудня 1918 р.	Створення Королівства сербів, хорватів і словенців
1919—1920 рр.	Паризька мирна конференція
21 березня — 1 серпня 1919 р.	Угорська Радянська Республіка (УРР)
1919 р.	Проголошення незалежності Афганістану
4 травня 1919 р.	Виникнення «руху 4 травня» в Китаї
28 червня 1919 р.	Версальський мирний договір
10 вересня 1919 р.	Сен-Жерменський мирний договір
27 листопада 1919 р.	Нейїський мирний договір
Квітень 1920 — березень 1921 р.	Радянсько-польська війна (18 березня 1921 р. — укладення Ризького миру)
4 серпня 1920 р.	Тріанонський мирний договір
10 серпня 1920 р.	Севрський мирний договір
1920—1921 рр.	Утворення Малої Антанти (Чехословаччина, Румунія, Югославія)
1920—1944 рр.	Режим М. Горті в Угорщині
1920—1946 рр.	Діяльність Ліги Націй
1921 р.	Прийняття конституції Польської республіки
1921 р.	Видовданська конституція Королівства СХС
10 квітня — 19 травня 1922 р.	Генуезька конференція (16 квітня 1922 р. — договір між радянською Росією та Німеччиною в Рапалло)
1922 р.	Прихід до влади фашистів в Італії
12 листопада 1921 — 6 лютого 1922 р.	Вашингтонська мирна конференція
30 грудня 1922 р.	Проголошення створення СРСР
Червень 1923 р.	Державний переворот у Болгарії. Усунення А. Стамболійського від влади
24 липня 1923 р.	Лозаннський мирний договір
Вересень 1923 р.	«Вересневе повстання» у Болгарії
1923—1925 рр.	«Рурська криза»
1924 р.	Проголошення Туреччини республікою
15 липня — 16 серпня 1924 р.	Лондонська конференція. Прийняття «плану Дауеса»
15—16 жовтня 1925 р.	Локарнська конференція. Укладення Рейнського гарантійного пакту

Дата	Подія
1925—1927 рр.	Національна революція в Китаї. Встановлення влади Чан Кайші
1925—1941 рр.	Правління в Ірані Реза-шаха Пехлеві
Травень 1926 р.	Встановлення в Польщі режиму «санації»
1927 р.	Меморандум генерала Танака
27 серпня 1928 р.	Підписання в Парижі «Пакту Бріана—Келлога»
1929 р.	«План Юнга»
1929 р.	Перейменування Королівства СХС на Королівство Югославія
29 жовтня 1929 р.	Крах на Нью-Йоркській фондовій біржі. Початок світової економічної кризи (1929—1933 рр.)
1930 р.	Проголошення незалежності Іраку
1930 р.	«Соляний похід» М. Ганді
1931—1932 рр.	Вторгнення японських військ у Північно-Східний Китай. Створення маріонеткової держави Маньчжоу-Го
1932 р.	Створення Саудівської Аравії, проголошення незалежності Йорданії
1932, 1936 рр.	Заколоти «молодих офіцерів» у Японії
Червень 1933 р.	Початок реалізації «нового курсу» Ф. Рузвельта в США
1933 р.	Прихід до влади нацистів у Німеччині
Червень 1933 р.	Початок здійснення «нового курсу» Ф. Рузвельта в США
1934 р.	Прийняття СРСР до Ліги Націй
1934 р.	Пакт про ненапад між Німеччиною та Польщею
1934—1935 р.	«Великий похід» комуністів у Китаї
14 липня 1935 р.	Створення «Народного фронту» у Франції
1935 р.	Укладення договорів між СРСР і Францією та між СРСР і Чехословаччиною
1935—1936 рр.	Агресія Італії проти Ефіопії
1935—1944 рр.	Королівська диктатура в Болгарії
Березень 1936 р.	Уведення німецьких військ у Рейнську демілітаризовану зону
25 листопада 1936 р.	Укладення Німеччиною та Японією Антикомінтернівського пакту
1936—1939 рр.	Громадянська війна в Іспанії
6 листопада 1937 р.	Приєднання Італії до Антикомінтернівського пакту. Створення «осі» Берлін—Рим—Токіо
1937 р.	Початок японо-китайської війни
10 лютого 1938 р.	Встановлення королівської диктатури Кароля II у Румунії
Березень 1938 р.	Аншлюс Австрії
29—30 вересня 1938 р.	Мюнхенська конференція керівників урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії
9—10 листопада 1938 р.	«Кришталева ніч». Єврейський погром у Німеччині
Травень—серпень 1939 р.	Збройний конфлікт між СРСР, Монгольською Народною Республікою та Японією на річці Халхін-Гол
23 серпня 1939 р.	Підписання «Пакту Молотова—Ріббентропа»
1 вересня 1939 р.	Напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни

Дата	Подія
3 вересня 1939 — 10 травня 1940 р.	«Дивна війна»
Листопад 1939 р.	Приєднання Західної України та Західної Білорусії до СРСР
Листопад 1939 — березень 1940 р.	Війна між СРСР і Фінляндією («Зимова війна»)
22 червня 1940 р.	Капітуляція Франції
Червень 1940 р.	Приєднання Бессарабії та Північної Буковини до СРСР
Серпень 1940 р.	Приєднання Латвії, Литви, Естонії до СРСР
27 вересня 1940 р.	Укладення пакту між Німеччиною, Італією та Японією
22 червня 1941 р.	Напад Німеччини на СРСР
7 грудня 1941 р.	Напад Японії на «Перл-Харбор». Вступ у Другу світову війну США
1 січня 1942 р.	Підписання у Вашингтоні Декларації Об'єднаних Націй. Створення антигітлерівської коаліції
Червень 1942 р.	Поразка японського флоту поблизу острова Мідуей
17 липня 1942 — 2 лютого 1943 р.	Сталінградська битва
Осінь 1942 р.	Перемога Англії в битві під Ель-Аламейном
Лютий—серпень 1943 р.	Курська битва
Квітень—червень 1943 р.	Повстання у Варшавському гетто
Травень 1943 р.	Капітуляція італо-німецьких військ у Північній Африці
Липень 1943 р.	Висадка англо-американських військ в Італії
28 листопада — 1 грудня 1943 р.	Тегеранська конференція
6 червня 1944 р.	Відкриття Другого фронту. Висадка англо-американських військ на півночі Франції (Нормандія)
1 серпня 1944 р.	Початок антинімецького повстання у Варшаві (Польща), організованого Армією крайовою (командувач Т. Бур-Коморовський)
Серпень 1944 р.	Перехід Румунії на бік антигітлерівської коаліції
18 серпня 1944 р.	Початок антинімецького повстання в Парижі (Франція)
23 серпня 1944 р.	Початок антинімецького повстання в Бухаресті (Румунія)
29 серпня 1944 р.	Початок національного повстання в Словаччині
9 вересня 1944 р.	Початок антинімецького повстання в Софії (Болгарія)
4—11 лютого 1945 р.	Ялтинська (Кримська) конференція лідерів країн СРСР, США, Великої Британії
2 травня 1945 р.	Капітуляція Берліна
8 травня 1945 р.	Капітуляція нацистської Німеччини. (8 травня відзначають як День пам'яті та примирення, 9 травня — як День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні.)
Травень 1945 р.	Антинімецьке повстання в Празі (Чехія)
17 липня — 2 серпня 1945 р.	Потсдамська конференція лідерів СРСР, США, Великої Британії
6, 9 серпня 1945 р.	Атомні бомбардування США японських міст Хіросіма і Нагасакі
2 вересня 1945 р.	Підписання Акта про капітуляцію Японії. Завершення Другої світової війни
24 жовтня 1945 р.	Створення Організації Об'єднаних Націй
20 листопада 1945 — 1 жовтня 1946 р.	Нюрнберзький судовий процес
3 травня 1946 — 12 листопада 1948 р.	Токійський судовий процес

Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою

Як працювати з параграфом підручника

1. Прочитайте весь параграф, щоб скласти загальне уявлення про його зміст.
2. Опрацюйте історичні документи до параграфа. З'ясуйте значення слів і термінів, які вам незрозумілі. Зверніть особливу увагу на виділені дати, імена, поняття, висновки тощо.
3. Складіть розгорнутий план до параграфа — він полегшить підготовку до уроку.
4. Спробуйте пов'язати матеріал параграфа з інформацією, яку ви отримали на уроці.
5. Якщо в тексті є посилання на зміст вивчених раніше параграфів, перегляньте їх.
6. Якщо після опрацювання параграфа у вас виникають питання або ви не згодні з наведеним тлумаченням деяких понять, оцінкою подій тощо, зверніться до додаткової літератури.
7. Для того щоб зрозуміти, чи добре ви засвоїли матеріал параграфа, спробуйте викласти його зміст, не користуючись підручником. Можна переказувати параграф, спершу спираючись на складений план, а потім без нього.
8. Підготуйте відповіді на запитання до параграфа та виконайте завдання.

Як скласти план

1. Уважно прочитайте текст, до якого вам треба скласти план.
2. Виберіть із нього лише той матеріал, який відповідає темі плану.
3. Поділіть текст на логічно завершені частини, знайдіть у кожній із них головну думку, чітко сформулюйте та запишіть її.
4. Дайте назви частинам тексту.
5. Перш ніж записати план у зошит, перевірте, чи всі основні ідеї тексту знайшли в ньому відображення.

Як скласти історичний портрет

1. Напишіть, як відбувалося становлення особистості історичного діяча (діячки).
   1) Укажіть ім'я та прізвище історичного діяча (діячки). Де й коли він (вона) народився(-лася)?
   2) Де і в яких умовах він (вона) жив(-ла), зростав(-ла), виховувався(-лася)?
   3) Як формувалися його (її) погляди?
2. Визначте особисті якості й риси характеру історичного діяча (діячки).
   1) Як особисті якості й риси характеру діяча (діячки) впливали на його (її) діяльність?
   2) Які з його (її) особистих якостей вам подобаються, а які — ні?
3. Охарактеризуйте діяльність історичного діяча (діячки).
   1) Якими були основні заняття, справи його (її) життя?
   2) Які успіхи й невдачі його (її) супроводжували?
   3) Які верстви населення підтримували його (її) діяльність, а які — ні? Чому?
   4) Хто був його (її) однодумцями, а хто — противниками? Чому?
   5) Якими були наслідки його (її) діяльності: для сучасників; для нащадків?
4. Висловіть ваше особисте ставлення до історичного діяча (діячки).
   1) Які почуття викликає у вас його (її) діяльність?
   2) Як ви ставитеся до засобів і методів його (її) діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Як скласти тези

Тези — коротко сформульовані основні положення статті, есе, повідомлення, доповіді.

1. Прочитайте текст, до якого вам необхідно скласти тези.
2. Поділіть текст на логічно завершені частини та дайте їм назву, тобто складіть план.
3. Знайдіть у тексті основні положення, які коротко розкривають пункти плану, та запишіть їх.

Як порівнювати різноманітні оцінки історичних явищ

1. Визначте сутність кожної оцінки історичної події або явища.
2. Спробуйте з'ясувати, на що спирався автор, даючи свою оцінку, і визначте об'єктивність його висновків.
3. Проаналізуйте наведені аргументи та логіку наведених доказів.
4. Зробіть свій вибір на користь однієї з наведених оцінок і поясніть, чому ви посіли саме таку позицію.

Як скласти повідомлення

1. Прочитайте в підручнику матеріал, за яким вам треба підготувати повідомлення.
2. Доберіть літературу, яка вам знадобиться під час роботи, та опрацюйте її.
3. Складіть план своєї розповіді.
4. За планом запишіть зміст повідомлення або складіть його тези.
5. Продумайте, який ілюстративний матеріал доцільно використати.
6. Під час виступу з повідомленням намагайтеся говорити правильно, чітко й виразно.

Як працювати з історичним документом

1. З'ясуйте походження документа.
   1) Хто його автор (авторка)?
   2) За яких історичних обставин з'явився документ?
   3) Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником (сучасницею), оцінка події дослідником (дослідницею), законодавчий акт тощо)?
2. З'ясуйте, які завдання до документа вам слід виконати і що для цього потрібно (якщо документ має поглибити ваші знання про якесь історичне явище, подію чи особу, пригадайте, що вам уже відомо про це).
3. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
4. Спробуйте виконати завдання до документа. Якщо ви не можете цього зробити, уважно й повільно прочитайте текст ще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.

Як написати есе

Перш ніж написати есе, необхідно:

1. Вивчити відповідний теоретичний матеріал.
2. З'ясувати для себе особливості заявленої теми есе.
3. Продумати, у чому може полягати актуальність теми.
4. Виділити ключову тезу й визначити свою позицію щодо неї.
5. Скласти план у вигляді тез, сформулювати думки та ідеї, що виникли з приводу теми.

Під час написання есе слід дотримуватися таких правил:

1. Написати есе в чорновому варіанті, дотримуючись оптимальної структури.
2. Проаналізувати зміст написаного.
3. Перевірити стиль і грамотність, композиційну побудову есе, логічність і послідовність викладеного.
4. Внести необхідні зміни й написати остаточний варіант.

Правила проведення дискусії

Дискусія — обговорення будь-якого суперечливого питання, проблеми, у процесі якого стикаються різні точки зору.

1. Необхідно критикувати ідеї, а не людей, що їх висловлюють.
2. Мета дискусії полягає не в тому, щоб визначити переможця, а в тому, щоб дійти згоди.
3. Усі учасники дискусії мають бути залучені до обговорення питань.
4. Кожен учасник дискусії має рівні права й можливість висловити свою думку.
5. Виступи відбуваються організовано за дозволом ведучого.
6. Будь-яка точка зору підлягає обговоренню.
7. Упродовж дискусії її учасники під впливом фактів та аргументів можуть змінювати свою позицію.
8. Під час дискусії необхідно підбивати проміжні й остаточні підсумки.

ЗМІСТ

Передмова 3

§ 1. Вступ 5

РОЗДІЛ I. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ

§ 2—3. Початок Першої світової війни 9

§ 4—5. Воєнні кампанії та події 1915—1916 рр. 16

§ 6—7. Воєнні кампанії та події 1917—1918 рр. 24

Практичне заняття
Життя на фронті та в тилу. Статус жінки в період Першої світової війни 31

Узагальнення знань за розділом I «Перша світова війна. Війна та революції» 31

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I «Перша світова війна. Війна та революції» 31

РОЗДІЛ II. ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

§ 8—9. Паризька мирна конференція 1919—1920 рр. 32

§ 10. Вашингтонська конференція 1921—1922 рр. 40

§ 11. Міжнародні відносини в 1920-х рр. 45

Практичне заняття
Вогнища напруженості в міжнародних відносинах: причини, сторони, перебіг та наслідки протистояння 51

Узагальнення знань за розділом II «Облаштування повоєнного світу» 51

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II «Облаштування повоєнного світу» 51

РОЗДІЛ III. ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918—1939 рр.)

§ 12. Сполучені Штати Америки 52

§ 13. Велика Британія 58

§ 14. Франція 63

§ 15. Італія 68

§ 16—17. Німеччина 73

§ 18—19. Радянський Союз 79

§ 20—21. Виклики міжвоєнного часу 85

Практичне заняття
Тоталітарні режими: встановлення державного контролю над публічним життям і суспільною свідомістю 90

Узагальнення знань за розділом III «Провідні держави світу в міжвоєнний період (1918—1939 рр.)» 90

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III «Провідні держави світу в міжвоєнний період (1918—1939 рр.)» 90

РОЗДІЛ IV. ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 22—23. Друга Річ Посполита 91

§ 24. Чехословацька республіка 96

§ 25. Угорщина 101

§ 26. Румунія 107

§ 27. Болгарія 111

§ 28. Югославія 116

Практичні заняття
1. Центрально-Східна Європа: вибір між демократією та авторитаризмом 119
2. Міжнаціональні відносини в державах Центрально-Східної Європи 119

Узагальнення знань за розділом IV «Держави Центрально-Східної Європи» 119

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV «Держави Центрально-Східної Європи» 119

РОЗДІЛ V. ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

§ 29—30. Японія 120

§ 31—32. Китай 126

§ 33. Індія 131

§ 34—35. Країни Середнього та Близького Сходу 136

§ 36—37. Країни Латинської Америки 143

Практичне заняття
Азія та Латинська Америка: протиборство демократичних сил і диктаторських режимів 149

Узагальнення знань за розділом V «Держави Азії та Латинської Америки» 149

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V «Держави Азії та Латинської Америки» 149

РОЗДІЛ VI. ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 38. Утворення осередків Другої світової війни. Створення блоку Берлін—Рим—Токіо.....150

§ 39. Політика «умиротворення» агресора та її крах.....154

§ 40. СРСР у системі міжнародних відносин напередодні Другої світової війни.....157

Практичне заняття
Міжнародні відносини в другій половині 1930-х рр. у світлі історичних джерел.....160

Узагальнення знань за розділом VI «Передумови Другої світової війни».....160

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VI «Передумови Другої світової війни».....160

РОЗДІЛ VII. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

§ 41—42. Початок Другої світової війни.....161

§ 43—44. Воєнні дії в середині 1941 — 1942 р.....170

§ 45—46. Воєнні дії в другій половині 1942 — 1943 р.....178

§ 47—48. Окупаційний режим у поневолених країнах. Рух Опору.....184

§ 49—50. Воєнні дії в 1944 р.....190

§ 51. Завершення та підсумки Другої світової війни.....196

§ 52. Світ після Другої світової війни.....202

Практичне заняття
Праведники народів світу: подвиг в ім'я людини.....206

Узагальнення знань за розділом VII «Друга світова війна».....206

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VII «Друга світова війна».....206

РОЗДІЛ VIII. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 53—54. Освіта та наука.....207

§ 55—56. Література й мистецтво.....216

Практичне заняття
Друга світова війна в об'єктиві кінокамери.....228

Узагальнення знань за розділом VIII «Повсякденне життя та культура в міжвоєнний період».....228

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VIII «Повсякденне життя та культура в міжвоєнний період».....228

ДОДАТКИ

Основні поняття і терміни.....229

Основні події.....232

Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою.....235

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)»
підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.
Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфен*.
Комп'ютерна верстка *О. В. Сідельникова*.
Коректор *Н. В. Красна*.

В оформленні підручника використано зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 03.08.2018. Формат 84×108/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 25,2. Обл.-вид. арк. 24,2. Тираж 28880 прим. Зам. № 2108-2018.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРІАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.
Тел. +38 (057) 703-12-21. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

10

Всесвітня історія

Профільний рівень

Особливості підручника:

- поєднання наукового підходу і доступності викладу матеріалу дозволить кожному зануритися у важливий період історії людства, що охопив події Першої та Другої світових війн
- сюжетні ілюстрації, портрети видатних діячів створять цілісне уявлення про події минулого та їх учасників
- пошукові та творчі завдання розвиватимуть уміння аналізувати події й висловлювати власну точку зору

Інтернет-підтримка дозволить:

- здійснити онлайн-тестування за кожним розділом
- ознайомитися з додатковими відомостями, пов'язаними зі змістом параграфів

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ISBN 978-617-09-4342-2
22974 9837
9 786170 943422

Інтернет-підтримка
interactive.ranok.com.ua